

*Ойлик,
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал*

Шарк қолағузи

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг органи

50 йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

Уйғун. Зибуннисо. Шеърлий драма	3
Э. Охунова. Олтин бешик. Асардан боблар	35
О. Хусанов. Тақилмаган узук	74
М. Бобоев. Галаба куни. Туркум шеърлар	83
ҲИКОЯЛАР	
М. Ҳазратқулов. Рапорт	89
У. Содиқов. Бегоналар	94
ЕШЛАР ИЖОДИ	
Е. Аҳмаджонов. Болаликнинг олти дақиқаси. Лирик поэма	104
С. Михалков. Тарсаки. Пьеса	108
Ж. Камол. Дунё. Туркум шеърлар	128
Н. Холмуродов. Эътибор. Шеърлар	131
Т. Нормат. Истак. Шеър	133
ПУБЛИЦИСТИКА	
А. Саматов. Ҳозирги замон этник жараёнлар ва совет шарқи халқлари ҳаётининг бузиб кўрсатилиши	134
ОЧЕРКЛАР	
А. Йўлдошев. Умр дафтарининг зарварақлари	140
САНЪАТ	
Ю. Григорьевич. Рақс жозибаси	146
М. Қодиров. Нодирабегим «фожиаси»	148
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Н. Раҳимов. Замонамизнинг улкан санъаткори	152
ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ	
О. Тоғаев. Тарихнинг жонли қиёфаси	156
Таниқли ҳажвчи	159
НАВОИЙХОНЛИК	
Е. Исҳоқов. Ранглар рамзи	160
Р. Орзибеков. Чистон жанрида ҳам беназир	162
Ф. Набиев. Табиат мадҳида	165
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Н. Шукuroв. Шеърятнинг сирли олами	167
Ҳ. Узоқов. Тилга эътибор, элга эътибор	172
Х. Эгамов. Туташ томирлар	178
С. Фафуржонов. Тарих, инқилоб, замон	181
ТАҚРИЗЛАР	
М. Тенглашев. Маърифат куйчиси	186
Ш. Шукuroв, С. Қораев. Қимматли тадқиқот	188
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР	
Т. Қодиров. Сугдиёна халқ ҳаракатлари	190
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
А. Уринбоев. Абдурахмон Жомийнинг хатлари	195
А. Рустамов. Навоийнинг фаолиятдан бир лавҳа	201
ГУЛҚАЙЧИ	
Анор Қизил тепа қишлоғида тонг. Ҳажвия	203
О. Қўчқорбеков. Тақлидчининг таҳлили. Шеър	204
Конвертларни қайчилаганда	202
Маданий ҳаёт	205
Звезда Востока 2-сонида	206

ЗЕБУННИСО

ШЕЪРИЙ ДРАМА ҚАТНАШУВЧИЛАР:

ЗЕБУННИСО — Бобирийлар авлодидан, шоира
АВРАНГЗЕБ — шох, Зебуннисонинг отаси.
АКБАР — Зебуннисонинг оғаси, шаҳзода.
МУРОД — Зебуннисонинг амакиси, шаҳзода.
РОЗИЙ — Зебуннисонинг севгилиси, шоир.
НАРГИС — ҳинд қизи, Зебуннисонинг канизаги.
ЖОҲОНОРО БЕГИМ — Зебуннисонинг аммаси.
ЗИЙНАТУННИСО — Зебуннисонинг опаси, шоира.
РОЖА РАМ — ҳинд йигити, Акбарнинг дўсти.
МУҲАММАД САИД — Зебуннисонинг устози, олим,
шоир.
АМИРХОН — Аврангзебнинг вазири.
МУЁН БУЗРУК — шайхулисом.
ШОҲ ЖАҲОН — Зебуннисонинг бобоси.
ҚОЗИ КАЛОН — мутаассиб мулла.
ШОҲИСТАХОН — Аврангзебнинг тоғаси, лашкар-
бошилардан.
ЖАЙ СИНГХ — ҳинд, Аврангзебнинг лашкарбоши-
ларидан.
МАЛИК АМБАР — хабаш, Аврангзебнинг лашкарбо-
шиларидан.
МУРШИД ҚУЛИХОН — туркман, Аврангзебнинг
сардорларидан.
ЗИНДОНБОН — кекса жангчи.
КАНИЗАК, МУЛОЗИМ, МУЛОЗИМЛАР, СОҚЧИЛАР,
АЪЕНЛАР ВА БОШҚАЛАР.

Биринчи парда

Биринчи кўриниш

Дехлида гўзал, шоҳона бир боғ ҳар хил манзарали дарахтлар,
ранг-баранг гуллар билан қопланган.
Атрофда нақшинкор қасрлар, чиройлик шийпонлар, фавворалар,
мармар ҳовуз, теграсида гулдор курсилар.
Саҳна бўш, узоқдан бир аёл «биёки зулфи кажу» мисраси билан
бошланадиган, Зебуннисо ғазалига басталанган кўшиқни куйлайди.
Кўшиқ тўхтаydi. Майин бир музика янграydi.
Бир оздан сўнг, кўлларида гул ва китоб, сайр этишиб, Зебуннисо
билан Розий киришадилар.

Розий

«Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим сенга».

З е б у н н и с о

«Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдим сенга».

Р о з и й

Ҳар неча дедимки кун, кундин узай сендин кўнгил...»

З е б у н н и с о

«Ваҳки, кун кундин батарроқ мубтало бўлдим сенга».

Р о з и й

«Э, кўнгил, тарки насиҳат айладинг, овора бўл».

З е б у н н и с о

«Юз бало етмасми, мен ҳам бир бало бўлдим сенга».

Р о з и й

Ҳа, Навоий бу ғазални бизга атаб ёзгандай...

З е б у н н и с о

(кулиб)

Улуғ шоир худди бизнинг кўнглимизни билгандай.

Р о з и й

(ўйлашиб)

Мен Мажнуннинг аҳволини ўз бошимдан кечирдим.

З е б у н н и с о

Мен Лайлининг азобини тортмоқдамен, азизим.

Р о з и й

Бу ишқ Мажнун қилмасин деб оқибатда мени ҳам,
Ваҳималар гирдобида қовриламен, ёнамен.

З е б у н н и с о

Оҳ, Лайлининг тақдирига ўхшамасин тақдирим.

Р о з и й

Ҳа, Фарҳод ҳам, Қайс ҳам севги шаробидин тотолмай,
Сипқоришга мажбур бўлди фироқ, ҳижрон захрини.

Ҳа, Хисравлар ҳамма вақт ҳам муҳаббатнинг боғини
Босиб, топтаб, янчиб ўтган ва ҳамавақт янчади...

Ҳар замоннинг ўз Хисрави, ўз жаллоди бор, бекам!

Бир-бирининг висолига етолмасдин, қон йиғлаб,

Қанча ошиқ бу дунёдин фарёд чекиб ўтмишдир...

Сиз малика, мен бир оддий фуқаромен, шоирмен...

З е б у н н и с о

Одамларни ажратмайди севги шоҳу гадога!

Муҳаббатнинг ҳузурида шоҳу гадо баробар!

Р о з и й

Аммо, ўшал машъум ҳолат, ўшал қабиҳ тенгсизлик!..

Муҳаббатнинг кушандаси, муҳаббатнинг жаллоди!..

Лайли, Мажнун фожиаси шу тенгсизлик туфайли.

Ошиқ Фарҳод ҳалок бўлди маккор Хисрав дастидин...

Оҳ, азизим, қани энди сени кўрмаган бўлсам!

Тутилмаган бўлсам эди ёндирувчи севгингга!..

Балки шунда ўтармиди осойишта ҳаётим...

З е б у н н и с о

Оҳ, азизим, бундай гапни иккинчи бор гапирма!

Бу тангрининг инояти! Бу тангрининг туҳфаси!

Шукр қилғил тақдирингга! Шукр қилғил бахтингга!

Шоҳ қизининг ёлғизгина бойлиги сен, азизим.

Сени асло алишмайман тожу тахту салтанат

Ва жаҳоннинг барча бойлик, ганжига ҳам, амин бўл!

Мен пушаймон эмасмен ҳеч, сен пушаймон бўлсанг ҳам.

Р о з и й

Йўқ, пушаймон эмасмен! Йўқ... фақат айтдим

ҳажрингда

Ёнганимдин, кечалари маҳрум бўлиб уйқудин.

З е б у н н и с о

(ҳазиллашиб)

Гул тиконсиз бўлмайди деб, айтишган-ку донолар...

Розий
Гул узай деб қўл узатсам, тиконлари йўл бермас.
З е б у н н и с о
«Машаққат чекмагунча ёр васлига етиб бўлмас!..»
Розий
Ҳа, мен учун бу севги бахт, ё бахтсизлик келтирур.
З е б у н н и с о
Ундай дема! Севилмакнинг ва севмакнинг ўзи бахт!
Розий
Ҳижронингда ёна-ёна кул бўлмай деб, қўрқамен.
З е б у н н и с о
Тун сўнгидин тонг отади, зулматни нур енгади.
Ахир, севги инсон учун нур манбаи эмасми?
Розий
Назаримда, менинг куним тонги отмас бир тундир...
З е б у н н и с о
Шубҳа қилма, севгилим, менинг садоқатимга!

Розий
Бекам, шубҳа қилмаймен ҳеч сенинг садоқатинга...
Севгимизга ғов бўлмасин деб қўрқамен шаҳаншоҳ.
З е б у н н и с о
Амин бўл, мен аҳду паймон, қароримда собитмен.
Розий
Қулоғимга чалиндиким, сени бошқа бировга
Бермоқчимиш отанг...
З е б у н н и с о
Фақат ўлигимни беради!
Отам юртга шоҳ, мен эса ўз кўнглимнинг шоҳимен!

Розий
Бу гапларинг тўғри, аммо... Бошим қотган жуда ҳам.
Қалқиб турган замонада бугун бормиз, эрта йўқ...
Менинг бахтим сенсан, бекам, жудо бўлмай бахтимдин.
Агар сендин жудо бўлсам, қизиғи йўқ яшашнинг.
З е б у н н и с о

Аҳдим қатъий деб айтдим-ку!
Розий
Бунга гумон қилмаймен.
Аммо, отанг рози бўлмас...
З е б у н н и с о

Мен розимен, кифоя!
Розий
Кошки, шундай бўлиб чиқса...
З е б у н н и с о

Шундай бўлиб чиқади!..
Ахир, мен ҳам инсонман-ку! Нега менинг бахтимни,
Юрагимни аллакимлар топтаб, янчиб ўтади?
Айтчи, ахир, бу дунёда борми ўзи адолат?!
Йўқ, бу даҳшат! Даҳшатларга мумкин эмас йўл қўйиш!
Ё муҳаббат ва ё ўлим! Бошқа йўл йўқ мен учун!

Розий
Мен учун ҳам худди шундай! Бу онт менинг ҳам онтим!
З е б у н н и с о
(келаётган қизларни кўриб)
Қизлар келаётибдилар.

Розий
Хўб, бўлмаса мен борай.
З е б у н н и с о

Узоқламанг!

Розий

Қани, энди, ҳеч жилмасам ёнингдин.

Розий боғнинг ўнг томонига чиқиб кетади. Чап томондан қизлар:
Жоҳоноро бегим, Зийнатуннисо, Наргислар киришади.

Жоҳоноро

Узоқлашган ким эди?

Зебуннисо

Ҳа, шоир Розий.

Зийнатуннисо

Ҳойнаҳой,

Янги ишқий ғазаллардан сенга ўқиб бергандир?..

Зебуннисо

Шоирки бор, тура олмас ишқий ғазал ёзмасдин.

Гул ҳидини япроғига яширингандек, шоир ҳам

Ўз қалбини, ўз ишқини ғазалига жойлайди.

Наргис

(кулиб)

Сиздин таъсирланиб ёзган бўлса керак шеърини

Шоир Розий, шул сабабдин ғазаллари дилрабо!..

Қизлар кулишади.

Жоҳоноро

Ҳазиллашманг!

Наргис

Ҳазили йўқ.

Жоҳоноро

Гап тарқалиб кетмасин.

Зийнатуннисо

Зебуннисо шоирларга илҳом берса, не ажаб?

Унинг ҳусну латофати, ақлу фаросатини

Кўрган шоир, зоғ бўлса ҳам, булбул бўлиб сайрайди.

Қизлар кулишади.

Зебуннисо

Йўқ, рост, опа, шоир Розий ғазаллари ажойиб,

Самимият, юрагининг қони билан ёзилган,

У зўр шоир, уста шоир, ёшлигига қарамай...

Наргис

(ҳазиллашиб)

Бекам, яна севиб қолган бўлмагш шоир Розийни?

Зебуннисо

(кулиб)

Шоирнимас, шеърларини жуда севиб қолганмен...

Наргис

Мен воқифмен ҳамма гапдин: сиз гулсизу у булбул.

Булбул гулга ярашгандек, у ҳам сизга ярашур.

Қизлар яна кулишади.

Жоҳоноро

Ҳазилни бас қилинг, бўлди, оқибати зил бўлур!

Зийнатуннисо

Қўлингдаги қайси китоб? Яна «Бобирнома»ми?

Зебуннисо

Ҳа, опажон, ўша буюк бобомизнинг китоби...

Бу китобни ўқиганда, боболарнинг юртида —

Фарғонада, Андижонда юрган каби бўламен.

Шакарпалак қовунларнинг ҳиди келиб димоққа

Урилгандай бўлур гўё... Сирдарёнинг жилваси

Кўз олдимда пайдо бўлур... бобом тасвир этгандай...

Зийнатуннисо

Қошки, имкон бўлса агар, боболарнинг юртини,

Бухорони, Самарқандни бир зиёрат қилардим.

Зебуннисо

Ҳа, ҳар сафар боболарнинг ватанини ўйласам,

Бобир Мирзо китобини қайта-қайта ўқиймен,
Фарғонанинг боғларига бошлар мени бу китоб.

Жоҳоноро

Қани, юринг, катта шийпон муҳайёдир, ҳойнаҳой,
Юринг, юринг, нонуштани ўша ерда қилурмиз.

Зебуннисо

Мен устозни кутмакдамен, сизлар бора туринглар,
Орқангиздин етиб бориб, бирга суҳбат қилурмиз.

Наргис

Бора туринг, орқангиздан мен ҳам етиб борурмен.

Зийнатуннисо

Кечикманглар!

Наргис

Хўб бўлади.

Қизлар кетишади.

Зебуннисо

Бирор гапинг бормиди?

Наргис

Бекам, анов келармикин?

Зебуннисо

(кулиб)

Рожа-Рамми?

Наргис

Ҳа, ўша...

Жуда азоб чекмакдамен, бу дард қайдин ёпишди?
Қошки уни учратмаган бўлсам эди... О, тангрим!
Нима гуноҳ қилган эдим, бунча мени қийнайсен?!

Зебуннисо

Сабр қилгин... Бир кун эмас бир кун висол айёми
Келиб қолур...

Наргис

Келмас, бекам... Оҳ, толеим шум экан.

Зебуннисо

Мен гаплашиб берайинми?

Наргис

Йўқ! Йўқ, асло!.. Бу сирни

Сиздин бўлак ҳеч кишига айтганим йўқ... Айтмаймен...

Зебуннисо

Нега энди?

Наргис

Чунки, бекам, сабаби бор... сабаби...

Унинг кўнгли сизда, бекам.

Зебуннисо

(кулиб)

Менинг кўнглим бошқада...

Наргис

Майли бу сир сирлигича қолаберсин, маликам.
Бир кун эмас, бир кун қурбон бўлсам севги йўлида,
Сабабини билурсиз деб, сизга айтдим сиримни.

Зебуннисо

Балки у ҳам...

Наргис

Йўқ, йўқ, бекам, Рожа мени севмайди,

Бир юракка икки севги сиғмайди-ку?..

Зебуннисо

Ажабо!

Нима учун ҳаёт, севги бир-биридин мураккаб?
У бировни севса, биров бошқасини севади.
Қани энди у ҳам мени севса, олам гулистон
Бўлур эди... келар эди висол они сад билмай...

Н а р г и с

Ҳа, бекам, сиз бахтиёрсиз... У ҳам ғоят бахтиёр!
Икки занжир, икки кўнгил бир-бирига пайваста!

З е б у н н и с о

Ана, устоз келмоқдалар.

Н а р г и с

Яхши, яхши, мен кетдим.

Наргис чиқиб кетади. Муҳаммад Саид киради.

М у ҳ а м м а д С а и д

Салом!

З е б у н н и с о

(ўрнидан туриб, таъзим билан)

Салом! Келинг, устоз.

М у ҳ а м м а д С а и д

Ижод қалай? Иш қалай?

Мутолаа қилдингизми Навоийни, Хисравни?

З е б у н н и с о

Ҳаммасини: Саккокию Лутфий, Жомий қолмади.

Улуғ бобом Бобирни ҳам қайта-қайта ўқидим.

М у ҳ а м м а д С а и д

Боракалло! Боракалло! Сиздин жуда мамнунмен.

Ҳа, ўтмишда шеър айтган шоирларнинг мусаффо

Чашма каби ғазаллари бизга илҳом беради.

Улар шеър оламида мисоли йўқ устозлар!

З е б у н н и с о

(кулиб)

Ҳа, улардин кейин шеър айтиш мушкул биз учун.

У шеърият даҳолари ҳамма гапни айтмишлар.

Бир-биридан теран, ўткир, жон олғучи ғазаллар

Шеъриятнинг сеҳри бўлуб ларза солур юракка...

Саъдий, Ҳофиз, Низомийни айтмайсизми?..

М у ҳ а м м а д С а и д

Доҳийлар!

З е б у н н и с о

Мен уларни худолар деб айтгум келур! Ҳа, улар
Шеъриятнинг худолари!..

М у ҳ а м м а д С а и д

Офарин! Минг офарин!

Дидингиз ҳам, қалбингиз ҳам шоирона, баланд, соз!

З е б у н н и с о

Менга жуда ёқиб қолди бобомизнинг бир байти,

Қаранг, бобом нима дейди.

М у ҳ а м м а д С а и д

Эшитайлик.

З е б у н н и с о

Марҳамат!

«Бори элга яхшилик қилғилки, андин яхши йўқ,
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик».

М у ҳ а м м а д С а и д

Ҳа, бобонгиз Бобир Мирзо жуда яхши айтганлар,
Олам-олам маъно ётур бу сўзларнинг мағзида.

З е б у н н и с о

(ҳаяжон билан)

Нега энди бу эзгулик, бу ҳақиқат мадҳини
Унутишиб қўймоқдалар бизнинг замонамизда?!

Яхшиликни емирмакда ёмонлик ва сафолат,

Яхшиликнинг уруғини қуритдилар шафқатсиз.

Бутун ўлка нотинч, вайрон, сўнгсиз уруш туфайли,

Ариқларда сув ўрнига қон оқмоқда, ҳазратим!

Муҳаммад Саид

Бу сўзларни эшитгундек бўлса агар отангиз,
Ғазабланур, ҳафа бўлур, ҳафа қилур сизни ҳам.

Зебуннисо

Ҳа, биламен, отам чиққан боболарнинг йўлидин,
Бобир Мирзо фазилати мутлақо йўқ отамда.
Акбаршоҳнинг яхши иши унутилди тамоман.
Ҳинд, мусулмон орасига солмоқдалар адоват.
Унутилди ҳамжиҳатлик, дўстлик, шафқат, мурувват.
Бу қанақа машъум замон! Бу даҳшат-ку! Ваҳшат-ку!

Муҳаммад Саид

Бекам, бир оз оғир бўлинг, беҳудага куйинманг,
Сўзларингиз тўғри, аммо, ҳеч ким қулоқ солмайди.
Сарой айёр, фирибгарлар, лўттибозлар қўлида.
Отангизни машъум йўлга бошламоқда муллолар.
Шайхулислом қўлидадир шаҳаншоҳнинг жилови,
Елкасига миниб олган қозикалон, жоҳиллар.
Шуҳратпараст, ўлжапараст беклар, лашкарбошилар!
Салтанатни судрамоқда ҳалокат қирғоғига!

Зебуннисо

Отамнинг ҳам гуноҳи кўп, ҳамма айб ўзида.

Мулозим киради.

Мулозим

(Муҳаммад Саидга таъзим қилиб)

Шоҳим сизни зудлик билан етиб келсин дедилар.

Муҳаммад Саид

Яна бирор қалтис ишни бошламоқчи, чамамда.
Қайтиб келай, машғулоти яна давом этурмиз.
Ҳа, сиёсат эмас, бекам, шеъряту илму фан
Сизнинг асил ишингиздир, бурчингиздир, унутманг.

*Муҳаммад Саид мулозим билан чиқиб кетади. Зебуннисо ўйчан, у
ёқдан-бу ёққа юринади. Сўнг, мрамар ҳовуз ёнидаги олтин курсида
ўтириб, қўлидаги китобни очиб ўқий бошлайди. Кўп ўтмасдан
ширакайф Мурод киради. Зебуннисони кўриб, тўхтади.*

Мурод

Салом, бекам! Ҳолинг қалай?.. Ишинг қалай?..

Дурустми?..

Янги ғазал ёзган бўлсанг амакингга ўқиб бер.
Фақат сенинг ғазалларинггина менга ёқади...

Зебуннисо

(ташвишда)

Амакижон, яна бир оз...

Мурод

(кулиб)

Нонуштага... бир қултум...

Зебуннисо

Амакижон, нега бунча майга ихлос қўйгансиз?

Мурод

Май одамни юпатади... қайғусини қувади...
Майпарастлар бу дунёнинг ташвишини унутиб
Яшайдилар... бошқа олам, хаёлий бир оламда...

Зебуннисо

Бу дунёнинг ташвишидин қочиб, қутулиб бўлмас!

Мурод

Азиз бекам, менинг дардим бу дунёга сиғмайди!
Юрагим қон... қўлларим қон!.. Қўлларимда шаҳзода
Доро билан Шужоъларнинг, — оғаларим қони бор!
Сенинг отанг, менинг оғам ҳийла билан панд бериб,
Мени разил хиёнатнинг йўлларига бошлади!
Мен хоинмен! Мен қотилмен! Ўз зотига тиғ урган!

З е б у н н и с о

(ҳаяжонда)

Секин! Секин, жон амаки! Хабар топса жосуслар,
Шаҳаншоҳга етказурлар, унда... унда...

М у р о д

Биламен,

Шоҳ баҳона ахтармоқда қутулай деб, мендин ҳам!
Ҳа, бу ерда иккимиздин бошқа ҳеч ким йўқ, бекам,
Ишонамен, сен ҳам азоб чекмакдасен, биламен...
Мен алдандим... Мени алдаб туширдилар тузоққа...
Агар жангда енгиб чиқсак, келишувга биноан,
Кашмир, Панжоб, Афғонистон менга берилар эди.
Аммо, отанг менга берган ваъдасини унутди...
Мен бу ерда ҳибсдамен... Мен бу ерда асирмен...
Саройидин бир қадам ҳам жилдирмайди мени шоҳ.
Гўёки у мени қаттиқ севар эмиш, шу важдин
Ўз ёнидин жилдирмасмиш... чиқармасмиш саройдин...
Елғон! Елғон! Уша айёр, ўша жаллод оламгир!
Сенинг бобонг, менинг отам, олий насаб Шоҳ жаҳон
Кўпдан бери банди зиндон! Тирик мурда!.. Во дариг!..
Бу ҳам сенинг отанг, менинг оғам қилган жиноят!

З е б у н н и с о

(йиғлаб)

Бўлди, бўлди амакижон, туз сепмангиз ярамга.
Менинг қайғум, менинг дардим сизникидин кам эмас.
Бориб ётинг! Бу аҳволда бора кўрманг саройга.

М у р о д

Хафа бўлма, азиз бекам, куйганимдин гапирдим.
Бобирийлар сулоласи ҳалокатга юз тутган...

З е б у н н и с о

Олиб бориб қўяйми?

М у р о д

Йўқ! Ўзим... ўзим. Яхши қол.

Мурод кетади. Зебуннисо ҳаяжон ва қўрқув билан унинг орқасидан қараб қолади. Ҳаёл суради. Сўнг ўтириб, яна мутолаага берилади. Кўп ўтмай шаҳзода Акбар билан Рожа Рам киришади. Улар заррин ҳарбий либос кийишган, олтин қилич, кумуш ханжар тақишган, бошларида басавлат шоҳи салла.

А к б а р

(кулиб)

Азиз синглим, чарчаганинг йўқми китоб ўқишдин?

З е б у н н и с о

Салом оға! Келинг... Менга тенгсиз ҳузур бағишлар,
Ўқиш, ёзиш, мутолаа...

Р о ж а Р а м

Бекам, ғазалларингиз

Менга чексиз завқ бағишлар, мени мафтун этади,
Рожа Рамни садоқатлик мухлисим деб билгайсиз.

З е б у н н и с о

Миннатдормен, муҳтарам Рам, гарчи қилич соҳиби
Бўлсангиз ҳам шеъриятга мойил эрур кўнглингиз.

А к б а р

Онда-сонда ҳинд тилида шеър айтур ўзи ҳам.

З е б у н н и с о

(кулиб)

Хабарим бор, шеърингизни ўқиганмен, Рожа Рам.

Р о ж а Р а м

Қани энди имкон бўлса Тулсидасга ва сизга
Шогирд бўлиб, шеъриятнинг сирларини ўргансам!..

З е б у н н и с о

О, Тулсидас буюк шоир, мен шунчаки ҳаваскор,
Қани энди Тулсидасдай шеъриятда мўъжиза
Яратолсам!..

Р о ж а Р а м

Яратасиз, яратгансиз, маликам.

«Биёки зулфи кажу чаши сурмасоз инжост,
Нигоҳи гарму адоҳои дилрабо инжост!»
О, бу ғазал кимни мафтун айламайди, маликам!

А к б а р

Улка бўйлаб кезмоқдадир бу ғазалнинг шуҳрати.

Р о ж а Р а м

Меъморчилик санъатининг тожи бўлса «Тождмаҳал»,
Шеъриятнинг тожи эрур сизнинг ғазалларингиз,
О, шеърият маликаси, шеъриятнинг ўзисиз!
Қани энди шеъриятнинг малагига қул бўлсам!

З е б у н н и с о

О, Рожа Рам, қочиримлар...

Р о ж а Р а м

Юрагимнинг нидоси!

Ҳеч бўлмаса сизга соя бўлиб юрсам ёнма-ён...

З е б у н н и с о

Сиз, Рожа Рам, йигитларнинг султонисиз, гулисиз,
Унлаб, юзлаб ҳинд гўзали йўлингизда интизор.
Ўзингизга муносиб ёр топурсиз деб ўйлаймен.

Р о ж а Р а м

Минг гўзалга алишмасдим сиздек парипайкарни!

А к б а р

(кулиб)

О, Рожа Рам, сен чиндан ҳам менинг гўзал синглимга
Ошиқ бўлиб қолдингми, а?

З е б у н н и с о

(кулиб)

Бу Рожанинг ҳазили.

Р о ж а Р а м

Сўзларимнинг ҳазили йўқ!.. Агар шоир бўлганда,
Ҳуснингизни, ақлингизни мадҳ этардим умрбод!
Аммо, аммо, минг афсуски, замон менинг қўлимга
Қалам эмас, олмос қилич, тиг тутқазди... Тақдирнинг
Найранглари аёвсиздир... Нақадар шум толемиз.
Ҳа, маликам, жангу жадал, уруш бизнинг касбимиз.
Юрак тошга айланади, дийда тошдек қотади
Фожиалар, ўлимларни кўра бериб урушда...

А к б а р

Шаҳаншоҳнинг буйруғини бажаришга мажбурмиз,
Эрта-индин яна жангга отланурмиз...

З е б у н н и с о

(ғамгин)

Вожааб...

Бу урушлар, бу қирғинлар қачон тамом бўлади!
Э, худойим, одамларда, фуқарода не гуноҳ?..

А к б а р

Ҳали бери тугамайди уруш... Ҳамон туш-тушдин,
Мамлакатнинг ҳар бурчида исён чиқиб турибди.
Кўзғолонлар, юришларнинг, босқинларнинг сони йўқ.

Р о ж а Р а м

Қанча-қанча шаҳру қишлоқ вайрон, ҳароб бўлмоқда.
Одамларнинг, ҳайвонларнинг суяклари сочилган,
Зироатсиз, қовжираган, сувсиз, тақир далалар

Юракларга даҳшат солур... Бу тўхтовсиз урушлар,
Қирғинларнинг оқибати...

А к б а р

Қирилмоқда одамлар,
Мусулмон ҳам, ҳинд ҳам бирдай ҳонавайрон бўлмоқда.
З е б у н н и с о

Наҳотки, шоҳ бу даҳшатни, бу ваҳшатни кўрмаса!
Ахир, қачон ва ким уни тўғри йўлга солади?!

А к б а р

Уни тўғри йўлга солиш ўлимдин ҳам мушкулдир.
Қайсар, ўжар, гапга кирмас, ўзбилармон шаҳаншоҳ
Ҳиндистонни бошдин оёқ ўтказмаса қиличдин,
Юртни тамом вайрон, ҳароб қилмагунча хумордин
Чиқмайдиган кўринади...

З е б у н н и с о

О, бу даҳшат! Бу ваҳшат!

А к б а р

Ҳа, кечаги дўстлар бугун айланмоқда душманга.
Маратхлар кеча-кундуз тинчлик бермай ҳужумда.
Шеважининг интизомли, ватанпарвар кўшини
Қалтираб тутмоқдадир Бобирийлар тахтини.

Р о ж а Р а м

Яна нохуш хабарлар бор...

З е б у н н и с о

(ҳаяжонда)

Қандай хабар?

Р о ж а Р а м

Отангиз

Янги фармон чиқарармиш тамом қарши ҳиндларга.
Агар фармон чиқақолса, элнинг ҳоли вой бўлур.
Шўрлик халқнинг чекаётган азоблари озмиди?!

А к б а р

Ташвишланма, ҳали фармон чиққани йўқ... Эҳтимол,
Чиқмас...

Р о ж а Р а м

Кошки, шундай бўлса эди, азиз шаҳзодам.

З е б у н н и с о

Янги фармон чиқаришга йўл қўйилса — жиноят!
Жоҳилларнинг хуружига зарба бериш зарурдир...
Энг ёмони — инглизлар аста кириб келмоқда
Ҳиндистоннинг бойлигига оч бўридай кўз тикиб.

Р о ж а Р а м

Ҳа, шаҳаншоҳ кўп имтиёз бермоқдадир уларга.

З е б у н н и с о

Афсуски, шоҳ бол олмоқчи аждаҳонинг оғзидин...
Бир кун эмас-бир кун аждар заҳарини солади...

А к б а р

Келажакда бизни даҳшат, муаммолар кутади...

Даҳшатларнинг, офатларнинг етиб бўлмас тагига...

Хўп, бўлмаса биз борайлик. Жангга жўнаш олдидан

Ҳузуригга кириб, шаксиз, хайрлашиб кетурмиз.

Акбар билан Рожа Рам чиқиб кетишади. Зебуннисо чуқур ўйда.

Бир оздан сўнг канизак кириб, Зебуннисога таъзим қилади.

К а н и з а к

Шоҳим сизни кўрмакчилар, ҳузурига чорлади.

З е б у н н и с о

Хўп, борурмен, сен кетабер.

Канизак чиқиб кетади.

Қандай иши бор экан.

Бу учрашув юрагимга яна ташвиш солмаса...

Яна ўша эски гапни қўзғамоқчи бўлса-чи?..
Яна аёоб берса-чи?.. О, тангрим менга тўзим бер!
Ҳа, адолат кутиб бўлмас марҳаматсиз одамдин...
Зебуннисо ўйчан чиқиб кетади.

ПАРДА

Иккинчи парда

Иккинчи кўриниш

Вазир Амирхоннинг хос хонаси, хона жуда чиройлик қилиб безатилган. Тўғрида, кўлидаги заррин халтани ўйнаб, Амирхон ўтирибди.
Кўп ўтмай Муён Бузрук киради.

Муён Бузрук

Салом вазир, чақирибсиз?

Амирхон

Келинг, келинг, ҳазратим.

Муён Бузрук

(кўзини заррин халтадан узмай)

Халтадаги олтинми?

Амирхон

Ҳа, ҳазратим, олтин...

Муён Бузрук

(тамшаниб)

Хўш?

Амирхон

кўлидаги халтани Муён Бузрукка чўзади.

Мана тақсир, улушингиз.

Муён Бузрук

(халтани олиб)

Қанча, қанча?

Амирхон

Минг тилло...

Муён Бузрук

(халтани салмоқлаб кўриб)

Жуда оз-ку!

Амирхон

Иштаҳани карнай қилманг, ҳазратим,

Бу сафар шу. Олтинларга бошқалар ҳам умидвор.

Қозикалон, қанча-қанча лашкарбоши, беклар бор,

Ҳаммаси ҳам сизга ўхшаб чўтал олур ўйиндин.

Муён Бузрук

(хўмрайиб)

Чўтал?!

Амирхон

Чўтал.

Муён Бузрук

Бу қабоҳат гапни асло гапирманг?

Мен қиморбоз эмасман-ку. нега чўтал оламен?

Амирхон

Ҳа, сиз Шайхулислам!.. Аммо, ўйинчисиз, ўйнайсиз!

Ҳаммамиз ҳам ўйинчимиз, қиморбозмиз, ҳазратим.

Бу дунёда ҳамма нарса қимор, ҳамма қиморбоз.

Ҳа, ҳазратим, бу ҳам ўшал кўр тақдирнинг найранги.

Муён Бузрук

(дарғазаб)

Бу сўзингиз куфрона сўз!.. Қабиҳ гапни гапирманг!

Амирхон

(кулиб)

Бошингизда салла... Аммо, дилингизга хиёнат,
Ҳийла-найранг, балойи нафс уя қўйган, тақсирим.

Муён Бузрук

(ёқасини ушлаб)

Ё алҳазар! Бу одамни жин урганми? Э, тавба!

Амирхон

Ҳа, ҳаммаси найранг, ўйин — туғилиш ҳам, ўлиш ҳам.
Биров ундай, биров бундай, биров гадо, биров шоҳ,
Биров тўғри, биров ўғри — ҳаммаси ҳам ўйнайди!

Муён Бузрук

Э, бас қилинг, яратганнинг ғазабига учрайсиз!

Амирхон

Ҳа, ўйнайди ҳаммаси ҳам тақдир ноғорасига.

Муён Бузрук

(кетмоқчи бўлади)

Қандай кунга қолдим, ёраб!

Амирхон

(кулиб, унинг йўлини тўсиб)

Қулоқ солинг сўзимга!

Модомики, ҳаёт—ўйин, уста бўлинг ўйинга,
Акс ҳолда ютқизасиз, рақибингиз ютади.
Бу ўйинда ҳийла, найранг, фириб қурол бўлади.
Фирибгарлик қилишимнинг боиси шул, ҳазратим.

Муён Бузрук

(бетоқат)

Бошқа гапдин гаплашайлик!

Амирхон

Гаплашамиз, албатта.

Мана, сизни кўриб ҳамма авлиё, деб ўйлайди,
Ҳолбуки, сиз бориб турган имони йўқ иблиссиз.

Муён Бузрук

(дарғазаб)

Оғзингизга қараб сўзланг!

Амирхон

Сабр қилинг, ҳазратим,

Ёш қиз бўлса йўқ демайсиз, олтин бўлса оласиз,
Текин таом бўлса, роса туширасиз сўрамай,
Ким зўр бўлса, ўша ёққа ён босасиз — шарият,
Адолатни поймол қилиб, балойи нафс туфайли...

Муён Бузрук

Ахир... ахир...

Амирхон

Юзингизда юз парда-ю, минг ниқоб,

Парда тутган доғулисиз, ниқоб кийган фирибгар!

Муён Бузрук

Худо хайрингизни берсин, иғволарни бас қилинг!

Амирхон

Мен ўйнасам, яширмасдин, ошкоро ўйнаймен.

Муён Бузрук

Бўлди энди, ҳаддингиздан ошманг, ёмон қиламен!

Амирхон

Иғвога ҳам, тухматга ҳам кўп устаси фаранг мен.
Менга қарши бош кўтарган жудо бўлур бошидин!
Шафқат қилмай синдирамен беллашганнинг белини!

Муён Бузрук

(қўрқиб)

Э, мен сизга ножўя гап айтганим йўқ шекилли,
Келинг, бирга, бамаслаҳат иш қилайлик...

А м и р х о н

Бошқача

Иложингиз йўқ, ҳазратим, чангалимда жонингиз!

Му ё н Бу з р у к

Мендин ўтган бўлса, узр, товба қилдим, амирим...

А м и р х о н

(кулиб)

Бу ҳам ўйин, бу ҳам найранг... Майли, энди, ҳазратим,

Бир иш қилинг, муҳр боссин тезроқ янги фармонга.

Ана шунда кофирларнинг таъзирини берурмиз.

Му ё н Бу з р у к

Ана шунда дини ислом равнақ топура оламда!

А м и р х о н

Ҳа, ҳиндларнинг эҳромлари ҳисоби йўқ ҳазина!

Эҳромларда поёни йўқ олтин-кумуш тўпланган.

Му ё н Бу з р у к

(ҳаяжонланиб)

Эҳромларни бузиш керак! Бу жуда ҳам савоб иш!

Мусодара қилиш зарур ўшал сонсиз бойликни!

А м и р х о н

Шунда шоҳнинг хазинаси жавоҳирга тўлади!

Ҳеч шубҳасиз, оқаваси оқиб келур бизга ҳам...

Му ё н Бу з р у к

(хурсанд)

Иншоолло, айтганингиз келсин, вазири аъзам!

Хўш, асирлар кўпми, амир?

А м и р х о н

Ҳа, жуда кўп асирлар,

Асиралар, назиралар безар юзлаб ҳарамни.

Му ё н Бу з р у к

Ушалардин беш-ўнтаси, нозик ниҳолларидин

Каминанинг ҳарамига шояд тўхфа қилинса!..

А м и р х о н

Энг аввало, ҳарамига танлаб олур шаҳаншоҳ,

Сўнг бошқалар гали билан, сизга ҳам гал келади.

Му ё н Бу з р у к

Ҳа, ҳовлида, боғда иш кўп, хизматкорлар камчилроқ...

А м и р х о н

(кулиб)

Боғда қандай иш қилинур, бизга аён, ҳазратим.

Му ё н Бу з р у к

(кулиб)

Ўзингиздин ўтар гап йўқ, тирик жонмиз, амирим...

Кеча қизиқ бир туш кўрдим...

А м и р х о н

Қанақа туш, ҳазратим?

Му ё н Бу з р у к

Зебуннисо бекам кирди мен ғарибнинг тушига,

Гўёки мен ул парига уйланибмен, шаҳаншоҳ

Кувим деб, зарварақ тўн кийгизибди эгнимга...

Қани энди, туш ўнгидин келиб, бахтим очилса!..

А м и р х о н

(кулиб)

Иштаҳангиз катта-ку!

Му ё н Бу з р у к

Ҳа, офатижон малика

Уйқу бермай қўйди менинг кирабериб тушимга...

А м и р х о н

Демак, Зебуннисо бегим шайдо қилмиш сизни ҳам.

Муён Бузрук
Бай, бай! Аёл деган нарса шунча гўзал бўлурму!
Қадди-қомат, юриш-туриш, кўзу қошу ишва, ноз
Мусулмонни кофир қилур, кофирни ҳам мусулмон!

Амирхон
Бу гапларни шоҳ эшитса, умрингизни зиндонда
Чиритади ё осади...

Муён Бузрук
(қўрқиб)
Ҳай, ҳай бу сир, амирим.
Бу гапларни фақат сизга айтдим ишонганимдин.

Амирхон
Гап, ҳазратим, бошқа ёқда... Зебуннисо бегимнинг
Харидори ғурур билан қаршингизда турибди!

Муён Бузрук
Э, шундоғми? Е алҳазар! Қанча унинг, ошиғи?

Амирхон
Ҳисоби йўқ асилзода, бекзодалар, рожалар,
Қанча-қанча лашкарбоши унга кўнгил боғламиш...
Аммо, бекам ҳаммасига бермоқдадир рад жавоб.
Ҳа, шоҳнинг ҳам боши қотган бу ўжар қиз дастидин.
Лекин, ё зар, ё зўр билан ўжар қизнинг васлига
Мен етамен! Ҳа, ҳазратим, бунга имоним комил!
Ахир, ҳийла, найранг деган нарса бор-ку дунёда!

(кулади)
Муён Бузрук
(ёқасини ушлаб)
Парвардигор ўзинг асра бизни бало, қазодин!

Амирхон
Кези келса фирибни ҳам дарҳол ишга солурмен!
Ҳа, ҳазратим, сиз мақсадга етолмайсиз, қарисиз,
Ҳа, ёшингиз фалон ерга бориб қолган, тақсирим,
Ҳадемасдин қора ерга киришингиз турган гап.

(кулади)
Муён Бузрук
Бай, бай, амир, нафасингиз бунча совуқ бўлмаса!

Амирхон
Мен ҳали ҳам ёшмен... унча қаримасмен, ҳар ҳолда...
Кейин, шоҳнинг менга жуда баланд эрур ихлоси,
Қиз экан-ку, йўл топилса, тахтини ҳам беради!..

Муён Бузрук
(қўрқиб, кўксига туфлаб)
Е, алҳазар! Бу гапларни зинҳор биров билмасин!

Амирхон
(кулиб)
Бу гапларни сиздин бўлак ҳеч ким эшитгани йўқ.
Уйлайманки, оғзингиздин гулламасиз, ҳазратим.

Муён Бузрук
Шундай, шундай... Парвардигор!..
Амирхон
Худо битта, гап битта!
Амирхон
(кулиб)

Олтинларни олдингизу, аммо, кимдин, қаердин
Эканини суриштириш эсингизга келмади.

Муён Бузрук
(кулиб)
Узумини еб, боғини суриштирама деган-ку!

Амирхон
Йўқ, тақсирим, не есангиз, нелигини билиб енг!

Муён Бузрук
Майли, майли, қани айтинг, манбаини билайлик.

Амирхон
Олтинларнинг манбаи мўл: англизнинг олтини.

Муён Бузрук
(чўчиб)

Парвардигор! Ғайри диннинг олтинлари ҳаром-ку!

Амирхон

Ундай бўлса, қайтиб беринг!

Муён Бузрук
(шошиб)

Йўқ, йўқ, шошманг, амирим,
Сирасини айтаман-да! Майли, гуноҳ бўлмаса...

Амирхон

Олтинларда нима гуноҳ? Улар динни билмайди.
Агар олтин ҳаром бўлса кофирларнинг қўлида,
Мусулмоннинг киссасига тушгач, ҳалол бўлади.

Муён Бузрук
(кулиб)

Гапингиз рост! Ақлингизга, дидингизга тасанно!..
Гапингиздин шу нарсани англадимки, амирим,
Инглизнинг хизматига кирибсиз-да?..

Амирхон

Бу сирни

Сиздин бўлак бирор киши билмаслиги керакдир.
Агар бу гап бориб етса шаҳаншоҳ қулоғига,
Мен ҳам, сиз ҳам жосусликда айбланиб, кўр бўлиб,
Зах зиндонда ит азоби билан адо бўлурмиз.

Муён Бузрук
(қўрқиб)

У даҳшатни парвардигор бизга раво кўрмасин!..

Амирхон

Ҳа, ҳазратим, англизга сажда қилиш чоғидир.
Голландия, французлар четда қолиб кетади,
Ҳаммасини қувиб ўтар ишбилармон англиз.
Кимки бугун англизнинг этагини ушласа,
Келажаги таъминланур, мартабаси юксалур..
Ғофил қолманг, бахт қушини қўлингиздин чиқарманг!
Бобирийлар сулоласи аста нураб бормоқда.
Кўп ўтмасдин Ҳиндистонга ҳоким бўлур англиз...

Муён Бузрук

Демак, мен ҳам?..

Амирхон

Ҳа, ҳазратим, бир ип билан боғландик.

(токчадан қуръон олиб Муён Бузрукка узатади)

Қасам ичинг!

Муён Бузрук

(қуръонни уч мартаба ўпиб, кўзига суртиб)

Каломулло урсин бузсам қасамни!
Амир, сизга ишонаман, қўлингизда жиловим,
Уша ёққа югурамен—қай томонга тортсангиз!
Ҳаммол бўлиб кўтарамен устимга юк ортсангиз!

Амирхон

Боракалло! Менга бўлган ишончингиз, шубҳасиз,
Сизга, тақсир, олам-олам бахту бойлик келтирур.
Ҳа, ҳазратим, ана энди катта ўйин бошланур.
Вазифамиз ҳар соҳада англизга ён босиш,
Уруғ-аймоқ, элатларни бир-бирига гиж-гижлаш,
Ҳинд, мусулмон орасига қутқу солиш тинмасдин,
Уруш, қирғин, исён, ғавғо қоплаб олсин ўлкани.

Ҳа, иттифоқ эмас, нифоқ, дўстлик эмас, адоват
Одамларнинг орасида ривож топсин, кучайсин.
Ана шунда кучсизланур Бобирийлар давлати,
Ана шунда Аврангзебнинг салтанати емирилур.
Ана шунда юришади «соҳиб»ларнинг омади!

Муён Бузрук

Иншоолло, айтганингиз келсин, улуғ амирим!
Омин!

Амирхон

Омин!

Муён Бузрук
Ишимизга тангри мададкор бўлсин!

Амирхон

Ҳозир мажлис бошланади, қани юринг, чиқайлик.

Чикиб кетишади.

ПАРДА.

Учинчи кўриниш

Сарой. Безатилган, ҳашаматли, катта зал. Тўғрида тилло тахт, атрофида олтин курсилар.

Музыка чалинади. Залга бирин-кетин аъёнлар, мансабдорлар, саркардалар, сарой аҳллари кира бошлайди.

Буларнинг орасида Амирхон, Муён Бузрук, Қозикалон, Муҳаммад Саид, Шоҳистахон, Жай Сингх, шаҳзода Мурод, шаҳзода Акбар, Рожа Рам, Малик Амбар, Муршид Қулихон ва бошқалар бор.

Бир оздан кейин яна тантанали музыка чалинади. Ҳамма тахт атрофида қўл қовуштириб, саф тортиб туради.

Залга — атрофида мулозимлар, соқчилар — шоҳона либос кийган, бошида заррин салла, эгнида кимхоб тўн, белига олтин камар боғлаб, тилла ханжар таққан Аврангзеб кириб келади.

Ҳамма бош эгиб унга таъзим қилади. Шоҳ дабдаба ва виқор билан саф тортиб турганлар ёнидан ўтиб, тахтга ўтиради.

Аврангзеб

(атрофга кўз югуртириб чиқиб)

Ҳамма тўпландими, амир?

Амирхон

Жамоат жам, шаҳаншоҳ.

Аврангзеб

Хўш, муҳтарам, олиймақом саркардалар, сардорлар,
Хабар беринг, эшитайлик, жабҳалардин, жойлардин.

Шоҳистахон!

Шоҳистахон

Лаббай, шоҳим.

Аврангзеб

Қани, сиздин бошлайлик.

Шоҳистахон

(ийманиб, бир оз сукут сақлаб)

Ҳижолатмен... Пушаймонмен... Шоҳим, ишончингизни
Оқлолмадим... Шеважини енголмадим. У баттол
Тиним билмай ҳужум қилиб, ҳамла қилиб туш-тушдин,
Мағлубият билмайдиган кўшинни ҳам гангитди.
Бошимизга битган бало бўлди айёр Шеважи.

Аврангзеб

(қовоғини солиб)

Гап кўшинда эмас, тоға! Саркардада ҳамма гап.
Кўшин асло енголмайди, ношуд бўлса саркарда.

Ҳа, қаттиққўл бўлиш керак жангда! Агар саркарда
Ланжлик қилса, бўшанг бўлса, омад кетур қўшиндин.
Ҳа, оқсоқол, ўтмишдаги хизматингиз бўлмаса,
Қаттиқ чора кўрган бўлур эдик сизга нисбатан!
Сиз озодсиз... Сиздин бошқа ишда фойдаланурмиз.
Рожа Жай Сингх!

Ж а й С и н г х

Лаббай, шоҳим.

А в р а н г з е б

Қабул қилинг қўшинни!
Зудлик билан юриш қилинг маратхлар устига!
Ҳа, раҳмсиз бостирилсин кўзғолонлар, исёнлар!
Ҳаддин ошган бебошларни дарҳол қилинг қатлиом!
Шеважини тириклайин тутиб бунда келтиринг,
Нобакорни тавбасига таянтириб қўяйлик!

Ж а й С и н г х

Тан берамиз, Шоҳистахон ботир саркардалардин.
Фурсат шундай бўлиб қолди, унда кўп ҳам айб йўқ.
Қўшин бир оз чарчаб қолган, интизомга муҳтожроқ...

А в р а н г з е б

Интизомга солинг тезроқ фурсат ўтмай қўшинни!

Ж а й С и н г х

Қўшин сафи сийракланиб қолган, кўпдир талофот.

А в р а н г з е б

Янги кучлар ҳисобига сафни дарҳол тўлдилинг,
Суворийлар, филлар кўпроқ жалб қилинсин қўшинга.

Ж а й С и н г х

Ҳамма чора кўрилгуси, амин бўлинг, шаҳаншоҳ.
Рухсат этинг, иложини топсак агар, сулҳ тузиб,
Шеважини ўзимизга тобе қилиб олайлик.
Чакки бўлмас эди уни чиқаролсак «ўйин»дин,
Ҳарна бир ёв камайгани яхши, қўлни бўшатиб,
Кучни тўплаб, бунделларга қарши ҳужум бошлардик.

А в р а н г з е б

(ўйчан)

Уйлаб кўриш керак...

Ж а й С и н г х

Яхши, биз ҳам ўйлаб кўрурмиз.

А в р а н г з е б

Малик Амбар!

М а л и к А м б а р

Лаббай, шоҳим.

А в р а н г з е б

Эшитайлик сиздин ҳам.

М а л и к А м б а р

Икки исён бостирилди.

А в р а н г з е б

Яхши!

М а л и к А м б а р

Аммо, яна бор.

Бир ердаги исён агар бостирилса, яна бир
Ерда исён пайдо бўлур, тинкамизни қуритди.
Ёв жуда кўп, поёни йўқ, бамисоли чигиртка,
Қирган билан тугамайди, пайдо бўлур янгиси...
Жангда ўлса ўлишару аммо таслим бўлишмас.
Қуршаб олсак, қуршовдин ҳам чиқиб кетар амаллаб,
Кочиб кетиб, тутқич бермай, жангни давом этдирур.
Кечалари кутилмаган жойда пайдо бўлишиб,
Қуюн каби учиб келиб ҳамла қилур тўсатдин,
Яна шу он ғойиб бўлур мурдаларни қолдириб...

А в р а н г з е б

Бенгалия қай аҳволда, сўзланг, Муршид Қулихон.

М у р ш и д Қ у л и х о н

Гокла бошлиқ заминдорлар бош кўтариб, қўққисдин
Бенгалия ноибини ва бир қанча мансабдор,
Олий насаб одамларни ўлдиришди...

М у ё н Б у з р у к

Ё раббий!

М у р ш и д Қ у л и х о н

Кўп ўтмасдин бу исён ҳам бостирилди, Гоклани
Ушлаб, ибрат бўлсин учун дорга осдик.

А в р а н г з е б

Жуда соз!

М у р ш и д Қ у л и х о н

Унинг барча қариндоши, барча тарафдорлари
Қатл этилди.

Қ о з и к а л о н

Кўп савоб иш!

М у ё н Б у з р у к

Бу тангрининг жазоси!

А в р а н г з е б

Ҳа, шубҳасиз, кимки бизга қарши чиқса, оқибат
Худди шундай бўлғусидир! Душманларга шафқат йўқ!

М у р ш и д Қ у л и х о н

Шоҳим, қўшин аста-секин интизомдин чиқмоқда,
Қанча-қанча суворийлар жангни ташлаб кетдилар.
Кўпдин бери улар маош олгани йўқ...

А в р а н г з е б

Берилсин!

М у р ш и д Қ у л и х о н

Душманларнинг найрангига, тузоғига илиниб,
Баъзи нонкўр саркардалар ёв томонга ўтмоқда.
Ёвнинг айёр жосуслари қутқу солиб орага,
Бир-бирига уруштириб шуҳратпараст бекларни,
Катта футур етказмоқда сафимизга!

А в р а н г з е б

(дарғазаб)

Хоинлар!

Қўлга тушса, у фосиқлар қийма қилиб ташлансин!
Хўш, Амирхон, яна қандай хабарлар бор, гапиринг!

А м и р х о н

Айғоқчилар, хуфялардин, жосуслардин пайдарпай
Хабар келиб турмоқдадир, бири нохуш, бири хуш...

А в р а н г з е б

Тортинмасдин, ҳеч нарсани қолдирмасдин гапиринг,
Токи аниқ билмоқчимиз ҳақиқатни, аҳволни.

А м и р х о н

Амалдорлар орасида порахўрлик, ўғирлик
Кўпаймоқда... Субадорлар маишатга берилган.
Итоатдин чиқмоқдадир баъзи рожа, султонлар.
Халқ ичида норозилик кучаймоқда кундин-кун.
Кўп элатлар бош тортмоқда божу хирож тўлашдин.
Кучаймоқда аёнларнинг орасида хиёнат,
Фисқу фужур, ғийбат, тухмат чиқмоқдадир авжига.
Чораси йўқ офат бўлди ҳинд-мусулмон қирғини.
Мамлакатнинг чегараси, ичкараси кўп нотинч,
Ҳамон таҳдид солмоқдадир эронийлар сарҳадга.
Патанлар ҳам тинчиган йўқ, нотинч Кашмир,

Бадахшон.

Олжобод, Панжоб, Мултон ғалаёнда, ларзада...
Фитна чиқиб турмоқдадир Аҳмаднагар, Меварда...

А в р а н г з е б

(бетоқат)

Бари нохуш хабарлар-ку! Хуш хабар ҳам борми?!

А м и р х о н

Бор.

Баъзи таслим бўлган рожа, султонлардин жарима
Ҳисобига икки юз фил, етти минг от, молу мулк,
Олтин-кумуш, жавоҳирлар, асиралар олинди...

Залга ниҳоятда ясанган, заррин ва ҳарир либослари кўзни қамаш-
тирадиган, ўзига ярашган Зебуннисо кириб, отасига таъзим қилади.

З е б у н н и с о

(бўсағада туриб)

Шоҳим, узр... кечроқ қолдим... Рухсат этинг.

А в р а н г з е б

(қўли билан ўнг ёнида турган курсини кўрсатиб)

Марҳамат!

Шоҳдан бўлак ҳамма бош эгиб Зебуннисога таъзим қилади. Зебун-
нисо мағрур юриб бориб, кўрсатилган курсига ўтиради.

А в р а н г з е б

Ҳа, мамлакат жуда нотинч... Итоатдин чиқди халқ...
Саркардалар хизматидин унча рози эмасмиз.

А м и р х о н

Қаттиқ чора кўрилмаса, тинчимайди мамлакат.

М у ё н Б у з р у к

Ғоят мақбул!

Қ о з и к а л о н

Оёқ ости бўлмоқдадир шарият!

Ж а й С и н г х

Узлуксиз жанг қилиб, шоҳим, қўшин жуда чарчаган,
Яхши бўлур эди бир оз дам берилса қўшинга.

А в р а н г з е б

(бақариб)

Мумкин эмас! Вақт ўтади! Ёвга ёрдам берур вақт!
Энди кескин чора кўриш вақти келди!

М у ё н Б у з р у к

Шубҳасиз.

А в р а н г з е б

Бўйсунмаган шаккокларни ўтказурмиз қиличдин!

Бош эгмаган фуқарони этгумиздир қатлиом!

Темурийлар кимлигини билиб қўйсин билмаса!

М у ё н Б у з р у к

Меҳру шафқат йўқ қутурган кофирларга ҳеч қачон!

Қ о з и к а л о н

Омин! Омин! Ҳазратимнинг нафаслари муборақ!

М у ҳ а м м а д С а и д

Зинҳор мени кечирсинлар олампаноҳ, шаҳаншоҳ,

Гапирмасдин туролмаймен, виждонимнинг амрига

Бўйсунмасам агар икки юзим қаро бўлсин.

А в р а н г з е б

(ёқтирмай)

Сўзланг, нима демоқчисиз?

М у ҳ а м м а д С а и д

Ҳазратимнинг сўзида

Жуда мудҳиш мазмун ётур, ҳалокатга судровчи.

М у ё н Б у з р у к

Ўша-ўша қарматийлик, ўша-ўша шаккоклик!

З е б у н н и с о

Тухмат қилманг мавлонога! Мавлоно ҳақ, ҳазратим.
Самарқандлик машҳур олим, Темурийлар наслидин,
Емон ният ғараз билан сўзламайди ҳеч қачон!
Мавлононинг сўзларига қулоқ солинг, шаҳаншоҳ!
Эзгуликдин, адолатдин сўзламоқчи мавлоно!

А в р а н г з е б

(киноя билан)

Қани, қани, эшитайлик, қандоқ эзгу гап экан?

М у ҳ а м м а д С а и д

Тарих сабоқларин ҳеч вақт унутмаслик керакдир.
Ҳиндлар билан мусулмонлар орасида иттифоқ,
Дўстлик бўлмас экан, қирғин тугамайди ўлкада.

М у ё н Б у з р у к

Кофир билан мусулмонни қандай бирлаштирасиз?
Ут билан сув бирлашмайди, биласиз-ку, мавлоно?!

З е б у н н и с о

Ут билан сув бирлашмасу, аммо, инсон бирлашур.
Вақти келиб бир-бирига иноқ бўлур инсонлар.

М у ҳ а м м а д С а и д

Улуғ олим Берунийнинг, Бобир Мирзо, Акбар шоҳ,
Шоҳ Жаҳоннинг Ҳиндистонга, ҳинд халқига кўрсатган
Муҳаббати ва ҳурмати таҳсинларга сазовор!

Қ о з и к а л о н

Гайридинлар, кофирларни эркалатиб Акбар шоҳ
Бошимизга чиқармишдир, мана энди оқибат!

М у ё н Б у з р у к

Тўрт томондин ҳужум қилиб улар тахтни йиқмоқчи!
Бизни ҳайдаб, Ҳиндистонга қайта ҳоким бўлмоқчи!
У муртадлар чанг солмоқда дину имонимизга!
Қандай қилиб улар билан мурасага келурмиз?
Жиҳод! Жиҳод! Фақат жиҳод қутқаради бизларни!

Қ о з и к а л о н

Улдирганлар ғозий! Омин!

М у ё н Б у з р у к

Шаҳид бўлур ўлганлар!

З е б у н н и с о

Уйламасдин гапирдингиз бу қабоҳат гапларни,
Бошингизда ақл эмас, хуруж қилур жаҳолат!
Бу шум ният, бу жаллодлик агар ошса амалга,
Қанча- қанча бегуноҳлар ҳонавайрон бўлади.
Қанча-қанча ёшу қари, эру аёл ўлади!
Инсоф қани? Виждон қани? Имон қани, ҳазратим?!

А в р а н г з е б

Бекам, ўзинг бу гапларни ўйламасдин гапирдинг,
Ҳа, жонидин айрилади кимки ёвга ён берса!
Мавлоно, сиз сиёсатга аралашманг, илтимос!

З е б у н н и с о

Сиёсатга аралашмай туropolмайди ўзини
Ҳақиқатнинг, адолатнинг ҳомийси деб билганлар.
Шоҳим, ахир, савоб ишқу доноларнинг сўзига
Ҳурмат билан қулоқ осиш, чақиб кўриш мағзини.
Ҳақиқатнинг гавҳари кўп доноларнинг сўзида!
Қачонгача мутаассиб, жоҳилларнинг хоҳиши,
Шум нияти ҳоким бўлиб давом этур саройда?!

А в р а н г з е б

Азизларга тил теккизган жудо бўлур тилидин!

М у ё н Б у з р у к

(хурсанд)

Минг офарин!

Қозикалон
Боракалло! Омон бўлинг, шаҳаншоҳ!

Аврагзеб

Ҳазратимнинг сўзлари ҳақ! Бошқа давр—давримиз.
Акбар шоҳнинг, Шоҳ Жаҳоннинг даври ўтган. Энди биз
Бобо калон Амир Темур йўли билан борурмиз.
Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг йўли мақбул биз учун.
Бўйсунмаган элатларни, бош элмаган элларни
Босиб, янчиб ва ёндириб, хароб қилиб ўтурмиз!
Билиб қўйинг, бугун имзо чеккум янги фармонга.
Бу фармонга биноан ёт, ғайри динлар икки бор
Қўпроқ хирож, бож тўлайди, бошқаларга нисбатан.
Ғалаёнчи кофирларнинг эҳромлари шафқатсиз
Бузулгуси, хазианага олингуси бойлиги!

Муҳаммад Саид

Минг бор узр, ундай қилманг! Олиймақом, оламгир.

Зебуннисо

Агар шундай қилсак, тарих кечирмайди бизларни!

Аврагзеб

Бугун билан яшаймен мен! Тарих билан ишим йўқ!
Мендин кейин, майли, тўфон босса, боссин дунёни!

Муҳаммад Саид

Тимсоли йўқ обидалар, ҳашаматли эҳромлар,
Мўъжизакор санъат, ҳунар оёқ ости қилинса,
Башарият лаънатига қолмаймизми, шаҳаншоҳ!

Аврагзеб

(жаҳли чиқиб)

Бизга ақл ўргатмоқчи бўлган нодон одамлар
Хато қилур! Сиёсатга аралашманг дедим-ку!

Зебуннисо

Қўп таажжуб, биз бу ерда жанжаллашиб ўзаро
Келаётган катта хавфдин беҳабармиз...

Аврагзеб

Қандай хавф?

Зебуннисо

Бир томондин португаллар, бир томондин голландлар,
Бир томондин французлар, инглизлар бир ёқдин
Ҳиндистоннинг бойлигини таламоқда омонсиз.
Шўр денгиздин чиқиб келган ялмоғизлар, очкўзлар
Ҳиндистонни аста-секин ямлаб-ютиш пайида!
Хўш, бу нима, хавф эмасми?

Амирхон

(кулиб)

Бу ваҳима, ваҳима...

Сиз ғам еманг, ғам ейдиган одамлар бор, маликам.

Аврагзеб

Улар янги илму ҳунар олиб келур мағрибдин,
Улар жуда бой, ғайратли, ишбилармон одамлар.
Ўлкамизда турли-туман корхоналар қуришур,
Савдо-сотик ишларига ривож берур, гуллатур.
Ҳиндистонни бойитади тоғу тошдин кон очиб,
Улар бизга ҳисоби йўқ божу хирож тўлайди.
Нега энди бу саҳоват, бойликларни рад этиб,
Омадимиз манбаидин кўр-кўрона юз бурсак?!

Амирхон

(кулиб)

Хуржинига зарар дейди аразласа девона!

Муён Бузрук

Улар жуда моҳир эмиш илму ҳунар бобида.

З е б у н н и с о

Хўш, улар ҳам ғайри дин-ку?

Му ё н Б у з р у к

Ҳар хил бўлур ғайри дин,
Ғайри диннинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам бўлади.
Инглизлар юртимизга фақат фойда келтирур...

З е б у н н и с о

(кулиб)

Ҳазратимнинг сўзларига тушунолмамай ҳайронмен,
Кириб минг хил қиёфага, юз мақомда йўрғалар...

(залда кулги)

Му ё н Б у з р у к

(ғазабли, қалтираб)

Бекам, мени кечирсинлар! Ахир... ахир...

А в р а н г з е б

Ҳазратим,

Маликанинг сўзларига парво қилманг.

Му ё н Б у з р у к

(тутоқиб)

Ахир мен...

Бобонгиздек одаммен-ку, эл олдида...

З е б у н н и с о

Кечиринг,

Сўз келганда бобонгни ҳам аямагил деганлар...
Шоҳим, катта имтиёзлар, қулайликлар туғдириб,
Кўп ерларни ижарага бермоқдасиз уларга.
Калкуттаю Бомбей, Сурат инглизлар қўлида,
Шу кетишда кетаберса, оқибати вой бўлур!

А в р а н г з е б

Бекам, улар хазинага ҳар йили ўн минг рупия
Тўлаб турар Бенгалия томондаги савдодин.
Яна Сурат томондаги савдо-сотик божидин
Хазинага тушиб турар яна ўн минг рупия!
Бекам, бари нуқул олтин, нуқул кумуш, жавоҳир!

З е б у н н и с о

Бу олтинлар вақти келиб сиртмоқ бўлур бўйинга!
Бу кумушлар кўп ўтмасдин кишан бўлур оёққа!

А в р а н г з е б

(жаҳли чиқиб)

Бошқаларнинг маслаҳати жоиз эмас бу ерда,
Биз ўзимиз бу борада бир қарорга келурмиз!
Бекам, яхши бўлур эди тарк этсангиз мажлисни!

Зебуннисо ўрнидан шартта туриб, гурур ва шитоб билан чиқиб
кетади, залдагилар унга таъзим қилиб қоладилар. Оғир жимлик.

М у р о д

(жимликни бузиб)

Афсус, яхши иш бўлмади, унга қаттиқ тегдингиз,
Зебуннисо ҳаммамиздин фаросатлик, ақллик,
Минг афсуски, ўғил бўлиб туғилмаган маликам.
Унинг айтган сўзларида жон бор, шоҳим...

А в р а н г з е б

(ғазабли)

Шаҳзода!

Биласан-ку, ҳеч ким икки қилолмайди сўзимни!

М у р о д

Янги фармон—ёниб турган ўтга тушган ёғ бўлур.
Бу йўл билан мумкин эмас оломонни тинчитиш.
Ўзига хос маданият яратган ҳинд халқининг
Шухратини оёқ ости қилиш гуноҳ!

Муён Бузрук
Е раббий!

Шаҳзода, сиз не сабабдин кофирларни ёқлайсиз?

Мурод

Ҳиндларни ҳам худди биздек худо ўзи яратган.

Қозикалон

Бу шаккоклик! Сиздин бундоқ сўз эшитмоқ, шаҳзода,
Кўп таажжуб!..

Мурод

Сўзларимга ажабланманг, тақсирим.

Биласиз-ку, халқимизнинг кўпчилиги ҳиндлардир.
Қўшиндаги аскарларнинг кўпчилиги яна ҳинд,
Энг чавандоз суворийлар, филбонлар ҳам ҳиндлардин
Зироатда, тижоратда, ҳунарда ҳам кўпчилик —
Ушалардир, халқимизни кўпроқ шулар боқади.
Нега энди юз ўгириш керак экан улардин?

Муён Бузрук

Биз мусулмон ҳиндлар эмас, кофирларга қаршимиз.
Қолганлар ҳам қабул қилса агар дини исломни
Адоват ҳам йўқолади, тугалгуси жанжал ҳам.

Қозикалон

Ҳа, мачитлар солингуси эҳромларнинг ўрнига.
Кимки агар ўз динидин қайтиб бўлса мусулмон,
Мусулмонлар қаторида ҳурматланур, севилур.

Мурод

Ўз динидин қайтмасачи?!

Авраңгзеб

Унда мажбур қилурмиз!

Рожа Рам

Мулоҳаза талаб қилур фармонингиз, шаҳаншоҳ.

Авраңгзеб

Сенга нима? Сен мусулмон бўлгансан-ку, Рожа Рам?

Рожа Рам

Мусулмонман, Муҳаммадга уммат бўлдим... ноилож.
Аммо, ҳамон кезмоқдадир томиримда ҳинд қони!
Ўтмишимни, тарихимни, авлодимни, халқимни
Унутишим мушкул... Майли, ўлимимга розимен,
Агар аҳдим гуноҳ бўлса мусулмонлар наздида!

Авраңгзеб

(кулиб)

Нега ундай дейсан ахир, асилзода Рожа Рам!
Сени ҳурмат қилиб келдик, яна ҳурмат қилурмиз,
Бизга бўлган садоқатинг, ҳалол хизматинг учун.

Рожа Рам

Миннатдормен, шаҳаншоҳим... Аммо, фармон туфайли
Мамлакатда юз бермасин кутилмаган фалокат.

Авраңгзеб

Қилич билан олғумиздир фалокатнинг олдини!

Мурод

Қон тўкишни бас қилайлик! Етар шунча қирғинлар!
Деҳқон, косиб пароканда, зироатсиз далалар,
Мамлакатда яна очлик юз бериши муқаррар.

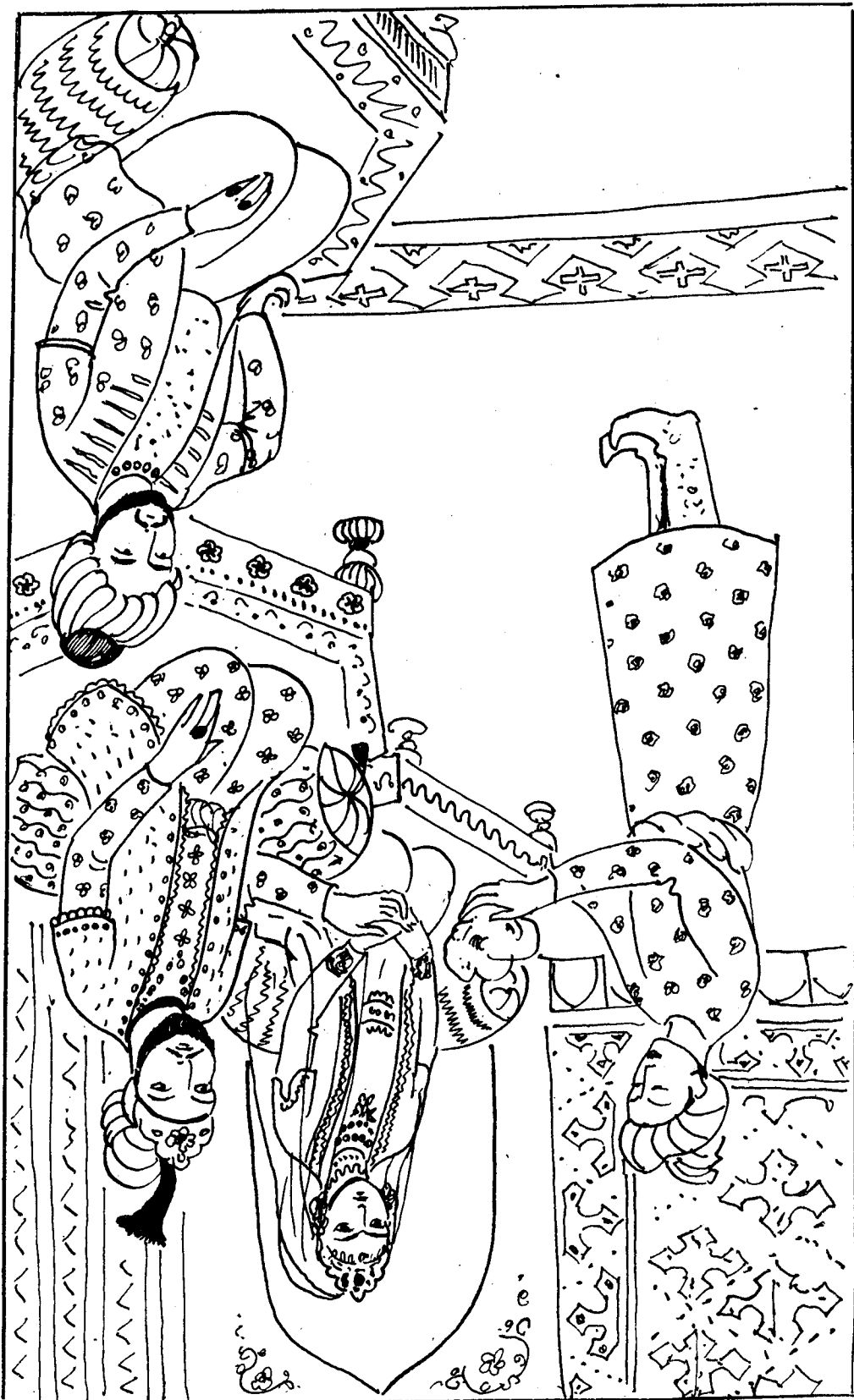
Авраңгзеб

(бақриб)

Тахт соҳиби сен эмас, мен! Мамлакатнинг ғамини
Ейдиган мен! Сен айшингни суриб, ялло қилабер!
Аралашма ишимга, деб неча марта айтамен?!

Мурод

Бу дунёда бўлмаса ҳам, у дунёда тангрига
Ҳисоб беришга мажбурмиз барча қилмишимиздин.

Тонгла маҳшар кун, балки, дўзахга ҳам тушармиз.
Ахир озми бу дунёда қилган жиноятимиз?!
Фирибгарлик, ҳийла билан эгалланган қонли тахт
Бир кун эмас, бир кун қулар, чунки унинг таги бўш!
Бу боришда инглизга ем бўлади мамлакат!

А в р а н г з е б

(ғазаб билан, қалтираб)

Йўқол! Йўқол!.. Яхшиликни, иззатини билмаган!

Мурод шитоб билан чиқиб кетади. Ҳамма ҳаяжонда.

Амирхон!

А м и р х о н

Мен шу ердаман.

А в р а н г з е б

Хушёр бўлсин соқчилар!

А м и р х о н

(таъзим қилиб)

Тушунарлик. Ҳа, қафасдин чиққан йўлбарс хавфлидир.

(чиқиб кетади.)

А к б а р

Шоҳим, яхши иш бўлмади.

А в р а н г з е б

Амакингга бўлишма!

Ташна бўлиб юрибди у хоин менинг қонимга!

А к б а р

У ўзи ҳам ўз қонига ташна бўлиб юрибди.

Шоҳим унга рухсат беринг, тарк этмоқчи саройни,

Еки ноиб қилиб йўлланг яна Аҳмадодбодга.

А в р а н г з е б

(жаҳли чиқиб)

Яна менга қарши исён кўтарсинми, амакинг?!

А к б а р

Сизга ёрдам берганида тахтни эгаллаш учун,

Унга Панжоб, Кашмир, Синдни ваъда қилган экансиз,

Қани ўша ваъда, шоҳим?

А в р а н г з е б

Аралашма ишимга!

Менга танбеҳ бериш учун ҳали ёшлиқ қиласен!

Янги фармон келтирилсин, имзо чекай!

М у ё н Б у з р у к

Келтиринг!

Мунши кумуш табақда довод, қалам, ёзилган фармон, келтириб,
таъзим билан шоҳга узатади. Шоҳ фармонга имзо чекади.

А в р а н г з е б

Ҳамма жойда зудлик билан фармон эълон қилинсин!

Тез амалга оширилсин фармон барча жойларда!

М у ё н Б у з р у к

Подшонинг амри вожиб! Омин!

Қ о з и к а л о н

Омин! Офарин!

А в р а н г з е б

Мажлис тамом. Сизга рухсат, саркардалар, сардорлар,

Жабҳалардин хуш хабарлар, янги зафар кутамиз.

Ҳаммангизга эзгу ишда тангри мададкор бўлсин!

М у ё н Б у з р у к

Омин!

Қ о з и к а л о н

Омин!

Омин! Оллоҳу акбар!

Юзларига фотиҳа тортишади. Шоҳ тахтдан тушиб, саф тортиб турганлар ёнидан ўтиб кета бошлайди, ҳамма таъзимда. Музика янграйди.

П А Р Д А.

Учинчи парда

Тўртинчи кўриниш

Шоҳнинг жуда гўзал хосхонаси. Аврангзеб билан Амирхон суҳбатлашиб ўтирибди. Амирхон кумуш баркашда турган майдан олтин қадаҳларга қуйиб, бирини шоҳга узатади, бирини ўзи олади, индамай ичадилар.

А в р а н г з е б

Не хабарлар тарқалмоқда халқда фармон ҳақида?

А м и р х о н

Аҳли ислом жуда хурсанд, исёнкорлар норози.

А в р а н г з е б

Бу табиий, худди шундай бўлишини билардим.

А м и р х о н

Баъзи ерда яна исён юз бермоқда...

А в р а н г з е б

Шафқатсиз

Бостирилсин, тугатилсин!

А м и р х о н

Худди шундай қилинди.

Канизак кириб шоҳга таъзим қилади.

К а н и з а к

Зебуннисо бегим келди, рухсат сўрар киришга.

А в р а н г з е б

Майли, кирсин. Сиз, Амирхон, чиқиб туринг, суҳбатни Кейин давом этдирурмиз.

А м и р х о н

Хўб бўлади, шаҳаншоҳ.

Амирхон, канизак таъзим билан чиқиб кетишади. Бир оздан сўнг. Зебуннисо кириб, отасига таъзим қилади.

З е б у н н и с о

Салом, шоҳим.

А в р а н г з е б

Салом, бекам, омонмисен, соғмисен?..
Йўқламасам, ҳузуримга ўзинг келай демайсен.
Нима, мендин ҳафамисен? Гинанг борми?

З е б у н н и с о

Ҳазратим,

Сизнинг жуда ишингиз кўп... вақтингиз зиқ...

А в р а н г з е б

Сен учун,

Бекам, ҳар чоқ вақт топурмен... Бир кун сени кўрмасам Соғинамен.

З е б у н н и с о

Миннатдормен.

А в р а н г з е б

Ишон қизим, сўзим чин!..

Ҳа, у куни сени ноҳақ хафа қилдим...

З е б у н н и с о

Зарарсиз,

Аллақачон унутганмен...

А в р а н г з е б

Ҳа, хайрият... хайрият...

Мен ёлғизмен... Мен ғарибмен, тахт соҳиби бўлсам

ҳам...

Шаҳзодалар мендин узоқ... Улар мени севмайди.
Пайти келса, тожу-тахтни мендин тортиб олишдин
Тоймайдилар... Улар рози эмас менинг ишимдин...

З е б у н н и с о

Ким ҳам рози бўлар эди...

А в р а н г з е б

Улар нонкўр! Бағри тош!

З е б у н н и с о

Қуш инида кўрганини чўқир эмиш...

А в р а н г з е б

Маликам,

Сен ҳам менга қаршимисен? Меҳринг йўқми отангга?

З е б у н н и с о

Наҳотки, сиз ўзингизни бегуноҳ деб ўйлайсиз?!
Истамайсиз айбингизни бўйнингизга олишни!

А в р а н г з е б

(ғазабли)

Йўқ! Бўйнимга оладиган гуноҳим йўқ, айбим йўқ!
Айбим фақат оқибатсиз фарзандларни дунёга
Келтиришим, меҳр билан ўстиришим, боқишим!

З е б у н н и с о

(куйиниб)

Доро, Шужоъ — иккиси ҳам бир отадин туғилган,
Ўз оғангиз, жигарингиз эди бирга улғайган,
Икковини ўлдирдингиз, тахтни эгаллаш учун!
Бундин оғир, бундин мудҳиш, бундин қабиҳ жиноят
Бўладими, қиблагоҳим?!.. Бу гуноҳни тангримиз
У дунёю бу дунёда кечирмайди! (Йиғлаб) Ё рабий!

А в р а н г з е б

(қовоғини солиб, ерга қараб)

Мен уларни ўлдирмасам, улар мени ўлдириб,
Тожу тахтни эгалларди... Салтанатнинг қонуни
Шундай, қизим...

З е б у н н и с о

(йиғлашда давом этиб)

Бобомни ҳам банди зиндон қилдингиз!
Шоҳ Жаҳонни тириклайин гўрга тиқиб қўйдингиз!

А в р а н г з е б

Қилмишига яраша...

З е б у н н и с о

Оҳ, ахир қиблагоҳингиз,

Ўз отангиз эди-ку у! О, тангрининг қаҳридин
Кўрқмадингизми, отажон?!

А в р а н г з е б

Тангри мени кечирар...

З е б у н н и с о

Йўқ, йўқ, асло кечирмайди, падаркушни кечирмас!

А в р а н г з е б

(ғазабли)

Ўйлаб гапир! Муҳаббатим айланмасин ғазабга!

З е б у н н и с о

Аминменки, муҳаббатнинг учқуни ҳам йўқ сизда!
Қалбингизда қаҳру ғазаб, шафқатсизлик ётибди!
Оға, ини, отангиз ҳам сиздин шафқат кўрмади.

А в р а н г з е б

Чунки, отам мени хўрлаб, севар эди Дорони.
Тахт вориси қилиб уни тайинлаган аввалдин.

З е б у н н и с о

Доро тўнғич ўғил эди!

А в р а н г з е б

Латта эди! Бўш эди!

Тожу-тахтни эплай олмас эди Доро... Отамиз
Атайинлаб мени ҳайдаб, уни бошга кўтарди!

З е б у н н и с о

Сиз Шужоъни ишга солиб, аввал Доро шўрликни
Ўлдирдингиз... Сўнг Шужоънинг ўзини ҳам ўлдириб,
Йўл очдингиз ўзингизга, тахтни эгалладингиз!

О, хиёнат қачонгача ҳоким бўлур дунёда!
Адолатнинг кўзи кўрми?.. Қайда қолди ҳақиқат?!

А в р а н г з е б

(дарғазаб)

Оғзингни юм! Ҳақоратнинг чегараси бўлади!

З е б у н н и с о

Мен рост гапни айтдим, холос.

А в р а н г з е б

Гапларингда заҳар бор!

З е б у н н и с о

Уша заҳар юрагимни кўпдин бери қон қилган.
Хиёнатлар, фожиалар менга тинчлик бермайди!
Шунча қилган гуноҳингиз етмагандек, амаким,
Олий жаноб Муродни ҳам банди зиндон қилибсиз!

А в р а н г з е б

Чунки, унинг нияtlари бузуқ, менинг тагимга
Сув қуймоқчи!.. Ишларимга сад бўлмоқда у бебош!
Мен ғазовот бошлаганмен дини ислом йўлида,
У беақл ён босмоқда кофирларга!..

З е б у н н и с о

Менимча,

Амакимнинг фикрлари жуда тўғри! Амаким:
Ҳароб бўлган шаҳру қишлоқ, ҳалок бўлган элу юрт
Ярасига малҳам тилар, дейди!..

А в р а н г з е б

Мени гафлатда

Қолдирмоқчи! Мамлакатда ҳали душман бор экан,
Қиличларни қинга солмоқ хато! Гуноҳ!.. У маккор
Хийла билан олмоқчидир қиличимни қўлимдин!
Энди унинг ўрни — зиндон! Ақли кирсин зиндонда!

З е б у н н и с о

Қиблагоҳим, амакимни озод қилинг зиндондин!
Бир отадин, бир онадин бўлган ёлғиз инингиз!
Шаҳзодага жавоб беринг, тарк айласин саройни.

А в р а н г з е б

Жуда хавфли бўлур йўлбарс бўшатиlsa қафасдин...
Агар унга рухсат берсам, дарҳол ёвга қўшилиб,
Менга қарши уруш бошлар, ҳиндлар шуни кутмоқда.

З е б у н н и с о

Ҳиндлар жангни тўхтатмайди ҳали-бери усиз ҳам.
Янги фармон сабаб бўлиб, ҳиндлар жуда ғазабнок.
Мактаблари ёндирилса, эҳромлари бузилса,
Бу хўрликка қандай қилиб чидай олур шўрликлар!
Ахир, улар ҳам инсон-ку! Бандаси-ку тангрининг!
Нега улар ўз юртида бўлур экан хору зор?!
Бу юртда биз озчиликмиз, улар эса кўпчилик.
Ҳиндистоннинг туб халқи ҳам биз эмасмиз, ўшалар.

Минг йиллардин бери улар озод яшаб ўрганган.
Улар зинҳор истамайди оёқ ости бўлишни!

А в р а н г з е б

Маълум бўлди, ҳиндлар сенга қаттиқ таъсир
кўрсатмиш.

З е б у н н и с о

Ҳаққоният ва адолат менга таъсир кўрсатган.

А в р а н г з е б

Агар сенинг заковатинг, истеъдодинг бўлмаса,
Зебуннисо номи билан элда машҳур бўлмасанг,
Агар сени, эрка қизим, жондин ортиқ севмасам,
Банди зиндон қилур эдим ёмон сўзларинг учун!
Сенга бўлган муҳаббатим ғазабимга қалқондир!
Байтингни ёз! Сиёсатга аралашма! Сиёсат
Виждонингдин айиради, чиқаради динингдин!
Етар менинг сиёсатнинг гирдобига тушганим!
Сен ҳоли бўл, сен омон бўл сиёсатнинг зарбидин!

З е б у н н и с о

Даҳшатларни, ваҳшатларни кўра туриб жим қолиш
Мумкин эмас! Жим қолишга виждон асло йўл қўймас!
Нима учун фарангларга пойи-патак бўласиз?
Бомбей пешкаш қилинибди қиролича хонимга!
Ахир бу ҳол бориб турган шармандалик эмасми?

А в р а н г з е б

Дўстлик рамзи сифатида бу иш лозим топилди.

З е б у н н и с о

«Ишонмагил дўстинга, сомон тикар пўстинга!»

А в р а н г з е б

Ҳа, майли, кел, бошқа гапдин гаплашайлик, сиёсат
Жонга тегди... Сени бунга чақиришдин мақсадим
Билмоқчимен, ахир, қачон оилалик бўласен?
Набиралар кўрмоқчимен, тўхтамасин наслимиз...
Ёшинг анча ерга бориб қолди ахир, ўйлагил.

З е б у н н и с о

Бу борада ихтиёрни қўйиб беринг ўзимга...

А в р а н г з е б

Қанча одам оғиз солди, ҳаммасига йўқ дединг.
Энди етар нозу фироқ!.. Хўш, Амирхон ёмонми?
Унинг сенга ишқи тушмиш...

З е б у н н и с о

Эшшакда ишқ не қилсин?

А в р а н г з е б

Ундай дема, у ақлик, у тадбиркор... ўнг қўлим.

З е б у н н и с о

У маккорнинг кўнгли қора, фикри бузуқ, қўли қон!

А в р а н г з е б

Ўйлаб гапир, у энг содиқ, лаёқатлик вазирим.

З е б у н н и с о

Қиблагоҳим, менга битта ота етиб ортади!
Иккинчиси даркор эмас!

А в р а н г з е б

(кулиб)

У ҳали ёш... хийла ёш.

З е б у н н и с о

(ёлвориб)

Хоҳишимга қўйиб беринг, қиблагоҳим, ҳазратим.

А в р а н г з е б

(ғазабланиб)

Хоҳишинга қўйиб берсам, нималарни қилмайсен!
Ҳа, биламен, танлаганинг шоир Розий!

З е б у н н и с о

Отажон!

А в р а н г з е б

Унутма, сен шоҳ қизисен, не ишинг бор гадода?!

З е б у н н и с о

(дадил)

Уша гадо менинг учун шаҳзодадин афзалроқ!

А в р а н г з е б

Ношукрлик қилма. қизим! Бўйсун менинг амригга!

З е б у н н и с о

Шоҳим, фақат бўйсунамен юрагимнинг амрига!

А в р а н г з е б

Йўл қўймас бу разолатга сенинг олий насабинг!

З е б у н н и с о

Халал берса агар менинг муҳаббатим, бахтимга,
Насабимдин, мартабамдин кечишга ҳам тайёрмен!

А в р а н г з е б

Умидингни уз Розийдин!

З е б у н н и с о

Ундин ўлим осонроқ.

А в р а н г з е б

Мен Розийни қатл этурмен!

З е б у н н и с о

Мен ҳам шу он ўзимни

Улдирурмен... Яшашимнинг қизиғи йўқ Розийсиз.

А в р а н г з е б

Э, худойим! Одам деган шунча ўжар бўлурми?!

Демак, аҳдинг қатъий?

З е б у н н и с о

Қатъий!

А в р а н г з е б

(ўйланиб)

Майли, яна ўйлаб кўр...

З е б у н н и с о

Уйлаганмен! Аҳдим қатъий!.. Ҳа, ё Розий, ё ўлим!

А в р а н г з е б

(кўрқиб)

Асабингни бузма, қизим... Майли, ўйлаб кўрурмиз...

З е б у н н и с о

Рухсат беринг, борай.

А в р а н г з е б

Майли... Мени ёлғиз қолдирма!

Тез-тез хабар олиб тургин, бекам, ғариб отангдин.

Зебуннисо таъзим билан чиқиб кетади. Кўп ўтмай Амирхон киради.

А м и р х о н

Мумкинми?

А в р а н г з е б

Ҳа... Эшитдингми?

А м и р х о н

Ҳамма гапни эшитдим.

Маслаҳатим, парво қилманг ўжар қизнинг нозига.

Сизни қўрқитмоқчи бўлиб шундай деди, бўлмаса...

А в р а н г з е б

Йўқ, қизимнинг феъли менга жуда аён... Қарори,

Аҳди қатъий, ўлса ўлар, аммо, қайтмас аҳдидин...

Ҳа, мен унинг хоҳишини бажаришга мажбурмен...

Ҳа, у менинг нури дийдам, жигарбандим, оқилам,

Шуҳратимга шуҳрат қўшган шоирои замона!

Истамаймен унинг ҳалок бўлишини ҳеч қачон.

Амирхон

Ахир, гадо қандай қилиб шоҳга куёв бўлади? °
Агарда у куёв бўлса, олийнасаб аъёнлар,
Зодагонлар, ганиш-билиш, қариндошлар, элу юрт
Орасида доғ тушмаган шаънингизга доғ тушур!
Унда азиз бошингизга таъна тоши ёғилур.
Яна иғво кўзғашади сизга қарши душманлар!

Аврагзеб

Ҳа, баҳона топилади менинг рақибларимга...

Амирхон

Шоҳ қонига аралашса гадо қони, шубҳасиз,
Путур етган бўлур эди шаҳзодалар зотига!

Аврагзеб

Сен ўзингни ўйламоқда бўлсанг керак...

Амирхон

Ҳазратим,

Гап мендамас, хоҳламаса, майли, менга тегмасин,
Аммо, уни ўз тенгига бермоқ керак, шаҳаншоҳ.

Аврагзеб

Йўқ, йўқ, асло мумкин эмас у гадони қатл этмоқ,
Унинг қатли сабаб бўлур ўлимига қизимнинг...

Амирхон

Ундай бўлса, бошқа йўл бор...

Аврагзеб

Қанақа йўл?

Амирхон

Розийни

Жангга йўлланг, шояд бирор дайди ўққа учсаю
Сизни ташвиш, ҳижолатдин тамом қутқариб кетса!..

Аврагзеб

Дайди ўққа учмасачи?..

Амирхон

Бошқа ўққа учади...

Буёғини менга қўйиб бераверинг, ҳазратим.

Аврагзеб

(ўйланиб)

Қандай бўлар экан?..

Амирхон

Жангда ҳалок бўлиш табиий,

Ҳа, урушда шаҳид бўлмоқ кўпчиликка келган тўй.

Унда бекам, кўп қатори, тақдирига тан бериб,

Мусибатга кўникарди, азобларга чидарди...

Аста-секин, вақти билан унутарди дардини.

Ҳа, Розийни иззат-икром билан жангга йўлласак,

Ҳеч ким биздин шубҳа қилиб юрмас эди бу ишда...

Аврагзеб

(ўйланиб)

Қани, уни чақиртиринг, бир гаплашиб кўрайлик.

Амирхон таъзим билан чиқиб кетади. Шоҳ чуқур ўйда.

П А Р Д А.

(Давоми келгуси сонда)

ОЛТИН БЕШИК

Она юртинг — олтин бешигинг.
(Халқ мақоли).

Тоғдай суянчиғи борнини тоғдай юраги бўлар¹

«Агар шундай тарози топилса-ю, унинг бир палласига солдатларимизнинг урушда кўрсатган жасоратини қўйиш, иккинчи палласига эса совет хотин-қизларининг меҳнатда кўрсатган жасоратини қўйиш мумкин бўлса, қаҳрамон совет хотин-қизлари уруш даҳшатидан чўчимай, ўз эрлари ва ўғиллари билан бир сафда турганлари каби ана шу тарозининг ҳар иккала палласи ҳам, ҳойнаҳой, бир-бирига теппа-тенг келган бўлур эди.»

Л. И. БРЕЖНЕВ.

Улуғ Ватан урушининг оғир жанг йўлларида жонларини аямай ғалаба байроғини баланд кўтарган азиз жангчи оғаларимиз, оталаримиз билан бирга аёллар ҳам ёнма-ён турдилар, душманга қарши жанг қилдилар; қувончларини, ширин орзиқишларини юрак тубига ютиб, йиқилганларни суядилар, уларнинг яраларига малҳам бўлдилар, ёвни қон қақшатдилар. Шулар қаторида разведкачи, снайпер, ҳамшира ўзбек қизлари ҳам бор эди.

Мен ана шундай аёллар ҳақида асар ёзишни анчадан буён кўнглимга тугиб келар эдим. Уруш ва меҳнат fronti қаҳрамонлари ҳаётига даҳлдор бўлган лавҳаларни қаламга олиш, совет аёлларининг букилмас иродасини, мардлигини кўрсатиш учун Фарғона канали қурилиши ва Улуғ Ватан урушида иштирок этган кўпгина санъаткорлар билан суҳбатлар қилдим. Уларнинг архивида сақланиб келаётган материаллар, қўшиқлар ва эсдаликлар, хотираларни ўргандим, уларга таяндим.

Хусусан, снайпер, разведкачи Зебо Ғаниевнинг ҳаёти, ўзи ҳақидаги ҳикоялари бу асарга асос бўлди. Уни ёзишда кўмак берган барча ўртоқларга чуқур миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Муаллиф.

¹ Асардан боблар.

Зебонинг ўн саккизинчи марта разведкага бориши эди... Ўрмон яқинидаги кўл. Кўлнинг бўйида ертўла.. Ертўланинг усти брезент билан ёпилган. У ер ярадорлар билан тўла. Улар орасида энг оғири Зебо. Қовурғалари синган, ўнг оёғи қаттиқ жароҳатланган. Қизнинг юзида ҳаёт асари кўринмасди. Ташқарида баҳор шамоли эсади, беморлар ётган ертўла ичига кирмоқчидай деворларга урилади... Зебо авжи навбаҳор ёшида эди. Лекин ҳозир уни таниб бўлмайди. Боши дока билан боғлаб ташланган. Оёқларида қалин гипс. Опоқ дока тагида унинг юзлари янада оқариб кетган. Қалин қора қошлари эса жонсиз қоп-қора зулукдай. Ҳамшира унга термилганча ўтирибди: зора, шу қора қошлари чимирилса, зора, шу қалин киприклар тебранса... Биргина ҳамширами, ярадор йигитларнинг хаёли ҳам, нигоҳи ҳам шу ёқда. Шу латиф, шу сулув чеҳрада ҳаёт нафаси пайдо бўлса эди, баҳорнинг ёш, навқирон очилмаган бу гули гунча ҳолидаёқ сўлмаса эди, деб термилади улар.

— Мен ўз жонимни беришга тайёрман унинг учун,— деди бир жангчи...

Кунлар кетидан кунлар ўтаверди. Дори-дармонлар кор қилмас, кечаси иситма ичида ёнган қиз тонгга бориб яна ҳушидан кетар, туз тотмасди. Врачлар уни қора сонга йўлиққан деб таҳмин қилишди. Буни даволаш учун уста мутахассислар керак.

Врач кўринди, афтидан у ёлғиз эмасди. Эшикдан ўтар чоғида, орқасига қараб, кираверинглар, ишорасини қилди. Хонага бир тўда аёл, эркак кириб келди. Уларнинг қўлларида турли буюмлар, чолғу асбоблари бор эди. Аёллар атлас кўйлақда: улар саросимада туриб қолдилар: ярадорлар ичидан қидирганингни таниб олиш ҳам маҳол. Келганлар орасида сариқ соч, кўк кўзли бир жангчи қиз ҳам бор эди. У Зебонинг фронтдош дугонаси Нина Соловей. Нина аста келиб Зебо ётган тапчаннинг олдида тиз чўкди, қизнинг қуруқшаган лабларидан ўпди, кўзларида алланима йилтиради, энтикди, рўмончаси билан юзини беркитганча ташқарида отилди... Хонага аллақандай нохушлик чўкди.

— Ҳа, урушда энг қийин пайтлар рўй берди. Ватанимизнинг тақдири қил устида қолди. Дағал қўллар ҳам, нозик қўллар ҳам баробар қурол олди. Мана шу гўзал қиз ҳам қурол ушлаб жанг қилди. Жанг қилдигина эмас, 128 фашистни ер тишлатди,— деди врач Зинаида Васильевна оналик ҳисси аралаш.— Ҳамюртингиз у — врач сўзига урғу бериброқ гапира бошлади,— ҳеч ўзига келмаяпти. Ота-онасини танирсиз. Қаллиғи бордир балки...

Кекса врачнинг кўнгли бузилди. Унинг овозидаги ўксик оҳангни сезиб, ҳамма бир-бирига маъноли қаради. Ҳар доим интизомли, чидамли врач ҳозир баргдек титраб турарди.

Санъаткорлар ичида Гавҳар Раҳимова, Розия Каримова, Бобораҳим Мирзаев, Исахор Оқилов, Меҳри Абдуллаева, Роза Багланова ва яна бошқалар бор эди. Улар энди саросимага тушишнинг пайти эмаслигини пайқашди. Сунбулдай сочлари ёстиқда ёйилиб ётган қизнинг ёнига ёпирилиб боришди.

— Зебо, кўзингизни очинг, Зебо!

Гавҳар Раҳимова аста энгашиб, Зебонинг пешонасини меҳр билан силади. Тўзғиб ётган сочларини тўғрилаб қўйди. Йўқ, у қимир этмади. Фақат унинг намиққан пешонасидаги чизиқлар чуқурлашгандек эди. Қизларнинг ҳам кўзларида қўрқув, ваҳм ўйнади, йигитларнинг нафаси ичига тушгандек тош қотиб туришарди.

Ҳазин куй бошланди. Найнинг навоси чўллар бағрини ёриб, барханлар ошиб, олис-олислардан келарди гўё... «Чўли Ироқ» янграрди... Най эмае, найчи Мираббим Қосимовнинг юраги куйларди. Гофир Азимов доирани аста-секин чертди. Бу чертмак доиранинг чертмаги эмас. Гофир аканинг юрак дупурига ўхшарди. Булар ёнига яна бир нола қўшилди. Сайфиддин Йўлдошев ғижжагини қўлга олди. Бирдан қизнинг лаблари қимирлади, шивирлагандек бўлди.

Найнинг овози унинг қулоқларига бу оламда ҳаёт, гўзаллик бор-

ра опадаги назокатнинг ёнига жасурликни қўшаман, антиқа образ бўлади ўшанда»...

Спектакль тугаши билан қиз театрнинг ўша сеҳрли гримхонасига отилди. Жудаям сеҳрли бу жой. 18 яшар қизни кампир, қарини қизалоққа айлантиради, керак бўлса. Ана, тошойна ёнида юмшоққина кресло. Унинг ёнгинасида кенг стол, устида ҳар хил қутичалар, қошга, киприкларга сурма тортадиган нилчўплар, турли-туман бўёқлар.

— Мана буниси антиқа экан!

У ясама сочни бошига илди, ойнага қаради, хандон отиб кулиб юборди:

— Офелия, мен Офелияман! Одамлар, мана ҳозир саҳнага чиқаман!

Қиз беихтиёр креслога ўтирди, қўлларини нилчўпга узатди. Ана, мужгонларга сурма тортилди, лаблар ёқут рангга бўялди. Жингала, малла сочлар тагидаги Зебо эмас, афсонавий мадоннанинг ўзгинаси. У ойнага қараб, пинҳона юрак сўзларини айтар эди:

— Шам шуъласидек тебраниб, кўзларим парпираб ёр кутарман. Кўзимдан шамдек ёш томиб, пинҳонимни ҳам ошкор этарман...

— Кимни кутарсан, Лайлак? Мабодо мени эмасми?

Қиз сапчиб ўрнидан туриб кетди, овоз келган томонга қаради. Остонада Жамила кийимидаги Сора Эшонтўраева турарди. Афтидан, у спектаклдан сўнг томошабинлар билан суҳбат қуриб, уларнинг миннатдорчилигини тинглаб, сал ушланиб қолган, энди гримхонага кириб келаётган эди. Сора опа «Офелия»га қучоғини очди:

— Лайлакнинг худди ўзгинасисан. Йў-ўқ, сендан Офелия чиқмайди, овора бўлма,— деди қизни эркалаб.

Зебо устозининг «Сендан Офелия чиқмайди» деган сўзидан кейингина ўзининг Офелия қиёфасида эканини фаҳмлади.

— Чиқади, мана кўрасиз, чиқади!— деди у астойдил.

— Оёқларинг-чи? Оёқларингни нима қиламиз. Уларни қирқиб ташлаймизми?

— Тураверади, бўлаверади.

— Ахир оёқлари узун Офелияни кўриб одамлар кулмайдими?

— Кулаверишсин. Оёғимга эмас, юзимга қарашсин.

— Кулаверишсин эмиш. Уларнинг иши қараш, кузатиш, билдингми? Сенинг вазифанг одамларни кулдириш эмас-да фариштам, ўйлатиш; ўйлатиб қўйиш! Чиройлисан, ҳар битта қуралай кўзингга шаҳар берса арзийди. Қошларингдан, сочларингдан ўргилай ўзим! Лекигин, дорбознинг ёғоч оёғидан узун мана бу оёқларингга доғман.

— Иложи бор, опажон. Бор!

— Хўш?

— Гамлетнинг оёғига ҳам бала-а-анд пошнали этик кийдириб кўямиз.

Сора опа кулгидан ўзини тиёлмади. Бир ғўр қизнинг юрагидаги ҳавасга, орзуларига тан бермай иложи йўқ эди унинг.

— Аслида режиссёрликка ўқийдиган сиёҳинг бор-ку...

— Уқи десангиз, ўқийвераман-да.

— Уқийвераман эмиш. Нима, мен истасамми? Узингда-чи, ўзингда бирон нима борми?

— Истагим ҳам мақсадим шу-шу, опажон, мени саҳнадан қувламанг. Жоним чиққунча меҳнат қиламан. Рост сўзим. Қувламанг, хўпми?!

— Қоқвошгинам-эй, сендай фариштани қувлаш гуноҳ-ку, гуноҳ!

Устоз шогирдини бағрига босди. Бу бағирга Зебо эмас, олам ҳам сиққудай эди...

Қиз санъат усталари қуршовида, ғамхўрлигида улғайиб борарди. Тўхтасин Жалилов, Бобораҳим Мирзаев, Назира Аҳмедоваларнинг суҳбатидан баҳра оларди. Уларнинг меҳри, ардоғи, санъат оламининг сеҳрловчи кучи тобора домига тортиб борар, у бу жаҳоннинг сулувллигини фақат санъат кўзи билан кўришни истарди.

Қайдасан, муҳаббат

Фаргона каналига биринчи кетмон урилди. Катта халқ ҳашари бошланди. Дошқозонларда шўрва, шовла қайнайди. Карнай-сурнайларнинг овози янграйди. Бувилар ўчоқ бошида, ҳатто бувалар ҳам канал қошида. Меҳнаткаш қўллар канал қазирди. Кетмончилар тунни кунга улайдилар. Қўллариди гижжак, доира, дотор ушлаган санъаткорлар улар ёнида. Ҳар ким ўз меҳнати билан қурилишга улуш қўшади. Мана, меҳнат кунидан кейинги концерт оқшоми. Хушсурат, сарвқад қиз рақсга тушмоқда. Чилвир сочлари орқаси билан битта бўлиб тўлғонар, муқом қилганда, шўх-шўх бурилганда айланиб келиб, юзларини қора чиммат каби тўсиб қўярди.

— Ё раб, ўйинчими ё фариштами!..

Кетмончи йигитларнинг хаёли бўлинар, қизга маҳлиё бўлиб тикилиб қолардилар. Раққоса эса бепарво, карашмани яна ҳам оширар, кўз қиёси, шўх адоси билан йигитлар юрагини ўртарди. Бошида оқ шоҳи рўмол, эгнида шоҳи кўйлак, кўкраклари учишга шай қуш кабутардек бурмали кўйлакни туртиб турибди. Бу сулувга ким ботиниб яқин бораркин, тоғ жайронини тугиб бўлармикин!

— Қани энди қўлларига тилла узук тақсам!— қичқириб қолди кетмончи йигитлардан бири.

— Қорнингга ловшо олиб есанг-чи,— уни мазақ қилишди.

Шу пайт йўрғалаб бораётган қизнинг оёқлари остига шоҳи қийиқ дастурхондай ёйилди. Раққоса саросимада қолди, шоҳи қийиқни босиб ўтиб кетолмади. Икки жуфт қора кўзлар тўқнашди. «Ё раб, бу ўша... Мансур, Мансур!» Қиз бир зум туриб қолди, сўнг қийиқ устига тиз чўкди. Йигит пешона терини сидириб ташлаб, қизнинг ёнига чўккалади. Янгигина қазилган тупроқнинг ҳиди анқир, ёқимли туюларди.

— Аям сизга салом айтдилар,— деди йигит жилмайиб.

— Четроқда чиқайлик, Мансур ака,— шивирлади қиз.

Йигит шундагина сездди: ҳамма кўзлар иккаласига тикилиб қолганди. Икки ёш кўринмай кетгунча бу кўзлар ҳайрат, ҳавас, рашк билан қараб турдилар.

Фотима аямми? - билмагандек сўроқлади қиз панага ўтгач.

Менинг битта аям бор дунёда, ягона аям.

Зебо индамай ерга қаради. Мансур қалтис гапириб, қизнинг юрагидаги нозик пардани чертиб қўйганини сезиб қолди. Зебонинг онаси ўгай эди. Мансур бу ўнғайсизликни ўртадан кўтариб ташлашни ўйлаб қолди:

— Фарғонада ноклар пишибди, бориб бир ўғирликка тушмаймизми а?— деди у болаларча соддадиллик билан. Зебо ҳамон ер чизиб, ўй суриб ўтирарди. Мансурнинг бу гапи болалик йилларига ишора. Ҳа, ўшанда ҳам Мансур шунақа эди, ўйламай, соддадиллик билан гапириб қўярди. Сўнг хатосини тузатиш учун парвона бўларди атрофида. Унинг бу феълени билган Зебо қувлик қилиб, атайдан индамай ўтираверди.

— Зебона, ёдингиздами, бир куни эрталаб қўшнингнинг нокига тушука томдан ўғирликка чиққанмиз.

— ...

— Росаям устаси фаранг эдингиз ўзиям пок ўғирлашга: Узун гўзапоянинг чўпини олардингиз-а, шунақами? Унинг учига халтача тикиб, ип билан чирмаб боғлаб қўярдингиз-а? Томга чиқашни ҳам аввал сиз бошлардингиз. Вой ўғил бола-е-ей! Чўпнинг учига халтача билан мана бундоқ қилиб тортсангиз борми, пок чирт этиб узилиб, халтачанинг ичига тушарди...

Мансур қизга ер остидан аста қаради. У ҳамон суратдай ўтирибди. «Оббо, нима қилдим»,— деб ўйлади ичида,— қиз боланинг кўнглини овлаш деган нарса каналдан шағал қазиб чиқаришдан ҳам оғир экан. Болалик ўтди-кетди, йўғасам, сочидан тортиб, аламдан чиқар-

дим ҳозир. Сочини қаранг, кўрмаганимдан буён бир қулоч бўлиб кетибди-я. Ўзи ҳам тўлишибди, янаям очилибди».

— Ушанда уйнинг эгаси билиб қолиб, бақириб берган эди-а? Роса тирақайлаб қочгандик. Тунука том тарақа-туруқ қилиб баттар жонимизни олувди. Эсингиздами, қочаман деб томдаги мўрининг ичига тушиб кетувдингиз-а,— қулди йигит.

Зебо энди ўзини тутиб туролмади, хандон ташлаб кулиб юборди. Худди ҳозир мўрининг ичига тушиб кетгандай юз-кўзларини артди.

— Уйнинг эгаси шовла пишираётган экан ўшанда. Мўридан тўғри қозонга, шовланинг ичига тушаманми деб ўйловдим. Хайрият, мўрига тикилиб қолибман.

— Менга раҳмат ҳам демагансиз-а ўшанда,— деди йигит гинахонлик қилиб.— Агар тортиб олмаганимда нақ гўшт бўлардингиз. Майли, ҳозир ҳам кеч эмас, раҳмат ўрнига бир жилмайсангиз етади.

Қиз жилмайди. Ўртадаги туман тарқалгандай бўлди.

— Қайси чодирдасизлар?— сўради Мансур.

— Ана у, еттинчи чодир бизники. Опам биланмиз.

— Опангиз ким?

— Менинг ҳам дунёда ягона опам бор,— кесатди қиз ўрни келиб қолганидан қувониб.

— Кечиринг мени, Зебонам. Кечқурун чиқинг, майли денг, гаплашиб ўтирамыз пича. Хув наридаги, ёнғоқ дарахтининг тагидаги чодир бизники. Опангиз рухсат берадиларми?

— Қайдам.

— Мактабдошим, еб қўймайдилар, денг-да, опангизга.

— Невлай, айтиб кўрарман.

«Қизлар шунақа бўлишади ўзи. Нуқул ноз қилишади. Шуниси ҳам яхши. Ноз қизга ярашади. Худонинг нозик бандалари булар. Буларни алдамоқчи бўлганларнинг ўзи номард!...» Шундай хаёллар билан Мансур кунни кеч қилди. Норма беш ҳисса бўлди бугун. Энди эртага яна яхшироқ, Зебонинг шарафига ишлайди бел боғлаб..

Оқшом. Осмон пештоқида ой чирой очди. Унинг теграсидан минглаб юлдузлар жой олди. Каналчилар иш кунини тамомлаган бўлсалар ҳам чодирларига шошилмадилар, даврани кенгроқ олдилар. Пақирдаги яхна кўк чой, айрон давра айланди. «Штаб» деб аталган чодир ёнига сувлар сепилди. Райҳонлар дастаси гултувакларга жойланди. Қизил алвон тўшалган стол устида Фарғонанинг хандон писталари, Каттақўрғон майизлари пайдо бўлди. «Мукаррамахон келганмиш, Меҳри Абдуллаева, Ҳалимахонлар катта ашула айтармиш, қизиқчилар чиқармиш», деган хушxabар тарқалди. Узоқ-яқин маҳаллалардан жамалак соч қизалоқлар, кокил қўйган болакайлар, кампирлар ва чоллар келишган. Бир аёл эчки етаклаб ўтди. «Канал қазийётганларга тортиқ қилармиш», дейишди одамлар.

Бирдан дуторнинг жаранги атрофга «сув сепди», ҳаммани сел қилди. Дутор тори чертиляптими, юрак торими — билиб бўлмасди. Дуторни Бобораҳим Мирзаев чертарди. «Тановар!» Оҳ, жон олгувчи тановар!» Демак, ўйинчи ҳам бор. Ана, чодирнинг чипта эшиги аста қимирлади, четга сурилди, ичидан бир парирўй чиқиб келди. Бу мукаррамахон эди. Зебо четроқда, катта ҳарсанг тош устида ўтирарди. Устозининг ҳар бир қадами, ҳар бир имосини кузатиб, нималарнидир ҳижжалаб ўтирарди. Ана, қанотларини ёйди: хумо қуши гўё парвозга шайланмоқда. Ана, у мисли жайрондай тоғ бағридан майсалар узра елиб бормоқда... «Тановар» «Дилхирож»га уланди. Қарсақлар уни қўйиб юбормаяпти, йигитлар йўлларини тўсиб ўтказмаяпти.

Меҳри опанинг овози қий-чувларни босиб кетди. Унинг ўзи доирани чертиб, ашулани бошлади. Ҳамма жой-жойига келиб ўтирди. Қимдир пирпираб турган машъалага чўмичда керосин қуйди. Машъала пориллаб ёна бошлади.

— Қаёқдасан, Кўк чой?— овоз қилди Меҳри опа бошлаган хиргойсини бўлиб.— Кел, қарашиб юбор!

Кўк чой лақабли аёл даврага чиқди. Бу — Гавҳар Раҳимова эди. Ана энди жон олгувчи лапар бошланди:

— Оқ кўзим, оппоқ кўзим,
Гап ўтмаган сурбет юзим,
Эссизгина берган тузим,
Ешларга тўлдиридинг кўзим-о, алла.

Аллажоним алла,
Ҳозир ишлашга палла,
Каналларни қазиб олиб,
Сўнгра қиламиз ялла-ё, ялла.

Канал қазувчилар қазилган тупроқларни қопларда орқалиб таширдилар. Қум, шағал, ер остидан чиққан тошларни ташишга баъзан замбил, қоплар етишмай қоларди. Санъаткорлар дангасаларга дарров ҳажвий қўшиқ бағишлардилар. Бу жанговар варақа вазифасини ўтовчи қўшиқларни шоир Бобораҳим Мирзаев тўқирди. Кўк чой опа Меҳри опанинг қўшиғига қўшиқ билан жавоб қилди:

Қоплар тешик, иш битмади,
Тупроққа замбил етмади.
Сен ухладинг то тушгача,
Қўплар каналга чиқмади-ё, алла.

Аллажоним алла,
Ҳозир ишлашга палла,
Каналларни қазиб олиб,
Сўнгра қиламиз ялла-ё, ялла.

Меҳри опа ҳам бўш келмади:

Айтилган сўз — отилган ўқ бўлади,
Меҳнатқашнинг турмуши тўқ бўлади,

Каналдаги ишдан қочган
дангасанинг
Халқ ичида ҳурмати йўқ бўлади...

Йигитлар роса қийқиришди: «Ол, азамат, бопла», «Опчиқ ўртага, дангасани!», «Эй, ким экан ўша номард, кўриб қўяйли-и-ик! деган овозлар эшитилди.

— Лайлакни чақиринглар, Лайлакни,— деди Кўк чой опа. Зебо ўз лақабини эшитиб, аланглаб атрофга қаради. «Мансур йўқмикан бу орада, эшитиб қолмадимкин? Нариди, чодир панасида қизни пинхона кузатиб турган йигитнинг нигоҳи уни излаб топди, ўзига қаратди. Кўзлари яна учрашдилар. Зебо бу гал кўзларини олиб қочмади, ерга тикмади, ҳам қўлларини ёзиб, бармоқларини қарсиллатиб, карашма билан «ўйнанг» ишорасини қилди.

Шу биргина имо, шу биргина шўх карашма йигитни ўрнидан турғизди, даврага етаклаб олиб келди.

— Ана, юрагида ўти бор йигит чиқди,— ноғорасини зарб билан урди Бобораҳим.

— Қани, ташланг, лочин!

Ноғора ёнигағижжак, дутор қўшилди. «Андижон полькаси» йигитларни рақсга чорлади.

Йигитлар бирин-кетин даврага келиб қўшилдилар. Даврада йигитлар эмас, худди лочинлар пастлаб парвоз қилаётганга ўхшарди. Қанотларини кенг ёйиб, сузиб-сузиб даврани айланарди, улар. «Норғул йигит бўлибди,— хаёлидан ўтказди Зебо.— Кўкраклари кенг яғринли, Алпомишдай худди».

Мансур даврадан шитоб билан чиқди-да, ёнғоқ тагидаги чодирга қараб чошиб кетди. Дам ўтмай, шоҳи қийиқчага ўралган бир нарсани кўтариб қайтиб келди. Қийиқчани авайлаб очди-да, ичидан садафлар қадалган танбурини олди. Ўт нигоҳлари атрофга аланглади. Топди, излаган гавҳарини топди у. Ана, бир жуфт қуралай кўз унга тикилиб турибди. Шу ойдин кечанинг қўйнида, шу нигоҳлар оғушида, йигитнинг умидларга тўла кўксиди дунё ёшариб кетгандек бўлди. Мансур нохунни бармоғига илди, танбурини созлади. Уйинчи йигитларнинг чеҳрасида табассум ўйнаб, жойларига келиб ўтиришди.

Мансур торини қўлига олди, бўлди, бас, энди тонг отади, қўшиқ билан. Яшавор, азамат, бошла,— деди Дўнан полвон қувнаб.— Эртага яна саккиз норма, ҳа, сен учун, ошнам. Қани, чал! Эзиб ташлайдиганидан бўлсин!

«Асири чашминг оҳуи биёбон ўлди, бир манму,
Кўриб ойина ҳам ҳуснингга ҳайрон ўлди, бир манму...»
Қўшиқ қанотидаги сурурлардан тебранмаган одам қолмади...

Тонгга яқин Зебонинг қулоғига аллақандай инграш эшитилди. Нафасини ичига ютиб, бир зум қулоқ солди. «Ҳа, инграяпти, аёл киши инграяпти. Нима гапикин?» Зебо шошиб ён-верига қаради, ҳамма ширин уйқуда. Меҳри опаси жойида йўқ. «Ҳа-а-а!» Миясига келган фикрдан ўқдек отилиб ташқарига чиқди. Ариқчанинг ёнида тўлғониб, тўлғоқ тутиб, Меҳри опаси ётарди. Зебо шошиб қолди.

— Опажон, нима қилай, доктор чақирайми?

— Йў-ў-ўқ, улгурмайсан энди. Бор, кириб ёт, қиз боласан, қарам, қизим! Вой, шошма, хотинлардан битта-яримтасини чақирвор!

Зебо шошиб қолди, чодирга чопди.

— Ҳой, воой, нимага ухлайсизлар ахир, туринглар-эй! -- бақириб юборди қиз.

Гавҳархон, Райимахон яна бошқа санъатчи қизлар бирин-кетин бошларини кўтаришди.

— Нима гап?!

— Меҳри опам...

— Топган вақтини қарангу,— деди дўриллаган овоз билан Гавҳар опа. Кейин ташқарига отилди. Чиқаётиб Райимахонга ўшқирди:

— Бо-ор, ўшшайма, докторга чоп!

«Қора терга тушиб кетибди-я, бечора. Бир инсоннинг дунёга келиши шунақа қийинми-а?— ўйларди Зебо.— Эрга тегмайман, бола ҳам керакмас-эй!..»

Доктор етиб келди, зум ўтмай чақалоқнинг «инга»си эшитилди.

— Қойилман-э, ой-кунингиз-ку яқин экана, мундоғ уйда оёқ-қўлингизни уза-т-и-иб ётмайсизми,— деди доктор опа ҳайратомуз.

— Бизнинг ишимиз шунақа, қўяверасиз, опаси жонидан,— жавоб қилди Гавҳар опа эркакча овозда. — Поезддами, саҳродами, дарёдами, санъаткор туғилаверади, ўсаверади.

— Ким туғилибди?— сўради Гавҳар опа.

— Қиз, қизалоқ. Яна битта фидойи санъаткор,— деди доктор опа.

— Яна битта кўчманчи қабила бекаси-ку бу,— кулди Гавҳар опа.— Яна битта санъат юлдузи, маликаси. Раҳмат сенга, раҳма-а-ат,— деди чўзиб, сўнг Меҳри опанинг пешонасидан ўпди.

Доя юзлари лўппи, қип-қизил, кўзлари юмуқ, сочлари қоп-қора чақалоқни оппоқ йўргакчага ўради. Онани авайлаб чодирга олдилар.

Зебонинг кўзлари йўргакланаётган чақалоққа тушди. «Товба, онадан ҳамма яланғоч, бир парча гўшт бўлиб туғилади. Лекин, бирови зарга ўралади, бирови читга. Бирови Ҳалимахон бўлади, бирови Мукаррамахон. Бирови Отелло бўлади, бирови Яго. Бу ким бўларкин-а?» Зебо ўйлай-ўйлай ўйига нуқта қўёлмасди. Ҳа, нима бўлса ҳам, ким бўлса ҳам инсон, қиз бола дунёга келди. Демак,сулувлик туғилди. У эндигина дунёга келди, уни санъат кишилари — Ҳалимахон, Сорахон, Мукаррамахонлар кутиб олдилар.

Қуёш ҳали киприк қоққанича йўқ. Субҳичоғнинг оромини бузиб карнай-сурнайлар янгради. Одамларни шундай тантана билан уйғотиш одат тусига кирган. Карнай-сурнай чалиндими, худди пионер лагерининг болаларидай ҳамма ювинишга чопади. Каналнинг темир қоида-си бу! Кун бўйи трассалаф бўйлаб хуш наволар, қўшиқлар янграб туради.

Тонг билан хушxabар тарқалди. Каналчилар орасида қиз туғилибди... Ким туғибди, деб ҳеч ким сўраб ўтирмади. Қиз каналчилар ишлаб турган, сув, оби-ҳаёт учун хайрли ишлар давом этаётган кунларда дунёга келди. Бу хушxabар Йўлдош отанинг ҳам қулоғига бориб етди.

— Митинг чақирилсин!— буюрди ота.

Бир зумда занглар чалинди, чопар болалар чодирларга югурди, радио карнайларидеги қўшиқ тиниб, ҳаяжонли овоз янгради:

— Ўртоқлар, ўртоқлар, диққат! Муҳим хушхабар бор, митинг майдонига етиб келинглар!

Уч минг киши тўпланди. Митинг очиқ деб эълон қилинди. Аввал кечаги иш кунига якун ясалди. Илғорларга мукофотлар топширилди. Кимлар чопон кийди, кимлар бир жўра атласлик бўлди. Сўнг ота минбардан туриб савол ташлади:

— Биродарлар, каналчиларимизнинг сафи яна бир митти гражданинга кўпайибди. Қиз бола туғилибди каналчилар силасида. Отини нима кўямиз?— Ота оппоқ йўргакка ўралган митти қизелоқни қўлла-рига олди, азот кўтариб, халсыйққа кўз-кўз қилди.— Каналхон бўлсин, майлими, биродарлар. Каналхон, каналимизнинг умридек боқий бўлсин умринг.

Ота шундай деб митти гражданининг пешонасидан ўпди.

— Қани, энди ишга!

Ҳамма ўзгача ғайрат, ўзгача иштиёқ билан ишга ошиқди. Биттагина митти гражданининг туғилиши, отанинг бугунги қувончлари, қизчага Каналхон деб ном берилгани шунчаки ўткинчи воқеа бўлиб қолмади. Йигитлар энди Каналхон учун, Каналхон шарафига замбил-замбил тупроқ қазиб ташлайвердилар. Шу гўдак оёғи қутлуғ келди, дейишди кексалар. Канал ишларида жонланиш юз берди. Тўғон очилар кунлар яқинлай деб қолди. Қайси участкада иш оғир бўлса, санъаткорлар ўша ерда ҳозир эдилар. Ҳамма участкаларда хушсурат Зебони сўрадилар. «Катта ўйин», «Уфори сохта», «Омонёр», «Қора соч»-ларни сўраб, Зебо ётган чодирга хат йўллашарди йигитлар.

□

Туни билан қурилишда фонарь-чироқлар ўчмас, липиллаб ёниб турарди. Зебо, шу ўн-ўн беш куннинг ичида ўзгариб қолгандай. Илгарилари фақат рақс, фақат сахна, фақат образ яратиш устида бош қотирарди. Лекин болалиги ўтиб кетган кўчаларнинг азиз бир бекатида тўхтаб қолди ҳозир. Бу олис бекатлар аллақачон унут бўлиб кетувди-ку! Унут бўлмаганда ҳам уни бунчалар безовта қилмасди. Бугун у шу бекатда Мансурни кўрди. Кўрди-ю, тинчини йўқотди. Унинг меҳрли қарашлари, ардоқлагувчи сўзлари, унинг меҳнатга чанқоқлиги, соддадиллиги ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолди. Уйқуси қочди.

Чипта чодирнинг эшигини қайириб, ташқарига чиқди. Ана, ҳу-ув нарида Мансурнинг чодирини. Зебо бир зум хаёлга толди: мана, куз ҳам келиб қолди, салқин тушяпти...

Шу пайт ердаги барглар шитирлаб қолди, қадам товуши эшитилди: «кимдир келяпти. Зебо сергакланди.

— Яхшиларга саломлар!— деди Мансур.— Қаллаи-саҳарда нима қилиб юрибсиз?

— Ҳа, «бир менму» десам сиз ҳам уйғоқмисиз? «Асири чашминг оҳуи биёбон ўлди, бир менму?»

Мансур гап мавзуини дарров пайқади, ғазалга ғазал билан жавоб қилди:

«Эя хароби чашми шўхи нимхобинг
мен сенинг,
Қил назар ҳолимгаким, буйла
харобинг мен сенинг...

Зебо мактабда ўқиб юрган йилларидаги мушоираларни эслади. Ушанда ҳам шундоқ эди, ким қанча ғазал билиши, кимнинг зукколиги шундоқ синаларди. Бўш келгиси, енгилиб, таслим бўлгиси келмади унинг:

Билурманким дебон мен вола булбул,
Гул ишқида ченарсан нола булбул.

Қани ошиғлигинг, сувга оқиздинг,
Қилиб гул баргини паркола, булбул...

Мансур тутоқандай, қаршисида турган санамнинг лоқайдлигидан куйиб кетгандай бўлди:

«Ҳақиқий маъноси бирла ишинг йўқ,
Боқарсан доимо тимсола, булбул...»

Қизнинг қувлиги тутди, ўзининг анойилиқда айбланиб кетаверишини сира истамасди. Бисотдан жавоб излаб бир дақиқа жим қолди-ю, деди:

— Эл ичра ишқ доғин ифшо қилиб	Бозори ишқа кирса рахти висол
Монанди лола ўзини расво қилиб	Жон нақди қўлга олмай савдо қилиб
бўлурми?	ҳаргиз,
бўлурми?	бўлурми?

Мансурнинг юрагига олов туташди, кўзларида шуъласи жилваланди:

— Зебонам, жон керак бўлса, мана, олинг!— деди йигит кўкрак кериб.

— Канал битсин,— деди қиз ғамза билан.— Жонингизни ҳозир олсам, ким беш норма ишлайди.

— Ҳа, ҳар қалай ачинсангиз ҳам таслим бўлмайсиз: айниқса, актёрликка ўқиётган одам...

— Нима, менинг актёрлигим ёқмайдими сизга?

— Ундай маънода гапирмадим, Зебонам.

— Хўш, қай маънода бўлмаса?

— Нега Фарғонани ташлаб кетдингиз? У ерда санъаткор бўлиш мумкинмасми?

— Аввало, Фарғонани ташлаганим йўқ. Мен катта дорилфунунда ўқисам дейман. Мана, Мукаррам опам ҳам марғилонлик-ку, Марғилондан келиб ўқиди-ку!

— Йўқ, Фарғонани эмас, мени ташлаб кетдингиз!

— Ҳа, бундай денг. Сиз санъатни севмайсиз-да!

— Қаёқдан олдингиз бу гапни?

— Санъатни севгани учун отангиз онангизни таъқиб қиларканлар. Сиз эса отангизнинг ўғлисиз.

— Елғон гап бу, Зебона! Елғон! Истасангиз гапириб, берай. Истасангиз ҳаддим йўқ.

— Истайман, гапиринг. Ахир бу санъатга даҳлдор гап-ку!

— Аям ёшлигида дутор чалишга жуда уста эканлар, дутор чертиб, ашула қилсалар етти маҳалланинг қизлари йиғилиб келиб, эшитишар экан. Бир куни тонг пайтида ҳовлидаги супачада ўтириб дутор чалиб, ашулани бошлабдилар. Кўчадан бир йигит ўтиб кетаётган экан, дутор чертаётган қизнинг қўнғироқдай овози қулоғига чалинибди. Йигит ҳам санъат шайдоларидан экан. Аста бориб, паҳса девордан мўралабди-ю, эс-хушини йўқотибди. «Қиз болами, ё паризодми, мунча гўзал бўлма-са у!..» Қўшиқчи қиз бундан беҳабар хониш қилаверибди:

«Ёқма жоним ўтлара, эй шўх,
зорингдир ушал,
Мубтало кўнглимни зор этма,
фигорингдур ушал...».

Йигит ўзини тутолмабди, бир энтиккан экан, паҳса девордан «шув» этиб тупроқ тўкилибди. Қиз қўшиғини тўхтатибди, девор томонга «ялт» этиб қарабди:

— Вой... кимсиз, беҳаё?!

— Мен, Қосимжонман!

Йигит отини айтибди-да, девордан таппа ташлаб ғойиб бўлибди. Қосимжон шу кундан бошлаб Чахорғузардан ўтаверадиған бўлиб қолибди. Қосимжон катта бойнинг ўғли экан. У ота-онасига тиқилинч қилибди, Фотимахонга совчиликка борасиз, деб. Онаси суриштирса, Фотимахон камбағал бир косибнинг қизи экан. «Бўлмайди,— дебдилар Хайри бувим,— косиб ҳам одам бўлибдими, назарингни паст қилма, болам». Олиб берсангиз олиб бердингиз, бўлмасам бошимни олиб

кетвораман», дебдилар дадам. Ахийри тўй-томоша бўлибди. Аямнинг бу хонадонда суюнгани дадам ва яккаю ягона овунчоғи дутор экан.

Кўпинча ичкари ҳовлида дадам қозон осиб, ош дамларканларда, ташқари ҳовлига чиқиб, аясини чақираркан. «Ая, киринг, келинингиз ош дамлаб қўйди», деркан. Дадам шу аямни деб чучвара тугиш-нияш, угра кесишнияш ўрганиб олган экан. Ҳа, яхши кўриш шунақа бўлса керак-да ўзи.

Зебонинг чехраси хаёлчан тусга кириб, сал ғамгинлик шарпаси ҳам соя ташлаганди.

Халфана шўрва

Бу оқшом яна хушxabар тарқалди каналда. «Бугун очиқ майдонда «Отелло» бўлармиш. Шу томошага атаб Тамарахоним қайнатма шўрва пишираётганмиш. Жами кўкатлардан қозонга солармиш.

Дарҳақиқат катта майдонда қозон қайнарди. Тамарахоним қозон бошида, Мукаррамахон Азизова «Дуторим» ашуласини айтиб турибди. Қим даладан нима топса шуни олиб келиб, ўчоқ бошига ташлаб кетарди. Бир пасда лавлаги, карам, маккажўхори ва бошқа кўкатларга ўчоқ боши тўлиб кетди.

Аёллар саватда бошларига қўйиб келтирган, эндигина тандирдан чиққан нонларнинг хушбўй иси иштаҳаларни очиб юборди. Бу ер тўйхонани эслатарди гўё. Қатлама, сомса, ўрама, ишқилиб тансиқ бирор овқат билан каналчиларнинг кўнглини овлаш фикридайдди оналар. Хушовоз ҳофизлар давра руҳини янаям кўтариб юбордилар:

— Келтирибсан бўйла мужгонингда
йўлнинг гардини,
кўзларингда бетиним ул
кечаларнинг дардини...

Ашула айни авжига чиққанида даврага Йўлдош ота кириб келди. У бир оз кутиб турди, ашула тамом бўлгач, қўлидаги рўмолчага ўроғлиқ нарсани ҳофизларга узатди:

— Енглар, лимон, овозинглар очилади, офтоб урмайди.

Сўнг ота аланглаб кимнидир излагандай бўлди.

— Ҳалиги «Дилхирож» қизим кўринмайдами?..

Тамара опа дарров тушунди, ёнида турган Райимахонга шивирлади.

— Бор, «Лайлак»ни чақир дарров.

Бир зумда Зебони топиб келишди. Ота қўлтиғидан бир тутам ўсма чиқарди.

— Ма, ўсма қўйиб юр, «Дилхирож»ни яхшироқ ўйнайсан. Ўсма кўзни равшан қилади, қизим.

— Менга-чи, — деди Райимахон.

— Сенга бошқа нарса бор, қизим. Сенга янги қўшиқ олиб келдим. Мен айтиб турай, сен ёзиб ол. Каналчиларга совға қиламиз.

Ота шундай деб, қўшиқнинг шеърини дона-дона қилиб айта бошлади:

Дарёларнинг ул юзида уйлариңгиз,
Оқаришиб кўринади бўйлариңгиз...

Отанинг сабри чидамади шекилли, қўшиқни давомини оҳангга солиб, йўғон овозда куйлай бошлади:—

Ипмиди, ипакмиди кийганиңгиз,
Визданаи ортиқмиди севганиңгиз...

— Биласанми, қизим, сув бўлса ип ҳам, ипак ҳам бўлади. Энди кийганинглар ипак бўлади нуқул. Қишлоқларга борсанглар, бувиларнинг суҳбатида бўлсанглар ақлингиз шошади. Улар ғазал ҳазинаси. Халқ ашулалари кўп. Бу биттаси ҳали. Кексалар ғанимат. Улардан

кўпроқ қўшиқ ёзиб олиш керак, ўрганиш керак. Эртага меникига, чодирга ўтинлар. Бугдой палов қилиб бераман. Ашулалар ҳам айтиб бераман, ёзиб олаверасизлар. Сизлар ўйинни давом эттиринглар, мен тўғонни айланиб келай...

Ота шундай деб қўзғалди.

Сувнинг илк қадамлари

Учқўрғонда сув очилармиш, деган хабар тарқалди одамлар орасида. Сувлар совиб қолган эди анча. Яна ўша таниш карнай-сурнайлар оламни тутди. Ноғоранинг «така-тум»лари қулоқларни қоматга келтирди.

— Юравер, юравер,— дейишиб болакайлар яна липпаларини ушлаб, ноғора саси келган томонга чопиб кетдилар. Меҳнатнинг залворини ҳам халқ кўтарди елкасида, ана энди роҳатини ҳам халқнинг ўзи кўради. Шунинг учун ҳам канал иши халқ ишига айланди, канал ташвиши эл ташвиши бўлди. Меҳнат аҳлининг жасоратларини шоирлар қаламга олдилар. У «Меҳнат аҳли» бўлиб оҳангларга кўчди. Жўрахон, Маъмуржон ҳофизлар, Ҳалимаҳон, Фотимаҳонларнинг овози еру кўкка ёйилди. Гулулар шунда эди, сулувлар ҳам шунда бўлдилар.

Ана, сув шилдираб оқиб келяпти. Илк севинчлар, умид ниҳоллари оқиб келяпти!.. Сув аста ёйилади, офтобга кафтини тутди. Шу тоб боболарнинг кўзларига шовуллаган бошоқлар, бувиларнинг кўзларига сават-сават патирлар кўриниб кетди. Шу тоб келинчакларнинг кўз ўнгида гуллар билан битилган мактублари, бешикда тамшаниб ётган поллопони намоён бўлди. Йигитларнинг хаёлига келинчакларнинг гунча гуллик пушти рўмоли келди. Ана, кимдир сувга бир дона гул ташлади. Шодликлар, хаёллар гулга бойланиб, сув юзида ўйноқлаб сузиб кетди.

— Омин, сувимизнинг сафари бахайр бўлсин,— дуога қўл очди кексалар.

— Омин, хайр-эҳсонли бўлсин,— қўшилди бувилар ҳам.

Канал ёқасида турган Зебо завқини яширолмади, аста туфлисини ечди. Худди оҳудек сувга сакради ва оқим бўйлаб рақсга тушиб кетди. Чилдирма чертилади, доирачи ҳам сув ёқалаб чопиб, қўлидаги доирасини чертиб боради. Сув ичида ўйнаб бораётган раққоса энтикади, атрофдагиларга сув сепеди, им қоқиб қирғоқдагиларни ўйинга чорлайди...

Сувнинг илк қадамлари — элчилардай, чопарлардай чопиб бормоқда, хушxabар элтмоқда гўё. Бу хушxabар оҳанглар, рақслар, чилдирма зарбининг замзамалари мавжи билан қўшилиб бормоқда. Аёллар болакайларнинг бошидан сочқи сочади, кимдир обиравон, кимдир беқасам келтириб йигитларнинг елкасига ташлайди. Эл орзуси ушалмоқда ахир!..

Мансур ҳаяжонланиб анча туриб қолди. Одамлар оқими сув оқими билан бирга кетаяпти. Ҳув, анча ерга бориб қолибди улар. Мансур қўлини қошининг устига соябон қилиб сувга қарайди. Сув худди пурли поёндоздек узун бўлиб, чўзилиб оқмоқда. Мансурнинг юрагига хавотир тушди. Зебо қанийкин? Шамоллаб қолмасин тағин? Сув салқин, ҳар қалай... Осмонда чақин қиличи ялтиради. Борлиқ бир зумгина ёришиб, нурафшон бўлиб кетди. Мансур излаган нарасини шу нур ёруғида топиб олди. Ана, излагани. Момақалди роқ даҳшатидан кўрққандай, чодир пинжида жимгина турибди. Кузак ҳавоси эмасми, булутлар лашкари судралиб кела бошлади. Момақалди роқ яна гулдиради. Емғир томчилай бошлади.

— Бўри болалаяпти,— деди Мансур.

— Қаёқдан билдингиз бунни?

— Ана, қаранг,— деди осмонни кўрсатиб.— Бир парча булут оламни зулматга қўймоқчи бўляпти. Осмон эса бари бир кулиб туриб-

ди. Бир парча булут томчиласа, аям: бўри болалаяпти, дердилар нукул.

Мансур нигоҳини осмондан олмас, булутларнинг олисдан судралиб келишини томоша қиларди.

— Кимни ўйлаяпсиз?— сўради Зебо.

Мансур булутлардан кўзларини олди. Зебога қаради.

— Сизни.

— Тавба-ей, мен осмонда нима қиламан.

— Мен изласам ёлғиз сизни излайман. Сўзлашсам, сиз билан сўзлашаман.

Осмон яна гувраниб қўйди, ёмғир тезроқ томчилади. Иккиси баробар момақалди роқ гуриллаган томонга қаради.

— Осмоннинг жаҳли чиқяпти,— деди Зебо гапни бошқа ёққа буриб.

— Уйимга, Андижонга олиб кетаман сизни, Зебонам!..

Мансур илтижо билан қизга термилди. Қиз ўйланиб қолди, ҳаётни, одамларни кўриш, айниқса, Мансурнинг яқинларини кўриш иштиёқи уни «йўқ» дейишга қўймади.

Кўхна дунё кўшиғи

Извош аравада Андижоннинг машҳур узум бозорига боришди. Узум бозорининг шундоқ ёнгинасида шовуллаб анҳор оқади. «Сувлар ҳам шўх одамларига ўхшаб» кўнглидан ўтказди Зебо. У Андижонга кўп қелган, лекин Мансурнинг болалиги ўтган маҳаллани эслай олмайди.

Мансур извошчига: «бир дам тўхтаб турсангиз», деди-да, Зебога юзланди:

— Узум бозорни айлантирайми?

— Мен шу ерда ўтира турайин.

Мансур дарров белидаги шоҳи қийиғини ечиб олди. Кўк қарға шоҳи қийиқнинг икки учидан ушлаб, елпиб-елпиб очди-да, ширмой нонлар растасига қараб юрди. Ширмой нонларни кўриб Мансурнинг кўзлари қамашиб кетди, бари иссиқ, бари хушбўй, бари ёқутдай. Ўнгит қўллари куя-куя ширмой нонлардан йигирматасини санаб олди. Узум, мева, сўнг қандолатчилик растасига ҳам ўтди.

Зебо атрофга боқди, суқланди, лабларида табассум ўйнади. «Аювини қаранг, худди саҳнадагидай қирқ кокилли қизлар... Бирам чиройлики, ироқи дўппи бошларида, қуш нусха, лайло нусхали атлас, обиравон кўйлақлари устидан беш бел камзул кийиб олишган. Анавилар асакалик қизлар шекилли, сочларида пилик. Вой, сочлари ер супуриб бораяпти бирининг. «Мунча узун бўлмаса бу соч,— ҳавасланди Зебо. Ўзининг иккита қилиб ўрилган сочини салмоқлаб, сиқимлаб олиб кўрди.— Қирқ кокил қилиб ўраман менам...»

— Зериктириб қўймадимми, Зебона?

Мансурнинг овози уни чўчитиб юборди.

— Йў -ўқ! Қайтага янаям кечроқ келсангиз бўларди, анави чойхона сирини тушуниб олармидим,— деди чойхонага қараб.— Ичкари, ташқарили ҳовлилари бор экан. Ҳамма жойда эркаклар, аёл зоти кўринмайди. Бечоралар ўчоқ бошидадир-да. Андижон эркаклари кўча хандон экан-да!

Мансур ҳижолат чекди:

— Секин-аста-да, Зебонам, бирданига бўлмайди бу ишлар...

Извош уларни Шарифбой гузари томон олиб жўйди. Шўх анҳор ҳам улар билан бирга ўйноқлаб оқиб борарди. Ариқ ёқаларида қатор толлар ўсиб ётибди. Барқ урган ўсмалар, райҳону жамбиллар, очилиб ётган хина гуллар очиқ эшиклардан кўриниб турарди. «Андижон халқи гулни севаркан», дея кўнглидан ўтказиб қўйди Зебо завқланиб.

— Вой, олмурут!

Рўпарадаги ҳовлида олмурут пишиб турарди. Худди сон-саноқсиз

лампочкалар ёниб турганга ўхшарди дарахтда. Зебо кўрсатган ҳовлининг эшиги очиқ эди, бир тўда болакайлар югуриб чиқишди, липпаларида, қўлларида, қўйинларида олмурут.

— Ҳа, ўғирликми ҳали! Тўхтанглар, ҳозир ушлаб бераман. Ҳовлида Мадаминжон, Мадаминжо-он!— деди Мансур уй эгасини чақириб.

— Қўяверинг, ўғирликни ҳам гашти бор, ўғирлаб ейилган мева жудаям ширин бўлади,— кулди Зебо.

— Сиздан ўрганишса яхши бўларди ўғирликни...

— Қўйинг-э, шаҳрингизга меҳмонмиз!

— Ҳазиллашдим. Нега меҳмон, шаҳримнинг маликаси бўласиз! Ўзиям бурничангизнинг учиди туради аччиғингиз.

Қўнғироқлари жаранг-журун қилиб извош тор кўчага бурилгач, Мансур сакраб ерга тушди. «Она маҳалласи бу, извошда кеккайиб ўтиргиси келмади, шекилли. Унинг устига, ҳар қадамда танишлар учрайди, сўрашиб, қўл олишиб, таъзим бажолаб ўтиши керак», ўйлади қиз.

— Менам туша қолай,— деди Зебо ўнғайсизланиб.

— Йўқ, ўтираверинг. Ҳали-вери бу кўчаларнинг адоғи кўринмайди.

Дарҳақиқат, иланг-биланг кўчалар, айланиш, қайрилишлар Зебонинг бошини айлантириб юборди.

— Ана ҳовузимиз, оз қолди,— деди Мансур.

Кўчанинг бурилиш жойида катта ҳовуз кўринди. Ҳовузга бир томондан сув кириб, иккинчи томондан чиқиб турибди. Ҳовуз атрофига толлар экилган. Ниҳоят, кўчанинг охири кўринди. Мансур извошчининг ҳақини тўлаб, раҳмат айтди.

Отнинг кишнаганини эшитиб, ҳовлидан болалар чиқишди.

— Бизникига юринг,— тортқилади болалардан бири.

— Йўқ, бизникига кирадилар.

— Татта бувимга айтиб беяман, бизникига киядилай аввал,— дея лабини чўччайтирди тўрт яшар чамасидаги қизалоқ.

— Бувинг қаёқдалар,— сўради Мансур шошиб.

— Вот-вутга тетганлай,— сайради ҳалиги қизалоқ.

— Отинг нимади?

— Опош.

— Ҳа-а, Ойпошша, катта бувинг қайси вот-вутга кетганлар?

— Анув, таннида гўшти кўп амаки бой-ку, ўшанинг вот-вутига.

Ойпошша бувисининг тўйга, семиз, қорни катта амакиникига кетганини уқтирарди.

Мансур бир амаллаб жиянларининг, қўшни болаларнинг қуршовидан чиқиб, бир чеккада жилмайиб турган Зебони имлаб чақирди.

— Келаверинг. Қани айтинг-чи, қаёққа кирамиз? Қайси эшик кўнғингизга иссиқ кўриняпти?

Зебо елкасини қисди.

— Мана буниси тоғамники, мана буниси боғ ҳовли — бувам ўтирганлар, ҳозир дадам қарайдилар. Мана бу тўғридагида ўртанча аммам билан бувим ўтирадилар. Хўш, кимникига кирамиз?

— Менга бари бир,— жавоб берди Зебо.

— Бўпти, шу ерда тураверамиз, қайси эшик аввал очилса ўша уйга кирамиз.

Шу пайт кичик амма чиқиб қолиб, қучоқ очди:

— Вой, ўргилиб кетайин, амманг гиргиттон! Йўлакда нима қилиб турибсизлар?!

Морияхон амма Мансурни бағрига босди, пешонасидан ўпди. Анча вақтгача бағридан қўймади. Сўнг Зебога термилди. «Комсомол қизлардан дандир-да», деб ўйлади. Зебони ҳам бағрига босиб, сочларини силади. Бу орада ичкарига овоз қилди:

— Ҳой, Мастур, Мингой, ким бор, дарров сўрига жой қилворинглар-чи! Муқаш, сен самоварга ўт қалавор, болам.

Уйга киришди. Бир зумда писта-ю бодомлар, пашмагу майизлар

дастурхонни беади. Ҳар бири мис баркашдай келадиган патирларнинг хушбўй иси димоққа урилди.

— Ҳой, Зулфияхон, келинпошша, қаймоқлардан олиб ўтинг,— деди овозини баланд қилиб. Амманнинг кўнгли дастурхондан сал тинчигач, яна Мансурга юзланди:

— Аянг яхшими, даданглар-чи?! Фарғонада узоқ қолиб кетдинг, боғлар ҳувиллаб қолдику, болам! Бир келай демайсан, қаёқдан кун чиқди?!

— Қаналдан келяпмиз,— деди Мансур.— Сайил, томоша у ерда Шаҳардан машшоқлар, шоирлар келишган.

— Ҳа, Николайнинг мардикор олдиси эмас бу. Халқнинг ўз иши, ўз ташвиши. Не-не йигитнинг қарчиғайдай қадди букилди мардикорликда. Ишлади-ишлади, оғзи ошга етмади. Тош қаттиқ дейишади, тошдан ҳам бош қаттиқ экан, аслида. Синган кулолнинг кўзаси, тўкилган бўзагарнинг бўзаси бўлиб қолаверди. Халқ рўшнолик кўрмади. Бутун эл-юрт норозийди ўшанда. Шунинг учун ҳам халқ қўшиқлар тўқиган мардикорликка қарши. Бизам айтардик ўша қўшиқларни. Тушуниб-тушунмай айтиб юрардик:

Саид Аҳмад томинг баланд,
Томингдан ҳам номинг баланд,
Йигитларга қўл қўйган
Падарингга минг лаънат...

Мансур ер тагидан маъноли қилиб Зебога қараб олди.

— Бувим қаёқдалар?

— Нариги гузар маҳаллада, тўйда. Келинчакларнинг сепларини санаб юришади кампирлар. Бирам ғалати одатларни чиқаряптиларки, тўқликка шўхликми, ё қизларнинг баҳоси ортиб кетдимми? Ҳа-да, ҳозирги қизлар чевар, отинча, очилиб-сочилиб юришади, чиройини кўрсати-и-иб! Ана, иннайкейин, йигитлар ақлдан адашади. Бири-бирдан қизғанишиб, сарфни килаверишади бояқишлар.

Мансур ялт этиб Зебога қаради. Зебо ҳижолатдан қип-қизариб кетганди. Амма чой баҳона қилиб ўрнидан турди, ичкарига кириб кетди.

— Ҳалиги, аянгизнинг сочини қирқиб олган аммангиз шуми?— сўради Зебо.

— Ҳа, худди ўзлари.

— Ширин, қув эканлар-а?

Мансур қўлини оғзига олиб борди, «жим» дегандай ишора қилди: «Келяптилар...»

— Қанақа овқатга уннай, болаларим?

— Вой, овора бўлманг, сираям овқат қеракмас.

— Қутлуғ уйдан қуруқ кетиб бўларканми.

— Бувим келсалар, зиёрат қилсак кетамиз,— деди Мансур.

— Қаёққа? Боғда бир кеча ётмай қаёққа кетасан, болам! Боринглар, боғни айланиб, бир мева-чевалардан узиб енглар. Мен овқатга уннай бўлмасам. Бувинг ҳам келиб қоладилар.

Мансур билан Зебо боғ айланишга чиқишди.

— Ассалому алайкум,— деди Мансур остонага эгилиб. Зебо атрофига аланглади. Ҳеч ким йўқ. Ҳайрон бўлди. «Кимга таъзим қилайти Мансур?» Қиз яна атрофга аланглади.

— Ким билан сўрашяпсиз?

— Бобом билан. Бобом ўтган жой бу жойлар. Не-не ўтли мушораларга гувоҳ бу боғ. Андижоннинг шоирлари, бастакорлари, ҳофизлари шу ерда тўпланишар, не-не шеърхонликлар бўларди бу боғда. Кейин, дадам давом эттирдилар бу анъанани. Улфатий, Ҳабибий, Сайфий, Анисий таҳаллусли шоирлар ўзларининг илк ғазалларини шу ерда — даврада жўраларига ўқиб берарди, мен чой ташиб юрардим уларга. Уша ўқилган ғазаллар шу ернинг ўзидаёқ хиргойи қилиниб, куй басталанарди, қўшиқ қилиб ҳам айтиларди. Дадам танбурни қўлларига

олиб, кўзларини юмганча оҳиста чертар экан, даврдагилар тебранишар, сирли бир оламга киргандай завқланиб ўтирардилар.

— Дадангиз ҳаёт-ку?

— Ҳаёт, дадамлар ҳаёт.

— Бир нарсага тушунолмаепман.

— Нимага?

— Қандай қилиб Фарғонага бориб қолгансизлар?

— Сизни излаб-да!

— Йўқ, беҳазил айтинг.

— Беҳазилини айтсам, биттагина холам бор эди. Фарғонага тушган холам бечора бефарзанд эканлар. Шу туфайлими ё бошқа сабабми, эри кетиб қолганди. Бу бешафқат тақдир холамни оёқдан йиққач, мен бориб қараб юрдим. Уқишимни ҳам Фарғонага кўчирдим, сўнг холам.... Унинг чироғи ўчмасин деб, мана, бизлар бир неча йилдирки, Фарғонадамиз.

Зебонинг чарос кўзлари Мансурга тикилиб қолган, чиройли киприклари намлангандек эди.

— Юринг, дадамнинг ҳужрасини кўрсатаман,— деди Мансур Зебонинг қалбидан ғамгинликни аритиш ниятида. Улар ҳовлининг кунгай томонидаги олдида узун пешайвони бор, баланд кўтариб солинган уйга қараб юрдилар. Хоналарнинг бирига киришди.

— Отишни биласизми?— сўради Мансур бурчакда осифлик милтиққа ишора қилиб.

— Ҳа.

— Йўғ-э, шундай соҳибжамол, нозанин қиз милтиқ отса, ишонмайман!

— Рабфакда ўқиб юрганимда ўрганганман. Аслида қизлар ҳунар ўрганиши керагиди. Йигитлар дурадгорлик, иннайкейин мўлжалга отишни. Мен кашта тикишни билардим, отишни ҳам ўрганаман, деб туриб олдим. Ургандим. Мусобақаларда ютуқларнинг ҳаммасини ютиб олардим. Мени мерган қиз деб аташарди. Ўзингиз отишни биласизми?

— Истасангиз, осмондаги ойни ҳам отиб, тушириб бераман.

— Истамайман ой-юлдузларга тегманг. Улар ўша хаёлий осмонифалакларда нур сочаверсин.

— Осмон хаёлий эмас, Зебонам, унинг ҳам ўз ҳақиқатлари бор.

— Қанақа ҳақиқат?

— Оддий бир мисол, самолётлар ҳар бир қаричи ўлчовли масофаларда учади. Уша ҳисоб бўлмаса, самолётлар тўкнашиб...

— Қаёқдан биласиз буни?

— Авиаклубга қатнашганман. Болалиқдан орзум учувчи бўлиш. Каналлар битсин, яна давом эттираммиз ўқишни.

— Учувчи бўлсангиз, узоқларга учиб кетмайсизми, мени унутиб юбормайсизми?!

— Қайтиб келадиган бўлиб учиб бораман. Ватаним, халқим, сиз учун учишни орзу қиламан. Йигит киши маҳалла учун туғилмайди, Зебонам. Унинг елкасида эл-юрт ташвиши ётармиш. Дадам айтганлар бу гапни. Тўхтаг, боғ тўла мевалар шиғиллаб ётса-ю, биз гап сотаверсак-а. Бунақаси кетмайди, қани юринг, нима ейсиз, нима қоқиб берай? Узумми, олмами, нашватими, новвотими?

— Узум. Фақат уни қоқмайсиз, ишкомга кириб, узиб берасиз, беозоргина.

— Ҳа! Мана, келинбармоқ... отиям ғалати бунинг. Келинларнинг бармоғини кўрмаганман ҳеч. Ростданам шунга ўхшайдими, а? Қани, бир кўрай-чи?!

Мансур узумни баҳона қилиб, қизнинг бармоқларини ушлади, беихтиёр силади. Қиз қўлини дарров тортиб олди, узумга ҳам қарамай, баланд чорпоёга чопиб чиқиб кетди. Мансур узумларни кўтариб, ялингандай унинг орқасидан эргашди.

— Менам чиқсам майлими? Жавоб йўқ, сукут — ризолик аломати, Марҳамат қилсинлар!

Мансур узумни узатди, Зебо кулиб қўйди, узумни олди, чўқилади. Шу тоб қулочини ёзиб, бир жаҳон бўлиб, айланиб-ўргилиб боққа буви кириб келди. Бошида оппоқ дока рўмол, қўлида атлас елпигичи, чаккасида райҳон, камзулининг чўнтагидан тасбеҳининг учи кўриниб турибди. Қалампирмунчоқ аралаш атир ҳиди гуркираб кетди кампирдан.

— Оппоғим, дўмбоғим, ўзим ўргилай болагинамдан, қантак-ўриқкинамдан. Оҳ, оҳ, оҳ!

Бувиси Мансурни ўпа кетди, кенг енглари билан неварасининг юзкўзларини артди.

— Кўз тегмасин-а, ишқилиб кўз тегмасин!

Буви неварасини ялаб-юлқаб бўлгач, қизга қаради:

— Айланай, фариштамисан-а, кимнинг юлдузисан-а, оппоқ қизим,— деди бағрига босиб, эркалаб.

— Ҳалиги... муаллим амаки бор-ку, ўша амакининг қизлари...

Буви «олинг, енг» деб 'Зебони қистар экан, «попукдеккина қиз, экан, жон деб неvara келин қилардим», дея кўнглидан ўтказди.

Меҳмонлар ўша куни кампирнинг кўнгли учун уникида қолишди. Кичкинтойлар овқатдан сўнг бувининг пинжига киришди. Унинг кўнгли жойига тушди. Бундан фойдаланиб Мансур илтимос қилди:

— Бувижон, қўшиқларингиздан бир айтиб берсангиз эди?

— Хўш, чироқларим, қанақа қўшиқ эшитмоқчисизлар? Бой хотинлар айтадиганиними ёки фақирларникиданми?

— Бувижон, қўшиқ ҳам ҳар хил бўладими,— сўради Мансур.

— Ҳа-да, бойвучча оймларнинг қўшиғида атласу кимхоб, боғичорбоғ. Қамбағалнинг қўшиғида қалами кўйлак, бўз иштон-да, болам.

— Бизга фақирларнинг қўшиғидан айтиб бера қолинг.

— Ҳой, Зулфи, дуторни келтир-чи, би-ир сайратиб кўрайин-чи!

Неvara келин дуторни бувига келтириб берди. Буви дуторни дингиллатиб созлашга тушди. Кўҳна дунё кўрган бувининг юрагидан кўҳна турмушнинг қўшиқлари булоқдай сизиб чиқа бошлади:

— Кичкина чорбоғ ичида айланур
бошим мени,
Ера юрган кўчаларда тўкилур ёшим
мени,

Ера юрган кўчаларни супурай сочим
билан,
Чанги чиқса сув сепай кўзимдаги
ёшим билан...

Зебо аста сумкасини титкилади, қалам билан дафтар олди. Дафтарни билдирмайгина тиззасига қўйди. Хазина, жонли хазинага дуч келгандай, эҳтирос, ташналик билан бувининг оғзидан чиққан қўшиқларни маржон тергандай ёзиб ола бошлади. «Репертуарим бойийди, роса қизларнинг ичи қизийди-да», кўнглидан ўтказди, қувонч билан.

Буви обдан куйлади, ҳаммани сел қилди. Ахийри толиқиб дуторни четга қўйди. Чой ҳўплади, энди пича гаплашиб ўтирайлик, дегандай меҳмонларга қаради.

— Бувижон, нечта неvara-чевараларингиз бор?— сўради Зебо, қизиксиниб. Кампир бармоқларини букиб, очиб санаб кетди. Адашди. Яна санади.

— Ҳой, Турғинтош, сиз сановдингиз-а,— деди неварасини чақириб.

— Ҳа, бувижон, тўқсон бешинчиси туғилди ўтган чоршанбада.

— Ҳа, ўзимизам бир қишлоқмиз. Тўй қилсак, бегонани айтмасак ҳам бўлаверадиган.

Буви тиззасида ухлаб қолган дўмбоқчаларни аста жой-жойига ётқизди.

— Таҳорат олай энди,— деб ўрнидан турди.

Зебо Хайри бувининг орқасидан борди, дарров сочиқни олди, обдастани толиб, сув тўлдирди, бувининг қўлига тутди.

— Барака топ, болам. Сенам боламсан, келиб тургин, Мансурим

билан келсанг қандоқ ярашади. Шошма, ҳали ўзим ёр-ёр айтиб олиб келаман сениям!

Зебо бошини эгди, икки бети анор бўлиб кетган эди...

Зебо бу оиланинг қизлари, келинлари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Эрта тонгда туриб қошларига ўсма қўйишди улар. Зебонинг қоп-қора узун сочларига Моря амманинг ҳаваси келди.

— Ўриб қўяйми?— деди Зебога. Зебо «қирқиб олмайсизми», деб ҳазил қилмоқчи бўлди-ю, айтолмади, андиша қилди.

— Майлиз,— деди мулойимгина.

Моря амма чойдан сўнг Зебонинг сочини қирқ кокил қилиб ўришга ўтирди. Қизалоқлар унинг атрофини ўраб олишди.

— Вой-бў, чочмисан, чочакан-да, ўзиям,— деди Зебонинг сочини тароқлаётиб амма.— Нақ тўқайга ўхшайди, тароқ ўтмайди-я. Қандай эплейсиз, қизим, буни? Қалинлигини қаранг, отангизга тортганмисиз, аянгизгами?

— Аямга.

— Танийманмикин аянгизни?

— Йўқ танимайсиз. Менам танимайман.

— А?

— Ҳа, мен икки ёшлигимда оламдан ўтган эканлар. Кейин отам уйланганлар. Мен кетиб қолганман ўқишга, Тошкентга. Қариндошларимизникига.

— Вой, оппоқ қизим-эй. Шунақа дегин-а.

Қирқ кокил ҳам ўриб бўлинди.

— Ана энди ойнакка қаранг. Шундоқ чоччи увол қилиб юрибсиз, қизим. Ҳар ҳафта келаверинг, ўзим ўриб қўяман.

Қиз ўзини кўзгуга солиб кўрди. «Ё тавба, нақ келинчак бўлибди-қолибди. Қошида ўсма, соч майда ўрилган. Амиркон кавуш-маҳси етишмаяпти, холос».

— Истасангиз, пилигам соп қўяман,— деди амма ҳавасланиб қараб тураркан.

— Раҳмат, шу яхши,— деди Зебо ойнадан нари кетиб. Катта буви ичкаридан бир ипакли оқ шоҳи қўйлакликни топиб, қўлтиқлаб чиқди. Тугунчақда яна алланималар ҳам бор эди.

Оқ шоҳини Зебонинг елкасига ташлади:

— Олинг, болам, менинг ёшимга етиб юринг. Оппоқ қизим, бўйларингизга қоқиндиқ!

Ярқираган чуст дўппини Мансурнинг бошига кийгизди.

— Болам, йигит бошинг омон бўлсин ҳамиша.

Зебо ўнғайсизланиб бувига мўлтираб қараб турарди. Мансур эса:

— Одатимиз шунақа, биринчи келишингиз, сизнинг пойи-қадамингиз бувимга хуш ёқди,— деди аста шивирлаб.

Зебо баттар қизаринди. Улар хайр-хўшлашиб йўлакка чиқишди. Йўлакда ҳам ярим соат хайр-хўш қилишди. Йўлак бирпасда тўйхонадай бўлиб кетди. Амма-жиянлар, келинлар, болакайлар — бари уларни кузатиб чиққан эди. «Қандай яхши бувилар, ажойиб экан бу аёллар,— ўйлаб кетди йўл-йўлакай Зебо. Улар пиёда боришар, қушлар чуғурлаб бу икки ширин жонни қутлашар, олқишлашар, кузатиб қолишарди гўё».

Ана, ўйноқлаб оқиб келаётган анҳор суви чапга бурилади. Йўлнинг давоми ҳам кўприкдан ўтилгач, анҳор суви билан ёнма-ён чапга қайрилди.

Зебо югуриб кўприкдан ўтди, ёдига келган тўрт мисра шеърни овоз чиқариб, зеболаниб ўқиди:

Мен учун ҳижронсан; ҳижронсан

мангу

Бир умр йўл юриб, етмоғим маҳол.

Сен — умид-орзусан, эртанинг тонги.

Мен уйқу элитган булбул тонг

маҳал..

— Вой-бў, ўн йил, ўн икки йил ўқибам одам бўлмабсан-а,— деди Анора.— Текин бахт излайсан. Ҳолбуки, бу ўқиганинг бир остона холос. Уни ҳатлаб ўтмоғинг керак ҳали.

— Ернинг тагида қанча-қанча маъданлар ётибди, қазилмай. Мен ўша маъданларни излаб топиб, кўзини очиб, ернинг бетига олиб чиқувчи геолог қиз образини саҳнада яратсам деб орзу қиламан,— деди Адолат.

— Мен бирорта ҳам инсоннинг беҳуда нобуд бўлишига йўл қўймайдиган врач образини яратишни орзу қиламан.

— Нима деганинг бу?

— Мана, қаранг-а, қизлар. Туғилаётган гўдакларнинг баъзилари нобуд бўлади. Уша нобуд бўлаётган жонлар ичида балки Гомерлар бордир, балки Ибн Синолар. Балки Маҳзуналар бордир, балки Увайсийлар. Мен ўшаларни сақлаб қолишни орзу қиламан. Ер юзида-чи? Ер юзида ҳар кун юзлаб болалар нобуд бўляпти. Ушаларни ўйлайман. Мен оналарнинг алласи ҳеч қачон завол кўрмасин дейман.

— Вой, бетинг қурсин, ҳали турмуш қурмай туриб, бунинг гапини қаранглар қизлар! Бола ташвиши тушиб қопти бунга. Буни эрга бериш керагакан!— туюқиб кетди Анора.

— Йўқ, аввал гапнинг мазмунига боқ, кейин ногора қоқ,— деди Адолат сиполик билан.— Биз онадан тўрт ўғил-қиз эдик. Тўрт боладан бир мен қолганман. Опам туғди-ю, боласиям, ўзиям ўлди. Қишлоқдаги ношуд докторлар сақлаб қололмади. Баъзилари оёғингга кирган зирапчани олиб ташлашнинг уддасидан чиқолмайди. Палон асрда яшаяпмиз деймизу, баъзан ночор қолаверамиз. Опам ғазаллар машқ қилиб юрардилар. Бир дафтар ғазалидан бўлак ҳеч нарсаси қолмади. Бу армон жинни қилаёзди мени. Ғазалларини ўқиб бўзладим, бўзладим! Онам куя-куя адо бўлди ўтида. Мен опамнинг руҳини шод этай, ғазалларининг умрига умр қўшай деб, оз-моз ёзиб юраман. Поччам эса йили ўтмай уйланди-олди. Эркакларга нима? Аёл улар учун овунчоқ, овунчоқсиз яшолмайди улар.

— Юрагингда шунча гапларинг бормиди, ўртоқжоним. Нега аввалроқ айтмадинг. Нега дардингни яшириб юрасан биздан,— деди Ўғилой.

— Фақат айт-чи, ҳамма эркаклар шунақамикин? Аёл кишига фақат овунчоқ деб қарармикин?!

Зебонинг овозида аллақандай ҳаяжон, аллақандай туғён бор эди. «Наҳот Мансур ҳам шундай, наҳот мен ҳам унга бир овунчоқ», деган хаёл келди дилига.

— Мен одамзоднинг юрагига борадиган йўлни излайман. Ҳа, бир умр излайман. Бир умр излайман-у, топаман, топмай қўймайман. Мен инсон юрагининг туб-тубига тушмоқни истайман. Унинг сирларини кашф қилмоқни истайман. Мен бу йўлни рақслар қанотида излайман. Мен бу йўлни саҳнанинг бетиним, нотинч ҳаётидан излайман. Мен бу йўлни юрагим билан, меҳнатларим, орзуларим билан излайман. Одамзоднинг юрагини билмагунингча, унинг ўзини билолмайсан. Сенинг овунчоқлигинг шунда, шу билолмасликда.

— Умрингни шу йўлни излаб ўтказасан, лекин уни тополмайсан,— деди Ўғилой.— Айниқса, йигит юрагини.

— Менам шу фикрдаман.— унинг гапини тасдиқлади Адолат.— Йигит юрагига фақат саҳнада йўл топса бўлади, китобдаям. Лекин ҳаётда, асло! Ширинсухан улар. Улар қасамни ҳам боплашади. Улар, керак бўлса жонини, жаҳонини тикади йўлингга. Улар ҳатто муқаддас китобларни ўртага қўйиб гапиришади. Аслида, бу гаплар, юдузлар йиғилиб ой бўлмагани, чой тўкилиб сой бўлмаганидай, қуруқ гаплигича қолаверади.

— Қоқилсанг, тошдан ўпкалама-да, азизам. Ҳамма ерда бир пайтда кун ботмайди-ку,— деди Хумора.

— Лекин ҳар куннинг ўз тонги бор. Тонг борки, тун ҳам бор,— жавоб қилди Адолат.

— Ҳой, қизларжон, машғулотимиз соат саккизда бошланади-я!
Бас қилинглар баҳсни, чироқни ўчираман,— қичқирди Анора.
Шундан сўнг улар ширин уйқуга кетишди. Буни уларнинг пишил-
лаб ҳордиқ олишларидан билиш мумкин эди. Фақат икки юрак безов-
та, икки жуфт қора кўз очиқ. Уларнинг бири Адолат, иккинчиси Зебо.
Уларнинг бири йигит зотига лаънат айтиб ухлай олмас, иккинчиси
эса йигитга бахшида этилган ширин хаёлларини чеклай олмаганидан
бедор эди.

Дунёга дунёдай бўлиб бориш керак

Тошкентнинг «Инженерная» кўчасида яшайдиган Тамарахонимни-
кига шогирдлар тез-тез келиб туришар, бу уй рақс ижодхонасига айла-
ниб қолганди.

Зебо аввал гул дўконига ўтди. Устозини хурсанд қилмоқчи эди.
У энг яхши гуллардан саралаб олди. Рақсга, умуман санъатга жони-
жаҳони билан берилган бу қизни Тамарахоним астойдил яхши кўрар,
ўз фарзандидек тарбия қилишни истарди.

— Мен сенга янги рақслар ўргатмоқчиман. Бир фикр келди хаё-
лимга. Энди сен «Қатта ўйин»ни ўргансанг бўлади. Ҳаракат қилсанг,
уддалайсан. Қани, энди «Уфори сохта»ни ўйна. Мен доира чертиб
тураман.

Устоз доира чертди, шогирд рақсга тушди.

— «Уфори сохта»да жиндек сохталигинг бор,— деди устози доира-
ни қўйиб.— Биласанми, Зеб, ўйин — санъат, нафислик. Унинг бадан
тарбиядан бутунлай фарқи бор. Сен ана шундан сақлан. Саҳна май-
дон эмас. Яна бир нарсани ўйлаб юраман. Овозинг ширали, сен лапар
ўргангин. Лапар билан рақсни уйғунлаштир.

Устозининг дилида нималар кечаётганини Зебо англамасди ҳо-
зир. Лапари, рақси билан дунёнинг нариги минтақаларига бориб, ўзбек
санъатини олқишларга кўмиб келган устози, балки, ўзига муносиб
ўринбосарни ўйлаётгандир.

«Қора соч»нинг текстини ёзиб, олиб кет. Икки кундан кейин
ижро этишга тайёрлан. Узим кўраман. Иннайкейин, қўшиқни айтган-
нингда сўзларига эътибор қил. Сўзни қўшиққа, қўшиқни сўзга қурбон
қилма. Иккиси икки дунё. Шу икки дунёни бутунлигича бир-бирига
пайванд қилиб, янги, тотли бир мевани томошабинга тутмоғинг керак.
Уддалайсанми?

— Қайдам.

— Санъатда бундай сўз йўқ! Ё уддалайсан, ё саҳна билан хайр-
хўш. Фидойилик деб шуни айтадилар. Яна бир гапни ҳам айтиб қўяй.
сен яллаци эмас, санъаткорсан. Буни тушуниб ол яхшилаб. Санъаткор-
лигингни ҳамма нарсадан юқори тут. У сенинг тоза қонинг. Қонинг бу-
зилса, яшамоғинг маҳол. Санъатга ҳам доғ тушира кўрма ҳеч. Бу
гапимни ўртоқларингга ҳам уқтир. Бу менинг оналик насиҳатим. Санъ-
атни майдалаштиришдан сақлан. У ордек, номусдек, майдаланмайди-
ган нарса...

Устозига Зебонинг меҳри товланиб кетди. Унинг кўзларига тер-
милди. Бу кўзлардаги меҳрни, бу кўзлардаги оналик сеҳрини кўриб,
англади: «Ҳа, у бизни яхши бўлсин, деяпти, адашмасин, қоқилмасин
деяпти, одам қилмоқчи бизни».

— Зебижон,— устоз энди унинг исмига «жон» қўшиб, эркалаб
гапира бошлади. — Мени тўғри тушунсанг, яна бир гапим ҳам бор.
Мен санъатга қадам босган чоғимдаги завқим, ташналигим билан бир
умр бирга қолишни истайман. Саҳнадан ажралмасам, санъат ҳам ме-
ни бир умр ташлаб кетмаса, дейман. Сенинг ёнингда мен ҳозир анча ёши
ўтган аёлман. Санъат учун, рақс санъати учун бу муҳим нарса. Мен

устозликка, муаллимликкагина ярайман бу ёшда. Лекин, Зебижон... юрагим ёш. Рақсдан ажралиш — бу, мен учун куннинг ботиши деган сўз. Умрим, завқим қуёшининг ботиши. Мен бу қуёшнинг ботишини истамайман. Йўқ...

Унинг кўзларида ёш йилтиллади.

— Лекин санъатда қаришни истамайман. Рақс дунёсида бу ҳатто фожиа, билсанг. Мен сенинг ҳаётингда ўзимни кўришни истайман. Сенинг бокиралигингдан куч олишни истайман. Сен мен учун илҳом маъбудаси бўлиб қол. Ҳуснинг, зеҳнинг, меҳнатларинг билан мени ҳаммиша қойил қолдир. Сенга қараб ёшариб, интилиб яшайин! Биз жуда қийинчиликлар қуянида санъатга кириб келдик. Бизни қозикдек қоқиб ташлайвердилар. Биз кўзиқориндек бош кўтариб чиқавердик. Чувалчангдай янчиб, депсиб ўтмоқчи бўлишди. Яралансақ-да, санъатни ташламадик. Сенинг йўригинг бўлак. Тинчлик замони. Босмачи деганни ер ютган. Бойлар ҳам йўқ. Николай ҳам, николайваччалар ҳам йўқ. Энди меҳнат қилса бўлади. Меҳнат қилсанг, юзага чиқасан...

Зебо устозининг кўзларига термилиб турарди, бу кўзлардаги меҳр уни ўзига тортди, сеҳрлаб олди. Қиз устозининг кўксига бошини қўйди. Онасиз ўсган қизнинг кўнглида дард, армон туғён қилди. Она бағри, она кўксига ташналик армони эди бу.

Устоз шогирдининг сочларидан силади, бағрига босганча узоқ туриб қолди. Унинг ўғитларини тушуна олган, тўғри баҳолай оладиган шогирдига меҳри товланиб кетди.

— Ке, Зеб, пича дам оламиз. Мен ачиққина кўк чой дамлай, сен мана бу альбомни томоша қил.

Э-ҳа, қанчадан-қанча суратлар, таниш сиймолар кулиб турибди бу альбомларда. Варақлаб ўтириб, Зебонинг нигоҳи бир сурат устида тўхтаб қолди. «1925 йил Париж...» деган ёзув бор эди суратнинг остида. Альбомдаги суратлар, чиройли кийим-кечакларнинг нусхи кўзни қамаштиради. Зебо альбомдан кўзини олди, энди уйни, жиҳозларни кўздан кечирди. Уйдаги ҳамма нарса: мен санъат учун керакман, мен рақс учун дунёга келганман, мен буюм эмасман, хотираман, деяётгандай эди. Э-ҳа, халқ қўшиқлари, халқ ўланлари, кўчириб ёзилган альбом дафтарлар қанчадан-қанча.

Чойнак кўтариб кирган Тамарахонни Зебо савол билан қаршилади. Ирғиб туриб устозининг қўлидан чойнакни олди-да, ҳаяжонланиб деди:

— Опажон, қўшиқларингиздаги, лапарларингиздаги жозибани қаёқдан оласиз десам...

— Ҳа, халқ — туганмас хазина. Бу — ҳаммага етади. Халқнинг ўзи сенга ҳамма нарсани беради. Завқни ҳам, дардни ҳам, қўшиқни ҳам, ўланни ҳам.

— Дардни ҳам дедингиз-а?

Ҳа, дардни ҳам.

— Ўйинчига дард ҳам керак бўладими?

— Зеб, бир қарасам, болага ўхшайсан. Бир қарасам, дурустгина санъаткорга. Дард бўлмаса, сен қандай қилиб санъаткор бўласан. Саҳнага чиқиш — табассумлардангина иборат бўлсайди! Дард ҳам ўйиннинг пульси, яъни уриб турган қони. Шу дард орқали сен халқнинг дилини англайсан, халқ сени англайди. «Тановар»да дард йўқ, деб айтиб кўр-чи. Рақс ҳам таржимаи ҳол, халқимизнинг таржимаи ҳоли, билсанг агар. Халқнинг урф-одати, тарихи, тили, музикаси яшайди бу лапарларда, рақсларда. Ўйинларда, лапарларда халқнинг шевасини, талаффузини сақламоғинг керак! Қўшиқ ёдлаб олиш билан иш битса экан, оламни қўшиқчи босиб кетарди. Мана, қара, кўҳна Хоразм наволарини Фарғона ёки Андижон наволарига ўхшатиб айтиб, ижро этиб бўлмайди. Хоразмда шўх, ўта шўх, ўта қув ўйнашади. Фарғонада ундаймас, сипороқ ўйнайди қизлар. Бир рақснинг дунёга келиши учун йиллар, балки, асрлар керак бўлгандир. Уни ўшандай заҳмат билан халқнинг ўзига қайтариш ҳам керак-да. «Занг»нинг дунёга келиши,

«Ноғора»нинг туғилиши, сенинг «Дилхирож»нинг осон бўлганми? Йўқ! Санъат сокинликни севмайди. Доим излашинг, топишинг, дунёга келтиришинг керак. Инсон яратган нур-чироқлар кўзингни қамаштиради. Ана шу нурни, нурларни, чироқларни излаб топиб, қайта ёқиш керак, Зебо! Ҳали қиладиган ишларимиз кўп бизнинг. Биласанми, менинг ўзим «Дилхирож»ни йигирма йилдан буён ўйнайман. Мана энди сенга ўргатдим. Лекин бу ўйин ҳалиям маромига етмаган. Ҳалиям пардоз бериш керак унга. Ҳар гал ўйнаганимда мен буни ҳис қиламан, сезиб тураман. Шу «Дилхирож» билан Парижга ҳам бориб келганман. Париж ҳам билади буни, роса мақташганди улар ўзбекнинг бу ўйинини.

Зебо шошганича ҳалиги альбомни қўлига олди. Уша суратни излаб топди. Суратда Қори Ёқубов билан Тамарахоним акс эттирилган эди.

— Мана шуми?— сўради.

— Ҳа, шу. Бизнинг зиммамизда рақсгина эмас, ўзбекнинг кимлигини, Советлар юртининг қандайлигини кўрсатиб қўйиш вазифаси ҳам бор эди ўшанда.

Зебо устозига ялт этиб қаради. «Бу аёлда курашмоқ санъати бор, жасурлик ҳам. Шунинг учун ҳам кучли» ...Зебонинг бу аёлга ҳаваси келди. Шундай оқила, шундай зукко устоздан таълим олиш бахтига муяссар бўлаётганидан севиниб қўйди.

— 1924 йил эди ўшанда. Парижда дуён қўшиқлари кўриги бўлади, Ўзбекистондан ҳам вакиллар бориши керак, дейишди, кўрикка бизни лойиқ топишди,— деб сўзида давом этди устози.

— Қандай бахт-а!— деди Зебо энтикиб.

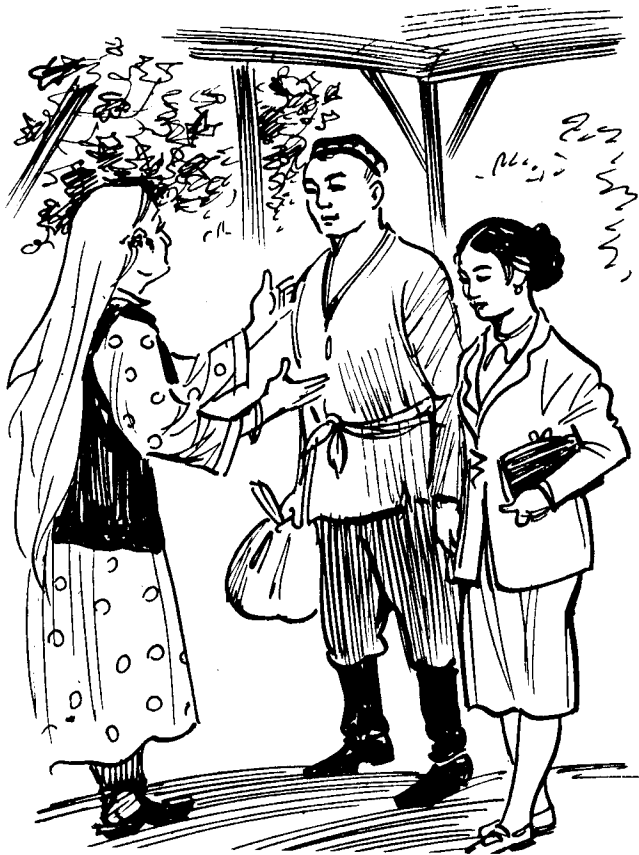
— Тўхта, аввал эшит-чи, бу бахтмиди, йўқмиди, кейин биласан.

— Дунё кўриш ёмонми?

— Дунё кўриш яхши. Лекин дунёга дунёдай бўлиб бориш ҳам керак-да. Бўлмаса дунёнинг бир қавагида қолиб кетасан. Шундай қилиб дегин, тайёргарлик бошланди. Бир ўйинни ўн марта лаб қайтарамиз. Кийимлар танлаймиз. «Дилхирож» билан «Ёрим уйғонсин»ни олиб борадиган бўлдик. Мен, Қори ақанг ҳайронмиз — ўзбекларнинг ўйинини, қўшиғини тушунармикин улар. Францияда, Катта Карш комедия театрида худди шу ўзбекча ўйинларни қўшиқлари билан ўйнадик. То мошабинлар орасида Шаляпин, Рахманинов каби машҳур композиторлар, Жозеф Сигетти каби скрипкачилар ўтирардилар. Уйнаятман, қўшиқ айтаятману, овозимнинг титраётганини ўзим сезиб турибман. Тер босиб кетяпти. Катта саҳнада худди ушоқдек бўлиб қолганга ўхшайман. Бирдан отамни эсладим. 1921 йили босмачилар ўлдирган отам кўз олдимга келди. «Дадил бўл, бу ҳам кураш, қизим!», деди-ю ғойиб бўлди отам. Биласанми, саҳнада мен эмас, лочин учаётгандек эди энди. Узимни қўлга олдим: «Мен большевикнинг қизиман. Иккиланишга, шудсиз бўлишга ҳаққим йўқ!». Овозим бирдан тиниқлашиб кетди. Оёқларимга жон кирди. Саҳнани чирпирак қилиб айлантириб, кафтимга олгандек бўлдим. Ўзбекнинг шўх муқомлари билан жонини олганман уларнинг. Ўзбекнинг нозик карашмалари, шўх адолари билан юракларини ўйнатганман. Ўзбекнинг ширин тили, бурро каломлари билан ўрнига михлаб қўйганман жанобларни. Залда чапак янграйди. Бир неча парижлик саҳнага чолиб чиқди. Мени кучоқлаб олишди. Қори Ёқубовни саволларга кўмишди. «Браво, браво» деб бақирдишди залдагилари. Ўзбек санъатининг чет элга қўйган илк қадами ана шундай бўлди. Ана энди парижликлар биз билан қизиқиб қолдилар.

— Қойи-и-ил!— деди Зебо ҳавасланиб.

— 1935 йили Лондонда Халқаро рақслар фестивали бўлди. Кўп асрлик бой тарихга эга бўлган Альберт — Холлар санъати билан тарбия топган инглизларга эндигина 18 ёшга кирган республикаимизнинг санъатини намойиш қилиш яна бизнинг зиммамизга тушди. Бу гал энди Уста Олим билан бирга бордик. Уша йили қалдирғоч опера асарларимиз «Гулсара», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»лар эндигина саҳна юзини кўрганди. Лекин бари бир дадил эдик.

— Бу сафар ҳам сахнада тер босдими сизни?

— Йўқ. Эгнимда атлас кўйлак. Бошимда ироқи дўппи, сочимни қирқ кокил қилиб ўриб олганман. Уста Олим доирасини чалди. Саҳнага чиқишим биланоқ қийқириқ бошланди. Ризанда, Англияда чиқадиган газеталар роса мақтаб ёзишди бизни. Олтин медаль олиб қайтганмиз ўшанда... Зебо, сенга битта савол бермоқчиман. Сен санъатнинг нимага ўхшашини истардинг?

— Санъатни мен қиз болага ўхшатаман, опа!

— Кутилмаган гап бу. Лекин тўғри. Жиндек тўлдириш керак уни. Мен санъатни муҳаббатга ўхшатаман. Нега дегин-а?

— Нега, опажон?

— Муҳаббат бир марта nasib этади, биласан-а буни? Санъат бахш этган завқ ҳам такрорланмас бўлиши керак. Лекин бу такрорланмас завқ ўлгур тинимсиз меҳнатлар, машаққатлар эвазига келади.

— Муҳаббат... демак, машаққат экан-да, опажон? Бир умр шундайми-а?

— Нега қизариб кетдинг? Вой, нима бўлди ўзи? Е юракдан урганми? Муҳаббат машаққат эмас, унинг синовлари машаққат. Уша синовлардан ўтсанг у бахт, қизгинам. Ҳамиша бахт ёр бўлсин, сенга!

Устоз ўғити

Москвадаги Давлат театр санъати институти қошида ўзбек бўлими очиладиган бўлди. Қизлар бундан хабар топиб, орзуланиб қолишди.

— Уқишга юборишармикин?— деди Уғилой.

— Бўлимда бор йўғи 20 киши ўқиши керак, дейишяпти. Бутун республика бўйича бу!

— Уша йигирма кишининг бири мен бўламан!

— Тортишаверишнинг фойдаси йўқ. Бирор нима ўйлаш керак,— деди Адолат.

— Тамара опамизга мурожаат қилсак-чи,— деди Зебо.— Ахир у киши депутат. Депутатнинг эса сўзи ерда қолмайди.

— Тўғри,— деди Уғилой,— ҳаммамизнинг номимиздан хат қилиш керак.

Қизлар Тамарахонимнинг номига хат ёзишди. Ҳаммалари имзо чекишди. Илтимосномани Зебо олиб кетди. Устозининг юзида табасум кўрган Зебо дадилланди.

— Иложи бўлармикин?

— Кўрамиз. Маслаҳатлашайлик-чи. Москва катта шаҳар, ҳозир қиш. Совуқ у ерда каттиқ бўлади. Кийимларинг қанақа?

Зебо ялт этиб устозига қаради. У Москвага бориб ўқиши учун кийим керак эканини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ялангоёқ, яланг бош бўлса ҳам бориб ўқиса майли эди. Устозининг бу саволидан тангиб қолди.

— Кийимларим... кийимларим бори... Фижим рўмолим, иннайкейин, духоба тўним...

Устози кулиб юборди, қизнинг гўрлиги, соддалигидан кулди.

— Фижим рўмолингни сандиққа солиб қўй. Келин бўлганинда керак. Қулоқларингни учуриб юборди у ёқнинг совуғи. Чимчилаб-чимчилаб олади юзларингни, духоба тўнингда шамдай қотиб қоласан, билдингми? Эртага машғулотдан кейин уйга ўт. Кийимларингни тўғрилашимиз керак экан.

Тамарахоним Зебонинг тортинчоқлиги учун койий-койий магазинга етаклаб борди. Эгнига янги иссиқ пальто, оёғига ботинка олиб берди.

— Мана бу иссиққина пўстинча. Ичингдан кийиб юрасан. Ўзим кийганман, тортинма,— деди унга.

Қизнинг қоп-қора кўзларида ёш йилтиллади. Юраги энтикиб кетди.

Орқаси билан битта бўлиб ёйилиб турган қоп-қора сочларини силаркан, устози деди:

— Сени фарзандим деганман. Санъатни севсанг — мени севганинг. Йўл ҳозирлигини кўргин. Истасанг, бугун қол. Ош дамлаб бераман. Ошни соғингандирсан-а?

— Бугун навбатчийдим. Биз ҳам ош дамламоқчийдик.

— Қиз боланинг шудлиги яхши. Қаёққа борсанг ҳам, ким бўлсанг ҳам ошхона сен билан, айниқса, санъаткор дамлаган ош санъат асаридай бўлгани яхши.

— Ошни қандай қилиб санъат асаридай дамлаш мумкин?

— Рақсда ҳам, ашулада ҳам авж парда бор. Ош дамлашда ҳам шу бор. Унда учта нуқта яширинган. Ёғни қўрқмай маромида бошлаб доғ қилиб олсанг, битта довондан ошасан. Дамланган ошни ҳам сузиб, дастурхонга тортиш, уни лутф билан меҳмонингга едириш ҳам бир санъат. Дастурхонга ўтирганингда чарчоғинг билиниб, қўйлагингнинг енгидан ёғнинг ҳиди келиб турса, у санъат эмас, билдингми? Дарров кийимни алмаштириш, юз-кўзларинг ифодасига ҳам эътибор қилишинг керак.

— Нима, уйда ҳам бемалол яшаб бўлмас экан-да?

— Аёл хон бўлса ҳам аёл, бек бўлса ҳам, билдингми. Аёллигингни унутсанг, санъаткорлигинг бир пул. Бўпти, бора қол, бўлмаса.

Зебо ётоққа етиб келганида стол устидаги майиз, бодом, ёғли кулчаларга кўзи тушди. «Қизларга аялари бериб юборишгандир»,— хаёлидан ўтказди у. Шу он кўз ўнгида Тамарахонимнинг истараси иссиқ чеҳраси жонланди.

Зебо устозининг ўғити бўйича ош дамлашга тутинди. Паловни дамлади, хонани йиғиштирди, туваклардаги гулларга сув қуйди. Чойнак-пиёлаларни яхшилаб ювиб, сочилиб ётган китоб-дафтарларни саранжом-саришта қилиб қуйди. У иш қилар экан, тепасида устози кузатиб тургандек эди, гўё. Зинадан оёқ товуши келди. Зебо ўзини панага олди.

— Зеб, ҳо, Зеб, қанисан? Сенга келишувди, аянгдан салом олиб келишувди. Оҳ, оҳ, палов тайёрга ўхшайди. Нақ димоғингни олади-я, ҳиди! Зе-еб,— деб чақирди Анора қўлидаги новвотни стол устига қўяркан. Ҳе, сенга новвот опкелдим. Суҳбатни ширин қиламиз.

Зебонинг сабри чидамади, отилиб чиқди.

— Суҳбатни ширин қиламиз, дедингми?

— Ҳа.

— Бунинг сабаби борми?

— Фарғонадан, аянгнинг олдидан одам келди, манавиларни бериб юборибди, қизимни ўпиб қўйинглар, ўзим ҳам бориб қоларман,— дебди.

— Ким келди?

— Бир...

— Нима бир, айтақолсанг-чи. Вой, айта қол.

Зебо қизарди, Анора шўхлик қилиб Зебонинг юз-кўзларидан чўлпиллатиб ўпа бошлади.

— Ким эди у, а?— сўради Зебо.

— Бир... бир шунқор эди.

— А! Шунқор! Отини айтдими? Кўриниши қанақа?

— Вой, ҳовлиқма жонгинам. Айтди. Мансур.

— Мансур?! Наҳот, Мансур? Ростми?!

— Рост, жиннивой, ўзингни тополмай, кичкина салом хат ташлаб кетди.

Зебо ҳеч андиша қилмай, сеҳрли сатрларга кўз югуртирди:

«Зебонам, бир кўришга зор эдим, илож топиб оз фурсатга бордим-у, кўролмадим сизни. Хизматчилик. Яхши кунларга етиш насиб бўлсин. Мансур».

— Йиғлаяпсанми? Соғинибсан-а! Москвага кетиб қолсанг нима бўлади, а? — дугонасини кучоқлади Анора.

— Билмасам. Билмасам. Қўй, сўрама, сўрайвермагин ҳозир.

— Хўп, ойқиз. Сўрамаганим бўлсин. Палов тайёрма? Ё буниям сўрамайинми?

Зебо бош ирғаб, тайёр ишорасини билдирди. У ўта ҳаяжонда эди. Мансур келибди, аяси ундан совға-салом юборибди. Юраги гупиллаб, кўзларидан ёш тирқираб кетди.

— Майли, йиғлаб ол, кўнглинг бўшайди,— деб чиқиб кетди Анора.

Зебо ўзини каравотга ташлади.

Муаззам шаҳар

1940 йилнинг январида Зебо Москвага жўнади. Зебо билан бирга келган қизлар Арбат кўчасидаги ётоқхонага жойлашишди.

— Ювининглар, жойлашиб олинглар, уч кунгача дам сизларга,— дейишди. Зебо уйқуни эмас, сершовқин бу шаҳарни айланиб, томоша қилишни қўмсарди.

Шундай ширин орзулар билан китобларини тахлади, кийимларини жовонга илди. Хаёлига лоп этиб бир фикр келди. Кундалик дафтари қаёқдайкин?! Ҳа, мана. Қиз Москвага келган кўнини белгилаб қўйди...

Муаззам шаҳарнинг асфальт кўчаларидан боряпти-ю кўзларига ишонмасди қиз. Институт унча узоқ эмас экан.

Сочлари малла, истараси иссиқ, кўзлари денгизга ўхшаган аёлни таништирдилар:

— Танишинглар. Раҳбарингиз Ольга Ивановна Пижова.

Зебо Ольга Ивановнанинг артисти эканини кейинроқ билиб олди. Ольга Ивановнанинг ўзи уларга актёрлик маҳоратидан дарс ўта бошлади. Катта санъаткорлардан сабоқ олиш яхши. Дарслар рус тилида эди. Зебо ўрта мактаб партасида эканида рус тилини яхши ўрганиб олганиданми, унча қийналмади.

Зебо Москвадаги ҳаётида биринчи марта дугонаси Уғилой билан театрға борди. Алла Тарасова ижросида «Анна Каренина» намойиш этиларди. Зал жим, чурқ этган возуш эшитилмади. Фарғона томошабинларига ўхшаб «до-од» деган овозлар ҳам йўқ.

— Ҳавасга ўйнаса бўларкан,— деди Уғилой дугонасига.— Қара, залда одам йўқдай худди.

Улар театрдан кўп нарса ўрганишиб, бир олам завқ билан қайтишди.

Шамол қор зарраларини учуриб юборди. Борлиқ топ-тоза, бегубор, кўз қамашади. Айниқса, электр нурида қор ўйини ажойиб кўринади. Сонсиз митти капалаклар тўзғиб, осмонни тўлдиради, муаллақ айланади, шамоллар билан қувлашади-да, ерга чойшаб бўлиб ястанди. Зебонинг хаёлида Фарғона қиши жонланди. Хонадонларда сандал бўларди. Сандалнинг ўртасига қаҳратон қиш тунлари ток зангининг чўғи солинарди. Ҳушбўй ҳид уфуриб турсин деб чўққа атайлаб олма ёки бирор хушбўй меванинг қоқисидан ташлаб қўйиларди. Сандалнинг устида дастурхонда писта, баргак, олма, шафтоли қоқилар бўларди. Дераза ортида қор гупиллаб уриб турарди. Қоқилардан еб, қорни томоша қилиб ўтиришарди.

Отаси қари ток занглари кесиб, қишга саржин қиларди. Қиш ўчоғида олов чарсилларди, қумғон шарақлаб қайнарди. Занг ёниб-ёниб чўғ бўларди. Отаси чарсиллаб ёниб турган оловга узоқ тикилиб ўтирарди. Нега тикиларди: меҳрини тўкиб парвариш қилган токнинг ниҳоллик чоғларини эслар балки. Балки шигил-шигил меваларини одамларга бериб, ўзи ўчоқда олов бўлиб ёнаётган ўтиннинг фарёдига қулоқ солар...

Эртакка ўхшайди булар. Мукка тушиб китоб ўқишга, терга ботиб роллар ёдлашга, актёрлик этюдлари тайёрлашга киришиб кетди. «Бирроқ, бу катта шаҳарнинг одамлари ишлашни ҳам, яхшигина дам олишни ҳам билишаркан, турли машғулотлар билан чиниқишга ҳам, музика тинглаш, овга боришга ҳам вақт топишаркан. Ана шунинг учун доим шошиб юришар. Бу ҳам бир санъат... ўйларди Зебо ўзича.

У ҳам институтдаги ҳаётини спорт билан боғлаб олиб борди. Студент-альпинистлар билан тоққа чиқадиган бўлишди. Сафар тайёргарлиги бошланди. Йўл олдидан Уғилой унга хат топширди.

— Сен бормайсанми?— сўради Зебо сир бой бермагандай. Лекин кўзлари конверт устидаги ёзувларда эди. Хатнинг Фарғонадан эканлигини билгач, камзулининг чўнтагига яширди.

— Юрмайсанми?— яна сўради дугонасидан.

— Айтдим-ку, тоғлардан қўрқаман, деб.

— Қачон айтдинг?

— Ҳозир айтдим-ку. Қулоғингга сўз кирмаса мен нима қилай?!

— Нодон. Тоғнинг нимасидан қўрқасан. Мана бу тоғларнинг олдада бу тоғ тоғмиди?!— Зебо актёрлик этюдларига ишора қилди.

— Майли, боравер сен. Мен шу ерда тайёрланаман.

— Қўрқоқ. Яна Уғилой эмиш бу.

— Майли, нима десанг деявер. Ҳолим ўзимга маълум-да.

— Ҳай майли, зерикиб қолдим, демайсан бўлмасам.

Зебо ён-верига аланглади. Сир бой бериш яхшимас, аста ерга ўтирди, рюкзагини титкилади. Қўлига туршак илинди. Олиб оғзига солди. Бирам ширин, бирам мазали эди у. «Ургилай сендан-а! Хафа қилдим сени. Қўрқоқ дедим яна, сен бўлсанг туршаккача ғамлаб берибсан, менга!— У Уғилойга ташаккур айтарди.— Бу машаққатларни сен билган экансан-да, доно дугонам!..» Зебо туршакни оғзида айлантириб, бирдан

хатни эслади. Йўқ, ҳозир пайти эмас. Ҳозир ҳар бир минут ғанимат. Довонни эгаллаш керак...

Она тупроқнинг икки дона ўрик қоқиси унга олам-жаҳон сабр-магонат ато этди. Оёқларига куч оқиб келгандай бўлди. Юраги қувват олди ундан. Дадил ўрнидан турди. Яна довонга қараб юраверди, юраверди. Бир маҳал кўзлари ҳавода чарх учиб юрган бургутларга тушди. Ана, у полопонини учишга ўргатяпти. Қудратли қанотларини ёзиб, худди отилган ўқдай пастга шўнғийди, яна кўтарилади.

Устозларидан бирининг ҳикоясини эслади шу аснода. Бургут боласини парвозга ўргатиш учун тоғларнинг энг баландидаги икки қояни танларкан. Боласини биринчи қоядан, иккинчи қояга учиб ўтишга ундаркан. Ўргатишини қаранг-а! Остида қоялар, дарёлар, Қуласа, тамом, боласидан айрилади. Лекин бургут тоғларда туғилади, тоғларда парвозга ўрганеди-да! Ўзи қанотларини ёзиб боласининг остидан учиб бораркан. Ишқилиб, ўргатмагунча қўймас экан...

Санъат ҳам шунга ўхшайди. Охирги куч, охирги мадорини йиғиб одим ташларди қиз. Ниҳоят у кўзлаган маррага кўтарилди. Майли-да, биринчи бўлиб кўтарилмас ҳам. Майли, бунинг аҳамияти йўқ эди ҳозир унга. У ўзи бир умр ўйлаган, болаликдан орзу қилган афсонавий эртақлар водийсига етиб келди. Ўзлигини енгиб, чарчоқларни унутиб босилган йўллар, эгалланган довонларнинг илк нашъаси эди бу!

Зебонинг ёдига нимчасига яшириб қўйган мактуб тушди, ўқий бошлади: «Қушлардан саломлар йўллагандим, улар ҳам етолмай қолдилар. Яна ўзимнинг қуш бўлиб учиб бормоғимга тўғри келади. Зебонам, яхши юрибсизми? Сизнинг олдингизга беминнат, осон ва хоҳлаган куним учиб борай деб орзу қила-қила бир иш қилдим. Уришмайсизми? Уришмасангиз айтаман. Ёдингиздами, болалигимдан ҳам том бошидан ҳеч тушмасдим. Варрак учириб, кунни кеч қилардим. Энди ўша варракда ўзим учмоқчиман. Бу варрак қоғоздан эмас, пўлат қанотли варрак бўлади. Сизни деб Фарғонадаги авиаклубга ўқишга кирдим. Учувчи бўлмоқчиман, Зебонам. Майлими? Тошкентга, сизни излаб борганимда кўролмай қайтишимнинг боиси ҳам мана шунда эди. Аям, узоққа учмайсан, хўпми, дейдилар. Хўп, дейман. Сиз нима дейсиз? Аям кулчалар ёпиб қўйибдилар. Қандай қилиб жўнатишга ҳайрон бўлиб юрибдилар. Ўзим оборсам, самолётда оборсам. Ишқилиб, соғ-саломат учрашайлик, фариштам!»

Зебо довонда туриб қайта-қайта ўқиди бу хатни. Мансурнинг чўққилардан ҳам баланд парвозлари, орзулари уни севинтирарди. «Болаликдаги орзулари куртак ёзибди!» Худди шу фикрни куни кеча студентларнинг саволига жавоб қилиб, домласи Ольга Ивановна айтган эди.— Гулхан ёқамиз, қарашиб юборинглар!— қичқирди кимдир. Студентлар довонга аллақачон байроқча тикиб бўлишган, энди оқшомги гулхан маросимига тайёргарлик кўришаётганди.

— Ҳей, Қорасоч,— деди мовий кўзли йигит.— Кел, қарашиб юборгин! Фақат сочларингни йиғиштириб ол. Шох-шаббаларга қўшиб ёқиб юбормайлик, тагин. Кел, аввал танишиб олайлик, а? Исминг нимаиди?

— Зебо.

— Зебо, Зебо. Яхши. Лекин мен, қорасоч, деб чақиравераман, хўпми?

— Исмингизни айтмадингиз-ку?

— Митя. Митя Лондон.

— Қайси курсдансиз?

— Учинчи курсдан, режиссураданман. Қаердансан?

— Ўзбекистондан. Эшитгандирсиз, Ўзбекистонни.

— Ҳа, пахтани ким билмайди.

— Нега энди, мевалари-чи?

— Меваларига оғзим тегмаган. Пахтангизнинг доврўғини эшитганман. Биласанми, Қорасоч, яқинда мен театр ташкил қилмоқчиман. Ҳозирча тажриба учун-да. Институтни битиргач, ҳақиқийсини ташкил

қиламан. Шекспирнинг одамийлик ҳақидаги асарларини қўяман. Сениям таклиф қиламан. Розимисан?

— Мен... Мен нима қиламан?— Кўзлари чақнаб кетган Зебо ҳам ҳайрат, ҳам ишончсизлик билан сўради.

— Нима қилардинг, лўли қиз ролини ижро этасан, вассалом.

— Бўпти!

— Келишдикми?

— Келишдик!

Шу пайт бир қиз шох-шабба кўтариб келиб қолди.

— Мит, Митинка, ўлгудай ишлатасан-да одамни. Ўзинг бўлсанг, гап сотиб ўтирибсан.

— Ундаймас-да, Наташ. Биз иш юзасидан гаплашяпмиз. Танишинглар, Қорасоч — Зебо,— деди Митя Лондон Зебони Наташага таништириб. Зебо ўзбекча қилиб Наташага қулочини ёзди, бағрини очди:

— Ассалому алайкум!

— Зебин,— деди Наташа тили келмай.— Мен Наташа Качуевская. Ана, танишиб ҳам олдик,— кўлди Наташа.— Менинг таклифимни сиз ҳам қувватларсиз балки?

— Қандай таклиф экан?

— Бугун шу ерда тунаб қолсак, деган эдим.

— Жуда яхши. Жон деб қўшиламан бунга.

— Довонни эгаллаб қўйиб, тушиб кетаверамизми? Бундоқ бир кеча меҳмон бўлайлик-да, тўғрими?

— Тўғри бўлганда қандоқ!

Оқшом тоғ устида машъала ёнди. Бу машъаланинг учқунлари даврадаги йигит-қизларнинг юрагида ҳам олов ёқди. Ўйин-кулги ўз-ўзидан бошланиб кетди. Бир пасда «Банкет столи» ҳам ясадилар. Тош стол, тош дастурхон устига ернинг неъматлари қўйилди. Улар орасида Зебонинг йўл халтасидан чиққан туршаклар, майиз ва бодомлар бор эди. Грузин виноси кўзларни чақнатди, рус балалайкасининг садоси кайфиятни кўтарди.

Биринчи этюд

Бугун ҳам одатдагидай тонг отди. Уйқуга қонмаган кўзлар яна китоб саҳифаларига қадалди. Этюдга тайёрланиш ишлари юришиб кетди. Институтдаги ҳаёт, бу ердаги муҳит, қайноқлик, ижодий баҳслар бадий кечалар, учрашувлар Зебони бутунлай ўз домига тортиб олди. Янграётган скрипка ва бошқа асбобларнинг овози имтиҳонга тайёргарлик бораётганини билдирарди. Фойе ва расмлар билан жиҳозланган хоналар ҳамиша гавжум. Бўлажак санъаткорлар баҳслашар, қозоғга нималарнидир белгилаб оларди. Баҳс кечаларига Зебо ҳам бориб қоларди. Санъаткорнинг ўзига хос дунёси билан яқиндан танишишни орзу қиларди у. Шунинг учун у афишаларни доимо кўздан кечириб борарди. Бундай кечаларга кўпинча театрларнинг артистлари ҳам келишарди. Шеърлар, монологлар ўқилар, саҳна асарлари ижро этилар, бадихалар уюштириларди. Ашула ва рақсларда Зебони саҳнага таклиф қилишарди. «Дилхирож»ни, «Тановар»ни кўпроқ сўрашарди.

Зебо кўрик учун танлаган этюд аёл — она образи эди. Онанинг ҳаётида фожиа юз берган. Унинг боласи ўлиб қолган. Гўдагини қўлларига кўтариб олган она унсиз фарёд чекиши лозим. Нима қилиш керак. Она жигарбандидан, юрагининг бир парчасидан айрилганда қай ҳолатга тушади. Унинг юрагидан қандай кўчкилар кўчади. У юрагидан ўқ еган оҳуга ўхшаб типирчилайдими? Ёки...

Этюд кўриги белгиланган кун келди. Ольга Ивановна Пижова этюд топширувчиларни биттама-битта саҳнага таклиф қилиб турибди. Ҳеч ким грим қилмаган, кийим-бошлар ҳам одатдагидай. Саҳнада ҳам декорациялар йўқ. Ҳеч кимнинг қўлида ролнинг тексти ҳам йўқ...

Фақат кўзлар, қўллар, ҳаракатлар, табассумлар, ғазаблар сўзлайди саҳнада. Актёр бир оғиз сўз айтмайди, ҳолатни беради.

— Зебо Ғаниева!

Бу Ольга Ивановнанинг саҳнага даъват қилувчи овози эди. Зебо-нинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Сапчиб туриб кетганини сезмай қолди. Унинг эғнида гулдор кўйлак. Қоп-қора сочлари ўриб, орқага ташлаб қўйилган.

Зебо титраброқ кўтарилди зинадан. Ана у саҳнада, орқароқда турибди, олдинроққа ўтишга журъати йўқ.

— Она боласини кўтариб олган, ўлган боласини...— ифодали қилиб сўзлайди Ольга Ивановна.

Зебо саҳнанинг олдига интилди. Шу заҳоти студиянинг эшиги очилиб, Леонид Миронович Леонидов кириб келди. Зебо унинг, Станиславскийнинг сафдоши бўлган машҳур бу артистнинг залга кириб келганини пайқамади ҳам. Леонидов бадий раҳбар бўлгани учун ҳам ёш студентларнинг машғулотларига тез-тез келиб турарди. У бўш ўриндиқларнинг бирига сездирмайгина ўтирди. Роль нимадан иборат эканини пайқамай турганида Пижованинг овози эшитилди:

— Аёл ўлган боласини кўтариб...

Зебонинг кўзларида қўрқинчли ҳайрат. Унинг кўзларига жоҳиллар дастидан кўксига пичоқ санчилган Нурхон, сўйиб ташланган Шаҳрихонлар кўриниб кетди. Студиянинг кенг ойналари оша атрофга тикилганча, лол қотиб қолган қизнинг бошидаги рўмоли сирғалиб тушди. Унинг чеҳрасида бу оламнинг жами даҳшатлари «мана мен» деб тургандек эди. Унинг қўллари чўянга айланган эди, шу топда. Унинг қўлларида ўлик бола эмас, ўша икки ёшлик чоғида йўқотган ўзи дийдорига тўёлмаган онаси — Комиланинг жасади тургандай эди. Йўқ, у роль ўйнаётгани йўқ, этюд яратаётгани йўқ, хаёлларида, юрак тубидаги туғёнларни эслапти. У онасини юлиб олиб кетган ажал билан юзмаюз олишмоққа тик борарди. Нозик-ниҳол, балоғат бўсағасида турган сулув қиз бирданига даҳшатлар қошида улғайиб, асрлар жафосини елкасига ортгану, матонатли, исёнкор онага айланиб қолганди, шу топда.

Леонидов ёш артистнинг ҳар бир нозик ҳаракатини, ҳар бир юз имосини кўздан қочиришдан кўрққандай тикилиб ўтирарди. Устознинг кўзларида аллақандай чўғ кўринди. Бу ишонч бўлса, қувонч бўлса ажаб эмас.

— Неплохо,— деган овоздан қиз ўзига келди. Бу сўз Зебо учун санъатга, саҳнага йўлланма олиш билан баробар эди.

— Табриклайман, биринчи этюдинг билан,— бағрига босди Уғил-ой уни.

— Молодец,— табриклашди бошқа ўртоқлари ҳам.

Зебо кўзлари яшнаб коридорга чиқди. Унг томонда катта ойна турибди. Кўзгуга яқин келди. «Ким у, Зебоми?.. Озиб-тўзиб кетибману! Кўзим қолибди-я. Ҳали олдинда қанча довонлар бор...» Шундай хаёллар билан у зинага қараб юрди ва чопиб туриб келаётган қизга кўзи тушди. Бу ўша тоғда танишган Наташа эди. Сочлари орқаси билан битта, юзлари ловиллаб ёнаётганга ўхшайди. Қадамлаб эмас, учиб туриб келарди. Наташа зинанинг охирига туришига ҳам улгурмади, ўртоқлари ўраб олишди.

— Нима, нима?— сўрашди ундан.

— Отлично!

Бу бахтиёр қизни ҳамма юз-кўзидан ўпиб табриклади.

Зебо термилиб қараб трарди. Ҳаваси келди: «Қандай артистка бўларкин у. Саҳнага жудаям ярашса керак. Наташа Качевская ўйнаса, билетлар ҳам бир ҳафта олдин сотилиб тамом бўлса керак...»

— Бугун дам олишга ҳаққимиз бордир-а?— сўраб қолди Уғилой.

— Бор. Жуда бор-да!

— Хўш, театргами, киногами?

— Менга қолса, музейга.

— «Третьяков галереяси»га борсак нима дейсан?

— Нима дердим, жон дейман.

Қоялар буюк бўлади, аслида

Ҳар кунги одати шунақа унинг. Саҳар туради, совуқ сувга ювинади. Сўнг бадантарбия. Сўнгра бир ярим соат пиёда юриш.

Қизил майдон... Тонг ёришиб келяпти. Ана, қуёшнинг илк нури Ленин майдонидаги Ленин ҳайкалига, Лениннинг юзига тушди. Икки офтоб учрашгандай атроф ёришиб кетди. Қиз доҳий ҳайкалига термилиб туриб олди. Бу термилишда юракнинг туб-тубидан чиқаётган миннатдорлик туйғуларининг ифодаси бор эди. Зебонинг, юзлаб зеболарнинг ҳаёт йўлини шу тонгги офтобдай мунаввар этган инсон пойида туриб термиларди қиз.

Ана, Горький ҳайкали. Адибнинг пойида гулчамбарлар. У худди бўрон қушидай юксакдан олисларга назар ташлаб турибди. Зебо ҳайкал пойида тўхтади. Дунёда оналарни, аёл зотини улуғлаган, кўкларга кўтарган шоирлар кўп. Лекин уларнинг ичида оналикни энг кўп ардоқлаган ким? Зебо бу саволга жавоб сифатида Горький билан Ҳамзани эслади. Бири хотин-қизларни курашга, исёнкор бўлишга, ўқиб билим олишга, маърифат кошоналарига дадил кириб боришга чорлаб шеърлар, ғазаллар битди. Бири эса ана шу аёлнинг исёнкорлигини, курашлардаги мардонаворлигини ёзди. Зебо Фарғона водийсидаги Ҳамза кезган Шоҳимардон тоғлари, унинг кўкўпар қояларини кўз ўнгига келтирди. Негадир у улуғ кишилар, буюк сиймоларни кўрганида ўша қояларни эслайверади. Қояларга, асрий қояларга ўхшайди улар.

Лермонтовнинг ҳайкали пойига ўқувчилар гулчамбарлар қўйишарди. «Ҳа, баҳорги таътил. Уқув йили охирлади, айтганча. Бизда эса ўқув йилининг иккинчи ярми бошланди»,— кўнглидан ўтказди қиз. Зебо Лермонтовнинг ҳайкалини кўздан кечирди. Шундай ҳайкални яна қаредадир кўрганди. Ҳа, Кавказда. Пятигорьскда. Ушанда тоққа доvon эгаллашга боришганди. Чўққи эгаллангач, улар шаҳарни томоша қилишганди. Тоғликларнинг айтиб беришича, халқ ўн саккиз йил давомида шоирга атаб пул йиққан экан. Россия бўйлаб унинг ҳайкалига конкурс эълон қилинган экан. Шоир ҳайкалининг буюклиги, салобатига эмас, тоғлиқ халқнинг меҳр-муҳаббатига қойил қолганди альпинистлар ўшанда.

Зебо қаршида оловдай бўлиб турган ҳайкалга термилди. Пионерлар аллақачон кетиб бўлишган. Ҳайкал пойида энди келинчак билан куёв гул ушлашиб турарди. Ешлар гулдастани ҳайкал пойига қўйдилар, қўлтиқлашиб аста узоқлашдилар. Зебо яна ҳайкал билан юзма-юз қолди. Унинг рўбарўсида ҳайкал эмас, ўша Кавказ ўлкасида кўргани — оловнинг шуъласига кўмилган «Оловранг қуёш» номли тоғ қояси тургандай бўлди.

Зебони хаёллар етаклаб борарди гўё. Рўпарасида кулранг бино савлат тўкиб турарди. «Қайси бино экан бу?» хаёлидан ўтказди. Қайси бино бўлса ҳам, ҳозир у хаёлидаги Кавказ тоғига ўхшаб кетди...

Ҳа, у дақиқалар Зебонинг юрагида мангу қолди. Ушанда у кўм-кўк майсаларга термилиб туриб, худди шундай кўм-кўк майсалар устида, тоғлар орасида ўлдирилган яна бир устозни эслаганди. Бу — шеърятимизнинг бобокалони Ҳамза эди. «Ҳа, Ҳамзамиз тошбўрон қилинди. Лермонтовимиз эса қотил ўқидан қонига беланди. Тоғлар орасида иккиси ҳам майсалар устига йиқилди. Икки чинор қулади. Лекин шоир умри икки қоя бўлиб қолаверди.

Ҳамзанинг қабри ҳам баланд тоғлар устида. Лермонтовнинг жасади ҳам тоғлар орасида ўша ўрмонга кўмилди. Бу сағаналар саждагоҳ бўлиб қолди энди. Агар тоғларда қоялар бўлмаса у ерларда оддий тепаликлар турарди, холос. Агар ҳаётда устозлар бўлмаса-чи? Гўзалликлар, тараққиётлар бўлмасди. Тоғлар қояларни бошига кўтариб туради, одамлар ҳам шундай, буюқ кишиларни, севган кишиларини бошига кўтаради».

Уруш деган офатнини

биринчи даҳшати

Иккинчи курснинг имтиҳонлари бошланди. Бундай кезларда ҳам-ма кўнгилга ёққан жойда дарс тайёрлайди. Ким кутубхонанинг бурчагига кириб олади. Ким сойнинг бўйига ошиқади. Ким майса устига ястаниб олади.

Бир хил монологларни ёдлайвериш, тўтиқушдай сайрайвериш Зебонинг жонига тегди. Лекин, на чора, машқи оғир бўлса ўзи осон бўлади ролнинг. Классик пьесалар саҳнага олиб чиқилгунча актёрлар чеккан машаққатларни у энди яхши билади. Умуман, томошабинни икки ё уч соатга руҳий дунёга олиб кириш учун актёрлар тинмай азоб чекади, пудлаб туз ялаб, игна билан қудуқ қазийди гўё.

Келгуси имтиҳонга оз кун қолганда Зебо ётоқда мукка тушиб эрталабдан буён китоб ўқирди. Кўзлари тинди, боши оғриди. Бирдан эсига тушиб қолди. Кеча студияда студентлар ижросини ёзиб олишганди. Зебо ана шу хаёллар билан радиони буради. Ҳеч қандай концерт йўқ. Тўлқин адашибди шекилли.

Қиз ўзини ойнага солиб кўрди. Шиша кўзачадан сув қуйиб ичди. Радио қулогини буради яна... Дикторнинг ҳаяжонли овози эшитилди. Зебонинг тили танглайга ёпишгандай бўлди. Ташқаридан қиз боланинг қичқириғи эшитилди: «Уруш, уруш!»

Уруш бошланган эди. Қанақа уруш?! Нимага уруш?! Дарров англай олмади. У пасти қаватга отилди. Зиналар одамга тўлиб кетган, ҳамма ҳангу манг бўлиб турарди. Кимдир йиғлар, кимдир сўқинар, кимдир чўқинарди. Такрор ва такрор мудҳиш хабар, такрор ва такрор мурожаат эшитиларди радиодан.

Зебо шошиб қолди. Нима қилиш керак? Уртоқларини излаб топиш керак. У отилганча Арбат майдонига чиқди. Одамлар саросима, қўрқув аралаш чопади, ҳамма ҳар ёққа ошиқади.

Кетаман, ҳаммаси тамом бўлди шекилли!

У Тошкентга қайтадиган бўлди. Билет ҳам олди. Сўнг взнос тўлаш учун комсомол комитетига борди. Билетини узатди. Взнос тўлаётганда секретарь қиз негадир унинг юзига қарамади. Взнос пулини олди, билетига қўл қўйди, печать босди-ю, ҳеч нима демади. «Бўлди, взносни тўладингиз, ишингиз битди, бемалол кетаверишингиз мумкин»,— дегандай билетини унинг қўлига шитоб билан тутқизди.

Зебо комсомол билетини олди-ю, индамай чиқиб кетди. Хайрлашгани ҳам тили бормади: «Кетаётганимни айтмасам ҳам билади секретарь. Нега хайрлашмадим энди? Хайрлашсам бўларди. Ҳамма кетяпти-ку, ўзи комсомолга нега кирдим?! Нимага, фақат взносни тўлаб юраверишгани!»

Учинчи июль куни чамадонини кўтариб вокзалга жўнади. Вокзалда одам тўлиб кетибди. Худди чайқов бозорига ўхшайди. Бақирӣқ, чақирӣқ... Қий-чувлардан қизнинг боши гангиб кетди. Биринчи кўнгироқ чалинди. Тайёрланинг, дегани бу. Поезд жилишига саноқли дақиқалар қолди. Зебо амаллаб вагонга чиқиб олди. Ҳаво етишмаяпти. Йиғи-сиғи, шовқин-сурон. Ҳаммаёқ ваҳима. Одамлар уни итариб, анча ичкарига киритиб қўйишди.

Шу пайт унинг кўкрагидаги комсомоллик нишони кимнингдир рўмолига илиниб қолди. Аёл рўмолини зарда билан тортди, юлқиб чиқармоқчи бўлди. Чиқаролмай, гудранди:— Шунини тақиш мартабами, ҳозир а?..

Бу таъна Зебога тарсакидек тегди. «Дарвоқе, нега қасамёд қилдим мен? Нега комсомоллик билетини олдим?! Йигирманчи йилларнинг комсомоллари, Павел Корчагинлар шундай қилувдими, қочиб кетаверганмиди?! Йўқ, улар инқилоб учун, юрт шаъни учун жонини тиккан

эди. Хўш, бу кетишим душмандан қўрқиб қочиш эмасми?! Уят! Уят! Нима қилиб қўйдим мен?! Уят!»

Иккинчи қўнғироқ чалинди. Зебонинг миясига бир фикр урилди, одамларни ёриб зина томонга интилди. Утириш тугул, туришга жой йўқ вагонда. Бўғила бошлади. Одамлар йўл бермас, уни орқага қараб суриб кетаверарди. Қўлидаги чамадон қаёқда қолди. Ўй, ҳозир бунинг вақтимас. Чамадон излайдиган вақтмас, олдинга, олдинга интилиши керак. Улгуриши керак. Ана, поезд силкинди, аста кўзғолди. Ҳамон қий-чув, ҳамон бақириқ-чақириқ, ҳамон тўполон давом этар, ҳамма ўзини поездга урарди. Зиналаргача одам тўлиб-тошиб кетган эди. Поезд пишқириб аста-секин тезлаша бошлади. Вокзал орқада қолди. Қиз ниҳоят поезднинг зинасига етиб келди, жон ҳолатда кўзини чирт юмиб, пастга сакради. «Аҳмоқ, тентак» деган сўкинишлар эшитилди орқасидан. Оёқлари ерга тегар-тегмас қиз олдинга дўмалаб кетди. Зарб қаттиқ бўлди: унинг тугмалари узилган, кўйлаги йиртилган, юраги тилка-пора бўлиб кетганга ўхшарди. Поезд узоқлашиб, йўқ бўлди. У майсалар устида ўтириб қолди, йиғлаб юборди. Бу йиғи, балоғат ёшидаги қиз юрагининг энг азиз ҳисларидан яраланган кўз ёшлари эди.

Зебо аста ўрнидан туриб судралиб юра бошлади. Одамлар учрарди йўлларда. Одамлар энди ўзларини анча босиб олганга ўхшардилар. Уларнинг қарашларида қандайдир оловкор руҳ кўринарди.

Зебо судралиб, оқсоқланиб комсомол комитетига етиб келди. Кечагина осойишта эди бу жой. Бугунги манзара бугундай бошқача, йигит-қизлар тўлиб кетибди. Ҳамманинг кўзида безовталиқ. Кимдир Наташа Качуевскаяни сўради.

— Наташа Качуевская фронтга жўнаб кетган,— жавоб қилди секретарь.

— Фронтга?— сўради Зебо ҳайратланиб.

— Ҳа, Фронтга. Кўнгилли бўлиб жўнаб кетган.

Зебонинг кўз ўнгида ўша имтиҳон кунги манзара жонланди. Наташа актёрлик маҳоратидан имтиҳон топшириб чиқиб келаётган эди ўшанда. Оловранг сочлари ёйилиб кетганди, икки юзи қип-қизил бўлиб бўртиб турарди. Бирам бахтиёр, бирам бахтиёр эди у ўша соатда. Зебо Наташанинг ажойиб актёр бўлишига ишонарди. Наташа фронтга жўнабди. «Демак, бу ишда ҳам биринчи, аълочи. Сенга ҳавасим келадди».

Она алласини қилич билан чопиб бўлмайди

Медицина институти қошида ҳамширалар курси очилди. Институтда Пераговская номидаги касалхона ҳам бор эди. Фронтга кўнгилли бўлиб жўнаётган қизлар шу ерда икки ойлик курсни ўташи керак. Хирургия, терапияга оид лекцияларни ҳар куни ўн соатлаб эшитишга тўғри келарди. Зебонинг актёрлик, музыка, санъат, шеърят ҳақидаги китоблари бир чеккага йиғиштирилди. Уларнинг ўрнини медицинага оид китоблар эгаллади. Қизларга Бурденко, Герцен каби машҳур хирурглар лекциялар ўқирди. Зебо саҳна учун актёрлик этюдлари тайёрлаш ўрнига энди ўша хирурглар ёнида операцияларга қатнашар, иш ўрганарди. Урушнинг ваҳимаси, қўрқинчли акс-садолари тобора яқинлашиб келарди. Бу ваҳималар одамларнинг хаёли, қўрқинчли тушлари, саросимали суҳбатларига эмас, энди кундалиқ ҳаёти, тирикчилигига ҳам кўчди. Нон талон қоғози билан берила бошланди. Узлуксиз машғулотлардан сўнг қизнинг кўнгли беҳузур бўлиб қайтапти. У умрида ярадорни кўрмаган эди. Ярадорлар кўпайди, ишлар ҳам кўпайди. Машғулотлардан кейин палатама-палата юришади. Оғир ярадорларнинг бошида навбатчилик қилишга тўғри келади. Баъзан бегона йигитнинг бошини силашга, унинг қуруқшаган лабларига сув томишиш, соат-

лаб тикилиб ўтиришга тўғри келади. Қиз бундай кезларда кўз ўнгига Мансурни келтиради, шу йигит руҳи билан яшайди. Шунинг учун у барчага бирдай меҳрибон. Бора-бора бу шароитга ҳам кўникди қиз. Москва кўчаларини сайр қилиб юришга фурсат ҳам қолмади, хоҳиш ҳам йўқ. Кўчада юриш хавфли, уйда хотиржам ўтириб бўлмайди. Уруш ваҳимасига дош беролмаганлар жўнаб кетган. Йигитлар фронтда, болалар, кексалар юрт ичкарасига — хавф-хатарсиз жойларга юборилган.

Зебо трамвайга ўтирди. Пушкин майдонига яқинлашганда тревога чинқириғи эшитилди. Одамлар саросимага тушди. Осмонда душман калхатлари — хунук самолётлар пайдо бўлди. Одамлар қий-чув кўтаришиб, бомбадан сақланадиган ертўлаларга қоча бошладилар.

Новчагина бир кампир ерга тушиб кетган кўзойнагини пайпаслаб излаб қийналарди. Афтидан унинг кўзи яхши кўрмасди. Зебо югуриб бориб кўзойнакни олди, кампирнинг қўлидан тутди, уни судрагандай қилиб ертўлага олиб тушди ҳамки, ташқарида бомба портлади. Кампир қўрқиб кетган экан, Зебонинг бағрига суқилди:

— Исминг нима, қизим?

— Зебо.

— Қаердансан, болам?

— Ўзбекистондан. Уқишга келганман.

— Сен бўлмасанг кетувдим. Уғлим айтувчи, чиқманг, довдираб юрманг девди. Уруш остонаминг тагига келиб қолганини пайқаманган эканман. Соатинг неччи бўлди, болам?

— Беш, тонг отишига анча бор.

— Тун бўйи шу ерда ўтирдикми ҳали?

— Ҳа, тревога тугагани йўқ. Утира турамиз, бувижон.

— Онанг борми, қизим?

— Бор.

— Мен билан юр, қизим, одамхўрлар қайтиб кетди, шекилли.

— Майли, мен сизни уйингизга кузатиб қўяман. Бувижон, исми-шарифингизни билгим келяпти.

— Евгения буви деявер. Отамни Осип дейишарди.

— Евгения Осиповна: Евгения буви!

— Ҳа, баракалла.

— Танишганимиз яхши бўлди. Москва ҳақида гапириб берасиз-а?

— Мен уни ёд биламан, болам. Бошидан нималар кечганиниям билман. Етти асрлик, йўқ, салкам саккиз асрлик тарихи бор унинг. Мендайн Евгенияларнинг кўпини кўрган. Биласанми, беланчагимиз, ўлан беланчагимиз у. Ҳамманинг ҳам ўз ўлан тўшаги бўлади. Ўсган, катта бўлган бешиги. Бу бешикда у гоҳ мунгли алла айтади, гоҳ шодон алла, гоҳ оналар гирён бўлиб қучоқлайди бу бешикни, гоҳ хун бўлиб. Бу юрти азим, менинг учун олтин беланчакдир. Унда мен катта бўлдим, болаларимни ҳам шу беланчакда катта қилдим. Энди уни синдириб ташламоқчи бўлишяпти. Овора бўлишади. Она алласи ўлмайди ҳечам. Уни ўлдириб, йўқ қилиб бўлмайди. Қара, ана у ерда, абадий уйқуда Ленин ётибди. Уни қўзғатиб бўладими-а?! Юр, болам, миянгни ачитиб юбордим шекилли?

— Йўқ, бувижон! Уғил-қизларингиз борми?

— Бор, ўғлимам, қизимам бор. Қизим музыка чалади. Узимни кекса большавой, Евгения хола дейишади. Чарчамадингми ишқилиб а?

— Мен чарчасам уятдир, сиз ўзингиз чарчаб қолмадингизми?

— Эй, чарчас нимаси. Оёғимнинг чигилини ёзай деб ҳар куни кўчага чиқаман. Бугунгиси ғалати бўлди. Оёғимнинг чигилини ёзаман, деб, сал қолди асфаласофилинга жўнашимга. Сен бўлмаганингда...

— Қўйинг унақа гапларни. Бир нарса сўрасам майлими?

— Сўрай қол.

— Немисни ҳеч кўрганмисиз?

— Кўрмаганману, улар ҳақида кўп нарса эшитганман.

— Ростдан-а?

— Ҳа, кўп нарсалар ўқиганман. Степан Цвейгни эшитганмисан? Гётени-чи? Шиллерни-чи?

— Институтда ўқиганмиз. «Гётенинг шеърляри» деган темада лекция эшитганмиз. Шиллерниям биламан. Унинг асарларини деярли ёд биламан. Умуман, унинг асарлари ёқади менга.

— Ана шу буюк Гёте ҳам немис, болам. Биз ҳозиргача Гётеларга ўхшаган немисларни билардик. Одамийликнинг пайғамбарларини билардик. Афсуски, улар орасида Гитлер сингари муртадлари ҳам борикан.

Зебо Гёте асарларидан сатрлар элади:

«Осудалик битди, йўқолди сукут
Эл ичра хунрезлик авж олди
буку»...

Гётенинг бу асарида «инсон» сўзи катта ҳарфлар билан ёзилади ва ҳимоя қилинади. Ақл ва идрок қулф уриб турган шу инсонни немис аёли туққан эди. Озод заминда озод инсонларни кўриш, инсонни шарафлаш тилаги билан яшаган у одам аллақачон оламдан ўтган. Наҳотки энди немис оналари бундай инсонларни туғмаяптилар?! Наҳотки энди улар нукул иблисларни туғаетган бўлса?! Ким ҳам ўз боласи иблис бўлиб вояга етишини истайди?!

Хаёл билан бўлиб, бувиникига етиб келганини билмай қолди қиз. Евгения бувиси меҳмон қизга диванга ўрин солиб берди.

— Пича ухла, болам. Мен картошка қайнатиб қўяман. Озроқ шўр балиғимиз ҳам бор.

Зебо уйқудан туриб, ҳанг-манг бўлиб қолди. ГИТСада дарс бериб юрган ўқитувчиси Ю. Заварский буви билан гаплашиб ўтирарди.

— Уйғондингми, ҳалоскорим,— деди Евгения буви.— Танишинглар, бу менинг ўғлим.

— Танишмиз,— деди Зебо уялибгина.

— Бу қиз энг билагон студентларимиздан бири эди,— деди ўқитувчиси.

— Шундайми ҳали. Буни қарая. Худди билгандек ўқитувчингнинг онасини қутқарибсанда-а? Шу ерда яшай қол. Энди мен ҳам сенга она бўлдим, қабул қиласанми а?!

Зебо ерга қаради. Тез-тез келиб туришни ваъда қилиб, хонадондан чиқди. Ҳақиқатан ҳам кейинчалик бу хонадон унинг яқин бир бошпанаси бўлиб қолди. Евгения бувиси уни қўярда-қўймай олиб кетар, тансиқ овқатлар билан сийларди. Кўпни кўрган аёл-да, Зебонинг ётоғига бир-икки бор борди-ю, унинг туриш-турмушини пайқаб олди. Қизнинг ночор ҳаётини кўриб ачинди. Ҳар гал рўмолчасида ўроғлиқ бир нима олиб келар, Зебони сийларди. Сўнг уни уйига олиб кетар, топганини олдига қўйиб сийлар, қайтишида нонми, бир кесим пирогми, яна нималарнидир қоғозга ўраб, қизнинг санитарлик сумкасига солиб қўярди.

— Мени сарсон бўлмасин десанг, ўзинг келиб тур, қизим,— дерди ҳар сафар Зебони кузатаётганда.

Қасос шамширини қўла олдилар

«Зебонам, ота-боболаримиздан бизга кўп яхши мерослар қолган. Улар ичда энг қимматлиси қўшиқ, тинчлик қўшиғи эди. Орзу-умидларимизни, севгимизни баланд овозларда куйлардик. Биз бу қўшиқни ҳали баралла куйлаб бўлмагандик.

Зебонам, ота-боболаримиз душманга ҳеч қачон бўйин эгмаган. Улардан бизга мерос бўлиб қолган урф-одат бор. У ҳам бўлса душманга қарши мардонавор жанг қилишдир. Ёв бостириб келди. Қасос

шамширини қўлга олиш, душманнинг таъзирини бошлаб бериш керак энди. Мен шу ният билан фронтга жўнаётман. Самолётимда баланд-баланд учаман. Уша юксакликларда туриб сизни излаб топаман. Қаерда бўлсангиз ҳам топаман. Осмонда эканингда ер кафтдек кўринадик-ку! Осмонда чарх уриб, унинг гардишида парвонадек айланган, беш қирра юлдузи порлаб турган пўлат қушни кўриб қолсангиз, албатта, рўмолингизни силкитиб қўйинг. Унинг сеҳри билан жангга киргайман. Сизнинг меҳрингиз билан эса ёвни енгайман. Ҳали дунё билмас ишқий эртақларим бор эди менинг. Мен уларни сизга сўзламоғим керак. Сизнинг ёндирувчи кўзларингизга тўйиб-тўйиб термилмоқ истайман. Бу истак сизга ҳам ёр бўлсин Зебонам.— Мансурингиз».

Бир парча қоғозмиди бу, ё жангга кетаётган йигитнинг юрак парчасимиди? Муждамиди бу, ё хайрлашаётган йигитнинг азиз ҳисларидан яралган оловмиди? Бу олов учқунидан Зебонинг юраги ўт олгандай бўлди, узоқ-узоқларга термилди. Пўлат қушнинг учиб ўтиши, шу тобда чарх уриб ўтишини истарди.

— «Мансур, мен сени бир умр излайман. Мен энди жангга жўнаётман. Чекимга нима тушса тайёрман. Мен дунёни кезиб бўлса ҳамки, сени излайман. Осмонда чарх урган пўлат қушимни излайман. Мен сени топмай қўймайман...

Уруш туфайли унинг кўзларидан оққан ёш энг аччиқ, энг аламли кўзёши эди. Негаки, бу севилган, севган қизнинг армонларга қориган кўзёшлари эди.

Зебонинг кўз ўнгиде медицина оламининг сирлари очилиб бораётган эди. Лекин вақтни қистамоқни, тезроқ диплом олмақ, жангга отланмоқни истарди у. Истагини ўқитувчисига билдирди, имтиҳонларни олдинроқ топширишга ижозат сўради:

— Сизнинг вазифангиз нима? Тезроқ диплом олишми?— деб сўради домласи Герцен.

— Йўқ, тезроқ жангга бориш!

— Ҳўш, жангга боришдан мақсад нима?

— Нимани ўқитган бўлсангиз, шу-да!

— Биласизми, заводда ишчи нўноқ бўлса брак маҳсулот чиқаради. Бу зарар, ҳар ҳолда ўрнини қопласа бўладиган зарар. Езувчи нўноқ бўлса, ёмон асар ёзади. Буниям чораси бор. Одамлар ўқимайди-қўяди. Медицина ходими нўноқ бўлса-чи?

— Унгаям жазо бордир?

— Йўқ. Жазо йўқ. Жазо бу — ўлим, билдингизми? Нўноқ доктор бемор учун ўлим дегани.

— Уруш, домла, уруш-ку! Одамлар қириляпти. Биз бўлсак...

— Биз бўлсак гап сотяпмиз, шундайми?

— Ундай эмас-ку...

— Афсуски, яна бир оз гап сотишга тўғри келади. Сиз ярадорга дори беряпсиз. Лекин қандай қилиб? Кўз қарашингиз, сўзингиз, муомалангиз қандай бўлиши керак? Сизнинг дорингиз эмас, муомалангиз, хатти-ҳаракатингиз тузатади, ё ўлдиради беморни!

— Биламан, биламан, жуда кўп эшитганман бу гапларни!

— Яна эшитасиз. Истасангиз практикага биринчилар қаторига ёзиб қўяман. Августдан практикани бошламоқчимиз. Ундан кейин диплом оласиз. Диплом олганингиздан кейин ҳам сизни жангга юборишадими, йўқми, буни бошқалар ҳал қилишади, қизалоғим.

— Мени практикага биринчи қилиб ёзиб қўйсангиз бас, у ёғини ўзим гаплашаман.

— Нима, жуда жанг қилгингиз келяптими?

— Жуда, жуда истайман буни!

— Бу қўғирчоқ ўйнашмас, ҳар қалай...

Практика ўз-ўзидан бошланиб кетди. Қасалхона беморларга тўлиб тошди. Баъзи беморларнинг исм-фамилиясини сўрайсиз. Унинг дардини ҳам ўзидан сўраб, билиб олса бўлади. Ярим иш тайёр, анализ, дардни аниқлагач даво белгилаш. Аммо баъзи беморларга сизнинг са-

вол-жавобингиз, табассумингиз, кўз қарашларингиз бир пул. Унинг дарди оғир, унинг кўзлари юмуқ, ўнинг ҳаёти қил устида. Энди сиз фашистнинг бу оғир қилмишига чора топишингиз, малҳам қўйишингиз керак. Ойлаб унинг атрофида парвона бўласиз. Унинг қил устида турган ҳаётини сақлаб қолиш учун курашасиз.

Зебо жанг мана шу ердан, касалхонанинг ўзидан бошланганини билмай қолган эди.

Москва кўчалари баррикадаларга тўлиб кетди. Кутилмаганда совуқ бошланди. Зебо медицина ҳамшираси деган диплом олди. ГИТСда дарслар бошланганига эндигина икки ой бўлганди. 1941 йил 13 октябрда ГИТС Энгельс шаҳрига эвакуация қилинадиган бўлди.

Зебо тонг отиши билан ГИТСга, комсомол комитетига келди. Бу ерда ҳарбий кийимда ўн икки нафар йигит-қиз ўтирарди. Улар актёрлик, вокал, режиссёрлик факультетларининг студентлари эди. Ҳозир, шу топда, улар сира ГИТСнинг студентларига ўхшамасди. Барининг ёнида ҳанжар, белида камар, оёқларида этик, эгнида калта пахталик.

— Қаёққа?— сўради Зебо ҳовлиқиб.

— Комсомол отряди туздик. Бир неча ойдан буён тинмай машғулот ўтказдик. Жангга борамиз энди,— деди Дима Гутков.

— Мениям қўшиб олинглар, ўтинаман. Ҳамширалик дипломим бор. Фойдам тегиши мумкин сизларга.

— Бу жанговар отряд. Сени ололмаймиз, мумкинмас бу. Истасанг, шаҳар чеккасидаги мактабда комсомоллар кўнгилли отряд тузишган, қўшилишинг мумкин.

Зебо ўша мактабга борди. Қирқ беш-қирқ ёшлардаги новча, чўтир кишини излаб топди. Бу отряд раҳбари, коммунист Петр Васильевич эди. Зебо Петр Васильевичга ялиниб-ёлборди, ниҳоят кўндирди. Бу ерда разведкачи қизлар билан танишди. Улар шинел кийишдан тортиб камар боғлаш, қоматни ғоз тутишдан тортиб, чапга, ўнгга ўгирилишгача машқ қилишарди. Қизлар капрон пайпоқлар, амиркон туфлилар ўрнига шим, кирза этик кийиб олгандилар.

Отишма машқлари бошланди. Машқлар ҳам жонига тегди Зебонинг. У жанг сари ошиқарди. «Душманга қараб ўқ отишнинг қанақа қондаси бўлиши мумкин? Мўлжалга оласан, отасан, ер тишлатасан, тамом-вассалом!..»

Минг тўққиз юз қирқ биринчи йилнинг ўн олтинчи октябрида отряд йўлга чиқишга тайёр эди. Уларнинг ҳар бирига бир юз йигирматадан патрон беришди. Яна ёндирувчи суюқлик тўлдирилган шиша, милтиқ. Шу топда Зебонинг кўнглидан нималар ўтмади дейсиз. Фронтга етиб бора қолса-ю, осмонни кузатса. Уша сор лочинини излаб топса-ю, рўмолини силкитса, ёнингдаман, бардам бўл, деса...

Ўн олтинчи октябрь, ярим тунда уларни уйғотишди. Йўл халталари елкаларига осилди. Э-ҳа, бу халталарнинг ичида нималар йўқ дейсиз. Противогаз, 2 донадан граната, ёндирувчи суюқлик тўлдирилган шишалар, кирза ботинка, қозонча, хуллас, йигирма беш килограмм юк. Қизнинг нозик-ниҳол елкасида ҳам шу халта. Ахир у ҳам солдат. Йўлга чиқишди. Ярим тунда елкасида юк, юрагида армон билан қиз сафда борарди. Армони шуки, у актрисалик орзусидан тобора узоқлашарди.

Йигирма километрлар чамаси йўл босилди. Қизнинг оёқлари ўзига итоат этмай қўйди. Аланглаб атрофга қаради у. Жиндеккина мизғиб олсайди. Жиндеккина дам беришса-чи, а? Шу тақир ер, шу қаттиқ асфальт йўллар четига бир зум бош қўйишнинг, бир дамгина кўз юмиб олишнинг иложи йўқмикин?! Яна ён-верига қаради қиз. Ўрта ёшлар, ҳатто кексалар кетиб бораяпти. «Ахир мен ёшман-ку! Уят, уят!— Зебо ўзини қўлга олишга тиришди.— Майли, йиқилиб қолсам ҳам, шу йўлларда ўлсам ҳам майли...»

Зебо гандираклаб кетди. Қоқилдими? Йўқ, уйқусизлик бу! Чарчоқнинг кучи бу. Ёнгинасида бораётган кексани туртиб юборди. Кекса, ҳеч қиси йўқ, дегандай бош ирғади, қизга бир чимдим шакар тутди:

— Оғзингга сол, бардам бўласан.

Бир чимдим шакарни қиз оғзига солди. Бир чимдим шакарнинг кучими бу, кекса одамнинг далдасими, ишқилиб Зебо тетикланди.

Қўшиқ бошланди. Бардамлик, бирдамлик қўшиғига у ҳам жўр бўлди. Уруш бошлангандан буён биринчи айтаётган қўшиғи эди. Ҳа, ярим йил бўлай дебди, қўшиқ айтмаганига. Уруш бошлангандан буён у бомба, самолёт, бемор, операция, яра боғлаш, қон ҳиди, мактуб ҳақида ўйларди нуқул. Дунёда ашула борлигини энди ҳис қилаётгандай эди.

«Олға бос, олға бос, доим олға бос

Эй совет ботир эрлари!

Олға бос, олға бос, доим олға бос

Эй совет қаҳрамонлари!

Фашистларга қарши жангга

отланинг

Эй Ватан жонажонлари!..»

Майли, қандай бўлса ҳам қўшиқ бўлсин. Қўшиқ бўлса, йўллар ҳам равон, азоблар ҳам осон кўчади.

Қирқ километрлар чамаси йўл босилди. «Москва мудофааси» томон борарди улар.

Қўшиқ тинди. Шакарнинг таъми ҳам қолмади. Яна уйқусизлик қийноғи. Зебо яна чайқалиб кетди. Ҳалиги кекса киши энди қизнинг қўлтиғидан олди.

— Менга суяниб, кўзингни юмақол қизим. Биласанми, тикка туриб, юриб бораётиб ҳам ухлаб олса бўлади. Эй, ёшлар, сизлар буни қаёқдан ҳам биласиз! Биз шундай қилардик. Бизга ҳам устозларимиз ўргатишган. Ке, бошингни қўй елкамга чироғим. Ҳа, мана шундай, тортинма. Аслида сен нима қилардинг-а, бу ёқларда. Қилтиллаб, зўрға турган кўчатга ўхшайсан.

— Ўзим хоҳладим. Ўзим мажбур қилдим уларни. Ўзим, ўзим...

— Хўп, қизишма, бўлар иш бўлибди.

— Ҳамшираман, ахир!

— Вой, чироғим-эй, унда бошқа гап. Йўлдошга қарамаган йўлда ўлар, дейишади. Сен ҳаммага керак экансан. Исминг нимаиди?

— Зебо.

— Хай-хай, исминг ҳам чиройли экан. Хўп, ухла. Қадамингни бир текисда ташла, мана бундай қилиб... Қадамни майдалама, энди солдатсан. Қиз бола эмас, солдатсан, билдингми?

— Билдим.

— Билдим, Серафим тоға, дегин.

— Билдим, Серафим тоға.

Зебо мизғидими-йўқми, англай олмади. Аммо сўлиб бораётган вужудига жон кирди. Ўйлари тиниқлашди. Бу тилсиз, гунг йўллар унга кўп нарсаларни сўзлаб бергандай бўлди. Қизнинг дилида ҳаяжонли фикрлар кезарди: «Совуқ ўлимдан қўрқишади одамлар. Аслида, ўлимданмас, суянч бўлолмаган одамдан қўрқиш керак. Серафим амаки суямаса, нима кечарди ҳолим? Тупроқ билан тенг бўлардим. Тўполон кўтариб, жангга боришни даъво қилган мен бечора йўллардаёқ шарманда бўлардим-ку!..»

— Янглишмасам, ўн еттинчи октябрь бўлди. Энди дам беришади, кундузи йўл юриб бўлмайди,— деди Серафим тоға.

Тонг ёришди. Тимирязев номидаги институтнинг биносига етиб келишди. Студентлар йўқ. Институт бўм-бўш. Тахта столларда ётиб ухлашга рухсат берилди.

Қўш қанотинииз

бардошдир

Тинимсиз машқлар бошланди. Қандай ҳужум бошлаш керак? Қор устида ўрмалаш, граната отиш қанақа бўлади? Пиёда бориш қандай? Югуриш, самбо, атака, қиличбозлик... Булар сираям рақсга ўхшамасди.

Зебо жангга боришни сўради. Пулемётчиларга талаб катта эканини билиб олди. «Пулемётчиликка ўрганаман, албатта», кўнглидан ўтказди у. Ун икки қиз Қозиев командирлик қилаётган ротага жўнатилди. Уларнинг орасида Зебо ҳам бор эди. Қозиев тажрибали жангчи, граждандар урушининг қатнашчиси, машҳур Чапаев дивизиясининг аъзоси, Қизил Байроқ ордени кавалери эди. У қизларни қабул қилар экан:

— Бу қора арғамчини нима қиламиз, халақит беради-ку,— деди Зебонинг сочларига қараб.— Олдириб ташлашга тўғри келади.

— Ўртоқ командир, рухсат берсангиз, эплаштираман,— деди Зебо.

Командир кулиб қўйди. Елкасини қисди.

— Уставда бунақа гап йўқ. Узун соч ҳақида ҳеч нима ёзилмаган. Бўлмаса сендан сўраб ўтирмасдим. Эплаштира, сочингни бунақа ёйиб ётганини кўрмай. Тўйда ёйиб оларсан. Ҳозир эса бу, ортиқча даҳмаза, билдингми?

— Билдим, ўртоқ командир! Ўртоқ командир, илтимосим бориди. Милтиқ отишни биламан. Мени пулемётга олсангиз.

— Нима, пулемёт сенга тўптош ўйинимидики, дарров ола қолсам. «Максимка» дейдилар буни. Унинг сири бор. «Тили»ни билмасанг, сайрамайди, темирга ўхшаб безрайиб тураверади.

— Ўрганаман, ўртоқ командир. Сизни уялтирмайман.

— Майли, кўрармиз...

Ижозат олган қиз саккиз килолик юкни бир неча километрлик масофага судраб борарди, мўлжалга олиб отишни машқ қиларди. Зебо икки юз метрли масофадаги нишонни мўлжалга олиб ўқ узди. «Максимка»дан отилган ўқ мўлжалга бориб тегди. Шундай қилиб, Зебо деярли нуқул мўлжалга урарди. Унинг номи оғизга тушди. Пулемётчи эмас, снейпер бўлиши керак бу қиз, деган гаплар тарқалди. Шундай бўлди ҳам. У Игор Манконинг снайперлик мактабига келиб қолди. Игор қизнинг жуссасига қараб турди-да, кулимсираб деди:

— Қўлингдан келган ишни қилсанг бўлмайдимми?

— Орзуга айб йўқ!

— Жангда орзуга бало борми. Бу қиз орзу билан жангга кирибди, ке қўй, юратурсин, дейдими душман? Ҳамшираликка ўқи. Бу бошқа гап.

— Ҳамширалик дипломим бор.

— Бўпти-да, яна нима истайсан ўзи? Шуҳратми?

— Балки шундайди... илтимос билан ҳамшираликни ўргандим, илтимос билан елкамга шинель кийдим, илтимос билан бу ерларга келдим.

Игор, қиз бола, деб таъна қилганидан ҳижолат чекди. «Ўзи нозикниҳолгина, лекин шиддати қоплонча экан, қойил-э!»

— Ўргатасизми, йўқми?!

— Ўргатаман, арслон қиз. Ойимча қизларданми дебман, кечир. Сени ажойиб бир снайпер билан таништириб қўяман. Валя Лаптева. Снайперликда унга тенг келадигани йўқ. Валя Лаптева билан тенгқур бўлсангиз керак.

Т а м о м.

Танқилмаган УЗУК

ҲИКОЯ

Эрталаб соат ўн яримда коридор бўйлаб қўнғироқ янгради. Институт илмий ходимлари бирин-кетин мажлислар залига йўл олдилар. Маъмура ҳам ўрнидан туриб, иккала қўли билан сочини силаб-силлиқлади, ён дафтарини олиб, эшикка йўналди. Хонадан чиқиб борар экан, телефон жиринглаб қолди. Маъмура изига қайтиб, телефон трубкасини олди. Трубкадан аёл кишининг овози эшитилди:

— Маъмурамисиз?

— Ҳа, лаббай, кимсиз? — дея жавоб берди Маъмура.

— Яхшимисиз, Маъмурахон?.. Мен опангизнинг қўшнилари... Шоҳидаман. Эшитяпсизми, Машҳурахоннинг қўшнилари Шоҳида бўлман. Опангиз Машҳурахоннинг бошларига мусибат тушди, Маъмурахон, эшитдингизми, йўқми?.. Поччангиз Саидносир ака ўлиб қолдилар!..

Маъмура бехосдан айтилган нохуш хабардан қалқиб тушди, телефон трубкасини қўлидан тушириб юборишига сал қолди. Қулоқларига ишонмагандек:

— Нима дедингиз?.. Рост гапми шу? — дея сўради.

— ...Бирданига шундай бўлиб қолди, Маъмурахон. Худонинг иродаси-да, синглим. Хўп, хайр.

Маъмура телефон трубкасини маҳкам тутганича бир зум қотиб қолди. Трубкадан «дут-дут-дут» деган овоз эшитиларди. Маъмура бўшашганича трубкани жойига қўйди. Қўлидаги ён дафтарини иш столи устига ташлади-да, хонадан чиқди. «Акам билан кеннойим эрталаб нега барвақт кетишибдийкин, деб ўйловдим-а,— кўнглидан ўтказди қиз.— Демак, кимдир хабар етказган экан-да...».

Маъмура кутилмаган нохуш хабардан гарангсиб коридорнинг у ёқ-бу ёғига қаради. Ҳеч ким кўринмади, ходимлар ҳафталик иш якунига бағишланган мажлисга кириб кетишган, ҳалигина ғовур-ғувурга тўла коридор сокин эди.

Маъмура директор қабулхонасига кириб, котибага рўй берган воқеани қисқагина айтди-ю, қайтиб чиқди. Сўнгра ўзи ўтирадиган хонанинг эшигини зичлаб ёпди-да, йўлга тушди. Бундай пайтда вақтни ўтказиб бўладими? Бегона эмас, катта опасининг эри — Саидносир

поччаси-я! Шаҳардаги энг бадавлат хонадонлардан бирининг эгаси! Маъмура ана шу поччаси билан, Машҳура опасининг оиласи билан озмунча фахрланиб юрармиди?! Энди нима бўлади?.. Қиз айланма зиналардан бир-бир босиб, иккинчи қаватга, биринчи қаватга тушар экан, ички бир ваҳима билан ана шуларни хаёлидан кечирди. «Шу — кўчалик кийимим билан бораверсам бўлармикин азахонага?— деб ўзидан сўради қиз. Сўнгра яна ўзи жавоб берди.— Ҳа, нима қипти? Айб-лагундай эмас-ку. Эгнимда қора атлас. Сумкамда рўмолим бор...»

Маъмура институт дарвозасидан чиқди, икки ёнида ям-яшил буталар ўсиб турган йўлқадан бориб, катта кўчани кесиб ўтди-да, нариги ёндаги тротуарга тушиб олди. Хаёлланиб одимлар экан, бир нарсадан ҳайрон эди. Маъмура поччасининг қадрли одамлигини, обрў-эътиборини кўнглида ҳар қанча таъкидламасин, негадир Саидносирнинг ўлими қизни лозим бўлганича ачинтирмаётгандек туюлди. «Тавба,— деди Маъмура ўзича,— нега бундай? Ахир бегона одам эмас, поччам-ку! Ёки... поччам ўлмаганмикин? Ёким мен яқин кишиларимнинг ҳам ўлимига ачинмайдиган дийдаси қаттиқ кимсамикинман? Йўқ, унчалик эмасдим шекилли».

Маъмура бундан икки ойча аввал бўлиб ўтган бир воқеани эсладди. Уша кун таниқли кекса шоирлардан бири вафот этган эди. Шаҳар аҳли марҳум билан видолашгани «Билимлар уйи»га йиғилди. Маъмура ҳам институт ходимлари билан биргаликда борди ўша ерга. Одамлар ипга тизилган маржон шодасидек бир-бирининг ортидан ичкарига кириб чиқарди.. Кейин бино олдидаги майдонда видолашув митинги бўлди. Шоирнинг ёр-биродарлари, таниқли адиблар қисқа, ҳаяжонли нутқ сўзладилар. Марҳум шоирнинг кенжа ўғли, беқасам тўн кийиб олган, тахминан йигирма ёшли йиғитча, ўзини бир дақиқа ҳам тутолмасдан пиқ-пиқ йиғларди. Шу ҳолат таъсир қилдими ёки нотикларнинг сўзлари кўнглини юмшатдими, Маъмура икки марта йиғлаб олди. Бу унинг марҳум шоирга бўлган ҳурмат-эҳтиромидан эди, албатта...

Маъмура шуларни хаёлидан ўтказиб: «Поччамга нега ачинмаяпман? Поччам бегонами?» дея ўзига танбеҳ берди. Лекин нима учундир қалбида ўзи ҳали англаб етмаган, лоқайдликка яқин бир туйғу ҳукмрон эди. Шундоқ ўлимга керагича ачинмаётгани учун ўзини қойиб, поччасини яна бир бор кўз олдига келтирди. Юраги хиёл юмшагандек бўлди, лекин кўзларига ёш келмади...

Маъмура Машҳура опаси яшайдиган янги массивга бирор соатларда етиб борди. Дарвоза атрофида, кўчанинг нариги юзида одам ниҳоятда кўп эди. Бир-бирига тақаб қўйилган енгил машиналарнинг сонсаноғи йўқ, Саидносирнинг кичик фарзанди, учта қиздан кейин туғилган ягона ўғли — етти яшар Саидкамол холаси Маъмуранинг йўлига чиқди.

— Маъмура опа, дадам ўлиб қолдилар...

Саидкамол жуссасига яраша беқасам тўн кийиб, устидан кичик белбоғ боғлаб олганди. Маъмура, унинг юзида қайғудан кўра болалик ҳайратини кўрди. Бола узунгина тол хивични от қилиб миниб юрарди. Ана шу мурғак, беғубор боланинг, қиз жиянларининг етим бўлиб қолганини кўнглидан ўтказди-ю, Маъмуранинг кўзида ёш қалқиди.

Дарвоза олдида турган эркаклар аёлларга йўл бўшатиб беришди. Азага келаётган учта хотиннинг ортидан Маъмура ҳам ҳовлига кирди. Кўчада тумонат одам йиғилгани билан ҳамма сукутда — жимжитлик. Йиғи-сиғи, уввос тортиш, оҳ-воҳнинг бариси ҳовлида эди. Маъмура дарвозахонадан ўтиб бораётганидаёқ шунини сездди. Хотинлар бир-бири билан кўришишар, ҳар қайсиси ўз дардини айтиб йиғлашар эди. Машҳура Маъмура билан кўришаётганида ҳолсизлангандек синглисининг елкасига бошини қўйди.

— Уйим қуйиб қолди, Маъмуражон... Осмондан тош тушди — оҳ деб бармоғимни тишладим... Поччангни бериб қўйдик. Болаларим етим бўлиб қолди. Саидкамолим отасиз ўсадиган бўлди... Энди қандоқ қиламан... Ув-вв..

Маъмура гапирмасдан йиғларди, негадир ўзини қовуша олмаётгандек ноқулай сезарди. Йиғи орасида опасидан:

— Нима бўлди ўзи? Қасал эмасдилар-ку поччам?— деб сўради. Машҳура синглизининг гапларини эшитгудек, Маъмуранинг саволларига жавоб бергудек эмасди, куйиб-ёниб йиғларди:

— Энди нима қиламан?!.. Энди куним қандай ўтади?! Мени ҳам ўзи билан бирга олиб кетса кошки эди...

— Ундай деманг, опа,— деди Маъмура секингина.

— Сен билмайсан-да, сингилжон, эркаксиз уй — уй эканми?.. Уйимизнинг нури эдингиз, дилимизнинг қўри эдингиз! Вой тўрам, вой тўрам, ҳеч кимга бергусиз тўрам!..

Маъмура хиёл чўчиб тушгандек бўлди. Боядан бери кўзига қуйилиб келаётган ёш секинлади, теварак-атроф равшанлашгандек бўлди. «Э, ҳа, ростдан ҳам, эрнинг қадрини мен қайдан билай?» деб кўнглидан кечирди қиз...

Саидносирнинг қариндош-уруғлари, Машҳуранинг яқинлари марҳум ётган хонага бот-бот кириб чиқишарди, сўнгра яна йиғини авж олдиришарди. Маъмура уларнинг айримларини танийди. Бир гал у ҳам Тошхон кеннойиси, Малика опаси билан бирга ичкарига кириб, поччасини кўриб чиқди. Саидносир худди тирикдек ётарди. Оғир касал бўлиб тўшақда узоқ ётмаган-да. Ўша қип-қизил юзлар, ҳамишалик кайфиятидаги виқордан дарак берувчи қирра бурун... Эндигина қирқ олтига кирган экан...

Маъмура ҳовлига қайтиб чиқиб, хотинлар ёнида яна йиғлаб турди. Очигини айтганда, у чин дилидан эмас, атрофдагилардан уялгани учун атайин йиғларди. Яқин қариндошлар навбат билан айтувчилик қилишиб уввос тортишар, энди Саидносирсиз бу дунёнинг мазмуни қолмаганини қайта-қайта баён этишарди. Маъмура эса, Малика опасининг ёнида, уларга бўла йиғлаб, кўзларини дастрўмолчаси билан артиб кўярди.

Бу хонадонга қариндошлиги бўлмаган қўни-қўшнилар сув ташиб, чой қайнатиб юришибди. Тўрт-беш хотин ҳовлининг орқа тарафидаги олди айвонли ошхонада ҳолвайтар учун ун эламоқда... Маъмура бу манзарани ора-сира кўриб қоларди.

«Институтимизнинг бирор ёш ходими аза маросимларини илмий ишига мавзу қилиб олса яхши бўларкан,— дея ўйлади у.— Жудолик билан боғлиқ ҳис-ҳаяжонлар, импровизация билан айтиладиган қайғули шеърӣ бандлар, жанозадан кейин ўтказиладиган маросимлар, уларга боғлиқ бўлган сарфи харажат... Ҳар қайсисининг замирида ҳаётӣй ҳақиқат ётибди, ҳар қайсиси ҳаётӣй эҳтиёж туфайли юзага келган... Бундай расм-русмлар айрим кишилар учун экзотика бўлиб туюлиши мумкин. Аслида буни тушуниш учун халқнинг қалбини чинакамига ҳис этиш керак».

Маъмуранинг акаси Мадамин билан ўрта яшар киши — маҳалла комиссиясининг раиси бўлса керак — иккаласи алланималар ҳақида сўзлашганича йиғлаб турган хотинлар ёнидан ўтиб, уйга киришди. Мадамин бошига дўппи, эгнига рангсизроқ беқасам тўн кийиб олибди. Юзи қайғули, аммо хатти-ҳаракати анча дадил, бу ердаги борди-келдининг ҳаммасига бош-қош бўлиб юрганга ўхшайди...

Саидносир қайниси Мадаминга вақти-вақти билан ҳамият кўрсатувчи, Машҳуранинг юзи учун бўлса ҳам, ҳар қалай, унга илиқ муомалада бўлгувчи эди. Бироқ гоҳи-гоҳида ўзига хос ҳазил-ҳузул гаплар билан Мадаминнинг илмини, илм туфайли топаётган даромадини масхараляб сўзларди:

— Ҳа, домлажон, бел қалай, бел?— деб тегажаклик қиларди Саидносир.

— Бел бақувват, почча,— дея тортиниброқ жавоб берарди Мадамин.

— Бақувват деяверасизу, аммо-лекин бақувватлигига шубҳам бор-да,— қайнисига гал бермай сўзида давом этарди почча.— Бели

бақувват одам шундоққина, қуп-қуруққина келаверадими? Иккита новча билан битта «капитан»ни етаклаб келмайсизми ахир, андакқина мириқи-иб дегандек...

— Бўпти, почча... биз тайёр...

— Ҳай, ҳай, ҳозирги домлажонлардан ўлиб бўлдим-да... А лаббай?..

Кечгагина поччасига ботиниб бирор сўз айтолмайдиган Мадамин, мана бугун унинг ўлими маъракасига бош-қош бўлиб юрибди. Дунё қизиқ экан-да! Унга яқин ошхонанинг мудирини бўлиб ишлаган, қанчадан-қанча одамларга сўзини ўтказиб келган, атрофдагиларнинг эъзозли саломига виқор билан бош ирғаб қўя қоладиган бир одам бугун марҳум. Бошқалар уни қай тарзда дафн этиш хусусида маслаҳатлашяптилар...

Жанозанинг сўнги сўзлари тугар-тугамас атрофда турган йигитлар тобутни кўтаришди. Аёллар уввос тортиб юборишди. Саидносирнинг катта қизи Саодат тобутга ёпишди. Маҳалланинг қарияларидан бири уни тобутдан секин ажратиб олди:

— Қўй, йиғлама, қизим. Худонинг иродаси...

Тобут лапанглаганича дарвозахонадан ўтаётганида Саидносирнинг хотини Машҳура «вой, тўрам»лаб йиғлай туриб, ўзидан кетиб қолди. Орқа тарафида турган аёллар уни аранг суяб олишди, дарҳол стулга ўтқозишди, сўнгра уйига олиб киришди. Маъмура пиёлада сув келтириб, юзига сачратди, Малика дастрўмоли билан елпий бошлади. Уч-тўрт дақиқадан кейин Машҳура ўзига келиб, атрофдагиларга қаради, ингради. Унинг кўзидан силқиб ёш оқарди.

Маъмура кўлида пиёла билан ҳовлига чиқди. Саидносирнинг қизлари, опа-сингиллари, жиянлари ҳали ҳам уввос тортиб йиғлашарди. Маъмуранинг ҳам юраги бўшашиб, яна пиқ-пиқ йиғи бошлади. У қиз жиянларининг, мурғак Саидкамолнинг етим қолганини, бундан буён кўнгли ярим бўлиб ўсиб-улғайишини кўз олдига келтириб йиғларди.

□

Маъмура азахонада қолмади, кечга яқин опасидан кетишга рухсат олди. Хомуш аҳволда автобус бекатига борди. Лекин автобусни кутмади. Негадир ўзига-ўзи автобусда ҳам ўтиришга арзимайдиган бир кимса бўлиб туюлди. «Икки-уч бекат юриб борсам, ўлиб қоламанми?» деган савол кўнглидан ўтди. Қиз канал бўйидаги кенг йўлгага чиқиб олди. Канал зихидаги улкан дарахтлар йўлгага соя ташлаб турарди. Қизнинг кўнгли ниҳоятда ғаш. Йўлгага ёндаш катта кўчадан ғир-ғир қатнаётган турли-туман машиналарни ҳам, ўзининг ёни-беридан ўтиб бораётган йўловчиларни ҳам кўрмас эди қиз. Ҳали қуёш ботмаган, унинг қия нурлари канал сувида сирпаниб, яна қияланиб кўтарилди, дарахт шохлари ва япроқлар орасидан ўтиб, йўловчиларнинг кўзларини қамаштиради. Бироқ Маъмуранинг ичи ойсиз тундек қопқоронғи...

Маъмура дарвозани очиб, ҳовлига кирди. Йўл-йўлакай Мадамин турадиган уйнинг, ошхонанинг эшикларини бирма-бир тортиб кўрди. Сўнгра ўзи турадиган хоналарнинг эшигига калит солди. Дастлабки хонага кирибоқ плашини илгакка илди-да, ўзини диванга ташлади. Азахонадаги йиғи-сиғи, кўпдан бери ўзини қийнаб келаётган мунгли, азобли ўйлар уни ниҳоятда толиқтирган эди.

«Поччам ўлди, Машҳура опам бева қолди,— дея диванда чалқанча ётганича хаёл сурарди қиз.— Опамнинг болалари етим бўлиб ўсди. Йиғлайвериб опам бояқишнинг юрак-бағри эзилиб кетди, ўзини билмай йиқилиб тушаёзди... Лекин опам, ҳар қалай, тўрт боланинг онаси.. Мен-чи?!»

Бу савол сўнги йилларда қизнинг хаёлидан тез-тез кечар, юрак-бағрини ўртаб, руҳини сўлдириб кетар эди.

...Маъмура ўз ота-онасини эслай олмайди. Отаси урушга кетганида у олти ойлик чақалоқ экан. Қирқ учинчи йили отасидан қорахат келибди. Кўп ўтмай онаси ҳам автомашина тагида қолиб, вафот этиб-

ди. Уч қиз ва бир ўғил, боболари — Холиқ извошчининг қарамоғида қолибди. Извошчи ҳам, Ҳадя дастурхончи ҳам набираларини яхши едириб, яхши кийдириб ўстирибдилар, уларга етимлик нималигини билдирмабдилар.

Холиқ извошчининг қиз набиралари бир-биридан хушрўй эди, буни Маъмура тахминан ўн ёшлигидан бошлаб яхши ҳис этади. Тўнғич қиз — Машҳура унча бўйчан эмасди. Мадаминдан кейин туғилган Малика билан Маъмура эса, сарвқомат бўлиб ўсдилар. Уччала қизнинг ҳусни-жамоли кўрган кўзни яшнатар, ён-атроф маҳалладагиларни лол қолдирар эди. Попукдек қошу киприқлар, нақш олмадек ёноқлар, бежирим лаблар ўз вақтида, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча йигитларнинг оромини ўғирламади!

Машҳура ўнинчи синфни битириб, институтга кирди. Холиқ извошчининг ҳовлисидан совчилар аримай қолди. Бироқ эшик қоқиб келган совчиларнинг бариси ноумид бўлиб қайтиб кетишарди. Хуштор бўлган йигитларнинг бири «камбағал», бирининг «зоти паст», бирининг «участкаси битмаган», яна бири «лақмароқ» бўлиб чиқарди. Мабодо бирор йигит бобога маъқул келса, дастурхончи аяга ёқмасди. Ёки чолкампирга ёққан йигитга қизнинг кўнгли тўлмасди.

Бора-бора совчиларнинг кети узилди, ҳеч ким келмай қўйди. Бу орада Маликага уч-тўрт жойдан одам чиқди. Чол-кампир: «Опаси қолиб синглисини чиқарармидик?» деб совчиларни қайтариб юборишди. Ниҳоят фарзандсизлик туфайли хотинидан ажралган Саидносирдан Машҳурага совчи келди. Саидносир ўттиз ёшда эди. Машҳура ҳам аллақачон йигирма бешга кириб қолган эди. Тақдир экан, не-не бўз йигитларга унамаган қиз Саидносирга турмушга чиқди.

Малика ҳам аввалига ажабтовур йигитларни назарига илмай юрди. Извошчи чолниқига тағин ҳеч ким келмай қўйди. Охири Маликанинги ўзи аспирантурада ўқиётган хатирчилик бир йигитга кўнгли қўйди. Йигитнинг жўралари бир-икки бор извошчиникига ташриф буюрдилар. Малика журъат қилиб, хатирчилик йигит билан анчадан бери таниш эканлигини бобоси билан бувисига айтди...

Оиладаги кенжа қиз эса... Опаларининг ўзига бино қўйиб, қизлик ғурурига ҳаддан зиёд эрк бериб, анча-мунча йигитларни менсимай юрганини, «бозори касод» бўла бошлагандан кейин эса, дуч келганга турмушга чиқишганини Маъмура жуда яхши биларди. Лекин у негадир: «Иккала опамдан кўра мен гўзалман», деб тушунар, ўзича совчиларнинг ёмғирдек ёғилишини истар эди. Урта мактабни битириб институтга кириш учун ҳозирлик кўриб юрган кезларида икки маҳалла нарида бир хонадондан қизга совчи келди. Совчи кампирларни кўрган Маъмура атайин эшикни қаттиқ ёпганича ўз дарсхонасига кириб кетди. «Ана, бошланди,— дея ҳаволаниб пичирлади қиз ўзича,— энди ҳар куни совчи устига совчи келавериб, энка-тинкамизни қуритади». Бироқ ўша совчиларнинг ўзи ҳам қайтиб уларнинг ҳовлисига қадам босмади.

Маъмура институтнинг иккинчи курсида ўқиб юрганида курсдошларидан бири — шаҳрисабзлик Холдоржон унга оғиз солди.

— Нималар деяпсиз, мен кўчада гаплашиб, бировларга эргашиб кетаверадиган қизлардан эмасман,— деди Маъмура унга.— Ҳовлимиз бор, ўйимиз бор. Бобом билан бувим бор, қариндош-уруғим бор. — Уйингизга одам юборсам майлими?— деб сўради Холдоржон тортиниб. Қиз индамади, чимирилганича аудиторияга кириб кетди.

Қизнинг бу кайфиятини Холдоржон бояқиш ризолик аломати деб тушунган экан. Бир неча ҳафтадан кейин Шаҳрисабздан келган совчилар «извошчи чолнинг» дарвозасини тақиллатиб боришди. Ўша куни чол-кампир шаҳрисабзлик совчиларни меҳмондўстларча қарши олишди. Совчилар кетганидан сўнг қариндошлар ўзаро кенгашдилар. Маслаҳатда Саидносирнинг катта роль ўйнаши ҳаммага маълум эди. Аввалги гал умид билан чиқиб кетган шаҳрисабзлик меҳмонлар бир неча кундан кейин яна келдилар. Аммо дастурхончи ая: «Олис қишлоққа берадиган қизим йўқ менинг», деб уларни қайтариб юборди.

Уша кунларнинг бирида Холик извошчиникига қўшни маҳаллалик Козимжон деган йигитдан одам келди. Маъмура йигитни яхши танирди. Козимжон ўрта мактабда Маъмура билан бирга ўқиган эди. Институтга киролмади, ҳарбий хизматга кетди. Ҳарбийдан қайтиб келиб, аллақайси заводда монтер бўлиб ишлаётган экан.

— Майли, бир-бирини кўрсин... Ихтиёр ёшларнинг ўзида,— деди Ҳадя дастурхончи.— Ҳозирги замонда ўғил боланинг ҳам, қиз боланинг ҳам раъйига қарамасангиз бўлмайди.

Извошчи чол ҳам кампирнинг гапини маъқуллади... Аммо Маъмуранинг ўзи йигит билан бўлган биринчи учрашувдаёқ ўзининг кибру ҳавосини намоёиш этди, ишнинг пачавасини чиқарди.

— Нима учун менга одам қўйдинг, Козим,— деди қиз менсимаган-намо чимирилиб йигитга қўл узатар экан.— Тўғри, синфдошмиз, сени ҳурмат қиламан. Лекин... сен ўқимагансан-ку! Мен ўзимдан паст одамга тегармидим?

Не-не умидлар билан учрашувга келган йигит алла тарзи ҳолатга тушди, йиғламоқдан бери бўлиб қайтиб кетди.

Шундан кейин негадир Холик извошчиникига совчилар келмай қўйди.

Маъмура ўзига ортиқча бино қўйиб, нотўғри иш қилганини институтни битираётган кезларида бир қадар сезиб қолди. Шу пайтгача у ҳар тарафлама тўкис бўлган афсонавий бир йигитни орзу қилиб юрарди. Бундоқ ўйлаб қараса, унинг орзусидаги йигитлар аввало ҳаётда жуда сийрак экан. Қолаверса, унақа йигитларнинг бариси аллақачон уйлик-жойлик бўлиб кетибди. Дунё қизиқ экан-да: бировнинг билими бор, лекин яшаш тарзи ўртача, бировнинг тагида кўз-кўз қилса арзийдиган машиңаси бор, аммо ўзи фирт саводсиз. Рисолага тўғри келадиган йигитлар эса, ҳалигидай... банд. Ҳатто курсдоши Холдоржон ҳам, синфдоши Козимжон ҳам аллақачон бир-икки фарзанднинг отаси бўлишди. Институт атрофида ҳам, маҳалла-қўйда ҳам Маъмурани ҳеч ким оғзига олмай қўйди.

Қиз имтиҳонларини топшириб институтни битириб олди. Мадамин синглисига илмий-текшириш институтидан ўрин топди. Поччаси Саидносир қайнсинглисини ўша ўринга жойлаштириб қўйди. Маъмура институт ходими бўлиб ишлаб юраверди. Вақт ўтиши билан қиздаги ўз ҳуснидан мағрурланиш кайфиятининг ўрнини тушкун хаёллар эгаллаб оладиган бўлди. Баъзан изтиробли ўйлар Маъмурани қийноққа соларди:

«Қизиқ, муҳаббат дегани нима ўзи? Шоирларнинг шеърларида ҳам севги-муҳаббат, телевизордаги спектаклда ҳам севги-муҳаббат, радиода ўқиладиган дostonларда ҳам муҳаббат,— дея ўйларди қиз гоҳо ўзича.— Йигит-қизларнинг оғзида ҳам муҳаббат... Нима ўзи у? Шундай туйғудан маҳрумманми? Айрим қизлар никоҳ ёшига етар-етмас аллаким билан танишиб қолади. Бойлигини ҳам, насл-насабини ҳам, билимини ҳам суриштирмайди-да, елимдек ёпишиб олади. Ота-онаси ноилож тўй қилиб беради. Жувонмарглар ана-мана дегунча битта-иккита болалик ҳам бўлиб олишади. Севги, муҳаббат дегани шумикин? Балки шудир... Нега мен шу пайтгача ҳеч кимни яхши кўрмадим? Яхши кўролмадим? Нима халақит берди менга? Ҳусним ёмонми?.. Балки ҳуснимдан мағрурланишми?..»

Баҳор фаслининг ажиб, бебаҳо фазилати бор: сеҳрли қудрати билан бутун табиатни янгилайди, қиши билан мудроқ оғушида бўлган жондорлару паррандаларни уйқудан уйғотади, инсонлар қалбини бебаҳо, эзгу туйғуларга чулғайди. Баҳор фаслида йигитларнинг билаги қайтадан кучга тўлади, қизларнинг ҳуснига ҳусн қўшилади, севгилар нозиклашади... Маъмура бундан бир неча йил аввал баҳорда бўлиб ўтган бир кечинмани эслаб ўз-ўзидан уялди...

Май ойининг дастлабки кунлари эди. Келинойиси Тошхон туғуруқхонада ётгани учун кун-уззукун рўзгор ишларида банд бўлган Маъмура уйга кириб, барвақт ухлаб қолди. Бир маҳал ғалати туш таъсиридан

уйғониб кетди. Аъзойи-бадани қизиб кетган эди. Кўзини очди-ю, ўз хонасида ҳамишадагидек якка-ёлғиз ётганини кўрди. Ғалати тушининг бўлиниб қолганидан афсусланди. Хона қоп-қоронғи эди. Маъмура бир муддат хаёл суриб ётди-да, шоша-пиша ўрнидан турди. Қоронғида пайпаслаб стул суюнчиғига ташлаб қўйилган халатини топиб кийди, даҳлизга чиқиб, шиппагини оёғига илди. Эҳтиётлик билан ҳовлига чиқди, оҳиста юриб бориб, дарвоза илгагини олди. Тутқични секин тортиб, дарвозанинг бир табақасини очди-да, кўчага чиқди. Барча уйларида чироқ ўчган, кўча зим-зиё, сокин эди. Қиз кўчанинг ўртасига тушиб олди-да, канал томонга қараб кетди.

— Бўлди, етар энди,— дея ўзига-ўзи пичирлаб уқтирди Маъмура,— йўлимда ким учраса маҳкам ёпишаман.— Бир оз юргач, жаҳл билан қўшиб қўйди.— Ким бўлса ҳам майли. Ҳатто...

Қиз ўзини чулғаб олган илиқ, ёқимли туйғулар оғушида маст эди. У канал бўйидаги йўлкага ўтиб олди, қадамини секинлатиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Йўлка ҳам, ҳамиша автомашиналар қатнаб турадиган кўча ҳам сокин, кимсасиз эди. Ҳар замонда каналда оқаётган сувнинг қирғоққа шалоплаб урилиши эшитилиб қолади.

Маъмура канал бўйидаги йўлкадан юриб бораверди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасди. Рўпарасида бир қора нарса кўринди. Яқинроқ келганида билинди — санғиб юрган ит экан... Ит Маъмурадан қўрқди шекилли, югурганича катта йўлни кесиб ўтиб, нариги тарафга кетди... Қизнинг кўкрагига канал томондан эсан салқин шабада урилди. Маъмура хиёл ўзига келиб қадамини секинлатди. Бир оздан кейин беҳудага уйдан узоқлашаётганини ўйлаб, изига қайтди... Холиқ извошчи ҳассага суюнганича дарвоза олдида набирасини кутиб турган экан.

— Қаёқларда юрибсан, қизим?— деб сўради чол овози титраб. Маъмура аввал индамади. Сўнгра, дарвоза табақасини итариб ичкарига кираётганида:

— Ўзим... шундай,— деди. Қизнинг икки юзи лов-лов ёнар эди.

Маъмура уч-тўрт кунгача бобосининг бетига қарай олмай юрди. «Раҳматли бобом ўшанда нима деб ўйлади экан?...»

Вақт ўтаверди. Мункиллаб қолган Холиқ извошчи бандаликни бажо келтирди. Чолнинг йил оши маъракаси куни Ҳадя даструхончи ҳам вафот этди. Чол-кампирининг кетиши билан ҳовли ҳувиллаб қолгандек бўлди. Маъмуранинг кунлари, ҳафталари ниҳоятда зерикарли ўтарди. Акаси Мадамин ҳам, янгаси ҳам, институтдаги илмий ишига зиён етмасин, дейишарди шекилли, қизга ортиқча майда-чуйда юмуш буюраверишмасди. Бироқ институтда ҳам Маъмуранинг иши олдинга силжимасди. Ҳозиргача кичик-кичик иккита китоб чиқарди. Лекин улар қизнинг кандидатлик мавзусига ёндош масалалар бўлиб чиқди. Кандидатлик ишини тезроқ якунлашга Маъмуранинг ўзида ҳам ғайрат, рағбат йўқ.

Қиз ҳар қанча тушкунликка берилмасин, бари бир ёрқин бир илинж билан яшарди. Қачон бўлмасин ўзи учун ҳам бахтиёр кунлар келишини интиқ кутарди. Студентлик йилларида-ку, афсоналардагидек нуқсонсиз йигитларни ўз ёнида тасаввур этарди. Энди у пайтлар ўтиб кетди. Унақа тўкис йигитларни хаёлга келтириш — нодонлик. Ҳар қалай бирон сабаб билан бахтсиз бўлиб қолган эркаклар учрайди-ку! Ёши қирққа кириб, қирчиллама йигитдек юрганлар озми?..

Бултур худди шу пайтлар эди чамаси, Маъмуранинг кўнглидаги илинж ёрқинлашиб, орзу бир ниятга айланди. Бир куни бошқа институтда ишлайдиган Қаюм Ҳайитқулов деган фан кандидати атайдан келиб, Маъмурадан халқ амалий санъатига оид китоб сўраб олди. Бирор ҳафталардан кейин китобни қайтариб бера туриб, қизни гапга солди. Ҳаёт тақозоси билан хотинидан ажралганини тортина-тортина айтиб берди. «Вой, унинг тортинчоқлигини, мулойимлигини,— дея ўйлади Маъмура, Ҳайитқулов кетганидан сўнг.— Умуман ёмон одамга ўхшамайди...»

Ҳайитқулов бир неча кундан кейин Маъмура ишлайдиган инсти-

тутга яна келди. Қизни кинога таклиф қилди. Маъмура кинога бормади-ю, битта гап билан Ҳайитқуловни умидвор қилиб қўйди:

— Агар кўнглингизда бирор гапингиз бўлса, Саидносир поччам билан сўзлашинг...

Саидносир фақат ўз хонадонида эмас, Ҳолиқ извошчининг оиласида ҳам охирги сўзни айта оладиган ўктам одам эди. Бироқ поччасининг бунақа ўктамлиги Маъмурага хушнудлик олиб келмади. Қаюм Ҳайитқулов мутлақо кўринмай кетди. Воқеанинг тафсилотини қиз бирор ҳафтадан кейин Машҳура опасидан эшитди. Ҳайитқулов бир дўстини Саидносирга учраштирибди. Кейинги кун Саидносир Қаюм Ҳайитқуловни ўша дўсти билан ўз уйига чақирибди-да, унинг иш тарзи, туриш-турмушини обдан суриштирибди. Ҳайитқулов ҳам содаллик билан ҳамма гапни баён этибди. Меҳмонлар кетганидан сўнг Саидносир ҳамма гапни хотинига айтиб берибди.

— Йўқ, бўлмайди,— дебди Машҳура ҳам ўз навбатида,— не-не йигитларга унамаган синглим келиб-келиб қаёқдаги ғариб-ғурабога тегадими? Сиз нима десангиз денг-у, мен рози эмасман.

— Мен ҳам шу томонни мулоҳаза қиляпман-да,— деди Саидносир хотинига.— Мулойим гапирганига қараганда, ўта қурумсоқ одамга ўхшайди. Маъмура унинг қўлида қийналиб қолармикин дейман.

— Бўлмайди, мен рози эмасман, дедим-ку!

— Бўпти, шундай деб жавоб берамиз,— деб хотинини тинчитибди Саидносир...

Маъмура бу гапларни эшитиб, руҳан қаттиқ эзилди. «Қамбағал бўлса нима қипти,— деб ўйлади ўзича,— очдан ўлиб қоладиган замон эмас-ку, ҳозир!» Лекин қиз ичидан қанчалик зил кетмасин, ўзига-ўзи нималар деб сўзламасин, кўнглидаги гапларини опаси Машҳура билан поччаси Саидносирга айтолмади. Айтгани билан фойдаси ҳам йўқ эди. Ана шунда у ёшлигининг айна гуллаган чоғида ажабтовур йигитларни менсимай юрганини, вақт ўтиши билан уларнинг куясига учраганини аччиқ алам билан тан олди...

Маъмура ўзининг ёш қизалоқлик йилларини эслар экан, ногаҳон унинг кўз ўнгида Ҳожар кампир гавдаланди. Иккала оёғи ҳам тиззасидан кесилган Ҳожар она бозор жойларида, гавжум бекатларда пайдо бўлиб қоларди. Оёқлари нега кесилганини, бу воқеа қачон содир бўлганини ҳеч ким билмасди. Сурбетроқ болалар, шаккок қизалоқлар Ҳожар онани ўраб олиб, ҳиринглаб кулар, «чўлоқ, чўлоқ» деб унинг ғашига тегар эдилар. Ҳожар кампир эркакча овозда болаларни қарғаб берарди. Гоҳида бир зум хомушланиб турарди-да, атрофида ҳиринглашаётган қизалоқларга қарата сўз бошларди.

— Нега ҳиринглаб куласанлар? Мен шундай бўлай девдимми? Менинг устимдан кулманглар. Ҳеч ким мендан ғариб, мунгли бўлмасин. Уруғим бор, аймоғим йўқ, қатигим бор, қаймоғим йўқ, узугим бор, бармоғим йўқ... Ҳа, зумрашалар, яна куласанлар-а!..

Ҳожар кампир шу тахлитда сўзини тугатиб, тахтакач боғланган тиззалари билан майда қадамлаб, тўдадан узоқлашарди...

Маъмура қизалоқлигида Ҳожар кампирнинг оғзидан эшитган сўзларнинг мазмунига энди тушунгандай бўлди. Ўзини тақилмаган узукка қиёслади.

Маъмура Саидносир поччасининг барча маъракасида қатнашар, ўша ҳовлида рўзғор ишларига қарашар эди. У вақт ўтган сари бева қолган опасининг руҳсизланиб, асабийлашиб бораётганини сезарди. Машҳура тез-тез оҳ-воҳ чекарди, кўзига ёш олиб, эрини эсларди, болаларини бўлар-бўлмасга қарғаб-илгайверарди. Поччасининг қирқин ўтаётгани кун Маъмура опаси Машҳуранинг сочига оқ оралай бошлаганини сезди.

Шундан кейин Маъмура бирор ойча опасидан хабар ололмади.

Қиз навбатдаги боришида, опам дарвозадан киришим билан роса гинахонлик қилса керак, деган андишада унинг гапларига ўзича жавоб тайёрлаб қўйди. Машҳура уни одатдагича кутиб олди. Яхши кутиб олди-ю, гинахонлигини дастурхон устида бошлади. Аввало синглисига Саидкамолнинг шўхлигини, ўйинқароқлигини айтди, якка ўғилни бир ўзи эплай ололмаётганидан ранжиди.

— Нима қиларимни билмайман, бу бетайин жиянинг жуда қийна-япти, жонимдан безор қияпти,— деди у.— Мадамин ҳам тез-тез келиб турмайди. Сен бўлсанг-ку, ҳеч хабар олмай қўйдинг. Шўрлик опамнинг аҳволи нима кечяпти, деб биронтанг ўйламайсан. Жуда қийналик кетдим.

Маъмура тасалли бериб, опасининг юрагига сув сепмоқчи бўлди. Бироқ кундан-кунга асабийлашиб бораётган Машҳуранинг гаплари сабаб бўлдим, уларнинг суҳбати дилхиралик билан тугади:

— Ҳаёт қийинчиликсиз бўлмас экан-ку, Машҳура опа,— деди Маъмура опасига.— Нима ҳам қилардингиз, чидайсиз-да.

Бу гапни эшитиб, Машҳура негадир асабийлашиб кетди:

— Келиб-келиб сен менга таскин берадиган бўлиб қолдингми? Сен-а? Эр кўрмаган, бола-чақа ўстирмаган бир... қиз бола-я?

Маъмура аламини ичига ютиб бамайлихотир:

— Қари қиз деяверинг, опажон,— деди.

— Ҳа, қари қиз!— деди Машҳура негадир беҳуда тутоқиб.— Қари қиз бўлмай нимасан? Тонасанми қари қизлигиндан? Уттизга кирдинг— ўтин бўлдинг, деганлар. Сен ўттиздан ошяпсан!

— Бўйнимга оламан, опа, қари қизлигимни,— дея аввалги совуққон оҳангда гапирди Маъмура.— Менинг шу ёшгача қариб-чириб ўтиришимга, фақат ўзим эмас, сиз ҳам айбдорсиз-ку, ахир. Улиб кетган бўлса ҳам айтай, Саидносир поччам ҳам айбдор!

Машҳура ялт этиб синглисига қаради:

— Сен бахтсиз бўлсанг, пешонанга эр қилиш ёзилмаган бўлса, нима учун бировлар айбдор бўларкан. Ўзингдан кўрсанг бўлмайдами, сингилжон?

Машҳура бу гапи билан «ўлганнинг устига чиқиб тепаётган», Маъмурани боплаб чимдиб олмоқчи, аламини оширмоқчи бўлди. Аммо синглиси ҳам бўш келмади.

— Мен ўзимни соқит қилаётганим йўқ, опажон,— деди Маъмура.— Балки бахтсиз бўлиб туғилгандирман. Лекин бир томондан менинг ҳаётимга сиз ҳам зомин бўлгансиз! Ҳа, зомин бўлгансиз!.. Ахир бултурги ишни эрингиз билан икковлашиб йўққа чиқардингиз-ку! Ўша одам камбағал бўлса ҳам мени бахтли қилиши мумкин эди. Камбағалчиликдан ҳеч ким оч-яланғоч қолаётгани йўқ-ку, Машҳура опа.

— Аҳ-ҳа, ўша қишлоқи юрагингдан урган экан-да! Бунақа дардинг бор экан, нега ўшанда бир оғиз айтмадинг?

— Мен айтмасам, ўзингиз билмайсизми, опажон? Нега мендан бир оғиз сўрамадингиз? Поччам сўрай олмасди, тўғри. Ахир сиз сўрашингиз мумкин эди-ку. Сўрашингиз керак эди. Мана, эрингиз ўлди, эрсиз яшаб асабийлашиб қоляпсиз...

— Ундай дема!

— Менга нега осон тутасиз, бўлмаса? Биламан, шу кунда аламингизни кимдан олишни билмаяпсиз... Ўзингизни бирон марта менинг ўрнимга қўйиб кўрганмисиз, опа?! Мен бутунлай эр кўрмай, фарзанд кўрмай ўтяпман-ку. Шуни ҳеч ҳаёлингизга келтирганмисиз? Қани айтинг-чи, нима учун сиз эрнинг иссиқ бағрида ётишингиз керагу, мен дунёда тоқ ўтишим керак?!

Машҳурунинг кўзлари ола-кула бўлиб:

— Бўлди, бас, гапирма!— деди-ю, беихтиёр остки лабини тишлади, кўзидан тирқираб ёш оқди. У хонтахта бурчагига пешонасини қўйиб пиқ-пиқ йиғларди. Маъмура ҳайрон ўтириб қолди. У бева опасини юпатишни ҳам, юпатмасликни ҳам билмасди...

Машраб Бобоев

ҒАЛАБА ҚУНИ

К аҳрамонлар, қани, юлдузларни тақинг,
Катта-кичик барча нишонларни тақинг.

Ҳеч бўлмаса — юракдаги жароҳатлар,
Чандиқлару қўлтиқтаёқларни тақинг!

Қани, чиқинг, борингизни қилинг кўз-кўз,
Бўлса бўлар либосларда у-бу кам-кўст.
Андишани қўйинг, тагин битта-ярим
Мақтанчоқ деб қилармикан дея гап-сўз.

Ҳар қадамда учраб турар бунақалар,
Мақтанчоқлик деса десин, садқан сар!
Мақтаниш ҳам ярашганга ярашади,
Сизга эса не қилсангиз ҳам ярашар!

Юлдузнинг-ку, баҳосини қўятуринг,
Оддий нишон ўзи қанча умрга тенг!
Ҳар биттаси бир жанговар мукофотдир!
Юракдаги ҳар жароҳат, ҳар чандиқнинг!

Не тупроқда оқиб қолган қонларингиз,
Не қирғиндан омон чиққан жонларингиз.
Сизга фақат ҳайрат керак, ҳайрат керак,
Тўрт йил оташ ичра юриб ёнмадингиз!

Жон жон учун бўлолмаган пайтда кафил,
Айбингизми қилолмаса ажал даҳл!
Офатлардан омон чиқмоқ — иснод эмас,
Шараф ахир, шараф ахир, шараф ахир!

Сиз туфайли омон қолди замин, башар,
Кўр бўлмасми кимки буни унутса гар!
Бугун ҳам ҳар бирингизнинг сиймонгизда
У йигирма миллионнинг руҳи яшар.

Қадни керинг ўзингизу улар учун,
Уларнинг ҳам насибаси — сизга бугун!
Улар учун ҳам аталган иззат, таъзим
Ва ташаккур қасидаси — сизга бугун!

Бугун байрам, қани, юлдузларни тақинг,
Катта-кичик барча нишонларни тақинг!
Ҳеч бўлмаса — юракдаги жароҳатлар,
Чандиқлару қўлтиқтаёқларни тақинг!

«Йўл» билмаганларга қасида

Гоҳо қўни-қўшни ё таниш-билиш
Гап очар ғалати бир фалсафадан:
Яшашнинг йўлини билиш шарт эмиш,
Хор эмиш бу йўлни билмаган одам.

Тилсимга кон эмиш ҳар қандай юмуш,
Мисолми — марҳамат: қаторма-қатор!
Йўли йўқ нарсанинг ўзи йўқ эмиш,
Қаловини топсанг — ёнар эмиш қор!

«Фалончи ойни ҳам бенарвон урар»,
«Фалончини қаранг, оғзи тўла ош!»
«Пиставончи эса... зўрға кун кўрар...»
(Отилар бизнинг ҳам томорқага тош).

«Йўлини» билганлар мадҳини тинглаб,
Уйлайман «йўлини» билмаганларни.
Осони турганда мушкулин танлаб,
«Қоида»га амал қилмаганларни.

Битта афв сўрамоқ нима деган гап!
Шуни сўрамаган Саша Ульянов.
Подшодан бир оғиз узрини аяб,
Навқирон ёшида шаҳид бўлган у.

Умрнинг баҳоси, ахир, белгилик,
Айтинг-чи, кимга ҳам ширин эмас жон!
Эсин еганмиди Тўйчи Эрайигит
Кўксин пулемётга қилганда қалқон?!

Утмишга бўйласанг, келади ҳавас:
Қадлари керилган аждодлар турар.
Эркисизликка маҳкум умрни эмас,
Эрк учун ўлимни танлаган улар.

Утмишдан бўлмоқда кўп мисолларим,
Наҳотки давримнинг мисоллари кам?
Нимани ўйлаган Юрий Гагарин
Илк бор мавҳумотга қўйганда қадам?

Уттиз уч йилдирким, фаластинликлар
Жонини Ватаннинг йўлига тиккан.
На жон оғриғи, на оромни билар,
Ватанини қўлга киритмас экан!

Йигитлик — умрнинг гул фасли. Бу дам
Ким кўрган жонидан тўйган одамни?
Кечаётган экан йигит жонидан,
Лонг Кеш қурбонлари, айтинг, нодонми?

Жўякларга эгиз миллион синглим
Пахта машаққатин бахтим деб билар.
Минглаб тонналарга тутади белин...
Топмасмиди «йўл»ин қидирса улар?!

«Йўлини топасан қидирсанг агар,
Белинг оғримасдан оғзинг тўла ош!»

Сиз эй, «йўл»ларини қидирмаганлар,
Сизга таъзим ила эгаман мен бош!

«Йўлини топганлар» мисли бир рўё
Сиз кўзим олдида қад керган заҳот.
Яхшиям, сиз борсиз — тўқисдир дунё,
Яхшиям, сиз борсиз — боқийдир ҳаёт!

Шаҳарлик қишлоқилар

ҲИКОЯ

Иккаласи қалин дўст эди улар,
Орадан қил ўтмас дўст эди.
(Ҳозир ҳам-ку, аслида шундай,
Истисно қилганда у-бу нарсани).

Уруш йилларида кечган болалик,
Тўрт йилда ўзини йитган болалик
Даврнинг шиддатли бир меҳри билан
Чирмаб ташлаганди уларни.

Барча машаққатлар ортда қолди-ю,
Эллигинчи йиллар ўрталарида
Бир халтадан нонни орқалаб,
Шаҳарга ўқишга келишди.

Бошда — ранги ўчган дўппи чамбарак,
Устида — қаппайган сурп кўйлак билан
Ота ё аканинг тирикка шими
(Дазмол ҳақида-ку, гап ҳам ортиқча),
Оёқда — «топилма» — брезент туфли...

Оғизни очганча лаллайиб юриб,
Гоҳ ўнгга анграйиб, гоҳида сўлга,
Ўқишга ҳам кириб олдилар бир кун
(У пайтлар кириш ҳам осон эди-да).

Энди шаҳарга сал мослашиш керак:
Лаллаймай, оғизни очмасдан юриш,
Бир оз олифталик, студентликнинг
Барча амалига риоя...

Бири талантлироқ эди уларнинг,
Иккинчиси эса — мундайроқ...

Иккаласининг ҳам барча юмушини
Ўз бўйнига олди талантлироғи.
Дастлаб шапка топиб келди. Кейинроқ —
Украинча кўйлак (Давр расми-да!),
Тумшугига попоп тикилган туфли...
Хурсанд эди иккаласи ҳам.

Бири талантлироқ эди уларнинг,
Иккинчиси эса — мундайроқ...

Талантлиси даврга мос ташларди қадам,
Мундайроғи эса — ғалати...
Ёзда ҳам ташламас бошдан шапкани
(«Э, жўра, яхши-да, соябони бор»)
На давр расмига иши бор унинг,
На-да давраларнинг кайфиятига...

Хуллас, шундан бери ўтди кўп замон,
Дўппи, шапка, телпак, шляпа, берет,
Минг хил костюм (оддийсидан жинсига қадар),
Ҳамда соч тарашнинг неча замони...
Бири талантлироқ эди уларнинг,
Иккинчиси эса — мундайроқ...

Талантлиси замон билан ташлади қадам,
Барисини кўрди ва кийди.
Мундайроғи эса ўлардай тўнка,
Уша, эллингинчи йилларда қолди.

Бири талантлироқ эди уларнинг,
Иккинчиси эса — мундайроқ...

Талантлиси (табiiйки!) камолга етди
Усмоқ зиналарин астойдил ҳатлаб.
Мана энди доктор, худога шукр,
Машиналик, уйи — кооператив.

Мундайроғи эса — тўнка-ю танбал,
Ҳамон ўша-ўша: кичик илмий ходим!
(Баттар бўлсин, ўзидан кўрсин.
Худо берсин десанг қўлингни чўз-да!)
Бола ҳам бир ферма — нақ олтита-я!
(Уч хоҳалик уйга қандай сиғаркан?!)
(Э, жўра, худонинг бергани шу-да...
Сиғами-из. Ҳа, тўғри, ерда ётамиз,
Ўзимиз ҳам ерда ётганмиз-ку, жўра...»)

Бири талантлироқ эди уларнинг,
Иккинчиси эса — мундайроқ...

Талантлиси кўп азиат чекади
Жўрасининг тўнкалигидан.
Алоқани узиб кетай деса,
Бу сасийди қишлоққа бориб...
Узмай деса — даврадагилари
Жуда нозик, жуда... кишилар...
«Ҳеч бўлмаса галстук тақ, шляпа кий» деб
Неча марта айтди — бўлмади.
Ҳамон ўша шапка, эски фасон пальто,
Оддий, тагчарми паст ботинка... Уф-фей!
Яна, унга жон куйдириб гапирганда
Кулиб тураверишига ўлсинми!
«Бўлганимиз шу-да, жўра» эмиш. Ул-е!

...Шиддатли даврнинг шиддатли меҳри
Болаликларида чирмаб ташлаган,
Орадан қил ўтмас дўст эди улар...
(Ҳозир ҳам-ку, аслида шундай,
Истисно қилганда у-бу нарсани.)

Мен уларнинг ҳамқишлоғиман.
Демак, борди-келди қилиб турамиз.
Лекин (гап орада қолсин, майлими?),
Мен ўша иккала ҳамқишлоғимнинг
Талантлироғимас, мундайроғини
Яхшироқ кўраман нима учундир...

Воҳиджонга

Сенга нималарни тиласам экан,
 Кўнглинг нималардан бўлар экан шод?
 Асли тилакларга нима бор, укам,
 Қаршингда турганда бутун бир ҳаёт?

Бу ҳаётни тўлиб яшарсан ҳали,
 Бу ҳаёт — сенга энг катта армуғон.
 Лекин бордир унинг муаммолари,
 Ечмоқни отангдан ўрган, укажон!

Еш қалбингда қайнаб-тошар орзулар
 (Ешлик орзусига тор келар жаҳон),
 Жасур бўлгинг келар, мард бўлгинг келар,
 Буларни отангдан ўрган, укажон!

Ҳаёт ўзгаради, замон ўзгарар,
 Ўзгариб туради тушунчалар ҳам.
 Ҳали ёшлик қилса идрокинг агар,
 Маънисин отангдан сўраб ол, укам!

Агар оқни қора деса-ю кимдир,
 Сен оқ дея олсанг уни ҳар қачон,
 Мардлиғу жасорат шунинг ўзидир,
 Буни ҳам отангдан ўрган, укажон!

Ботир бўлгинг келар якто, беназир,
 Курашга тушганда танг қолса майдон!
 Бугун кураш ўзга, майдон ўзгадир,
 Буни ҳам отангдан сўра, укажон.

Хуллас, бу ҳаётнинг довони минг-минг...
 Мардона ошмоғинг керак барини.
 Мардона ечмоғинг керакдир унинг
 Барча саволлару жумбоқларини.

Бу йўлда ҳамроҳинг хиёнат эмас,
 Бўлмоғи керакдир садоқат, имон,
 Юрагинг ёнмоғи керак ҳар нафас...
 Буларни отангдан ўрган, укажон!

Йўлинг ойдин бўлсин, сергашт ва узун,
 Отангга қараб ол фақат ҳар замон.
 Сен давр фарзанди бўлмоғинг учун
 Отангга ўхшашинг керак, укажон!

Шундай сабоқ берар ҳаёти Ҳаким,
 Шундай бўлиб келган азалдан-азал:
 Яхши одам бўлай деса кимда-ким,
 Яхши одам бўлсин отаси аввал!

Қўшиқ билан суҳбат

- Қўшиғим, нимасан? Шодликми, ^{гамми,}
Висолми, ҳижронми, бахтми, ^{изтироб?}
- Бу саволни мендан ^{сўраяпсанми?}
Унга юрагингдан излагин жавоб!
- Қўшиғим, қўшиғим, ўзингни ^{англат,}
Исмингни қўйгину жисмингдан ^{гапир!}
- Юрагингдан сўра буни ҳам ^{фақат,}
Унинг жавоби ҳам юрагингдадир!
- Бўзлаб нималарга интиласан, ^{айт,}
Неларни излайсан юксак-юксакда?
- Бир нафаслик ором нелигин ^{билмай}
- Мен йўл қидираман ҳар бир ^{юракка!}
- Унда юксакларда ^{ҳаволамасдан,}
Пастга туш, қўшиғим, пастда-ку ^{юрак!}
- Мен ахир юракдан излайман ^{маскан,}
Бундай юрак юксак бўлмоғи ^{керак!}
- Қўшиғим, қуёшдай илоҳий ва ^{пок,}
Қуёшдай боқийми умринг сенинг ^{ҳам?}
- Йўқ, мен шу заҳоти бўламан ^{ҳалок,}
Юракнинг ўрнида тошга дуч ^{келсам!..}

□

- Уни осойишта тинглаб бўлмаса!
Бирон мўъжизага тенглаб ^{бўлмаса!}
- Англасанг: у сенинг муддаонг ^{эрур,}
Унинг муддаосин англаб бўлмаса!
- У сени бир зумда банд айласа-ю,
Унинг ўзини банд айлаб бўлмаса!
- Оламга ёғилса эҳтирос сели,
Наҳотки бу селда қайнаб бўлмаса!
- Бу қандай сеҳрки, қудратга ^{молик,}
Қудратини асло бойлаб бўлмаса!
- Бу қандай қудратки, сеҳрга тўла,
Сеҳрини оламга жойлаб бўлмаса!
.
- Қўшиқ ҳам бўлмасди оламда, ^{Машраб,}
Қўшиқдан яралган Зайнаб ^{бўлмаса!}

Маматқул Ҳазратқулов

РАПОРТ

ҲИКОЯ

Еттинчи бригада бошлиғи Темир ака қош қорайганда ҳовлиққанча колхоз идорасига кириб келди. Котиб йигит телефонда ким биландир қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган экан. Бригадир шундан фойдаланиб раис хонасининг эшигини очди. Тамаки тутунига кўмилиб, аллақандай қоғозларни титкилаб ўтирган раис эшик томонга ўгирилди. Эғни-бошига пахта ёпишган, юзлари, қош-киприклари, мўйлабигача оппоқ гард ўтирган, новча, қотмадан келган Темир ака раисга термилиб турарди.

У тупроққа ботган латта этиги билан полда из қолдириб раисга яқин келди. Темир ака нимадандир қаттиқ ҳаяжонда эди. Доимо босиқ, ўн гапирганда бир гапирадиган, саволларга «ҳа» ё «йўқ» деб жавоб беришдан нарига ўтмайдиган бригадирни бу аҳволда кўрган раис саросимага тушди.

— Ё тавба, ё тавба,— деди раис ўрнидан қўзғолиб, Темир акага қўл узатаркан.— Тушимми, ўнгимми? Темир ака, ўзингизми? Нима бўлди? Бахайрликми?

Бригадир раиснинг қўлини олиб қаттиқ қисди. Унинг киртайган, аммо қувонч порлаб турган кўзлари раиснинг қизаринқираган қисик кўзлари билан тўқнашди. Темир ака чўнтагидан бир парча қоғоз олиб узатди:

— Табрикланг, раис! Табрикланг бизни! Бригадамиз планди бажарди. Биринчи бўлиб! Ҳали райондаям ҳеч ким бажармаган бўлса керак. Уч кунда! Табрикланг! Юқорига хабар беринг!

Раис қоғозни олди-ю, шошилмай кўз югуртирди. Ярмигача чекилган сигаретни кулдонга қўйиб, кўйлагининг ёқасини тўғрилаган бўлди:

— Яхши, жуда яхши, Темир ака.

Раиснинг оғзини пойлаб турган бригадир севинчини ичига сиғди-ролмасди.

— Хабар қилинг юқорига. Тезроқ бўлсангиз-чи, бошқа колхоз-

дан хабар бериб қолмасин тагин!— Телефон трубкасини раисга узатди.— Биласиз, ҳозир бир дақиқаям ғанимат.

Раис Темир ака қўлидан трубкани олиб жойига қўйди.

— Шошилманг, Темир ака. Сиз бунақа эмасдингиз-ку,— деди бамайлихотир. — Шунга шунча ҳовлиқасизми? Эшикдан кириб келганингизни кўриб, янгам яна Ҳасан-Ҳусан туғипти-да, деб ўйлапман-а.

— Бўлақолинг, раис. Янгангизнинг эгиз туғиши янгиликмас. Лекин бригадамиз ҳали бирон мартаям районда биринчи бўлиб бажармаган планди. Бултур бор-йўғи ярим соат кечикувдик!— Мана, худого шукр, бу йил юзимиз ёруғ бўлди.

Раис Темир ака берган қоғозни лоқайдлик билан унинг олдига суриб қўйди.

— Афсуски, бу йил ҳам ўн беш минут кечикдингиз-да. Тўртинчи бажарипти. Мадийр ҳозиргина келиб кетди.

— Нима?..— Темир аканинг оёқ-қўли бўшашиб, тиззалари қалтиради. Стулга омонатгина ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Парво қилманг, Темир ака, бултургидан ўн беш минут олдин бажарибсиз. Келаси йил яна бир ғайрат қилсангиз, тўртинчидан, албатта, ўтиб кетасиз.

Бригадир бу гапларни эшитмади. Ҳозиргина раиснинг хонасига қушдай учиб кирган Темир ака ўрнидан зўрға турди, судралиб хонадан чиқди. Бригадирнинг бу қадар шалвираб қолганини кўрган котиб йигитнинг кайфи учди.

— Ҳа, Темир ака? Сизга нима бўлди? Тинчликми?

Темир ака қайрилиб ҳам қарамади. Оғир қадамлар билан кўчага юрди. Гулзор четига қўйилган ўриндиққа бориб ўтирди-да, икки кафти билан чаккаларини қаттиқ сиқди: «Э, худо! Нима деган гап бу?! Камбағалнинг ови юрмас, ови юрсаям дови юрмас, деб шуни айтса керак-да. Қанча ҳаракат қилдик... Энди колхозчилар олдига қайси юз билан бораман? Уят-ку!» Машина тормози чинқириғидан Темир ака сергак тортди. Енида биров тургандай ҳижолат бўлиб, бошини кўтарди. Атрофга аланглади: хайрият, ҳеч ким йўқ экан. «Қатта кўчада шекилли машина,— ўйлади Темир ака.— Нима дейман одамларга?— Бригадир йўлини сабрсизлик билан пойлаб ўтирган колхозчилар кўз ўнгидан ўтди.— Яна тўртинчи ўтиб кетипти, дейманми?!»

Шу пайт Темир аканинг миясига бир нарса урилгандай бўлди. Хаёлини йиғиштириб, ўзини қўлга олди: «Шошма, шошма. Нимага энди бултурам, бу йилам ҳаммадан олдин тўртинчи бажаради? Бу йилги пахтаси-ку, маълум: кални сочидай бўп ётипти. Қандай қилиб яна биринчи бўлиб олди? Раисдан нега шуни сўрамадим, рапорт қоғозини талаб қилмадим?! Индамасанг бир чеккага суриб қўяверишади-да. Ҳозир бориб аниқлайман».

Темир ака шаҳт билан идорага қайтиб, раис хонаси томон йўналди. Котиб йигит унинг вазоҳатини кўриб ҳайрон қолди: «Нима бало, тинчликми ўзи? Темир ака куйиб-пишиб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрипти. Оғир одамнинг жаҳли чиқиши қийин. Борди-ю, жини қўзиса, охири ёмон бўлади, дейишади. Бу кишига нима бўлди? Бир ғалвани бошламаса гўрға эди...» Котиб шу хаёллар билан Темир аканинг йўлини тўсди:

— Темир ака, бир оз сабр қилинг. Раис бува бандлар. Телефонда райком билан гаплашяптилар.

Темир ака котиб йигитга хўмрайди-да, уни четлаб ўтмоқчи бўлди. Котиб энди унинг қўлидан ушлаб олди:

— Темир ака, эшитяпсизми, раис бува...

— Э, раис бувангням, сениям!..— Темир ака шундай деб қўлини силтаб тортганди, котиб йигит мункиб кетди. Бригадир шартта эшикни очиб, ичкарига кирди. Раиснинг телефонда гаплашаётгани рост экан. Темир ака шаҳдам юриб, унинг олдига борди, тикка турганча гаплашиб бўлишини кутди. Раис кўзининг таги билан ўқрайиб бригадирга қаради, бригадир кириб қолгани учунми, гапини тугата қолди:

— Бўпти, кейин ўзим қўнғироқ қиламан,— трубкани қўйиб, Темир акага юзланди.— Ҳа, Темир ака, яна нима гап?

— Рапортни беринг.

Раис ҳайрон бўлиб елка қисди:

— Рапортни? Қайтариб олдингиз шекилли...

— Мадийрди рапортини айтаялман. Қани, менам бир кўрай-чи.

Раис зўрма-зўраки илжайди.

— Ҳа, бундай денг... Нима қиласиз уни?

Темир ака ҳамон важоҳатидан тушмаган, қовоқлари солиқ, лаблари пирпирарди.

— Кўраман-да... Қани, ҳар йили биринчи бўлиб бажарадиган Мадийр шернинг рапортини бир кўриб қўяйлик-чи...

«Оббо палакат-эй, бу фикр қаёқдан келди унинг калласига? Бу амманнинг бузоғидан бунақа гап чиқмайди. Кимдир ўргатган бунга. Оббо ярамаслар-эй. Ким гиж-гижлади экан буни? Ё менга, ё Мадийрга хусумати борлардаң бирига йўлиқипти-да, бу галварс. Узи-га қолса мулла минган эшакдай бўлиб, гапимга ишониб кетаверардику-я...» Раис ўзини дадил, жиддий тутди.

— Хўш, нима демоқчисиз, Темир ака? Менга ишонмаяпсизми? Сиздай одамни алдайманми? Ахир менинг ҳам бола-чақам бор. Ёлғон гапириш менга зарилми?

Темир аканинг баттар хуноби ошди. Қоядан туриб пастдаги ўлжасини кузатган бургутдай раисни таъқиб остига олди. У раиснинг кўзларига қаттиқ тикилди. Одамнинг дилидаги ниятини кўздан билса бўлади. Тил гапираверади, аммо кўз алдаёлмайди. Ҳозир раиснинг кўзлари ҳам Темир аканинг ўтқир қарашларига дош беролмади. У ноилож нигоҳини олиб қочди. Қўллари эса билинар-билимас титрар, раис буни сездирмаслик учун столни доира қилиб чертарди. Бу ҳаракатлари билан тулкилик қилаётганини Темир ака сизди. «Товба, капкатта одам, яна кимсан бир колхознинг раиси бола-чақасини ўртага солиб, кўзини лўқ қилиб ёлғон гапириб ўтирипти-я. Товба...»

— Бола-чақани ўртага қўйиб нима қиласиз, раис! Тўғриси айтивермайсизми? Бор бўлса мана денг, кўрсатинг. Йўқ бўлса...

— Йўқ бўлса, йўқ бўлса,— унинг гапини бўлди раис.— Йўқ бўлса рапорт берди, дермидим. Кимларнинг ифвосига учиб... номингизга, ёшингизга ярашмаган ишни қилишга уялмайсизми, Темир ака!

— Кимнинг ифвосига учибман?

— Ўзингизни гўлликка солиб нима қиласиз. Бу гаплар сиздан чиқмаган-ку, ахир. Нима, мени ҳеч балони билмайди, лақма деб ўйлайсизми?!

Бригадир ғалати бўлиб кетди, гўё одамлар уни ифвогар деётгандай туюлди. Яхшиямки, атрофда ҳеч ким йўқ. Раисга яқинроқ борди.

— Менга қаранг, раис. Шунча вақт бировнинг ифвосига ишонмаган одам энди, ёшим эллиқдан ошганда шу йўлга юраманми? Бунақа олди-қочди гапларди нима кераги бор! Қурвақаниям ҳадеб босаверсангиз охири «вақ» этади-да. Ахир мен одамман-ку!

— Биз сизни босиб нима қилдик, нега тўхмат қиласиз одамга, Темир ака. Инсоф борми ўзи?

Раиснинг гаплари тобора Темир аканинг ҳафсаласини пир қила бошлади. Бу одам колхозга раис бўлиб келганида одамлар у-бу гапларни гапирганда, Темир ака ишонмаганди. Одамларнинг одатдаги олди-қочди гаплари-да, деган хаёлга борувди. Раиснинг мана бу қилиқларини, муомаласини кўриб, ўша гаплар бекорга айтилмаганини сизди. Шамол бўлмаса дарахтнинг шохи қимирламайди-ку.

Темир ака вазмин бўлишга ҳаракат қилар, аммо ичидан, кўксидан отилиб чиқаётган бир куч, тугён уни ўз ихтиёридан чиқиб кетишга, аччиқ-аччиқ гаплар айтишга мажбур қиларди.

— Инсофни мендан эмас, ўзингиздан сўранг, раис. Икки йилдан бери биринчи бўлиб бажарамиз, лекин тўртинчини олдинга ўтказиб юборасиз. Мен-ку майли-я, одамларга раҳмингиз келмайдими? Улар-

нинг бетига қаролмай қолдим-ку... Мадийёрди рапорти бўлса беринг, бир кўрай, кейин одамларга бориб айтай. Еб қўймайман-ку, ахир...

Раис иккала қўли билан столга бир уриб, ўрнидан турди. Унинг думалоқ, қип-қизил юзлари шолғом рангига кирди. Қовоқлари салқиб турган кўзлари айёрона қисилди.

— Менга қаранг, Темир ака, сиз бекордан-бекорга мени ёлгончи-га чиқараяпсиз. Буни оқибати ёмон бўлади-я!

Темир ака энди ўзини кулгидан тиёлмади.

— Кечирасизу, раис, ҳозир ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бир-биримизни хафа қилаяпмиз. Рапорт бўлса кўрсатинг, вассалом. Кетаман. Бўлмаса...

— Бўлмаса-чи?

— Бўлмасами? Бўлмаса, мана менинг рапортим. Хабар беринг районга.

Раис столни айланиб ўтиб, гўё унга сирли бир гап айтадигандай яқинроқ келди. Бир қадар сокинлик, аммо қатъий ишонч билан деди:

— Тушунсангиз-чи, Темир ака. Мениям, ўзингизниям қийнаб нима қиласиз. Бари бир сизнинг рапортингизни қабул қилишмайди. Мадийёр биринчи бўлиб бажариши керак. Ҳозир унинг келишини кутиб ўтирипман. Борди-ю, бугун келмаса, эртага азонда келади; районга хабар берамиз.

Темир аканинг ичидан бир нарса узилгандай бўлди. Кўз олди қоронғилашиб, сон-саноқсиз юлдузчалар пирпираб кетди. Уч кун на уй-қуни, на оромни билгани, бутун бола-чақаси билан ҳатто биринчи синфда ўқийдиган қизигача чиқиб пахта тергани жонланди кўз олдида. Улар ҳам умидвор бўлиб йўлга термилиб ўтиришибди.

— Тушундингизми энди?— Раис Темир аканинг елкасига қўлини ташлади.— Юқоридан буйруқ шундай... Хафа бўлманг, сиз иккинчи бўласиз...

— Ахир бу қаллоблик-ку!— Темир аканинг товуши жуда хаста, секин чиқди.

Раис стол устидаги сигаретадан бир дона оларкан, ўзича Темир акага ачингандай бўлди:

— Иложимиз қанча. Юқорининг буйруғини бажармасак бўлмайди.— Гапини биров эшйиб қолишидан чўчигандай атрофга бир аланглади-да, Темир аканинг қулоғига шивирлади:— Биласизми шу гап шу ерда қолсину, Мадийёр қаҳрамон бўлиши керак...

— Қаҳрамон?

— Секинроқ,— деди раис ҳовлиқиб.

— Ким айтди шуни сизга, раис?

— Мени кечирингу, Темир ака, сизни ҳурмат қилганимдан шу гапларни айтдим. Энди бу ёғни суриштириб ўтирманг. Рапортингизни қолдириб кетинг, Мадийёрдан сўнг сизникини етказаман.

Темир ака раисга на гапирди, на қайрилиб қаради. Бир-бир босганча индамай чиқиб кетди. Унинг хаёллари чувалашган, мияси ғувилларди. Фақат оёқларигина уни уйи томон бошлаб борар, ўзи эса қаерда, қаёққа кетаётганини ҳам билмасди. «Ростими шу гап? Наҳотки шундай бўлса? Шунақа қилиб қаҳрамон бўладими? Бошқа қаҳрамонлар-чи? Улар ҳам шунақа қаллоблик билан қаҳрамон бўлишганми?»— Темир аканинг тасаввурида турли йиғилишларда суҳбатлашгани, телевидениеда кўрганлари — кўксини қўша-қўша орденлар бераб турган илғор бригада бошлиқлари жонланди. Уларга доим ҳаваси келар, ўзи ҳам ўшалардай бўлишни орзу қиларди. Эртаю кеч шу ният билан ишларди. Фақат колхозда эмас, районда олдинги сафда боришга интиларди. Уша нишондор бригадирлар қаллоб, кимнингдир ҳисобига қаҳрамон бўлгандай кўриниб кетди... «Наҳотки шундай?!— Ўзининг фикридан ўзи уялиб қолди.— Йўқ! Мумкин эмас! Қаллоблик ҳеч маҳал яхшиликка олиб келмайди. Бировнинг дилини оғритган одам ёруғлик кўрмайди. Раиснинг гаплари ҳам ёлгон! Юқоридан бундай буйруқ бермайди. Ишонмайман!.. Шошма-шошма, районга бор-

сам-чи! Рапортни тўппа-тўғри райкомга топширсам-чи! Нимага колхозингга топширмадинг деса, бор гапни айтаман. Борди-ю, раиснинг гапи рост бўлиб чиқса-чи? Райкомдан шундай буйруқ берилган бўлса-чи?! Унда нима бўлади?.. Йўқ, менимча, бу гаплар ёлгон! Раиснинг ҳийласи!— Темир ака бу фикрдан суюниб кетди, кўнгли бир оз ойдинлашгандай бўлди:— Бораман! Таваккал!— Чўнтагига қўл солди. Бармоқларига бир парча қоғоз илинди.— Демак, рапорт ёнимда!»

Бригадир қадамларини гезлатди.

— Хотин, мошинди калитини опчиқ!— дарвозадан кирар-кирмас бақирди.

Ичкаридан хотинининг овози эшитилди.

— Шу пайтда калитти нима қиласиз? Қаерга борасиз?

Бригадир вақтни қизганиб, гапни қисқа қилди:

— Районга. Зарил иш чиқиб қолди.

Хотини калитни олиб Темир ака томон келаркан, оғзи тинмасди:

— Болалар сизди кутиб ўтириб, овқатиниям егани йўқ. Рапортингизни топширдингизми? Ҳеч бўлмаса бугунги хурсандчиликда болаларминан ўтириб овқатлансангиз бўларди...

Хотинининг гапи Темир аканинг ярасига туз сепди. У тутоқиб кетди:

— Мунча жоврадинг? Қалитти ол дегандан сўнг обке-да. Қаёққа боришим билан нима ишинг бор? Зарилдирки, бораман районга, томошага кетаётганим йўқ-ку!— Хогинининг қўлидан калитни юлқиб олди. Машинани орқаси билан юргизиб чиқиб, катта йўлга ўнглаб оларкан, дарвозани ёпиш учун кетган хотинига қаради:— Овқат евиринглар. Мени кутманглар...

— Қайтиб келасизми бугун?

— Билмадим.

Темир ака шундай деб соатига қаради. Ўн. Тезроқ бориш керак. Мадиёр кеп қолса, раис телефонда айтиб қўйиши мумкин.

Машинага қаттиқ газ берди. Қоронгилик бағрига шўнғиб кетган «москвич»нинг орқа чироқлари анчагача қизариб борди-да, охири сўнди. Темир аканинг хотини кўкрагини тўлдириб келган хўрсинишдан энтикиб кетди. «Тавба» деб қўйди. Дарвозани ёпаркан, ўйларди: «Яхшиликмикан ишқилиб, бемаҳалда районда нима қилади. Ўзинг асра ишқилиб, худойим»...

Темир ака қишлоқ кўчасидан чиқиб, район марказига олиб борадиган катта асфальт йўлга бурилди. Бригадир яна соатига қаради: ўндан ўнга ўтипти. Районгача ҳали ўн беш километр бор. Шошилиш керак...

Хаёлида шуларни ўйлаган сари оёғи машина газини қаттиқроқ босар, «Москвич» тобора тезлаб борарди. Рўпарадан келаётган юк машиналари, пахта ортилган тележкалар зип-зип ўтади. Темир ака икки қўли билан рул чамбарагини маҳкам ушлаганча ўйлаб борарди: «Тўғри райком секретарининг олдига кираман. Рапортни топшираман. У киши яхши одам. Раисга ўхшаб буйруқ бермайди. Қабул қилади рапортимни. Табриклайди...» Шу топда уч йил олдинги воқеа унинг эсига тушди. Ўшанда райком секретари Темир акага «Хурмат белиси» ордени топширганди. Қўлини қаттиқ қисиб, самимий табриклаганди ўшанда. «Райкомимиз ажойиб одам», ўзича жилмайиб қўйди бригадир.

Темир ака қишлоққа тонгда қайтди. Уйга кирмай, тўғри шийпонга борди. У хушxabар олиб келганди...

Бегончалар

ҲИКОЯ

Качон, қандай уйғониб кетганини билмай ўйланиб ётган Обида «уф»лаб ёстиқдан бош кўтарди, оёқларини каравотдан тушириб, тик турди. Қоронғи уйда Шоҳида пишиллаб ухларди...

Дераза сртида булбул сайраяпти. У булбулни кўрмаган. Кимдир булбул хунук бўлади деган. Аммо Обида шундай ёқимли сайрайдиган қушнинг хунуклигига ишонмайди, ишонмаган ҳам. Деразадан чароғон, кимсасиз кўчага ўйчан қараб қолди. Кундузи машина товуши, одамлар, минг хил шовқин-сурон билан тўладиган кўча жимжит эди.

Кундузи иш, кечаси ўқишдан Обида толиқади. Иши-ку, оғир эмас — босмахонада муқовачи. Дастлаб Шоҳида билан қурилишда бўёқчилик қилишди, кейин босмахонага ўтиб олишди. Иши яхши. Фақат йигитларнинг тегажаклиги, қизларнинг ҳазилидан безиллаб қолган.

Кўп қизлар беҳуда қиқир-қиқир билан вақт кетказишади, ёлчителиб иш қилишмайди. Кўпинча, қари ва озғин, ўзича бир нарсаларни минғирлаб юрадиган цех бошлиғи у ёқдан бу'ёққа ўтганда, муқова букаётган Обиданинг олдида, албатта, тўхтайтиди. Бу маҳал қизлар ўзларини иш билан банддай кўрсатишса-да, зимдан бир-бирларига кўз қисишади. У эса Обиданинг ҳаракатига қараб туради-да: «Раҳмат, қизим», дейди. Буни эшитиб бошқаларнинг лаби бурилади. Обида қизариб, ориққина гавдасини қаерга яширишни билмай, хижолатда қолади. У тортинчоқ, кўзга ташланишни истамайди, бошқалар у тўғрида гапирса ҳам, ўзини ноқулай сезаверади. Директор цехга айланиб кириб қолганда, айрим қизлар эшилиб, «Наримон ака, Наримон ака», деб хушомад қилишади, шунда Обиданинг юраги гашланиб, тоқати тоқ бўлади. У директорни байрам кунлари цехга кириб ҳамма қизларни ўлиб табриклаганда ёмон кўриб қолган. Сочини бир тутам қилиб, калта юбкада эчкидай ўйноқлаб юрадиган Шоҳидани, бир ой ишларинишламас директор ўзига секретарликка олди. Бу Обидага алам қилди, негадир кўп вақт нохуш юрди, ҳеч кимга қарамай жон-жаҳди билан ишлади, биров билан гаплашмади ҳам, индамади ҳам. У билан эса ҳеч кимнинг иши йўқ. Иш тамом бўлса, Шоҳида ҳам, ҳар доим ўзини

бир четда кутиб турадиган Обидага қарамай, бешинчи курсда ўқийдиган мўйловли новча йигит билан жўнаб қолади. Бундай маҳалларда бошқалар уни масхаралаб кулаётгандай ўзида ноқулайлик сезади, ҳеч қаёққа қарамай, шошганча институтга жўнайди.

Курсдаги қизлар ҳам дарс тайёрлашмай, йигитлар билан қандай танишиш, қандай учрашиш, ғамза ва куйдириш-ёндиришдан гап сотишса, Обида қийналиб, улардан ўзини олиб қочади. Қизлар бир парям пар ўқиса — ўқиб, ўқимаса — йўқ, дарсдан қочишиб кино, танцага жўнашворади. Ҳамма қизлар туғилган кунини нишонлаб, ўтиришлар қилишган, унинг эса ҳали биттаям туғилган куни бўлганмас. Ҳали уни биттаям йигит табриклаганмас, биттаям йигит билан кинога тушганмас. Курсдош йигитлар унга гапиришса, ичида аллақандай ҳислар кучайиб, энтикиб, қизариб кетади, гапиргани ҳам уялиб, ўзини олиб қочади. Унинг яқин сирдош дугонаси йўқ. Шоҳида бидир-бидир қилиб дуч келган йигит билан тиллашиб-кулишиб кетаверади. Биргина у эмас, курсдаги ҳамма қизларнинг юрадигани бор. Обида эса ёлғиз. Сиқилиб ўзини аянч-ночор сезади. Айниқса байрам, янги йиллар, ўтиришлардан ўзини олиб қочади, ҳаммадан яшириниб юм-юм йиғлайди. Унинг бир эмас, бир неча бор қишлоғига кетиб қолгиси келди. Бироқ, қишлоқда уни ким кутади? Ота-онасими?! Отаси... бошқа хотинниқига кетиб қолган.

Обида ойда-йилда бир уйига боради, аммо баттар эзилиб-сиқилиб қайтади. Онаси: «Жувонмаргга менинг йўлдан қўшилган йўловчи-чалик қадрим йўғ-а», деб отасини қарғгани-қарғадан. Бундан учтўрт ой олдин Обида қишлоққа борганди, уйларига кирмай, изига қайтди. Онаси қандайдир бир чолни уйга киргизиб олибди. Обиданинг кўнгли вайрон бўлиб, қишлоқдан тамоман оёғи узилди. Аммо мактаб, кўча, пахта терган жойлари, охири кўринмайдиган, трактор тириллаб турадиган кенг далаларни, укаларини соғинади, соғинаверади. Унинг синфни тамомлаб, комсомол-ёшлар бригадасида ишлаб юрганида, мактабни ўздан икки синф олдин битирган Собиржон деган тракторчи йигитни ёқтириб қолганди. Собиржон Обида мактабни тугатган йили кечаси пунктга пахта олиб кетаётган трактори билан зовурга тушиб кетиб, ўлди. Обида бекиниб юм-юм йиғлади. Румолчаси кўз ёшларидан доғ бўлди. Бир куни шийпонда бригадирнинг жиғибийрон бўлиб: «Улим қўлимизни ушлаб қолди-да, Собир ўлмаганда, плани давно бажарардик», деганини эшитиб, ловуллаб кетди, хўрлиги келиб, яна кўздан дув-дув ёш оқди. Кейин қишлоқдан кетди.

Бу ерда ҳамма нарса бор, қаёққа қарама — иморат, ғиж-ғиж одам. Ҳаммаси хурсанд, кулиб туғилишгандек. Обидага ҳеч нарса татимайди. Ёлғиз, сирдоши йўқ. Ота-онаси, укалари бўла туриб ёлғиз, юрагига яқин ҳамдард одами йўқ. У қуёш, ой, булутларга термилади. Ёздаги ҳарорат, тупроқ-чанг, кўланкаларни, кечаларни; куздаги ёмғир, сарғайган баргларнинг тўкилишини, баҳор офтобини, ёмғиру шабадасини; қишда қорнинг эланиб ёғиши, қорга бурканган борлиқ, дарахтлар, сумалак, музлар қорнинг оёқ тагида ғирчиллашини... ҳамма-ҳаммасини жон-дилида кўради. Ҳамма ўсимликлар, гуллар, ҳамма жонзот, ҳамма ранглар, ҳамма товуш... яхши. Дунёда ҳамма нарса яхши!.. Турли япроқча ва гуллар солиб қўядиган дафтарини бир-бир варақлаб, соатлаб томоша қилади. Шундагина руҳи тинчланиб, ором олгандай бўлади. У дераза тоқчасидаги тувакчага солинган гулга тикилиб ўтиради. Кейин яна зерикиб, ёлғизлик, уйқусизлик. У япроқча ва гуллар соладиган дафтарини Шоҳидадан ва қизлардан эҳтиёт қилиб, яшириб қўяди. Қўриб қолгудек бўлишса, япроқчаларини синдириб, мижғилашиб, Обидани калака қилиб кулишларидан, «гўдаккина» дейишларидан қўрқади. Бундан унинг дили оғрийди, хўрлиги келиб, аллақарларга кетиб қолгиси келади.

У ўқишнинг кундузгисига ҳужжат топширганди, йиқилди. Қириш имтиҳонларида ўзини унга яқин олиб, орқа ё олдига ўтириб: «Мана бу нима? «Х» билан «ҳ» ни ажратиб беринг?» деб имтиҳонлардан ўтиб

келган Шоҳида ҳам йиқилиб, ўша куннинг ўзида, «қурилишда ишла-
сак, ўқишга осон қабул қиларкан, юр, Обид» деб уни ҳам судради, қу-
рилишга ишга киришди. Кейинги йили ўқишга ҳам. Кейин босмахона...
Обида дастлаб жуда-жуда севинган эди, ҳамма азоблар ўқишга ки-
риш билан унут бўладигандек туюлганди. Бора-бора... кечаси ўқи-
ни ҳам майли-ку, ўқишдан кейин ётоққа келиб олгунча жони ҳалқуми-
да туради. Яна сахар туриб ишга, ишдан ўқишга, ўқишдан ётоққа
югуриб, толиқади. Тамадди қилиб олишга ҳам баъзан вақт топиб
бўлмайди. Ошхона, машиналар тиқилинч. Яна кундузи ўқиғанлардай
саёҳат, экскурсияларга ҳам бориш йўқ.

Ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди, бирдан факультетда
«Арслонбобга борамиз экан» деган гап тарқалиб, Обида биринчи
бўлиб рўйхатга ёзилди. Саёҳат раҳбари эстетика фанидан дарс бера-
диган ёш домла Аваз Қодиров эмиш. Бу домла уни кўрганда, илжа-
йиб ширин гапирса, аччиғи келиб ёмон кўриб юрарди, бирдан ўйла-
ниб, хайрихоҳ бўлиб қолди... Бугун жўнашлари керак.

Дераза олдида хаёлчан турган Обиданинг қорачиғида чироқ шуъ-
ласи учқунланар, юрагини аллақандай ҳазин ва сирли туйғулар ўр-
тар, эзар эди. У хурсанд эди, мана шу хурсандлик борлиғини олов-
лантирар, бетоқат бўлар эди.

Булбул товуши аллақачон тинибди, қаердадир кучук акиллайди.
Кимдир ўрта йўлни супурапти.

Обида тезроқ тонг отишини хоҳлаб, жойига ётди, кўз юмди; туши-
га баҳайбат тоғлар, минг хил гиёҳ-кўкатлар, сув, тошлар кирди...

* * *

Обида ғала-говурга қўшилмай, «Икарус» деразасидан ортда қолиб
кетаётган нарсаларга қараб бораркан, кўнгли ёришиб кетди. Кимдир
транзистор қўяди, Шоҳида ва Тилов деган йигит ўртада ўйнайди.
Обиданинг кўзи гоҳо ҳайдовчига гапириб бораётган Аваз Қодировга
қараб қолади-да, ўз-ўзидан уялиб, яна ойнага юзланиб олади. Маши-
на энгил, силкиниб-силкиниб, шувиллаб боради.

Икки томон ғўза. Гоҳ-гоҳ бир қаричча кўтарилган ғўзалар ичида
бошига оқ дурра боғлаб кетмон чопаетган қиз-жувонлар кўзга таш-
ланади. Онда-сонда одамлар яшайдиган уй, маккажўхоризор кўрина-
ди-да, яна йўл четига қатор экилган тутларнинг ортида ғўзазор уфқ-
қа уланиб кетади. Йўлга яқин тут ва ғўзаларни чанг қоплаган. Гоҳо
пахтазор охирларида томига хашак босилган чайла-бостирмалар ҳам
кўриниб қолади.

Улар соат учларда атрофга тоғ билан қуршалган Арслонбоб қиш-
лоғи марказига етиб келишди. Атрофи тоғ билан қуршалган қишлоқ-
ни қоқ иккига бўлиб оқаётган сойнинг тошлоқ жойлари катта-кичик
машиналар билан тўлиб кетган. Кучоққа сизмас оқ харсангтошларга
урилиб-тўзиб оқаётган сув товуши борлиққа сеҳр-салобат беради...
Обиданинг руҳи тинч ва осуда эди. Оғир ўйлар, мижғов туйғулар ўр-
нини ширин туйғулар эгаллаган, ҳаёт, борлиқ беадад азиз, ширин
эканлигини илк бор сезиб, илк бор кўраётгандай.

Ҳамма жой-жойини эгаллаб, бозор ёнидаги кўчадан «Арслонбоб»
турбазасига кўтарилганда, у тамоман бахтиёр эди.

* * *

Обида брезент палатанинг четини қайириб, ташқарига қаради.
Осмон қорамтир-кўкиш тусда, салобатли тоғ чўққилари қорайиб кў-
ринади, ғира-шира ёруғлик борлиққа аста-секин сингиша бошлаган.
Яшгинида сув чулдирайди. Обида жемперига ўралиб, жунжикканча
ташқарига чиқди. У эгилди, қадини ростлади ва бирдан спорт майдо-
нида ўзига қараб турган одамни кўриб тўхтаб қолди.

— Обида!

Унинг юраги орзиқиб, энгикиб кетди, эркак кишининг «Обида!»

дейиши унга хуш ёқиб, кўзини юмганча карахт туриб қолди. Унинг олдига бўйнига сочиқ ташлаб олган спорт кийимидаги Аваз Қодиров келди. Домла билинар-билинмас ҳансираркан, қизга қувноқ назар солди, қўл чўзди. Обида бир дақиқа нима бўлаётганини билмай довдираб қолди, домланинг қўли сиқиб турган бармоқларини секин тортиб оларкан, қаерга қарашни билмас эди.

— Яхши дам олдингизми, ҳавоси зўр-а?— У атрофга қувноқ боқди. Обида ўзидан ўзи жилмайиб, билинар-билинмас бош қимирлатаркан, домланинг спорт кийими қисиб турган гавдасига кўзи тушиб қолишидан чўчирди.

— Юринг! Қаранг: тонг-г, қандай маза! Айланиб юрамиз...

Обида тараддудланди, қўли билан сочини сийпаб тараганча олдинлаётган домласига беихтиёр эргашди. Жимлик. Фақат қизнинг юраги «гурс-гурс» тепади. Оёқ остидаги кўкатлар юмшоқ, нам. Обида икки қўлини саланглатганча олдинга бир оз эгилиб юраётган домланинг кедисига қаради. Домла осойишта. У гоҳ-гоҳида бармоқларини қирсиллатиб, ўзича «да» деб қўяди.

Қиз кўп ўтмай биронтаси домла билан юрганини кўриб қолишидан хавотирланиб, ўзини гуноҳкордай сизди. Айни вақтда, домла мутлақо безътибор, осойишта ва хотиржам юрган бўлса ҳам, Обиданинг нозиклиги, тортинчоқлиги, хуркак қарашларига диққат қилар, «да», дерди. У бу қизни ўзи кўз остига олиб юрган қизлар билан хаёлан таққослар, назарида бошқа қизлар кўпол, пишқириб-ирғишлаб юрадигандай, бу қиз эса тамоман бошқачадай эди. «Бундай қизлар ҳақиқий уй бекаси бўлади, айтганингни қулингдай бажаради».

— Обида... биласизми?!— домла бирдан тўхтаб, қизнинг тирсагидан ушлади. Қиз беҳолланиб, баданида қалтироқ турди.

— Қўрқаман, — ожиз шивирлади у. Домла чўчитиб юборганини сезиб, қўлини тортди. Обида тамоман ноқулай ҳолатда қолди, ҳислари тошди, беихтиёр кулиб, бўёқ нималигини билмаган нозик лабини тишлади.

— Мен сизга билдириб қўймоқчи эдим, — домла унга синовчан тикилиб, бир оз жим қолди. Обида энтикди.

— Ҳали нонуштадан кейин катта шаршарага борамиз.

Обида бўшашиди. Улар спорт майдонига келиб қолгандилар. Обида унинг кулги тўла юзига, серзавқ учқунланган кўзига бир қарадио дарҳол кўз олиб қочди, «хайр» демоқчи эди, товуши чиқмади, палата томонга бир оз юрди-да, юраги тошиб, ҳовлиққанча югуриб кетди.

* * *

Дипломант студентлар икки домла раҳбарлигида шаршарага жўнашди. Саёҳатчилар дарадан олдинма-кейин қатор кетишарди. Узоқ, ўнқир-чўнқир йўл босишга ўрганмаганларидан уларнинг оёқлари толади, тўхташиб, нафас ростлашади-да, яна илгарилашади. Сафнинг охирироғида бораётган Обиданинг тиззалари толиб, тошга оёқ қўйганча тўхтаб, ён тепаликка қаради.

— Анқаймай юрсангчи, Обид ўлгур, — орқадан итарди Шоҳида.

— Вой-вой, тушиб кетаман, эй-й...

— Ажаб бўлди, — Шоҳида шарақлаб кулганча олдинга ўтиб кетди. Обиданинг кедисидан нам ўтиб, оёғи совқотди.

— Келинг, Обида, қўлингизни беринг!

Обида қаддини ростлаб домлага ийманиб қаради, бошқалар олдида қўл узатишдан тортинди:

— Йўқ, ўзим...

— Келинг-келинг... — домла интилиб, унинг билагидан ушлаб олди. Обиданинг кўзлари йўлда бўлса ҳам, эси домланинг иссиқ кафтида эди. Бу иссиқлик қўлидан ўтиб, борлиғига тарқаетгандай.

— Шундан ўтсак, шаршара, — деди сув шарқираб тушаётган тош тепа олдида тўхтаганларида домла Обидага. Обиданинг домла билан

элакишиб кетганини кўрган Шоҳида ёнида тепага тикилганича турган Таваккалга нималардир деб кулди, қаттиқ-қаттиқ йўталиб қўйди. Обида парво қилмади, домла эса кулимсираган кўзларини Шоҳидага қисиб қўйди. Обида Аваз Қодиров ўзига яқин олаётганидан қувонар, руҳида домлага нисбатан илиқ туйғулар тобора кучайиб борар эди.

— Шу сув катта шаршараники, шаршарага келдик,— домла олдинни кўрсатиб, унинг елкасига қўл қўйди, бу Обидага хуш ёқди.

Вой-бў-ў, балат-ку!

Тепадан эшилган оқ ипакдек чўзилиб ҳайбат ва шитоб билан пастга отилаётган сув тўзиб, ҳўл чағир тошлардан сирпана-сирпана олдинга интилаётганларнинг энгил-бошларини ҳўл қилар, жунжиктирарди. Транзистор, магнитофон, фотоаппарат кўтарганлар сув ёқалаб олдинга интилишади.

— Анавиларни қаранг,— деди домла. Обида атрофга аланглади.

— Ана-ана, бу ёққа қаранг.

Обида шаршара суви тушаётган жойда филдек тош устида бир-бирини ушлашиб турган яланғоч аёл ва эркакни кўриб, тилини тишлади. Қўққисдан қараганидан уларнинг бадан рангидаги чўмилиш кийимини пайқамагани, пайқади. Ҳамманинг кўзи ўшаларда. Эрининг қўлидан маҳкам ушлаб эгилиб турган аёлнинг юзида кулги. У тош устига ўнғай жойлашишга ҳаракат қилиб, тиззаларини сал букканча ўтириб олди, қўлини бошига тираб, тошнинг устига узунасига чўзилиб ётди. Эркаки пастга тушди, ўнғай жой излаб бир оёғини ён томонга узатиб чўнқайди-да, суратга туширди.

— Совқотмадимикин?

Ушалар маза қилди, юринг,— деди домла Обиданинг елкасига кафт қўйиб. Улар илгарилаб кетишди.

* * *

Тонг қоронғисида йўлга чиққан студентлар соат ўн бирларда бия боқилаётган жойда тўхташди. Уларнинг шериклари «узоқ экан, биз шаршарага ўтамиз», деб чўпонлар ўтовида қимиз ичишиб қолишди. Аваз Қодиров билан Обида тоғ томонга кетаверишди. Обида сархуш. У домлага тез-тез қараб қўяди, яқин одами борлигига ичдан суюнади, кўнглида чексиз чаманзор ҳосил бўлгандай, чаманзор ўртасида Аваз Қодиров жилмайиб тургандай. Кейинги кунларда бошқаларнинг учирма-қочириқларига ҳам парво қилмай, домлага тамоман боғланиб қолди. Унинг жилмайган чехраси кўз олдидан сира нари кетмас, сира ажралгиси келмасди. Иккаласи ҳам бир-бирига жилмайишиб тобора кўтарилишарди. Доим олдинга эгилиб ҳушёр юриш уларни толиқтиради. Бир вақт олдиндан дупур-дупур, бола қичқириғи, ҳуштак, «Чу!» деган товушлар келиб, отлар чопиб ўтди, от минган бола кўринди, у тизгинни тортар, отнинг чопишига монанд силкинарди.

— Ҳой бола, Намозли тошга шу йўлдан чиқамизми, тўғри кетяпмизми?— бақирди домла қўлини оғзига ҳовуч қилиб. Бола калласини лиқиллатиб, тезда кўздан йўқолди, у кетган томондан қичқириқ, отлар дупури эшитилиб турди.

— Кичкина бола-ку, йиқилмай юришини,— деб қўйди Обида.

Домла қизнинг бўғриққан юзига, тер йилтиллаган пешонасига қараб, мийиғида кулимсиради.

— Қани юринг. Булар туғилгану, отга минган.

Улар ёнбағирдан кўтарилишда давом этишди. Обиданинг тезда оёқлари толиб, энгашиган кўйи ортига-пастга қараган эди, боши айланиб, ўтириб қолди. Олдинроқда домла ҳам кулиб, ўтирди-да, сурилиб-сурилиб Обидага яқинроқ келди. Ҳансираётган Обида атрофга завқ билан қарар, ён томондан отларнинг кишнагани эшитилиб қоларди.

— Чарчаб кетдим... Ҳали узоқми, домла?

Домла кулиб, ён томондан унинг оппоқ томоқларига, пирпираб турган киприк-қошлари, қиррадор бурни, жемперини туртган мўъжазгина қўшалоқ кўксига зимдан суқ билан назар ташлаб олди.

— Яқин қолди,— деди у секин ва тепага кўз ташлади.

— Пастдан яқинга ўхшайди-ю юраверасан-юраверасан,— қизнинг эркаланиши домлага хуш ёқиб, кулиб қўйди.

— Кетдик, ҳали қайтишимиз ҳам бор.

Жўнашди. Обида ҳориган, оёқлари оғриган бўлса ҳам, руҳи тетик ва бардам эди.

Улар пешинларда улкан қоятошга етиб боришди. Бу ер салқин, муздек экан. Обида энтикди, атрофга, бир-бирига мингашиб-мингашиб баландлаб-пастлаб кетган тоғлар, қояларга суқ билан термилди. Тамоман яйраб кетди.

— Бу ёққа келинг.

Обида ҳузур қилиб, домла чўнқайиб ўтирган томонга юрди.

— Буни қаранг.

Обиданинг кўзлари ёниб кетди. Булоқча. Бир-бирига мингашган харсангтошлар тагидаги қоронғиликда сув жилдирайди, кичкина ирмоқча ҳосил қилиб, ташқарига оқиб чиқади.

— Мана, ичинг, бўлақолинг,— деб домла ҳовучида сув олиб Обидага тутди. Қиз сувни ҳўплади, домла илжайди. Сувнинг совуқлигидан унинг оғзи музлаб, «бўлди», деди булоқдан кўзини узмай. Сув майда тошчалар орасида ёйрилиб тарқайди, кўзмунчоқдай йилтирайди.

— Ановини қаранг,— домла кўзи билан тепаликка имо қилди. Обида қаради. Тоғ тепасидан тошдан-тошга чаққон сакраб, елкасига рюкзак осган шортикли сариқ рус киши ирғишлаб тушиб келарди. У уларнинг ёнига тезда етиб келди, ётиб, булоқ сувидан симирди.

— Қорга... яқинми?— домла чўққида қуёшда йилтиллаётган қорларни кўрсатиб сўради. Рус елка қисди. Домла саволни русча қайтарди.

— Чиқса бўладими, ораси қанча?

— Икки соатда етасан,— у ўрнидан тураркан, қўлининг тескари-си билан оғзини артди.

— Бир ўзинг чиқдингми, шерикларинг қани?

У силкиниб рюкзагини тузатаркан:

— Пастда,— деди-да, яна тошдан-тошга чаққон сакраб, пастга тушиб кетди.

Ўтиришди. Домла қизнинг тирноғига билмаган бўлиб тирноқ тегизди, бармоғи учини бармоғи учи билан сийпалади. Обида қўлини тортиб қўйди. Бу ҳол икки-уч такрорланди. Кейингисида Обида ўзини сезмаганга олди. Аваз унинг бармоқлари орасига бармоқ киргизиб силаб турди-да, бирдан кучоқлаб, юзини юзига босди. У қизнинг лаб-томоқларидан суқлик билан ўпиб-тишларкан, унинг тиззасига кўндаланг ётиб қолган Обида қўрқиб кетди, жон ҳолатда типирчилаб, тобора маҳкамроқ қисаётган домланинг кучоғидан кутулишга уринди, жағидан итариб-туртиб йиғлаб юборди.

— Қўйиб'юбор! Қўйиб юборинг!?

— Ҳозир-ҳозир... Обида, жоним...

— Йўқ-йўқ, боринг-боринг!

Обида титраб-қақшаб йиғлаб, унинг жағ-бўйнига қўл тираб тимдалаб ташлади. Аваз қизнинг кўзидаги жиққа ёшни кўриб, кучоғидан бўшатди. Обида ўрнидан тура солиб, юзини чангаллаганча нари кетди. У булоқ бўйида чўнқайиб, юзини беркитиб олди. Аваз жағларини сийпаларкан, унга кулимсираганча қараб қолди, шошмай ўрнидан турди, қизга яқинлашиб, ёнига ўтирди.

— Ҳаммаёғимни шилиб юбордингиз-ку,— деди ён томондан унинг қиррадор бурнига қараб. Обида индамади, сувга тикилганча ўтираверди. Кўзидаги нам қуриб, мутлақо хотиржам бўлиб қолганди. Домла кафтини унинг пешонасига қўйди. Иссиқ. Домла унинг юмшоқ, чўғдек юзидан силаб-сийпади, ўзига қаратди. Обиданинг кўзлари домлага маъюс қараб қолди, сўнг бирдан унинг бағрига бош қўйди...

Борлиқ куйлаётгандай, Обидани аллалаётгандай, эркалаётгандай. У осмонга тикилганча маст ҳолда ётарди. Атрофдаги кўкатларга ҳам жон киргандай. Яшил, бинафша, пушти гулли ўсимликлар узра асал-арилар визиллайди, рангдор капалаклар учади.

Обиданинг орқасига тош ботаётган бўлса ҳам ўрнидан тургиси келмай, танасида ширин ҳорғинлик сезиб, нариларда айланиб юрган домлага мулойим қарайди, ўзига илгаригидек қарамаётганига ҳайрон бўлади, юрагида нохуш ўйлар ўрмалаётгандай.

Домла айланиб-айланиб унинг ёнига келиб ўтирди.

— Аваз ака... Умрбод шу ерда қолиб кетсак-чи?!— Обиданинг «ака» деганига домла жилмайиб чўккалади, қўлини қўлига олди.

— Оббо Обида-ей. Бу ер яхши. Бироқ, иш, уй-жой дегандай. Қиш келади...— У бир оз жим қолди.— Қайтамизу тўй қиламиз.

Обиданинг юраги орзиқиб, қўлини белига тираб турган домлага мўлтиради, беҳолланди, толиқди. У негадир ўзида қўрқув сезиб, ўрнидан тез турди-ю, домланинг қўлидан ушлади, бармоқларини сийпа-лади, тишлади.

— Чиройли, а, Аваз ака?

Домла унга кулиб қаради:

— Менга қаранг. Уйдагиларингиз ҳақида гапириб бермадингиз-ку.

Бундай гапни кутмаган Обида бир муддат довдираб, қаққайганча туриб қолди. Юзлари ловуллаб, пир-пир уча бошлаган лабини алам билан тишлаганини ҳам сезмай, бошини эгиб олди. Домла Обидани ўзига қаратди. Унинг кўзларида ёш ҳалқаланиб турарди. Обида энтикиб ютинди-да:

— Улар... йўқ,— дея ожиз шивирлади.

«Йўқ бўлса йўқдир-да, ташвиш камроқ бўлади», кўнглидан ўтди домланинг. Обида уялиб, оёқларини типирчилатди. Бирдан дупур-дупур эшитилиб, улар ён томонга қарашди, домла уни ерга тушириб, қошидан ўпиб қўйди. Сўқмоқ йўлдан бир-бирига тиралишиб отлар келарди. Улар тўдаланиб-тисарилишиб, қаторлашганча тўхташди.

— Биздан чўчияпти, юринг кетайлик, сув ичишин.— Обида домланинг қўлини қўйиб юбормай ердан ҳарир дуррасини олди...

* * *

Йўл ёқасидаги светофорнинг яшил кўзи ёниши билан тўхтаб қолган машиналар яна физиллаб кетди. Қўғирчоғи қийшайиб қолган қизил барқут ленталар, шарлар билан безалган «Волга» чапга қайрилиб, қаторлашган ЗАГС машиналари ёнида тўхтади. Кун иссиқ бўлишига қарамай, Авазбек костюм кийиб, бўйнига галстук боғлаб олган. У машинадан чаққон тушиб орқа эшикни очди. Авазбекнинг «Облсовпроф» деган жойда ишлайдиган холаси, оқ либос ичида ўзини омонат сезиб, бошини қўйи эгиб олган келинчак, сочини шокилашокила осилтирган Шоҳида бирин-кетин машинадан тушишди. ЗАГС эшиги олдида ясанган-тусанган тўп-тўп йигит ва қизлар. Қўлларида гул. Бир ёнда Шоҳида, бир ёнда Аваз, хола олдинда Обидани ўртага олиб ичкарига юришди. Улар ичкари кираётганларида, Авазбекнинг оғайнилари зангори «Жигули»да келишиб, салқинда тўхташди.

Ичкарида одам кўп экан. Янги туғилганларга гувоҳнома олиш учун турганлар ҳам, ўлган одамни кўмишга рухсат қоғози сўраб келганлар ҳам, никоҳдан ўтувчилар ҳам навбат кутишарди.

— Сизлар тура турунглари — дея Авазбекнинг холаси никоҳ хонасига кириб кетди. Тўй дарағи чиққандан буён шу хотин иш битиради. У керакли жойларга учраб, тўққиз қаватли уйнинг иккинчи қаватидан Обидалар учун уч хонали квартира олганмиш. Обида ўша уйга келин бўлиб боради. Унга Авазбек айтди. Хола кеча ўзининг «Жигули»сида Обидани ЦУМга олиб бориб, келинлик либоси харид қилди. Обида пулдор, «Қазбек» папиросини оғзидан узмайдиган, эркаксифат,

ўта камгап басавлат бу хотиндан тортинар, уялар эди; қаерга боришса, «опа-опа»лаб унга қўл қовуштириб туришарди.

— Сен, писмиқ ўлгур, кўкат кўтариб юриб домлани йўлдан урган экансан-да,— ҳийлагина ўйчан бўлиб қолган Шоҳида бошини эгиб ўтирган Обиданинг қулоғига шивирлади. Унинг товушида аллақандай ҳасад, ғайрилик бор эди. У домлани Обидадан қизганар, домла Обида билан шунчаки гаплашиб туради, деб ўйлаганди, тўй қилиб, қайлиқ қилиб олишини хаёлга ҳам келтирмаган эди. Бундан студентларнинг кўпчилиги ҳайрон қолишди. Айниқса қизлар. Баъзиларига «бир қишлоқи қиз»нинг шундоқ бадавлат домлани эгаллаб кетиши алам ҳам қилди.

— Қани, Авазбек, келинпошша, келақолинглар,— Авазбекнинг холаси уларни чақириб қолди. Улар хонага киришаркан, Шоҳида Обидага: «Дадил бўл!» деди. Обида энтикди. У нималар бўлаётганини англаб етмас, юраги ҳувиллаб, томоғида ёнғоқдай қаттиқ бир нарсаси туриб қолган эди. Вужудини аллақандай ҳадик-қўрқувлар чулғаб олган. Бу эрга бунчалар тез олиб келишгани уни даҳшатга соларди. Қишлоғи, онаси, йиқилиб-сурилиб юрадиган укалари қаерларда қолиб кетишди?! Дилшод укаси мактабга бордимикин?! Раъно-чи?! Улар опаларининг эрга тегаётганини билмайдилар-ку! Бирга ўқиган синфдошлари — Фарида, Насибаларни тўйга айтмаган-ку?! Дадаси-чи?! Обиданинг ичи музлаб кетгандай бўлди, йиғлагиси келди.

— Куёв билан қайлиқ қолсин, сизлар чиқа туринглар,— деди бурнининг ёнида жунли холи бор ЗАГС ходимаси Авазбекнинг холасига.

Авазбек билан Обида яқинроқ стулларга таклиф қилинди, қолганлар ташқарига чиқди. Ходима катта дафтарга нималарнидир ёзар, «совет оиласи», «бахт», «граждан», «ҳуқуқ» сўзларини аралаштириб татарча талаффузда тинмай сўзлар, Обида ҳеч нарсаси уқмас, хаёли аллақайларда учиб-кезиб юрарди. Кўз олдида олис қишлоғи, ота-онаси пайдо бўлар, ҳис-туйғулари гўжғон ўйнар, гўё бошида дунё айланарди. Уни никоҳлаяптилар. Ота-онаси беҳабар, кимсасиздай. У бахтли бўладими? «Бахт» дегани нима ўзи?

— Бир-бирларингни севасизлар?— ЗАГС ходимасининг бу сўзи Обидага жуда узоқдан эшитилгандай бўлиб, қулоғи шанғиллади. У бошини кўтариб қарамаган бўлса ҳам, эри бўлмиш одамнинг қарши-сида эканини ҳис қилди. Нега уни қийнайдилар? «Севасизлар» дейди... Севадими?.. «Севаманми?» Билмайди. Катта одамлар, қаватли иморатларга кўника оладими?

— Имзо чекинг, мана ручка.

Обида ручкани олди. Бармоқлари ўзиники эмасдай. Қимдир бармоғига ялтироқ узук тақиб қўйибди. Албатта, бу Аваз акасининг иши. У энди Аваз акаси эмас — эри...

* * *

Обида ошхонада йилтироқ чойнакни юваркан, эшик қўнғироғи уст-ма-уст тинг-тинглади. Ичкарида домла йўталди. Обида қўлини сочиққа шоша-пиша артди-да, эшикка юрди.

— Келинлар...

Эшик олдида уларникидан ҳар куни бир хабар оладиган новча студент йигит, қўл қовуштирганча бетини дўрдайтириб кулиб турган кўпол бир одам, кичикроқ, соддагина бир бола ҳам турарди.

— Домла уйдадилар?— сўради студент. Обида ичкарига кириб «шогирдингиз келди» деди.

— Бир ўзими?— диванда оёғини чалиштириб ўтирган домла ўр-нидан кўзгалди.

— Учта.

— Ҳа-а... Балкондаги дастурхонни тузатиб қўйинг,— домла шундай деб ташқарига юрди. Обида балконга чиқиб, доира столга дастурхон ёзаркан, гўнғир-гўнғир товушлар, домланинг «да» дегани эшитилди. У дастурхонни домла айтганидек тузади. Домла унга: «Биз-

никига меҳмон келиб, дастурхон тўғриланг десам, яхшилаб безанг, ҳамма нарсадан, ичимликдан ҳам бўлсин», деб тайинлаб қўйган. Обида холодильникдан «Плиска» коньяги олиб қўяркан, меҳмонларни бошлаб домла кириб қолди. Обида қимтиниб, ошхонага ўтиб кетди.

Обида келин бўлиб келибдики, уларникидан одам узилмайди. Кўринишдан ҳайбатли, савлатидан одам чўчийдиган менман деганлар ҳам, содда, ҳокисор одамлар ҳам бор булар ичида. Домла уларни бир хилда хуш қабул қиларди. Келганлар совға-салом билан ароқ-коньяккача кўтариб келишади, аммо, домланинг ўзи меҳмонлар олдида бир қултум ҳам ичмайди, ёлғиз қолгандагина коньякдан бир оз татийди. Сабзи-пиёзга ўхшаш уй-рўзғор майда-чуйдаларини ҳалиги студент йигит келтириб бериб туради. Уларда ҳамма нарса бор. Сервант, радио, телевизор, гилам, телефон... Домла хушчақчақ, қайлиғига ўта меҳрибон, юмшоқ, ширин сўз. У мутлақо тинч, кечалари телевизор кўрар, журнал варақлар, узлуксиз жиринглаб турадиган телефонда аллакимлар билан сўзлашар, аллақерларга бориб-келиб турарди.

Обида, ҳамма нарса етарли бўлса ҳам, эри билан яхши турган бўлса ҳам, баъзан аллақандай ваҳимали ўйлар чангалида қолар, қурқур сиқилар, ота-онаси, укаларини ўйлар, йиғлар эди. Баъзан деразадан ташқарига термилганча туриб қолар, барглар билан, ҳаво, булутлар... билан хаёлан дардлашарди. Ота-онаси тўғрисида домла сўрамаган, Обида сўрашини хоҳламайди ҳам.

Яқинда Обида яширинча қишлоқларига борди. Домла ўша куни кечроқ келаман деб чиқиб кетган эди. У анчагача иккиланди. Қийинди, ечинди. Кўчага чиққанда ҳам иккиланарди. Охири такси тўсиб, қишлоққа жўнади. У такси ойнасидан уйларга, йўл, дарахтларга тикилиб бораётган бўлса ҳам, ҳеч нарсага кўрмас, миясида қарама-қарши ўйлар ғужғон ўйнади. «Уни ким кутиб олади? Нима дейди? Шунча вақтдан буён бормайди-ку?! Укалари, онаси уйдамикин? Уйда... ҳалиги чол ҳам бўлса-чи?! Унга нима дейди? Дада дейдими? Узининг дадаси-чи?! У ҳозир қаерда? Қўшнилар кўриб қолишса-чи?! Улар нима дейди?..» Обида бора-боргунча ўзига савол берар, жавоб тополмас, қийналар, секин «уф» тортарди. Қишлоқ Совети идораси олдида учтўрт одам такси ўтиб кетгунча тикилишиб қолди. Обида уларни танимади. Ана, ферма. Деворини янгилашибди. Аनावи эшик Фариларники. Кўчада одам йўқ, ҳамма далада шекилли. Кўча эшиги ўрнига чипта қоп тўсилган ҳовли олдида қошлари ўсиқ, кўзлари чақчайган соқолсиз чол турарди. У ўзидан ўтиброқ тўхтаган таксига диққат билан тикилди. Уни кўрган Обида беҳолланди.

— Муллака, илтимос, мени шаҳарга қайтиб обориб қўйинг, ҳақингизни бераман,— дея олди у аранг. Таксичи дўпписини кўтариб, бошини қаширкан, Обидага шубҳа билан қаради.

— Бу ерга нега келдингизу нега кетасиз?

— Бир ўртоғимникига келаётгандим, ғалати бўлиб кетяпман, обориб қўяқолинг, амаки,— деди Обида йиғлагудек бўлиб. Чол чақчайганча ортга бурилаётган таксига кўз қадаб тураркан, Обиданинг юраги ловуллади. У яратилганига мингдан-минг пушаймон бўлиб, уйига ета-етгунча ўзига келмади...

Обида йўлакдаги шарпа, ғовур-ғувурдан ўзига келди.

— Анвар, сен буларни кузатиб қўй. Китобни кутубхонага топширинглар, бўпти, бу ёғи битди демасдан, жиддий тайёргарлик кўраверсин.

— Мана, ўзинг эшитдинг, химияга яхши тайёргарлик кўришинг керак экан,— деди йўғон овоз. Бошқа овоз ғўлдиради.

Меҳмонларни кузатган домла Обиданинг олдига кириб, эркалаб юзидан, сочларидан силади.

— Чарчамадингизми?

— Чарчайдиган ҳеч нарса йўқ-ку.

Хотинининг уйни тоза, саранжом тутиши, ҳамма ишни кўнгилдагидек, вақтида бажаришидан хурсанд бўлиб, уйланишда янглишмаганидан, ўқи бехато кетмаганидан мамнун бўлиб, кўзини юмиб, роҳатланиб турганда, эшик қўнғироғи яна «тинг-тинг»лади.

— Яна ким бўлди?— домла кўзини очиб, эшик томонга юрди.

Ташқарида яна ҳалиги йўғон товуш эшитилди.

— Ҳе-ҳе. кечирасиз, домла, сетка қолиб кетибди. Шу, ҳалиги... китоб ўшанинг ичидайди, — деб кулди у.

— Шунақами? Киринг-киринг, олинг китобингизни.— Қайтиб келган меҳмон балконга ўтиб анча тимирскиланди, қайтиб чиқётганда қўлида дастрўмолга тугилган нарса борлигини Обида кўриб қолди. Домла уни жўнатиб, эшикни қарсиллатиб ёпди.

— Хонамга чой берасиз,— деб ўз хонасига ўтиб кетди, ичкаридан хунук сўз билан сўкингани эшитилди. Обида ҳайрон эди. Ҳалиги киши китоб деб бошқа нарса олиб чиқиб кетди. Орқасидан домла сўкинди. Нега буларнинг гапи ғалати, сирли?! Унинг хаёли илгариги кунги нарсага кетди. Бундан икки кун олдин сервантни артиб-тоза-лаётиб, чойнак-пиёлаларни ҳам ювиб қўяй деди-ю, жўмрагига товус пати суқилган катта чойнакни қаради. Ичидан пачкалари бузилмаган бир даста йигирма беш сўмлик чиқди. У олдинига ҳайрон бўлди. Кейин капалаги учиб кетди. Шундан бери ваҳимали хаёллар, аллақандай шубҳалар билан юрганди. Эридан сўрамоқчи бўлди-ю, индамади. Бугунги гап-сўзлар ҳам... У эрининг олдига чой ва пиёла кўтариб кирди. Эрининг чехраси илгаригидек очиқ, журнал варақлаб ўтирарди...

* * *

Баҳорнинг бўшаштирадиган кунлари. Обида аёллар консултациясига қатнашди. У ҳозир ҳам ўша ердан қайтпти. У одамлардан уялар, дўппайган қорни устига бармоқларини чалкаштириб хилват жойлардан юрарди. Келса, эри уйда экан. Обида оқ плашини ечиб шифонерга иларкан, эри чақириб қолди.

У газга чой қўйиб, эрининг хонасига кирди. Индамай ерга қараб турган эди, эри рўпарасидаги юмшоқ стулга ўтиришини сўради. Обида ўтирди. Эри столга чертиб-чертиб турди-да, кулимсираган синчков кўзини хотинига қадади.

— Бунақа қараманг, Аваз ака,— деди Обида ва турмоқчи бўлди. Эри унинг тиззасига қўлини қўйиб, яна бир оз тикилиб турди.

— Биласизми?— дея тўхталиб қолди у.— Кейинги вақтда сал бошқачароқмисиз, ўзгариб қолдингиз?

Обида бошқоронғилигимга кўнглимни кўтаряпти, деб тушунди, эридан миннатдор бўлди.

— Илгариги куни хонадан чиқсам, балконда... эрининг гап оҳанги ўзгарди, — ўзингиздан ўзингиз алланарсаларни шивирляяпсиз. «Булутлар, ҳаво... куртагим», дейсизми-ей. Сервантда қаёқдаги кўкати-ей, томирларми-ей, тўлиб кетибди. Ўзингизда қандайдир руҳий ўзгариш сезсангиз... Ахир бу... одамнинг мияси тормозланиши мумкин... Яхши психиатр дўстлардан бор, қаратайлик, даволатайлик...

Обида аввалига ҳеч нарса уқмади, кейин эрига ялт этиб қараб, аллақаери жизиллаб, юраги ловуллаб кетди. У эрига термилганича лол ўтириб қолди. Тўғри, у илгари куни баҳор келганига севинган, баҳорга ҳаётдан хурсандлигини, яқинда... фарзандлик бўлишини сўзлаб берганди. Янги чиққан ўт, кўкат, ялпиз...лардан тўплаганди. Эри бўлса...

Обиданинг кўз олдидан тоғлар, отлар, харсангтошлар, гуллар... лоп-лоп ўтди, ичидан аччиқ бир нарса қалтираб отилиб чиқётгандай бўлди-ю, қоп-қора киприклари остидан ёш сизиб, карахт туриб қолди.

Аллақаерда... булбул сайраётгандай эди.

Ёқубжон Аҳмаджонов

БОЛАЛИКНИНГ ОЛТИ ДАҚИҚАСИ

ЛИРИК ПОЭМА

«Бизнинг бурчимиз эса, ҳамма халқларнинг болалари уруш нималигини билмасликларига, уларнинг болалиги осойишта, қувончли ўтишига интилишдан иборат».

Л. И. БРЕЖНЕВ.

Етти ёшга тўлмаган олам

Менинг жоним қалам ва бўёқ.
Миттигина рассом боламан.
Ёзишни-ку билмайман, бироқ
Ҳар қандай расм чиза оламан.

Расмларим бир дафтар. Турли:
«...Ана, Бувим. Бепоён боғда
Менинг учун қизиқ ва сирли
Эртақларин айтиб бермоқда...»

«...Ана, Отам. Уруш-уруш-да —
Фашистларни қирар беомон...»
Уни баъзан кўраман тушда,
Унгимда-чи, йиғлаб оламан.

«...Ана, Онам. Кулмоқда. Тирик.
Касалликдан қутулгандай. Шод».
Гўё уни ўлимга бериб,
Жон борица солмаганман дод...

«...Ана, Тоғам. Кўнгли кир. Қўпол.
Расмларимни севмас. Ярамас...»
Унга ниқоб — қоп-қора соқол,
Асли ёши унча каттамас...

Уни жангга яроқсиз билиб
Қолдиришган. У — бундан
хурсанд.

(Ешлигида томдан йиқилиб,
Оёғини синдирган экан...)

«...Ана, Опам. (Аслида — янгам.
У — Тоғамнинг юввош хотини.
Жуда ҳам ёш «янга» атасам,
«Опа» дейман шу боис уни...»)

«...Ана, Бола. Бу — мен.
Бошяланг.
Бу — Асила. Тоғамнинг қизи.
(Етакласам юради аранг,
Қўзичоқдай ёқимтой ўзи...»)

...Ҳаммадан ҳам Опамга оғир,
Камситади Тоғам маст бўлиб:
«Эркак — анқо уруғи ҳозир,
Хотин бўлса ётибди тўлиб...»

У Опамни «совуқ» дер. Ёлғон.
Опам каби олов аёл йўқ.
Дардли кўзи — қоп-қора гулхан,
Менга бағри ҳамиша иссиқ...

Тез бажарар ҳар қандай ишни,
Нозик тани тўла ғайратга.
...Турналарнинг расмин солишни
Менга ўша Опам ўргатган...

Олтин балиқ ҳақида эртак

Бошим оғрир.
Пешонам қизир.
Опам хафа, супурар айвон.
У яширар қизарган кўзин...
Нега Тоғам бунақа ёмон?

Эртакдаги подшодек золим
Тоғам бизга заҳар сочади...
У хўрлайди Опамни доим
«Гўшт тегмаган, товуқ поча» деб...

Нозик бўлса, майлига, бўлар.
(Шишиб — сасиб юрганлар
қанча?!)

Тоғамни бир савагим келар,
Кучим йўқ-да... Сўраман панжа...

Катталардек хаёлга толиб,
Ўз-ўзимча бир йўл топаман —
Қазноқдаги қармоқни олиб,
Тегирмонга қараб чопаман.

Ана, шовва. Бунда балиқ кўп —
Сакраганин кўрганман ўзим.
Сув ичида кезишар тўп-тўп,
Олтин балиқ ҳам юрар сузиб...

«Лойхўрагим юмшоқ ва илиқ.
Тилла балиқ, сенгадир бари.
Қўрқма, очкўз эмасман, балиқ,
Эртакдаги кампир сингари.

Ранжитмайман мен сени зинҳор.
Саройларга йўқ менда ҳавас.
Фақатгина уч тилагим бор,
Уч тилакка эриштирсанг бас...

Икки йилким, маъюс яшайман,
Ут куйдирар нозик танамни.
Энг аввало — сендан сўрайман —
Тирилтириб бергил Онамни...

Тоғам мени кўрмоқда малол,
Қўполлиги тегди жонимга.
Сен Урушни тамом қила қол,
Дадажоним қайтсин ёнимга...

Бермагину Опамга бойлик —
Таъналардан уни олиб қоч.
У шундоқ ҳам гулдай чиройлик,
Фақат сен кўр, Тоғам кўзин оч...»

Балиқ гапим эшитди гўё,
Пўкак сувга шўнғиди бирдан.
Шошилмадим тортишга аммо
Мен каттакон балиқчилардай...

Қармоғимни тортдим охири.
Ана, балиқ. Балиқмас — олтин!
Сакрар думин ҳар ёнга уриб.
...Уни уйда пақирга солдим.

Опажоним чақирдим дарров
(У қаларди тандирга олов)
«Опа, Опа, буёққа келинг!»
Опам келди қаршимга кулиб...

Нега тилла балиқ тутганим
Сабабини мен айтдим унга.
Қора кўзлар ёшланди ёниб,
Қошлар ўхшаб кетди тутунга.

«Эҳ, укажон, эртак бу — эртак...
Бу балиқни тутибсиз бекор.
Уни сувга қўйвориш керак,
Йўқса, ўлиб қолар жонивор.
Мени чиндан яхши кўрсангиз,
Бу балиқни жойига элтинг...»

Ҳеч нарсани тушунмай, гангиб,
Мен шовванинг бошига келдим.
...Сузиб кетди ул тилла балиқ
Ўзи билан тилагим олиб...

Олапар ўқ еган кун

Бугун ишга бормабди Тоғам.
Демак, жанжал бўлиши аниқ.
Қўрққанидан қалтирар Опам.
Ваҳималар босади мани...

Ошхонада йўқолибди гўшт
(Ўғри мушук киргандир тагин?)
«Кўзинг қайда эди, каламуш?!» —
Тоғам сўкар Опам «аймоғин».

...Кўшнимизнинг катта ити бор.
Ўзи юввош. Номи Олапар.
Кириб турар такрор ва такрор,
Бекор кирди аммо бу сафар...

«Шу егандир?» — қўпол қоматин
Қўрпачадан кўтарди Тоғам.
Тўнғиллади: «Инсоф қолмади
Бу замоннинг итларида ҳам...»

Тутган эди гуе угрини.
У бир пасда ичкари уйдан
Олиб чиқди... ов милтигини!

Олапар-чи, боқарди унга,
Ҳеч нарсани тушунмай, гаранг:
«Нима гуноҳ қилдим мен сенга,
Беғуноҳни наҳотки отсанг?!»

Мўлтирарди ёлвориб кўзи...
Аммо унга қарамас Тоғам.

У силтади. Қоришди юзим
Намли ернинг тупроқларига.
Ғазабланган Тоғам ўқ узди
Олапарнинг оёқларига...

Бечора ит инграб югурди
Очиқ турган эшикка томон.
Мен ортидан йиғлаб югурдим —
Олапарнинг изи эди қон...

Опамнинг кетиши

Сариқ барглар — боқсам қаёққа,
Гоҳ кўраман кўрқинчли тушлар.
Тепамиздан аллақаяққа
Учиб ўтди бир гала қушлар...

...Ўз ёнига ўтқазди Опам.
Гап бошлади у мени «сиз»лаб:
«Йиғлайверманг, укажон, кўп ҳам,
Сиз йигитсиз. Йиғлайди қизлар...

Сўнги марта ҳовли супурдим —
Хайрлашамиз, укажон, энди.
Тоғангиздан кўп «меҳр» кўрдим,
Йиғламоқдан кўзларим тинди.

Бу ерлардан кетаман олис,
Ишлаб балки бахтим топарман.

Мен ҳам билай — нимадир Толе,
Зеро, билдим — нелигин Армон...

Йироқларга, хаёлга ўраб,
Олиб кетгум Бувим ва Сизни.
Сиз умидсиз яшаманг сира,
Ҳар нарсага қийнаманг ўзни.

«Хайр» де энди, Асила қизим,
Бувижонинг, яхши Акангга.
Иш-пиш топай. Сизларни ўзим
Олиб кетгум бошқа маконга...»

Гарчи бугун ҳувиллаб дала,
Кунлар совуқ қўшиқлар айтар,
Лекин Қишнинг ортида — Кўклам,
Сафардан оқ Турналар қайтар...

Страхование шаҳодатномаси

Қиш бошланган. Ҳовлида ўзим —
Тоғам ишда. Бувим меҳмонда.
Ултирибман мен расм чизиб —
«Баҳор... Турна учар осмонда...»

...Тақиллатди эшикни биров.
Чопиб бордим кўзичоқ каби.
Очдим. Турар Собирвой мўйлов —
Маҳалланинг янги «котиби».

Салом бердим. У эса кулиб,
Силаб қўйди юмалоқ бошим.
Чўнтагимга пича қанд солиб,
Нимагадир сўради ёшим.

Айтдим. «Демак, уч фасл ўтиб
Бораркансан мактабга. Бу — соз!»
Кейин берди қўлимга котиб
Аллақандай бир варақ қоғоз...

«Бу қанақа қоғоз, амаки?»
«Сенга «сир»ни айтақолай, хўп,
Унга ўраб бўлмас тамаки —
Бу қоғознинг хосияти кўп.

Унга номинг ёзиб қўйсанг бас,
Хавф-хатардан ҳоли ҳовли, ер.
Унга ёзсанг — дўппинг ҳам
ёнмас...

Хуллас, уни сен Тоғангга бер».

Котиб кетди. Хонага чопдим.
Чиқиб олдим стол устига.
Мен ажойиб зўр нарса топдим,
Зўр нарсаки — ўзим истаган.

«Фақатгина шу ҳовли — жойни
Асраш нечун? Бу қоғоз — увол...
Асраш керак Дадамни. Ойни.
Турналарни. Мени эҳтимол...»

Бош қашидим қоғозни ёзиб:
«Қўп-ку асрайдиган нарсалар?»
Йўқ, бир варақ қиларкан озлик —
Сигмас ҳамма юлдуз, майсалар...

Сўнг келтирдим қалам ва бўёқ
(Биласиз, мен — рассом боламан,
Ёзишни-ку билмайман, бироқ
Ҳар қандай расм чиза оламан).

Аввал мовий Осмонни чиздим
Опам берган кўк қалам билан.

Оқ турналар қачон келади?

Зерикаман ёлғиз кун бўйи,
Қиш чўзилиб кетди жуда ҳам.
Ялинсам-да гапирмас қўйим,
Тилсизлиги қилади алам...

Менга ёқмас юлдузсиз кеча,
Менга ёқмас хўмрайган осмон.
Қачон кўкда Қалдирғоч учар,
Уруш тамом бўлади қачон?

Қиш кечаси узун бўлади,
Мен кўрқаман ўчганда чироқ,
...Опа, сени кўргим келади,
Асиланинг бўйлари қандоқ?

Ховлида қор дўппайиб ётар,
Оппоқ гўрдай кўзимга совуқ.
Нега ҳамон қайтмайди Отам,
Тегдимикин ё Отамга ўқ?

Дўқ ураман — эримайди қор,
Юзларимда совуқ ўрмалар.
Тушимда-чи, келганмиш Баҳор,
Тушларимда — оппоқ Турналар...

Куртакларни соғинди кўзим.
Қандай гўзал Капалак. Учиш.

Сал пастроқда Булутлар сузди
Қувлашганча Турналар билан...

Борар экан қоғозим тўлиб,
Биров туртди. Қарасам — Тоғам.
Кучли қўли қайирди қўлим
Ва ўшқирди қисганча маҳкам.

Мен ўрнимдан тургунимча то
Жоҳил Тоғам билганин қилди:
Майдаланди мен чизган Дунё,
Менинг Дунём минг бўлак бўлди...

Опа, қандоқ чизайин расм —
Қувончларим ютди-ку Уруш...

Мен сени-ку соғиниб кутдим,
Нега олиб кетмадинг мени?
Опа, наҳот ваъданг унутдинг —
Айтганинг оқ Турналар қани?

Бувим касал бўлиб қолдилар,
Ётибдилар уйда бедармон.
Кўзларим ҳам йўлда толдилар...
Опа, Отам келади қачон?

Менга совуқ туюлмоқда ер,
Елкам эзар хўмрайган Осмон.
Ёлбораман, Опа, жавоб бер —
Оқ турналар келади қачон?

Тоғам бўлса ҳамон бағритош,
Мен йиғлайман, у-чи кулади.
Ёнгинангда, кўзларимда ёш,
Опа, бир оз ётгим келади...

Отам жангдан қайтарми омон,
Орденларин қўярми тақиб?
Юрагимда Орзу ва Армон,
Шивирлайман олисга боқиб:
Уруш қачон тамом бўлади?
Оқ турналар қачон келади?

Сергей Михалков

ТАРСАКИ

Сами АБДУҚАҲҲОР
таржимаси

ИККИ ПАРДАЛИ ПЬЕСА

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

ИВАН ИВАНОВИЧ ШЧЕГЛОВ — медицина профессори.
ОЛЬГА ИЛЬНИЧНА ШЧЕГЛОВА — унинг хотини.
АЛЕКСЕЙ — уларнинг ўғли, фотомухбир.
СОНЯ ЗАХАРОВА — медицина институтининг аспиранткиси.
ЛАРИСА — педагогика институтининг студенти.
ЛЕОНИД СТЕПАНОВИЧ ЧЕЛЬЦОВ — врач.
СКУРАТОВ,
ОГУРЕНКОВА,
ЗАБРОДИНА — врачлар, Шегловнинг ҳамкасблари.
БАБАЯН,
КОСТРОМИН,
МАШЕНЬКА — Шегловнинг секретари.

Воқеа бизнинг кунларда, Москвада бўлиб ўтади

МУҚАДДИМА

Клиника. Каттакон коридор бўйлаб, бошига врачларнинг оппоқ қалпоқчасини кийган, оқ халатининг олди очиқ, кекса бир киши тез юриб келади. У — профессор Шчеглов. Профессор хоналардан бирига шаҳдам киради, бу ерда ўрта ёшлардаги бир врач стол ёнида алланималарни ёзиб ўтирибди. Бу — доктор Скуратов. Скуратов кириб келган одамни кўриб ўрнидан турди-да, унинг истиқболига юради. У бўлса, доктор ёнига келиб, қутилмаганда, индамай юзига тарсаки тортиб юборади...
Ч и р о қ ў ч а д и.

БИРИНЧИ ПАРДА БИРИНЧИ ҚҰРИНИШ

Май ойининг ўрталари. Профессор Шчегловнинг уйи.
Иван Иванович Шчеглов ва Чельцов.

Ч е л ь ц о в. Қўлингда аниқ: бирон ишончли далилинг борми ўзи?

Шчеглов. Бўлмаса-чи, нима, мени бутунлай жинни бўлиб қолган деб ўйлаб-мидинг?

Чельцов. Хўш, унга қандай таъсир қилди, ўзини йўқотиб қўймадими?

Шчеглов. Билмадим, эътибор бермадим.

Чельцов. Нимага урди, деб қизиқмади ҳамми?

Шчеглов. Тахминимча, нимага эканини фаҳмлади.

Чельцов. Икковинг ёлғизмидинг?

Шчеглов. Ҳа. У кабинетда ёлғиз эди. Мен кириб тарсаки туширдим. Сўнг изимга қайтиб чиқдим. Менга қара, қўлим қандай кўтарилганини ўзимам сезмай қолдим. Шарақ этганини биламан — вассалом! Тарсаки — гап тамом!

Чельцов. Тушуниб турибман. Лекин, сен бундай қилмаслигинг керак эди. Чунки...

Шчеглов [унинг гапини бўлиб]. Лёня, Лёня, ўзим ҳам биламан! Шу топда нима дейишингниям сезиб турибман. Менга «бари бир ўзингни тийишинг керак эди», дейсан. Ҳамма гапини ётиғи билан асослаб, партбюрога ёзиб бериш керак, доктор Скуратовнинг ана шу ножўя қилмишларини текширгани комиссия тузишни талаб этиш лозим эди, демоқчисан, шундайми? Ҳамма нарсанинг ўз мавриди бор. Ариза ҳам ёзилади, комиссия ҳам тузилади. Кейин ўзинг билганингдай оқибат-натига ҳам бўлади. Шу жумладан мен учун ҳам... Аммо, ҳозир у шахсга нисбатан тўғри маънода ҳам, кўчирма маънода ҳам ўзимнинг муносабатимни билдириб қўйдим. Гап мана шундай, Леонид Степанович... Одам нималарга қодирлигини ҳеч билиб бўлмайди. Узим тўғримда гапиряпман. Ҳа, унинг тўғрисидаям фикрим шу. Мен ахир унга ишонардим. У муттаҳамга ҳамма эшикларни ланг очиб қўйгандим!

Чельцов. Бу хусусда менинг фикримни эшитишни истайсанми?

Шчеглов. Истайман. Гапир!

Чельцов. Айтган барча гапларинг айни ҳақиқат бўлса, сенинг ғазаб-нафратингга қўшиламан. Бутун ҳатти-ҳаракатинг мағзини чақиб турибман. Лекин тарсаки тортш — гаплашмоқнинг энг мақбул усули эмас...

Шчеглов. Барини бошлаб тушунтирганинг учун раҳмат! Бу мақбул усул эмаслиги айни ҳақиқат! Яна таълим-тарбиямиз ҳам бунга йўл қўймади! Олий маълумот, врачлик этикаси, партиявий ахлоқ бор! Аммо, бари бир менга, ҳаётининг олтинми ёшини яшаб қўйган кишига — ана шу ишни қилиш учун зиёлию партияли эканим ҳам, заррача халақит бермади!.. Ҳа... Ҳа! Бунинг учун жавоб беришга тайёрман. Мен операция столида ётган беморнинг бу ердан чиқиб, ўзининг қариндош-уруғи ва ёру биродарларига ана шу нарса қанчага тушганини гапириб беришига мутлақо тоқат қилмайман!.. Узинг ҳам тушуниб турган бўлсанг керак, мен жисмоний эмас, руҳий азобни кўзда тутиб гапиряпман.

Чельцов. Беморларни ўз ихтиёринг билан операция қиласанми?

Шчеглов. Фавақулда ҳолатларда операцияни ўзим қиламан. Лекин, баъзан шундай бўладими, ординаторлардан биронтаси ўз касалини шахсан мен операция қилишимни сўраб қолади. Мен розилик берман ва операция қиламан. Мана энди фарез этайлик, доктор Скуратов қўлига бемор тушди. У беморга: «Бордию, Сиз маълум ва машҳур Шчеглов қўлига тушганингизда, ишингиз фоят зўр бўларди-да!» деган фикрни мисига қуя бошлайди. Турган гап, бемор жон-жаҳди билан бу фикрга ёпишиб олади. Шунда Скуратов мен билан «албатта гаплашиб беришга» ваъда этиб, маълум даражада «катта доктор»га бир нима чўзиш кераклигини сипогарчилик билан шама қилади. Бемор дарҳол рози бўлади. Скуратов бўлса мени кўндирш учун ёқамдан кириб энгимдан чиқабошлайди. Мен ҳеч нимадан шубҳа қилмай беморни операция столига ётқизаман. Аркадий Сергеевич Скуратов бўлса мўмай ҳақ олади... Буларнинг барчасидан мени мутлақо хабарим бўлмайди!..

Чельцов. Вой шиллик кўрт-ей!

Шчеглов. Шуниям билиб қўйки, бемор касалхона каравотида ётаркан, у ўзининг саломатлигидан бўлак ҳеч нимани ўйламайди. Тузала бошлаганини кўргач, дунёда ундан бахтиёр одам йўқ! Жаҳондаги энг ажойиб ҳис-туйғу — беморнинг тузалиб бораётганини ҳис этиш! Ана энди у тузалиб касалхонадан чиққанида уйига етиб олганида, бутун дард-алам орқада қолганда, бизнинг ҳаммамиз унинг назарида беғараз, ҳалол заҳматкаш эмас, ўта тамагир-муттаҳамлар бўлиб кўринамиз. Яъни, пора-хўр луқмони ҳақимлар бўлиб чиқамиз. Леонид, мана ишинг энг аламли, афсус қиладиган қабих томони! Шундай экан, қандай чидаб турай!!

Чельцов. Менга қара, эртага биз билан балиқ овига бормайсанми? Хўп де. Лекин жуда ажойиб жойлар-да? Соҳилда маза қилиб ўтирамиз, бу гапларни унутамиз... Узингни худди қушдай энгил ҳис этасан! Ке, бўптим?

Шчеглов. Бўпти! Борсам бораверман-да! Транспорт борма ўзи?

Чельцов. Бизнинг машинамизда битта бўш жой бор. Ланцов бормайдиган бўлиб қолди.

Шчеглов. Хўш, нимага Ланцовинг бормайдиган бўлиб қолибди?

Эшик қўнғироғи чалинади.

Чельцов. Хотини қиёмат-қойим қилворди. Утган шанба уларнинг уйига киргандим. Хотини ёлғиз ўтирган экан. «Петр Ефимович кўринмайдими?» деб сўрасам: «Балиқ овида,— деган жавобни қилди у.— Хотини уйда ёлғиз ўтиргач, балиқ овида бўлмай қаёқда бўларди!» Мен ҳазиллашиб: «Сизга магазиндан балиқ сотиб олиб кела қолса бўлмайдими?» десам, у: «Олиб келадиган майда балиқлари магазиндан топилмайди-да!» деди. Қисқаси, эрини қўймади, балиқ овлайдиган анжомларини яшириб қўйди.

Ш ч е г л о в. Ке, борганим бўлсин!
Ч е л ь ц о в. Жуда соз. Азонда соат бешда олиб кетгани кирамиз.
Ш ч е г л о в. Шайланиб, кўтиб тураман. Дарҳақиқат, сал эпақага келиб олиш ке-
рак! Кейин бир гап бўлар...
Ч е л ь ц о в. Энг муҳими, ҳозир ҳамма гапни унут. У муттаҳам сенинг тарсаки
тортганингни икки дунёда ҳам бировга айтмайди. Сен бунга амин бўлавер. Ҳозир
ўзи титраб-қақшаб ўтирган, ҳатто, ўзича суд ҳукм чиқараётгандай туюлаётган бўлса
ҳам ажаб эмас. Хўп деявер, бу аниқ.
Ш ч е г л о в. Сенингча шундаймикин?
Ч е л ь ц о в. Бунга аминман!

Хонага Шчеглова кириб келади.

Ш ч е г л о в а. Ваня! Сени аллақандай одам излаб келибди. Норильскдан махсус
учиб келдим, дейди.

Ш ч е г л о в. Норильскдан? Нимага уйга?

Ш ч е г л о в а. Қабул қилишингизни ўтиниб сўрайман. Кирсинми?

Ш ч е г л о в. Норильскдан кепти, дегин... Ҳа, майли кирсин.

Шчеглова чиқиб кетади.

Ч е л ь ц о в. Мен халақит бермайманми?

Ш ч е г л о в. Утир, ўтиравер! Халақит бермайсан.

Хонага Петришев кириб келади. Хижолат чекиб жилмаяди. Қўлида ўроғлик бутум,

П е т р и ш е в. Салом!

Ш ч е г л о в. Саломат бўлинг.

Ч е л ь ц о в. Яхшимисиз?

П е т р и ш е в. Салом, раҳмат. Мени кечиринг. Дабдурустдан уйингизга бости-
риб кела бердим. Нақ Норильскдан атайи учиб келдим... [Ўтирганларнинг қайси би-
рига мурожаат қилишни билмайди]. Қизимни консултацияга олиб келдим. Кўзи ма-
саласида...

Ч е л ь ц о в. Консултация олиш учун Норильскдан учиб келдингизми? Ахир, у
ерда ўзларингизни ўта мохир медицине арбобларингиз бор-у? Мен Норильскда бўл-
ганман.

П е т р и ш е в. Ҳа, бизда мутахассислар бор. Борликка бор...

Ш ч е г л о в. Жумладан, менинг шоғирдим — Аронов Илья Борисович! [Чель-
цовга] Илья эсингдами? [Петришевга қараб] Сиз унга мурожаат қилдингизми? У қи-
зингизни кўрдими?

Ч е л ь ц о в. Профессор сўраяпти, гапиринг.

П е т р и ш е в. Биз ана шу Ароновга учраган эдик-да!

Ш ч е г л о в. Хўш, у сизларга қанақа маслаҳат берди?

П е т р и ш е в. Операция қилиш керак, деди.

Ш ч е г л о в. Хўп, нимага бўлмаса ўзи операция қилмади?

П е т р и ш е в. Бош тортгани йўқ. У: «Қани марҳамат! Операция қиламиз!»—
деди.

Ш ч е г л о в. Ундоқ бўлса масала нимада? У тажрибали, касал аниқлайдиган
врач. Қўли олтин одам.

П е т р и ш е в. Бизни кечиринг, профессор, уйда маслаҳатлашиб, қизимизни фа-
қат сизга кўрсатишга қарор қилдик!.. Ҳамма бир оғиздан... бундай операцияларни
фақат шу киши дўндиради, дейишди... Утган йили бир ўртоқни шахсан ўзингиз опе-
рация қилган эдингиз... У бизнинг металлургия комбинатида... Ошхона мудирини бўлиб
ишлайди. Ўзиям давдай келбатли. Эсингизда борми?

Ш ч е г л о в. Операция қилган бўлсам қилгандирман. Лекин, хотирамда йўқ.

П е т р и ш е в. Фақат сизга мурожаат қилишни ўша айтди бизга. Яна, у кишига
Аркадий Сергеевич, яъни ёрдамчингиз доктор Скуратов орқали учрашилади, деди.

Ш ч е г л о в. Нима учун у орқали? Доктор Скуратовнинг нима даҳли бор экан?

П е т р и ш е в [қисиниб]. Худди шундай қиласизлар, деб айтишувди-да...

Ш ч е г л о в. Гапира беринг, очик айта беринг... [Чельцовни кўрсатади]. Унинг
олдиаям бемалол гапира беришингиз мумкин. У ҳам менга ўхшаган врач.

П е т р и ш е в. Демак, Аркадий Сергеевичнинг барча гапдан хабари бор... У
ҳамма жиҳатдан... яъни масалан, нима керак бўлса барини бекаму кўст тўғрилаб бе-
ради... Биз ҳам, ўз навбатида, албатта, ўзингиз биласиз, хурсанд қиламиз, қарз бў-
либ қолмаймиз... Сиздан угина, биздан бугина, дегандек... Бу маълум гап, албатта!
Аҳдлашилганига мувофиқ ҳамма нарса муҳайё бўлади!

Ч е л ь ц о в. Демак, хурсанд қиласиз, қарз бўлиб қолмайсиз? Шундайми, биз
сизни тўғри тушундикми?

П е т р и ш е в. Тўғри. Худди шундай. Бизда ҳеч қачон қолмаган, қолмайди ҳам...
Фақат сиз ўз томонингиздан хўп десангиз бас!

Ш ч е г л о в. Доктор Скуратовни танийсизми?

П е т р и ш е в. Йўқ, ҳозирча насиб қилгани йўқ. [Телефонда гаплашганимизга
мувофиқ бугун кундузи соат ўн иккида аэропортдан тўғри клиникага кириб бордим.
Аммо, уни ҳеч қаердан топишолмади. Қаёққадир кетди, дейишди. Лекин, қаёққа кет-
ганини айтмапти. Мен вақтни бекор ўтказмай, деб тўппа-тўғри ҳузурингизга кела
бердим. Уй адресингизниям ўзим топиб олдим.

Ш ч е г л о в. Кўриб турибман. Боплабсиз. Ҳамонки атайи учиб келибсиз, яна
Норильскнинг қоқ ўзидан, сизни қабул қиламан. Душанба кўни эрталаб соат тўққиз-

га клиникага, меннинг олдига келинг. Учинчи қават. Мени сўрайсиз. Фамилиянгиз нима?

Петришев. Петришев. Қизимнинг оти — Бриджит!

Шчеглов. Тушунмадим. Оти нима?

Петришев. Бриджит! Бардо бор! Қиз бола нарса, кўзи чатоқ, ғилай бўлиб қолди!

Шчеглов. Неча ёшда қизингиз?

Петришев. Ун бирда. Турган гап, бизнинг Норильскда ҳам кўз докторлари ва бошқа мутахассислар бор... Урологлар дейсизми... [Энгашиб сумкасидан алланима олади]. Мана, кечирасизлар. Шимол ҳунармандларининг ишидан намуна — совгача... Узингиз яхши биласиз, биз — ота-оналар ишнинг пухта, ишончли бўлишини кўзлаймиз. Бу йўлда нима зарур бўлса аямаймиз... Ахир, ана шу жигар-поралар деб бу ёруғ оламда юрибмиз-да... Узим мўйна соҳасида ишлайман... Дунёнинг нариги четида! Лекин, бизнинг жойлардаям яшаш мумкин!

Чельцов. Демак, яшаса бўлади, дегм? Сиз гапга тушундингизми? Профессор душанба куни клиникада қабул қиладиган бўлди.

Шчеглов [қичқириб]. Оля! Оля! Менга қара, манави «Шимол ҳунармандларининг ишидан намуна»ни олиб, бу ўртоқни кузатиб қўй!

Шчеглова кириб Петришевни бошлаб чиқади.

Петришев. Балки, нотўғри иш қилаётгандирман... Кечирасизлар... Шаҳсан гап-лашган яхши-да... Мен ахир...

Шчеглов [Петришевга]. Хайр!

Петришев. Раҳмат. (Эшик ёнида тўхтаб). Бир умр унутмайман! Яхшилингизга яхшилик қайтараман.

Шчеглова Петришев билан чиқиб кетади, сал ўтмай, қўлида ўроғлиқ буюм билан кириб келади.

Шчеглов. Ишнинг хакирдан қил суғургандек силлиқ битишига энди тушунгандирсан?

Чельцов. Бриджит Петришева эмиш! Бола бечорага қўйишган отларини қара! Шчеглова. У манави тугунни бериб кетди. Аллақандай мўйна экан.

Чельцов. Мана профессор, боя айтганингиз — хакир учидан патир бу! Совга-салом эмиш!

Шчеглов. Олечка! Манави тугунни душанба куни қўлимга берасан. Унга ўз билганимча гап ўқтиришга тиришиб кўраман. Мана, шунақа, ажаб савдолар бўлиб туради!

Шчеглова. Ваня, бирон-икки ҳафтага отпускаи олиб, дам олгани бош оққан томонга кетсанг-чи?.. Леонид Степанович, ҳеч бўлмаса сиз унга таъсир қилиб, йўл кўрсатинг!

Шчеглов. Ҳозир қаёққа ҳам кетардим? Ҳечқиси йўқ, эртага балиқ овига борсам, ҳамма нарса эсдан чиқади.

Шчеглова. Эртага балиқ овига бормоқчимисан?

Шчеглов. Чельцов таклиф қияпти.

Чельцов. Ольга Ильинична, ишона беринг, агар кўл соҳилида сиз атиги бир кунгина бўлсангиз, у ердан бутунлай бошқа одам бўлиб қайтасиз! Узингизни таниёлмай қоласиз.

Шчеглова. Яна уйқудан қолар экан-да!

Чельцов. Бугун барвақтроқ ётсин, эрталаб соат бешда келиб олиб кетамиз. Хайр бўлмасал! Кузатиб, овора бўлманг.

Чиқиб кетади.

Шчеглов [хотинига]. Раҳмат сенга.

Шчеглова. Эҳтимол бу сайринг сени анави фикр-ўйлардан чалғитар...

Хонага Алексей кириб келади. Қўлида катта фотосуратлар.

У суратларни дадаси олдига ёйиб қўяди.

Алексей. Қалай? Зўрми?

Шчеглов. Кимнинг суратлари, булар?

Алексей. Манавиниси — уй қуриш комбинати бош инженери ўртоқ Зайченковнинг сурати. Ҳар хил вазиятда турганида олдими! Маъқулми?

Шчеглов. Ҳа, одам башара-ку.

Алексей. Дада, унинг башарасини сўраётганим йўқ. Суратларни қандай олганимни айтяпман! Булардан биттаси журналнинг муқовасида чиқиши керак. Энг яхшиси, албатта! Ҳозирча танлашгани йўқ.

Шчеглов. Нимаси билан у шундай ҳурматга сазовор бўляпти экан?

Алексей. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳаддан зиёд юқори экан. Мана шунинг учун ҳам муқовада чиқади! Суратни аканг қарағай олди!

Шчеглов. Муваффақиятларинг чакки эмас. Хурсандман.

Алексей. Сизга маъқулми? А? [Кутилмаганда]. Дада! Бир саволим бор эди. Нима учун сиз Ларисани унча ёқтирмайсиз? Ахир унинг менга ҳеч қандай даъво-талаби йўқ-ку! Ўзи мутлако ҳозирги замон кишиси.

Шчеглов. Мен сени шунчаки огоҳлантириб қўйдим. Айтишади-ку «Сигнал беряпман» деб! Тағин у ёғини ўзинг биласан. Сен қизнинг ҳам, ўзингнинг ҳам ҳаётингизни бузиб қўйишдан кўркмайсанми?

Алексей. Ҳар қалай бизнинг муносабатимизда сизга ёқмаётган нарса нима? Унинг характерида бир оз ҳавойилик бор. Лекин, бу менга малол келмайди.

Шчеглов. Сенга у умр йўлдоши бўладими? Яъни, ҳаётдаги ҳамроҳ?

Алексей. Дада! Бугунги кунда у менинг дўстим. Кўнглингизга бу қадар яқин олишингизга ҳайронман. Биз ахир ёш болалар эмас, мустақил ва камолотга етган одамлармиз.

Шчеглов. Менга ишонавер, гарчанд биз бир уйда яшаётган бўлсакда, сенинг шахсий ҳаётингга аралашмоқчи эмасман. Аммо, сенинг ишларингга лоқайд, томошабиндай бир чеккада қараб туrolмаслигим табиий ҳол! Онанг билан менга сени Лариса иккалангни муносабатинг... нима десам экан, қандайдир ҳаддан ташқари жўн, ибтидой бўлиб кўринапти.

Шчеглова [ўғли ёнига келиб, бир стакан сут беради ва бошини силайди]. Одамнинг қалбида ўтли ҳис-туйғулар жўш урса, ўзини қўйгани жой топмаса, муҳаббат ўтида қоврилса, шу йўлда бирон номаъқулчилик қилса, ёки ҳаёт оқимига қарши исён кўтариб ўз тилагига эришса — буни тушуниш мумкин!.. Аммо, ўта совуқ муносабат?... Ҳамонки, чин муҳаббат йўқ экан, унда бундан не муддао? Буларнинг бари гоят ғамли!

Алексей [ота-онасига бир нафас истеҳзо билан қараб туради-да, кейин уларни суратга олади]. Ҳўп, майли... Ҳаммаси «о, кей» бўлади!

Шчеглов. Ҳозир «о, кей», кейин «гуд бай», дегин!

Шчеглова. Алёша! Жанубга қилган сафарингиз тўй саёҳатини эслатмадимиз сизларга?

Алексей. Ойижон, бу ҳақда ҳадеб гапира берган билан ёғи чиқадими? Журналдан командировкага борган эдим, уни эса киностудиядан юборишган эди. Мен суратга олдим, у фильмга тушди. Қандай борган бўлсак, шундай қайтиб келдик. Ҳеч нарса ўзгаргани йўқ.

Шчеглов. У чиндан ҳам актриса бўлмоқчимиз?

Алексей. Янги кинофильмдан роль беришди. Ўзи хушрўйгина, яна истеъдоди ҳам бордирки, шу ролни беришибди!

Шчеглов. Ўзи педагогика институтида ўқирди, шекилли?

Алексей. Ўқишдан бир йилга академик отпускаи олган.

Шчеглов. Балки, рости билан актриса бўлса дуруст бўлар?

Алексей. Балки бўлар... Вақти-соати етганда кўраимиз.

Шчеглова. Ишқилиб, булар никоҳ билан тугамаса бўлгани... Лариса оилавий ҳаётни, ҳаттоки тасаввурам этолмайди. Чунки, унда на сабр-тоқат, на бурч туйғуси бор! Ҳаётдан нима излайди у? Фақат хушрўйгина юз-кўзию, келишган қадди-қоматига сажда қилишни талаб этади, холос!

Шчеглов. Бу камми, шунисигаям шукр қилсанг-чи!

Шчеглова. Вая, мен жиддий гапиряпман. Актриса бўлиш учун меҳнат қилиш керак. Унда, эҳтимол, истеъдод бордир, лекин, меҳнат қилишни севмайди. Ҳа, иннайкейин, фильмга тушмоқ учун маълумотга эга бўлиш шарт эмас. Ҳатто эмизикли гўдақларниям кинога олишаверади.

Шчеглов. Итларниям... Йўлбарсни эсла, зўр артист эди қурғур...

Шчеглова. Ўтиниби сўрайман, Вая, бас қил! Ҳаётингда бир марта ўз ўғлинг билан жиддий гаплаш!

Шчеглов. Алексей, менга қара, бу пахмоқ соқолингни қачон қирдириб ташлайсан?

Алексей. Дада, нимага сиз ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, шу маҳалда соқолингни гапириб қолдингиз?

Шчеглова. У сенга ярашмайди. Худди Загорсклик семинаристга ўхшайсан.

Алексей. Дада, нега бўлмаса, сиз яхши кўрган Тургенев ҳам, ёшлигида Фридрих Энгельс ҳам соқол қўйишган!.. Майли мен кетдим.

Чиқиб кетади.

Шчеглова. Уларнинг муносабати хийла чизикдан чиққан кўринади.

Шчеглов. Буни яшираётганим йўқ.

Шчеглова. Нима билан тугайди бари?

Шчеглов. Нимани кўзда тутяпсан? Уларнинг муносабатими?

Шчеглова. Йўқ, бошқа нарсани ўйлаяпман. Скуратов тўғрисида ўйлаяпман. Унга қанчадан-қанча яхшилик қилдинг! Қўллаб-қуватладинг, ишониб иш топширдинг, доимо ўзингнинг ўнг қўлинг деб билардинг.

Шчеглов. Нима қил дейсан, алданибман, алданибман-да.

Шчеглова. Келиб-келиб буларнинг бари юбилейинг арафасида юз берганини айтмайсанми!..

Шчеглов. Ке, нима бўлса бўлар! Бирон ичадиган нарсанг борми? Олиб кел.

Шчеглова. Ҳозир [Кетмоқчи бўлади].

Шчеглов [уни қўлидан ушлаб тўхтатади]. Оля! Сени жуда яхши кўраман!

Шчеглова. Энг муҳими, руҳий тушқунликка тушмаслик! Сен бўлсанг, ҳалатдан ҳафсаланг пир бўлиб, эзилиб ўтирибсан. Сенга қараб мениям қўлим ишга бормай қолди.

Алексей киради.

Алексей. Дада, ғалати бир ҳол!

Шчеглов. Нима гап?

Алексей. Аркадий Сергеевич Скуратов ўз оёғи билан кириб келди. Турқи-

дан сувга тушган мушукка ўхшайди. Худди бизнинг уйга биринчи марта келгандай тортиниб, писиб келди. «Сўраб кўринг, мени қабул қилармикинлар!» деяпти.

Шчеглов [хотинига]. Ким чақиртирди?

Шчеглова. У билан гаплаш, балки, бирон нима ойдинлашар...

Шчеглов. Шундоғ ҳам ҳамма нарса ойдин!

Хонага Скуратов киради.

Чироқ ўчади.

Қоронғида пайдо бўлган нур Скуратов ва Шчегловни ёритади.

Чироқ ёнади — клиника.

Врачлар ўзаро гаплашиб ўтиришибди.

Костромин. Серафима Петровна, сиз билан маслаҳатлашмоқчи эдим.

Огуренкова. Қулоғим сизда.

Костромин. Бизнинг учинчи бўлимимизда Павлова деган бир аёл ётибди...

Саноят Министрлигида ишловчи аллақандай каттакон амалдорнинг қизи эмиш. Уни фақат Шчегловнинг ўзи операция қилсин деб илтимос этишяпти.

Доктор Забродина киради.

Забродина. Салом. Хўш, қалай?

Огуренкова. Нима?

Забродина. Ҳа, анави кинога борасизми?

Костромин. Қанақа кинога?

Забродина. Қачондан бери эълон осиглиқ. «Севги анатомияси» фильмига местком коллектив бўлиб боришга буюртма бериб қўйибди. Костромин, сизни ёзиб қўяман...

Костромин. Мен аллақачон кўрганман.

Забродина. Қалай экан?

Костромин. Севги бор, анатомия йўқ.

Огуренкова. Мени ёзиб қўйинг. Одам ҳамма нарсадан хабардор бўлиши керак!

Забродина. Ёзиб қўйдим. Серафима Петровна, бугун жуда очилиб кетиб-сиз! [Хонага кириб келган Бабаяндан сигаретасини тутатиб олиб]. Ташаккур!

Забродина чиқиб кетади. Бабаян креслога ўтиради.

Костромин. Улар операцияни шахсан Шчеглов қилсин, дейишяпти! Бу ҳақда ҳозир унга оғиз очиб бўладими — бошқа маънода тушуниши мўмкин. Нима қилишимиз билмай қолдим.

Огуренкова [Бабаянга кўзи тушиб]. Бу нарсани расмий йўл билан амалга ошириш керак. Медицина хулосаси билан йўлланма тайёрланг. У ёғига бир уришиб кўрамиз... [Чиқади].

Костромин. [Бабаяннинг ёнига келиб]. Айтишларича, Иван Иванович билан Аркадий Сергеевич орасида жиддий гап қочган эмиш. Сен гап нимадан чиққанини билмайсанми? Қизиқ, Иван Иванович доимо уни қўллаб-қувватлаб келарди. Энди бўлса...

Бабаян. Хўп, Скуратов тўғрисида ўзингни фикринг қандай?

Костромин. Сени-чи?

Бабаян. Қобилиятли одам... Ҳамма нарса қўлидан келади...

Чироқ ўчади.

Чироқ ёнганда Шчегловлар уйи. Шчеглов ва Скуратов.

Скуратов. Иван Иванович! Бир минутга руҳсат этинг! Атиги бир минутга ҳоло! Мен вақтингизни кўп олмайман. Утиниб сўрайман.

Шчеглов [қуруққина]. Сизга нима керак ўзи?

Скуратов. Биз гаплашиб олишимиз зарур.

Шчеглов. Агар ўзингизни оқлай бошласангиз, сўзингизга қулоқ солмайман.

Скуратов. Мен гап бўлаётган порани олган эмасман. Бу гапларнинг бари қипқизил бўхтон, балки англашилмовчилик юз бергандир. Йўқ, йўқ! Яшириб нима қиламан, тўғри, менга миннатдорчилик билдиришган. Кўпчилик бошқаларга ўхшаб... Эҳтимол, баъзида менга кўрсатилган миннатдорчилик ахлоқ-обод доирасида бўлмагандир. Шундай бўлиши мўмкин. Афсуски, бу ҳол сиз бир неча марта менинг беморларимни операцияга олган вақтингизга тўғри келяпти. Яширмайман, тўғри, уларни сиз менинг илтимосимга кўра операция қилгансиз.

Шчеглов. Ҳа, сизни қаттиқ, баъзида ҳеч нимага асосланмаган илтимосингизга мувофиқ.

Скуратов. Аммо, шуни таъкидламоқчиманки, умуман баъзи ҳолларда... Хўп, майли! Менга қаранг! Менга қаранг, демак, сизнинг нуқтаи назарингизда дейлик, мен маънавий нопоклик қилибман. Шундай деб ўйлаб, қаттиқ ҳаяжон ичида жаза-вангиз қўзиб кетиб,— шундай деб аташга мажбурман,— кабинетимга отилиб кирдингиз-ку... Юзимга урдингиз.

Шчеглов. Йўқ, урганим йўқ, тарсаки тортиб юбордим. Шундай десак аниқроқ бўлади.

Скуратов. Иван Иванович! Гапимга тўғри тушунсангиз-чи?! Орамиздаги бу гап жамоатчилик қўлоғига етса, ёлғиз мен шарманда бўлмайман!

Шчеглов. Турган гап. Бошқача бўлиши мўмкин ҳам эмас!

Скуратов. Ахир, бу можаро жамоатчилик қўлоғига етмаслигим мумкин-ку! Иккимиз орамизда бўлган, иккимиз орамизда қолсин! Ҳеч ким кўрмаган. Кабинетимдан чиқдингизу ҳеч кимнинг олдига кирмай, ҳеч ким билан учрашмай тўғри уйга кетдингиз. Келинг, шу гап иккимиз орамизда қолсин. Мен тарсакингиизга бардош берай, сиз бўлсангиз...

Шчеглов (гапни бўлиб). Мен бўлсам сизнинг ишингизга шерик бўлишим керак? Шундайми? Қабиҳликларингизни яшириб, андавалаб кетишим керак?

Скуратов. Иван Иванович! Гап ҳозир қабиҳлик устида кетаётгани йўқ. Агар синчиклаб қаралса, бу ҳали унча қабиҳлик ҳам эмас. Ҳозир гап бошқа нарса устида! Шчеглов. Мендан нима истайсиз?

Скуратов. Менми, шахматчилар бору, ана ўшаларга ўхшаб аҳволни хотиржам ва донолик билан идрок этишингизни, бу можаро ёйилса нима ютиб, нима ютқазасиз — шуларни бафуржа ўйлаб иш қилишингизни истайман. Мен тарсакини айтаётганим йўқ, менга қолса бу гапни ёйиб юрмоқчи ҳам эмасман. Сизни шу ишга мажбур этган вазиятни гапирялман. Дейлик, бу масалани кўндаланг қилиб қўйдингиз, бу хусусдаги барча гап бошлиқларга, министрликка етди... Иш райкомга бориб тақалди. Хўш, ундан кейин нима бўлади? Текшир-текшир бошланади. Нима билан тугайди? Ўзингиз биласизки, ҳар бир одамда бўлгани каби менда ҳам баъзи «хайрихоҳ»лар, «ўзимни бир кўрсатиб қўяй», деб ўтирганлар топилади. Мени партия аъзоллигига кандидатликдан ҳайдашади. Ҳамма иш расво бўлади: диссертация ёқланмайди, ишдан қувишади, жиноий иш кўзгашилари ҳам мумкин. Бу — мени ҳалок бўлди, деган гап эмасми?! Аммо, шу ишларнинг барида сиз, Иван Иванович, ўзингизни қандай ҳис этасиз?! Энг ҳурматли одам, кафедра раҳбари! Партия аъзоси ўз асистентини, ўзига тобе бўлган хизматчисининг юзига урсал! Юзига-я! Хизмат вазифасини ўтаб турган бир пайтда! Ҳа, мен касаллик варақалари тўлдириб ўтирган эдим. Иван Иванович Шчеглов — Аркадий Сергеевич Скуратовни! Устоз — шогирдини урсал! Тағин қандай шогирд дегн, ўзи кўп марта бошқаларга намуна қилиб кўрсатган, қўллаб-қувватлаган ва ҳоказо ва ҳоказо...

Шчеглов. Бас қилинг бу лўттибозликни!

Скуратов (давом этиб). Буларнинг бари сизга нимага керак? Нима учун? Ҳақиқат ва адолат учунми? Сиз атрофингизга бир қаранг! Ана шу ҳақиқат ва адолат борми ўзи? Доктор умрида биринчи марта Францияга турист сифатида саёҳатга бормоқчи эди, аммо унинг ўрнига мансабталаб, сиёсий ва жамоат ишларига аралашиб юрувчи доктор Забродина бориб келди. Маятникованинг диссертация ёқлаш машмасини эсланг! Ҳамма мақтай-мақтай эси кетди, овоз беришга келганда, ағдаришди! Бу ҳам ҳақиқат ва адолат?! Мени кечирингу, сиз учун, шахсан сиз учун алам қияпти. Мана, олтмиш ёшга кирдингиз, фанга шунча хизмат қилиб, атиги битта орденга муяссар бўлдингиз. Сизнинг ҳарбий мукофотларингизни гапиряётганим йўқ... Хўш, чет элга неча марта бордингиз? Бармоқ билан санарли! Улар ҳам... ўзингиз биласиз, қайси мамлакатлар эканини! Лекин Веревкин-чи? Эндигина фан кандидатию ярим Европани шаталоқ отиб айланиб чиқди. Чунки, унинг министрликда таниш-билиши бор. Шуям ҳақиқат ва адолатга кирадимиз? Айтинг-чи, ё гапим нотўғрими?

Шчеглов. Мен ортиқ эшитишни истамайман!

Скуратов (юмшаб). Иван. Иванович! Қимматли устозим! Кунда кўрадиган, бирга ишлайдиган кўлгина одамлардан сиз яхши, покроксиз. Гарчанд уларни қўллаб-қувватлайсиз, қўлларини қисасиз, улар учун илмий советларда, мажлисларда овоз берасиз... Менга ишонаверинг! Сиз олижаноб, дилкаш, яхши одамсизу, ҳозирги замон руҳи билан яшамайсиз. Бошқалар учун қондага мувофиқ ҳол — сиз учун беҳуда бемаъни гап! Низони бартараф қилиб, муросага келайлик! Орамизда ҳеч қандай гап ўтгани йўқ. Уз тарафимдан ваъда бериб айтаманки, ҳеч маҳал сизни қизартириб қўймайман. Келинг, ўтган ишга саловат!

Шчеглов. Йўқол!

Скуратов. Иван Иванович!

Шчеглов. Ҳозироқ кўзимдан йўқол!

Скуратов. Яхшиси, сиз яна бир шапалоқ уринг, майли, лаънатланг, лекин ҳайдаб чиқарманг!

Шчеглов. Қўлоғингизда бўлсин, мен сизни ортиқ танимайман, билишни истамайман!

Скуратов (ўзини йўқотиб). Қандай тентаклик бу!.. Бемаънилик, калтабинлик. [Чиқиб кетади].

Шчеглова киради.

Шчеглов. Оля, бордию мен бундан юз йил олдин туғилган бўлсам борми, аллақачон дуэлда ўлиб кетган бўлардим.

ИККИНЧИ ҚУРИНИШ

Май ойининг урталари. Клиникада Шчегловнинг кабинети.

Партия ташкилотининг секретари Огуренкова киради.

Огуренкова. Иван Иванович, мумкинми?

Шчеглов. Ҳа, марҳамат.

Огуренкова. Иван Иванович, сиз доктор Скуратов юзига тарсаки тортиб юборганингизни тасдиқлайсизми?

Шчеглов. Ахир, бу ҳақда маълум қилганман-ку. Еки бунга ишонмаслик учун асосингиз борми?

Огуренкова. Доктор Скуратов қатъиян рад этмоқда. У орангизда жиддий гап қочганини, бу гап унга оғир ва кўнгилсиз эканини эътироф этди. Аммо, ургангизни бутунлай инкор қилмоқда.

Шчеглов. Серафима Петровна, мен унинг юзига тарсаки туширдим! Ҳа туширдим! Бунга иқрорман, яшираётганим йўқ.

Огуренкова. Очигини айтсам, сизни бирон одамни чертгани қўли боради, деб ҳеч ўйламагандим.

Шчеглов. Мана кўрдингизми, биз қанчалик бир-биримизни яхши билмаймиз. Болалигимда ўлардай урушқоқ эдим.

Огуренкова. Ун йилдан бери бирга ишлаймиз. Шу ўн йил мобайнида сизда бўладиган кескинликка, характерингиздаги дангаллик ва ростгўйликка кўникиб кетгандим. Аммо, бир кун келиб шундай бўлишига сира кўзим етмаганди. Хўш, энди нима қиламиз? Сиз, тарсаки тортиб юбордим, дейсиз, у бўлса бўйнига олмаяпти...

Шчеглов. Мен ўз қилмишим учун жавоб беришга тайёрман. Бирон чора-тадбир кўрилса, розиман. Чунки, фақат олқиш кутаётганим йўқ!

Огуренкова. Бу ишга райком қандай қараркан?

Шчеглов. Серафима Петровна, гап фақат бунда эмас-ку? Бу тарсаки ҳаммамизга баробар теги. Тарсакидан менинг ҳам юзим ловиллаб ёняпти!

Огуренкова. Ҳар қалай битта нарса мен учун очиқ-ойдин. Масалани ғоят кескин, туб моҳиятига қараб муҳокама қилиш керак бўлади. У «ёғини кейин кўрармиз... Бир сўз билан айтганда, анча кўнгилсиз нарса. Скуратов диссертация ёклаши керак эди. Сиз унинг раҳбари. Декабрь ойида олтишга кирасиз. Буларнинг бари бир вақтга тўғри келганини қаранг.

Шчеглов. Тушунаман. Тушуниб турибман. Нимаям деб бўлади... Серафима Петровна, менга айтинг-чи, бир вақтлар ўзим докгор Скуратовни тақдирлаб, қўллаб-қувватлаганимга қарамай коммунист сифатида унинг хулқ-атворидан кўз юмиб кетишим мумкинмиди? Турган гап, ўзимнинг хатти-ҳаракатимниям оқламоқчи эмасман. Тарсаки тортиш — жиддий гаплашмоқнинг муносиб усулига кирмайди. Бари бир шапалоқни энди қайтариб бўлмайди!

Огуренкова. Қўлингизга эрк берганингизни Скуратов бутунлай бўйнига олмаяпти!

Шчеглов. Иқрор бўлгани уяляпти. Утган асрларда бунинг учун дуэлга чақиришарди.

Огуренкова. Бизнинг асрда-чи?

Шчеглов. Партбюро чақиришади. Асримизнинг афзалликларидан бири!..

Огуренкова. Партбюрони соат олтига белгилаймиз.

Шчеглов. Зумда уйга бораману овқатланиб, шу заҳоти изимга қайтаман.

Секретарь Машенька киради.

Нима гап, Машенька.

Машенька. Иван Иванович, сизни Захарова кутиб ўтирибди.

Шчеглов. Қайси Захарова экан у? Едимга солинг-чи?..

Машенька. Аспирантка. Унга чоршанба кuni соат ўн иккида кел, деб тайинлаган эдингиз. У бугун келти. Узи ҳаяжонда, кутяпти, қайтиб кетадиган турки йўқ.

Шчеглов. Нима масалада келибди?

Машенька. Шахсий иш билан. Суриштирган эдим, «Ниҳоятда шахсий масала» дейди. Чоршанбага қолса кеч бўлади, гаплашмоқ фойдасиз деяпти.

Шчеглов [соатига қарайди]. Қабул қилолмайман. Соат олтида партбюро бор. Унгача уйга бориб келишим керак.

Машенька. Иван Иванович, қабул қилишингизни жуда-жуда ўтиниб сўраяпти. Сира кечиктириб бўлмайдиган муҳим иш бормиш.

Шчеглов. Хўп, яхши! Агар чиндан ҳам кечиктириб бўлмайдиган муҳим иш бўлса кира қолсин. Таклиф эт!

Машенька чиқиб кетиб, Захарова киради.

Соня. Салом!

Шчеглов. Салом!

Соня. Марҳамат қилиб кечиринг. Бевақт келганимни ўзимам яхши биламан. Лекин, чоршанбага қолса — фурсат ўтиши мумкин. Чоршанба кuni соат ўн иккига кел, деган эдингиз...

Шчеглов. Хўш, қулоғим сизда. Менда муҳим ишингиз бормиш. Қани, ўтиринг. Нима масалада сизга фойдам тегиши мумкин?

Соня. Биласизми гап нимада... Мен педиатрия кафедрасининг аспиранткасиман. Илмий раҳбарим доцент Пекарский.

Шчеглов. Сергей Альбертович? Танийман. Жуда жиддий одам.

Соня. Аммо, ҳозир гап бунда эмас. (Қисиниб). Мен гапни нимадан бошлашни билмай турибман.

Шчеглов [дардқашлик билан]. Аввало ўзингизни босиб олинг. Отингиз нима? Утиринг.

Соня. Соня...

Шчеглов. Жуда соз! Демак, отингиз Соня. Хўш, менда шахсий ишингиз бормиди? «Ниҳоятда шахсий» деб айтишди менга! Қани, нима гап экан ўзи? Ердамим нимадан иборат бўлиши керак?

Соня. Иван Иванович! Фамилиям Захарова... Бу ном сизга ҳеч нима эслатма-
дими?

Шчеглов [эслай бошлайди]. Захарова... Захарова... Захарова... Генерал Петр
Михайлович Захаров оиласига яқинлигингиз йўқми?

Соня. Йўқ. Яқинлигим йўқ. Сиз бир вақтлари оймни яхши билардингиз. Уруш
йиллари.

Шчеглов. Ойингизни?

Соня. Ҳа. Анна Александровна Захаровани. Тиббий ҳамшира эди.

Шчеглов. Анна Александровнани? Аннушканими?.. Биз қалин дўст эдик.
Тўрт йил бир госпиталда хизмат қилганмиз.. Вой худо-ей, неча йил дийдор кўришмаб-
миз?.. Қалай у? Ҳозир қаерда?

Соня [оҳиста]. Ойим шу йилнинг февралда қазо қилдилар.

Шчеглов. Юрак касалиданми?

Соня. Ҳа. Сира қутқариб бўлмади.

Шчеглов. Нега ёшда эди?

Соня. Олтиш уч. Мени кечиринг, эҳтимол, ишдан қўётгандирман? Мен ҳозир...

Шчеглов. Йўқ... йўқ... Келганингиз яхши бўлди. Келганингиздан ва танишгани-
миздан беҳад хурсандман. Бошим осмонга етди. Қўлимдан келса, албатта ёрдамла-
шишга ҳаракат қиламан. Фақат ҳаяжонланмай, ташвишланмай гапиринг. Қўлингизни
беринг-чи! Ана энди нимэки сизни ташвишга солаётган бўлса, барини очиқ айтаберинг.

Соня. Олдингизга кўмак истаб келдим... Ҳозир энг муҳими... Балки келишим
керак эмасмиди... Ҳа, келишим керак эмас эди... Аммо шундай бир ҳодиса рўй бер-
дики, у бутун ҳаётимни бузиб, барбод қилиши мумкин, ёлғиз менгина эмас... фақат
сиз олдини олиб, кўмак беришингиз мумкин.

Шчеглов. Нима тўғрисида гапирётганингизни сира тушунмаяпман?

Соня [ҳаяжонда]. Сизни софдил, виждонли одам эканингизни биламан. Менга
ҳам... Унга ҳам ёрдам беринг... Уни севаман!

Шчеглов. Кимни?

Соня. Аркадийни!

Шчеглов. Қайси Аркадийни?

Соня. Доктор Скуратовни! Уни ҳимоя қилаётганим йўқ. У гуноҳкор. Гуноҳи
катта. Аммо, у пушаймон. Узиям росэ тавбасига таянди. Агар уни суд қилишса, пар-
тиядан ўчиришса — у ҳалок бўлади. Биласизми, ўзи иззат-нафсли, сиркаси сув кўтар-
майдиган одам. Талай камчиликлари бўлишига қарамай жуда истеъдодли врач. Бу
гапни унга ўзингиз айтгансиз. У айбдор... Агар ҳозир ҳамма нарса чаппа кетса — иш
тамом! Ярим йилдан сўнг биз Москвадан кўчиб кетамиз, бирга ишлаймиз. Ҳозир ун-
га ёрдам беринг! Утиниб сўрайман!

Шчеглов. Мен ҳеч нима қилолмайман! Энди кеч...

Соня. Қўлингиздан ҳамма нарса келади. Сизни ҳамма ҳурмат қилади. У, ҳеч
қанақа тарсаки ургани йўқ, деб ҳаммага айтиб юрибди. Лекин мен биламан, уйингиз-
га келганиниям, ҳайдаб чиқарганингизниям биламан. Ҳаммасини ўзи гапириб берди.
Уни кечиринг.

Шчеглов. Қўлимдан келмайди.

Соня. Ойимнинг ҳурмати учун... Ёрдам беринг. Сизнинг қизингизман!

Куча. Шчеглов билан Соня клиникада бошланган суҳбатни давом эттиришади.

Соня. Ойим қазо қилганларида қоғозлар орасидан бир конверт топиб олдим.
Ичида бир сурат бор экан. Конвертда сизнинг эски адресингиз ёзилган эди: «Крас-
ноармейская кўчаси, уй ўн беш, саккизинчи квартира». Сиз илгари ўша ерда яшар-
дингиз. Суратнинг орқасига ойим ўз қўллари билан: «Бизнинг Сонечкамиз икки ёш-
да. Июнь, 1947 йил», деб ёзиб қўйибдилар.

Шчеглов. Менинг мутлақо хабарим йўқ... Мутлақо... Биз Аннушка билан бир-
биримизни жуда севардик. Қирқ тўртинчи йилнинг қишида кутилмаганда у жўнаб
кетди. Ҳатто, хайрлашолмай қолдик... Шу йиллар мобайнида бирон марта хат ёзиб,
ўзидан дарак бермади. Нима қилса бўларкин? Мен ўйлаб кўрай-чи... Уйлаб кўраман...
Уйга телефон қил. Йўқ, йўқ! Ҳозир бизнинг уйга борамиз...

Соня. Уйга борамиз?

Шчеглов. Ҳа... Уйда ҳаммасини тушунтириб бераман. Гап нимадалигини ан-
лаб оласан. Наҳот бунни яшириб ўтирсак?!

Клиника. Шчеглов кабинети. Телефон қўнғироқлари эшитилади.

Машенька. Ҳа! Профессор Шчегловнинг кабинети. Соат олтида.

Бабаян [кириб]. Машенька, ҳали ҳеч ким келгани йўқми?

Машенька [телефон трубкасига]. У соат олтида келади. [Бабаянга қараб].
Ашот Сергеевич, сиз ҳамма вақтдагидай ўн беш минут олдин келдингиз. [Телефон
қўнғироғи]. Алло!.. Йўқ, соат олтида.

Костромин. Ҳалиям ҳеч ким йўқми?

Машенька. Йўқ. Соат олтига йиғилишади. [Чикади].

Костромин чиқиб кетади. Забродина киради.

Забродина. Ҳалиям ҳеч ким йўқми? [Бабаянга]. Сиз очилиб кетибсиз.

Бабаян. Соқолимни олдим-да.

Забродина. Сизга сурат кўрсатмоқчиман. Парижда группамиз тўхтаган
Сенлазар майдони. [Кўрсатади].

Бабаян. О, Франция!

Костромин [кириб келади]. Светлана Петровна, яна Шарлотта тўғрисида гапиратибсизми?

Забродина. У Шарлотта тўғрисида эмас, Маратни ўлдирган Шарлотта Корда тўғрисида гапиряпман. Қатл қилишганда унинг боши саватга юмалаб тушган экан. Жаллод Сансон — бобокалонлари Парижнинг машҳур жаллодлари сулоласига мансуб — саватдан бошни олиб, Марат учун деб тарсаки тортиб юборибди.

Машенька қоғоз ва бир графин сув кўтариб киради. Унғайсиз жимлик чўқади. Машенька ноҳадан чиқиб кетади.

Қатл этилган шахсни ҳақорат қилгани учун каллод Сансон амалидан туширилибди.

Костромин. Бу билан сиз нима демоқчисиз?

Забродина. Шуни айтмоқчиманки, жазолаш керак. Лекин, ҳақорат қилмай, камситмай. Бизнинг ҳурматли профессоримиз Шчеглов Скуратовни камситди, таҳқирлади. Менда шундай тасаввур қолди.

Баба ян. Дарҳол бошини танидан жудо қилиш керак! Сўзингизга тўғри тушунибманми?

Костромин. Ҳеч қанақа тарсаки бўлмаган! Йўлини қилиб Скуратовдан аста сўрадим. У рад этди барини.

Забродина. Бўлмаса, нима бўлган экан?

Костромин. Агар бизга айтишса бугун анигини эшитамиз. Ишқилиб турли миш-мишлар юрибди.

Забродина. Беморларга муносабатда... аллақандай моддий манфаатни кўзда тутишларига сира-сира тушуна олмайман. Узим эса ҳатто, беморлар тақдим этган гулниям олмайман. Шуниям айтиб қўяй, бу хусусда домлам профессор Волковга ўхшайман. У кабинети эшигига: «Гулдеста ва пакетлар билан кириш ман этилади», деб ёзиб қўйганди.

Костромин [Баба янга]. Ашот, сенинг фикринг қандай?

Баба ян [бир оз ўй суриб]. Бу тўғрида фикринг қалай, дейсанми? Кунларнинг бирида номимга келган посилка қоғози олдим. Почтага бордим. Қўлимга оғирлиги сажкиз килограммча келадиган бир яшик тутқазибди. Очиб қарасам — табиат инъомлари! Енғоқ дейсанми, мандарин дейсанми, чурчхела дейсанми — баридан бор, устига-устига бир шиша «Твиши» ҳам солинган экан. Аллақандай Гваласия деган одам Тбилисидан юборибди. У ким? Эслай бошладим...

Костромин. Эсладингми?

Баба ян. Бир ярим йил олдин унинг дадасини операция қилгандим.

Забродина. Ҳўш, посилкани нима қилдингиз?

Баба ян. Сизнингча, нима қилишим керак эди? Турган гап, сиз винони ерга тўкиб, нози-нетматларни ахлат қутисига ташлаган бўлардингиз? Мен ҳаммасини дастурхонга қўйдим! Дўстларимни меҳмон қилдим! Шу кунни худди атайи қилгандай дўстларим ёпирилишиб келишган эди. Ҳамма беҳад мамнун бўлди. Шундай ҳодиса яна такрорланса жон дердим! Ҳа, айтгандай, бир кун ўша грузинни Москвада дафъатан учратиб қолганимда, уни москваликларга хос роса меҳмон қилдим, «Арағви» ресторанига олиб кирдим! [Жиддий]. Биласизларми, нима демоқчиман. Гап пулда эмас, атирларда ҳам, бир сўм саксон тийин турадиган бир шиша винода ҳам эмас...

Забродина. Бўлмаса нимада, Ашот Сергеевич? Марҳамат қилиб тушунтириб берсангиз?!

Баба ян. Яхши. Сиз беморни даволадингиз, унинг ҳаётини сақлаб қолдингиз, кўр кўзини очдингиз, дейлик, унга ўз қонингизни бердингиз... Буларнинг барини виждонингиз амри билан, врачлик бурчига содиқ қолиб, ҳеч қандай қўшимча мукофотни кўзда тутмай бажо этдингиз. Беморнинг соғайиб кетиши сиз учун энг катта мукофот!

Забродина. Менам шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайман!

Баба ян [давом этиб]. Баъзи беморлар хасталик пайтларида сиз учун яқин одам бўлиб қолишади. У ҳақда ишхонада ҳам, уйда ҳам ўйлайсиз. У тузалиб, сиз билан хайрлашаётганда биргина қўл қисиш билан кифояланиб қолмайди. Бордию сиз аёл бўлсангиз бир даста гул ёки бир қўти конфет, атир, бордию эркак бўлсангиз ўша маълум бир шиша винони ҳадя этаркан: «Доктор, саломатлигим учун шуни ичинг!» деб илтимос қилади. Яхши биласиз, бу нарса мажбурий эмас. Аммо беморчин қалбидан, шуни ўзи истаб қилса нима деб бўлади? Одамни ташаккур изҳор этиш фазилатидан маҳрум қилиш керакми? Назаримда, буларнинг бари қонуний ва унга йўл бериш мумкин. Ҳамма гап меъёрни билиш ва ахлоқ доирасидан чиқмасликда. Дейлик, беморни жиддий операция қилишга тўғри келди, унга олдиндан шарт қўйиш, ҳатто у тўлаши керак бўлган пул ҳақида келишиб олиш — мени кечиринглар, тамағирликнинг худди ўзи!

Забродина. Бунинг учун суд олдида жавоб берилади! Ашот, сиз доктор Скуратов тамағирлик билан шуғулланиб келган, демоқчисиз? Бунинг учун далиллар борми?

Костромин. Ҳеч ким анигини билмайди. Айтишларига қараганда, қандайдир бир эрон гилами билан аллақандай санаторияга путевка тўғрисида гап айланиб юрибди...

Забродина. Ҳа, эрон гилами тўғрисидаги гапни мен ҳам эшитдим. Аммо, гилам эронники эмас, оддий — жўн гилам эмиш. Бунинг устига гиламни унга соғва қилишмаган, ўзи комиссия магазинда ишловчи ўша бемор орқали пулига сотиб олган дейшади. Бордию бу тасдиқланмаса-чи?

Костромин. Тасдиқланадими йўқми, бари бир бизга, буни текшириб кўришга тўғри келади. Ахир, Иван Ивановичнинг аризаси бор [Бабаянга]. Ашот, мен асосан сенинг гапингга қўшиламан. Расмийатчи рибкор ва мунофиқ бўлмаслик керак!

Шчегловлар уйи. Шчеглов ва Шчеглова хонада.

Шчеглова. Мени қақирдингми?

Шчеглов. Йўқ. Нимаиди?

Шчеглова. Шундай эшитилибди-да менга! Партбюрога албатта боришинг керакми?

Шчеглов. Ҳа!

Шчеглова. Узингни қандай сезяпсан?

Шчеглов. Бир нав... Қандайдир чарчаганга. ўхшайман, Оля... Қирқ тўртинчи йилнинг кузида, эсингдами, мен фронтдан Челябинскага, уйга келган эдим?

Шчеглова. Эсимда. Нимага шу пайтда буни сўраб қолдинг? Қизиқ. Нима учундир мен ҳам ўша уч кунни яхши эслаб қолганман... Сен ёнимда эдинг, ширинсўз ва дилкаш-меҳрибон эдинг. Жўнаб кетишинг билан энди бир умр кўришмаймизми, деган изтиробда эдим. Шундай бемаза ўйлар бошимда кезарди. Сабрсизлик билан хатингни кутардим, сен бўлсанг, кам ёзардинг. Аммо, ҳар бир хатингда албатта: «Тирикман, соғман, севаман, эсимдасан. Эринг — фронтчи табиб Иван Шчеглов» деб ёзиб кўярдинг.

Шчеглов. Оля! Сенга муҳим бир нарсани айтишим керак...

Чироқ ўчади.

Саҳна ёришиб, эр-хотин суҳбати давомида барча иштирок этувчилар кўз олдимиздан ўтишади.

Эр-хотин суҳбати давом этади.

Шчеглова. Нимага буларнинг барини ўшанда айтмаган эдинг?..

Шчеглов. Очиқ айтишга ботинолмаганман.

Шчеглова. Ёлғондан кўра бор ҳақиқатни айтиш осонмасми?

Шчеглов. Ёлғон гапирганим йўқ. Индамай кўяқолганман.

Шчеглова. Нима учун?

Шчеглов. Урушда ҳар бир кун мен учун ҳаётимнинг энг охири кунни бўлиб қолиши мумкин эди. Шу тўғриси хотирангга севганингдай, мени қандай билсанг шундай қолишни истаган эдим.

Шчеглова. У аёл билан бахтлидингми?

Шчеглов. Ҳа, бахтли эдим.

Шчеглова. Қандай ажрашдинглар?

Шчеглов. Қирқ тўртинчи йилнинг киши эди. Кутилмаганда: «Мен бутунлай кетдим. Сен ўз оилангга қайтмоғинг керак», деган хат қолдириб кетганди.

Шчеглова. Сира кўришмадингми кейин?

Шчеглов. Йўқ. Кўришмадик. Қизим борлигини энди ўзинг ҳам биласан. Мени эса мутлақо хабарим йўқлигига ишонсанг керак. Бу ўзим учун ҳам сира кутилмаган гап бўлди...

Шчеглова. Менга қара, ўша маҳалда бизни, яъни мен билан Алёшани бутунлай ташлаб кетиш кўнглингда йўқмиди? Нега индамайсан?

Чироқ ўчади.

Клиникада партбюро мажлиси ўтказиш мўлжалланган кабинет.

Огуренкова. На Иван Ивановични, на Аркадий Сергеевични кўряпман!

Скуратов. Мен шу ерданман.

Огуренкова. Сорокин отпусқада. Олег Николаевич командировқада. Варенцовни шошилиш консультацияга чақириб кетишди. Қолганлар ҳаммаси шу ерда фақат профессор Шчегловдан дарақ йўқ. Ёки бошлайверамизми?

Бабаян. Чекиш мумкинми?

Огуренкова. Майли, марҳамат. Машенька, илтимос, Шчеглов уйига телефон қилинг, сўранг-чи, уйдан чиқибдими, йўқми? Унгача кўриладиган масала билан таништириб тураман. Шчегловдан тушган аризани ўқиб, одамларни таништирай. Унгача Иван Иванович ҳам келиб қолади.

Машенька югуриб келиб, эшик тагида қотиб қолади. Огуренкова хонадан чиқиб кетади.

Телефон қўнғироғи эшитилади. Пауза. Кейин Огуренкова қайтиб келади.

Огуренкова [овози ўзгариб]. Уртоқлар, нима қиламиз? Маслаҳатлашиб олиш керак... Иван Иванович келолмайди. Инфаркт бўпти!

Чироқ ўчади.

Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ ҚУРИНИШ

Шчегловлар уйи. Хонада Шчеглова билан Алексей.

Шчеглова. Кутиб олиш маршини тайёрла.

Алексей. Кутиб олиш марши тайёр!

Шчеглова. Алёша ҳаддан ташқари баланд овозда бўлмайдими?

Алексей. Баланд бўлганда қандоқ! Ахир, бу кутиб олиш марши-ку!

Шчеглова. Даданга бугун биринчи маротаба ўрнидан туришга рухсат беришгани ёдиндан чиқдими? Атиги ўн беш минутга рухсат этишган. Сен шундай қилки, аввало ўзингга эмас, даданга манзур ва ёқимли бўлсин!

Алексей. Ойи, сизгаям ёқадиған бўлади!

Шчеглова. Бугун Соня келаман деб ваъда берганди.

Алексей. Шундайми? Нур устига аъло нур бўларкан-да...

Шчеглова. У нима учундир анчадан бери уйимизга келмай қўйди.

Алексей. Банд эди.

Шчеглов. Сизлар урушиб-нетиб қолмовдингларми?

Алексей. Йўқ.

Шчеглова. Сен бирон нима деб уни хафа қилмаганмисан?

Алексей. Сўроқми бу?

Шчеглова. Йўқ, савоёл!

Алексей. Ойи, келинч, бу масалани ҳозир чуқур таҳлил қилиб ўтирмайлик.

Шчеглова. Алёша, сен билан нимадир содир бўлаётганини сезиб юрибман.

Айт, ахир, гап нимада?

Алексей. Ҳеч нимада!

Шчеглова. Бунга мен бефарқ, бепарво қараб туролмайман. Гап нимада ўзи!

Айт!

Алексей. Мушкул нарса, ойижон! Биласизми, умрингда сира кўрмаган қап-катта синглингни ҳар куни уйда кўришга одатланиш жуда қийин бўларкан. Гапнинг сирасини айтсам, ана шу «бахтсиз муҳаббатнинг пинҳона меваси» аллақерде, бир четда улғайиб-ўсиб, ўзи тўғрисида бизни хабардор қилмагани маъқул эди...

Шчеглова. Сўзларингда тўла адоват.

Алексей. Ойи, мен аллақачоноқ баъзи нарсалар тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаси бўлган балоғатга етган одамман. Узингизга ҳам, бу нарсаларнинг ҳаммасига кўникиш осон бўлмаётганини мени тушунмайди, деб ўйлайсизми?.. Билишимча, агар шу топда дадам бетоб бўлмаганларида сиз бошқача йўл тутган бўлардингиз.

Шчеглова. Алексей Иванович, неча ёшга кирдингиз?

Алексей. Анча ёшга бордим.

Шчеглова. Анчага борганинч яхши, лекин, мен ҳаммадан кўра отанг билан фахрланаман. Унинг хотини бўлганим учун ўзимни бахтли деб биламан.

Алексей. Уни бизнинг оилага, бизнинг уйимизга бошлаб келишга ҳожат йўқ эди. Топилган экан — топилганча қолаверсин эди. Узини билдирмасам бўларди.

Шчеглова. Бу қандай оҳанг? Алёша, сен Соняни бекорга айблайсан. Унинг отасига ўзининг кимлигини очгани ажабланадиган нарса эмас. Бу ишни у ўз севиқли одами туфайли қилди...

Алексей. Севган муттаҳами туфайли...

Шчеглова. Сенга нима ёмонлик қилди у? Бирон нарсада халақит беряптими? Сира тушунолмай қолдим.

Алексей. Тушунмайсиз ҳам...

Шчеглова. Тентак... [Қадам овозлари эшитилади]. Қани, бошла!

Алексей танго куйи ёзилган пластинкани чалишга қўяди. Тантанали вазият.

Алексей суратга олишга тайёрланиб турибди. Хонага Чельцов орқасидан Шчеглов кириб келади.

Алексей. [«диққат» ишорасини қилиб]. Ап! Яхши! Ап!

Шчеглова Шчегловни қўлтигидан олмоқчи бўлади.

Шчеглов. Оля, қўйиб юбор, мен ҳали юришни унутиб қўйганим йўқ. [Қўлида гул билан гўё «ўйинга тушиб» кресло ёнига келади, ўтиради].

Қўнғироқ овози.

Сонечка келганга ўхшайди!

Соня киради. Унга ўзининг ғараз-адоватини намоён қилгандай

Алексей хонадан чиқиб кетади.

Соня. Во, ажаб? Демак, биринчи босқичга асос солинибди-да!

Шчеглов. Асос солишдигина эмас, оёққа турғизишди!

Чельцов. Хўш, нима десамикини? Жуда соёл! Олдинда ҳали кўп қийинчиликлар, оғир йўл турибди. Аммо, у ғолибона йўл!

Шчеглов. Эшитяпсанми, Олечка! У нимаки деса, ҳаммасини хотиранга тугиб қўй!

Чельцов. Хўш, энди нима керак? Уйқу тартиби, ҳаракат тартиби, овқатланиш тартиби, ҳатто ўйин-кулги тартиби ўрнатиш керак. Телевизор томоша қиласанми?

Шчеглова. Йўқ. Ҳозирча мен рухсат этганим йўқ.

Чельцов. Телевизор кўраверсин. Лекин қаторасига барини эмас! Турли хил

детектив, ҳарбий фильмлар, футбол ва ҳоккей кўриш ман этилади. Унга «Киносаб-ҳатчилар клуби», «Ҳайвонот оламида», «Тунингиз хайрли бўлсин, эркатойлар» каби эшиттиришларни кўришни тавсия этаман...

Шчеглов. Ҳа, ҳаммадан «Тунингиз хайрли бўлсин, эркатойлар»нинг фойдаси катта.

Алексей (кириб келиб). Манавини қаранглари! Сиз ўқидингизми? Америкада маймуноналарга телевизор ўрнатишибди. Бир ҳафта ичида улар телевизорга ўрганиб кетишибди. Эшиттиришлар орасида уларнинг энг севган кўрсатувлари борлигини аниқланибди.

Шчеглов. Қайси эшиттиришлар экан улар?

Алексей. Билмадим. Бу ерда аниқ ёзилмаган. Аммо, ўйлашимча, ҳаммада бўладиган каби Американинг ўзининг ҳам қандайдир «Ун етти лаҳза»си бўлса керак.

Чельцов. Агар жиддий гапирсам, турли ҳаяжонли эшиттиришлардан қочиш керак.

Шчеглов. Лея! Унақа ҳаяжонлар қаёқда дейсан?

Чельцов. Одамнинг ёши — унинг паспорти эмас, томирларининг ҳолати. Одам ўзининг асаб-томир системасини асраш ўрнига унга жабр қилади.

Шчеглов. Лея, мен энди, ҳамма нарса отамдан нари қабилида яшашга жазм этганман. Агар кучли ҳаяжонлардан нари турадиган бўлсам мен учун энг яхшиси — «Тунингиз хайрли бўлсин, эркатойлар»да!..

Шчеглова билан Чельцов чиқиб кетишади. Шчеглов Соняни тўхтатиб қолади.

Кетма. Соня, мен билан бир оз гаплашиб ўтир. Соня, ҳамма мenden ҳамма нарсани яширади. Скуратов қаёқда?

Соня. Дада, бу ҳақда гаплашмайлик.

Шчеглов (қатъийлик билан). Йўқ, гаплашамиз!

Соня. Керак эмас.

Шчеглов. Жуда керак!

Соня. У ўзи хоҳиши билан хизматдан бўшаб, Украинага жўнаб кетди.

Шчеглов. Бир ўзими, сенсиз-а?

Соня. У уйланди...

Шчеглов. Уйланди?.. Менинг аризам-чи? Партбюро мажлисида уни муҳокама қилишдими?

Соня. Ҳа. Унга танбеҳ беришди!

Шчеглов. Кўриб турибман, менинг бетоблигим унга қўл келибди...

Соня. У уйланган қизнинг дадаси... Аллақайққа сим қоқишди ва бөрча ишни сарамжон-сарашта битиришди... Келинг, бу ҳақда гапни бас қилайлик.

Шчеглов. Ҳаммага... Ҳаммага менинг бетоблигим қўл келибди. Нима ҳам дейсан... Ҳали эсон бўлсак кўрармиз, энг муҳими, кучли ҳаяжонларсиз... пластинканинг ни ўчир.

Соня проигривательни ўчиради. Хоёнага Шчеглова билан Чельцов кириб келади.

Чельцов (Шчегловга). Қани, томирингни кўрсат. Яхши. Меъёрда. Энг муҳими, ўзингни ўзинг кузатиб бор. Юз йил яшайсан! Юзгача эмас, яна юз йил, деяпман! Мен адашаётганим йўқ. Айтадилар-ку, кит беш юз йил, чўртон балиқ уч юз йил, лочин қарийб икки юз йил яшар экан. Шундай экан, одам бир юз олтмиш йил яшаши лозим! Баъзилар шунча яшайди ҳам!

Алексей. Яхши яшашадими?!

Чельцов. Яхши!

Шчеглов. Яхшию, жуда узоқ-да!

Чельцов. Гап билан бўлиб ўтириб қолибман. Мени кутишаяпти. Биринчи марта шунча ўтириш етарли! Хайр!

Шчеглов. Раҳмат, дўстим. Оля, энди мен ҳам кириб ётақолай.

Шчеглова. Ҳозир ўрнингни тузатиб бераман. (Чиқиб кетади).

Шчеглов (кутилмаганда). Йигитлар, ҳалиги машҳур киноартистканинг номи нимаиди?

Алексей. Нонна Мордюкова?

Шчеглов. Йўқ, бизники эмас.

Алексей. Софи Лорен?..

Шчеглов. Йўқ. Ҳалиги кетворгани бор-у...

Алексей. Джина Лоллобриджи-да...

Шчеглов. Қандай?

Алексей. Лоллобриджи-да.

Шчеглов. Уша, ўша. Бриджит. Бриджит Петришчева. Мутлеқо тўғри! (Чиқиб кетади).

Алексей. Хоҳишинг борми, ҳозир суратингни оламани, «Здоровье» журналининг муқовасида бостириб чиқараман!

Соня. Нима учун, Алёша?

Алексей. Шундай, ўзим. Сенга хотира, менга хотира, одамларга қизиқарли: ёш мутахассис, фан кандидати. Мавзунинг қандай эди?

Соня. «Болаларнинг ревмокардит касаллигида иммунологик таъсири тўғрисида».

Алексей. Ана, кўрдингми... Ҳимоянг ҳали узоқми?

Соня. Йўқ, яқин қолди, нимаиди?

Алексей. Кейин дарҳол жўнаб кетасанми?

Соня. Эҳтимол. Биласанми, Алёша, сенга юрагимда бор гапни айтмоқчиман.

Бу фикр мени эзиб келяпти. Агар шу ҳодиса рӯй бермаганда ҳеч қачон бунга жазм қилмасдим. Гапимга ишонарсам, деб ўйлайман. Тўғри, қўлимга ойимнинг хатлари тушганда, ундан дадам борлигини билганда, кўнглимда у билан учрашиш, гаплашиш ва ойимнинг қазо қилганларини айтиш истаги туғилган эди. Кейин буларнинг бари нимага керак, деб ўйладим. Унинг ўғли — сен, ойинг бор... Шундан кейин ўзинг билган ҳодисалар рӯй берди. Скуратов ваҳимага тушиб, мендан нақ тиз чўккандай бўлиб илтимос қилди... Иван Иванович сени деб мушкулими осон қилади, «тақдир зарбаси»ни юмшатади, деб ёлворди... келиб учрашдим. Энди англадимки... бундай қилмаслик керак экан. Мутлақо!

А л е к с е й.

Сув айланиб оқмайди.
Ер қайрилиб боқмайди.
Ер қайрилиб боққанда
Бир қилиғи ёқмайди.

Мен энди бораманми,
Эшикда тураманми?
Чиқмас ёримни пойлаб,
Совуқдан ўламанми?..

Мен ҳам жон-жон деб бошим оққан томонга жўнаворардим... Биронта экспедиция бўлсаям майлиди-я... Қани энди ўн ой ўшатга ётсанг. Ҳеч кимни кўрмасанг, бир йил бўлсаям йўқ демасдим...

С о н я. Наҳот ҳеч кимни?

А л е к с е й (кескин равишда). Ҳа! Ҳеч кимни! Ҳеч зоғни! Жўнаб кетаман, кетаману барча нарса «О, кей!» бўлади. Ҳамма нарса ўз жойига тушади.

С о н я. Биласанми, Алёша, бурунгидай ўзимни сира бахтли сезмаган эдим. Сенга бу ҳис-туйғу ғалати, ҳатто кулгули бўлиб туйилиши мумкин. Чиндан ҳам бахтлиман, чунки, дадам тузала бошладилар, дилкаш, серсоқол акам — сен борсан. Яна ҳамма нарсага тушунадиган ажойиб аёл — онанг борлигидан бахтиёрман. Тез орада, яқинда сизларни тарк этаман. Яхшиям мустақил одамман, менга ҳеч нима керак эмас, бу оламда сизларнинг борлигингиз мен учун катта давлат, мактуб ёзаман, тоқатсизлик билан жавоб кутаман сизлардан! Яхши бир одамга: биронта денгизчими, балиқчими, геологми, ҳақиқий инсонга турмушга чиқаман... Ўзгалар болаларини даволаб, ўз болаларимни муносиб тарбиялайман. Кам деганда учта фарзанд кўрмоқчиман. Мўлжалим шундай. Икитаси ўғил, биттаси қиз бўлади... Ўғилларининг отини Владимир ва Петр қўяман, қизим исми — Екатерина. Бари сенга жиян бўлади...

А л е к с е й. Яхшиси сени бир умр кўрмаганим маъқул эди...

С о н я. Нима?

А л е к с е й. Ҳеч нима. Магазин ёпиқ — ҳисоб-китоб бошланди...

Чироқ ўчади.

ТУРТИНЧИ КҮРИНИШ

Шчегловлар уйи. Лариса билан Алексей, Чельцов ва Шчеглова кириб келишади.

Ш ч е г л о в а. Салом, Лариса.

Ч е л ь ц о в. Салом.

Л а р и с а. Салом, Ольга Ильинична!

Ш ч е г л о в а. Хўш, муваффақиятлар қалай?

Л а р и с а. Яхши. Раҳмат!

Ш ч е г л о в а. Ҳали ҳам кинога олишяптими?

Л а р и с а. Йўқ. Олиб бўлишди. Энди овоз беришим керак.

Ш ч е г л о в а. Яхши чиқдимми?

Л а р и с а. Ҳа, туф, туф, кўз тегмасин...

Ш ч е г л о в а. Биз қачон экранда кўрамиз?

Л а р и с а. Шу йилнинг охирида.

Ш ч е г л о в а. Уйнаган ролингиз яхшими?

Л а р и с а. Дуруст, ёмон эмас. Битта катта эпизод, иккита ундан кичикроқ.

Ш ч е г л о в а. Қанақа роль бажардингиз?

А л е к с е й. Ялмоғиз кампирни-да!

Л а р и с а. Ута қўпол ва бемаза гап қилдинг.

Ш ч е г л о в а. Ёки бирон афсонавий Маликани ўйнадингизми?

Л а р и с а. Тўқувчи қиз!

Ш ч е г л о в а. Замондошимиз денг. Дастгоҳда ишлайсизми?

А л е к с е й. Ҳе!

Л а р и с а. Ҳа! Аввалига дастгоҳда ишлайман. Кейин бадий ҳаваскорлик тўғрагида ўйнайман.

Ш ч е г л о в а. Ҳар қалай, қизиқ экан. Кўрамиз, насиб қилса кўрармиз. Сиз актриса бўлишни узил-кесил ҳал қилдингизми?

Л а р и с а. Йўқ, Ольга Ильинична, ҳали бир тўхтамга келганим йўқ. Кинога олишлари учун яхши танишинг бўлиши керак.

Ш ч е г л о в а. Яхши таниш? Мен, аввало истеъдод керак, деб ўйлардим?

Л а р и с а. Истеъдод ҳам ёмон эмас, аммо, таниш-билиш бўлмаса иш битмайди, бекорга уринганинг қолади. Кинода усиз муваффақиятга эришиб бўлмайди! Бирон чет элга — кинофестивалга боришни эса хаёл қилмайсиз ҳам!..

Ш ч е г л о в а. Шундай денг! Ҳар қалай бу касбнинг келажаги хийла ғамгин, ҳавас қилишга арзимас экан!

Лариса (Алексейга). Менга қара, суратларни кўрсатмайсанми?

Алексей чиқиб кетади. Бир оз туриб, унинг орқасидан Лариса ҳам чиқади.

Чельцов. Нимагадир бизнинг Иван Иванович сайри-саёҳатларини сал чўзиб юбордилар.

Шчеглова. Леонид Степанович, унга нима бўлди? Бутунлай бошқа одамга ўхшаб қолди. Таниб бўлмапти. Ҳеч нима тўғрисида сўрамайди. Ҳеч нима билан иши йўқ. Ҳатто, клиникадаги ўша машмашалар тўғрисидаям оғиз очмайди... Йўқ, у бутунлай бошқа одам! Мутлақо бошқа!

Чельцов. Раҳмат сизга! Жуда хурсанд қилиб юбордингиз! Демак, меҳнатим зое кетмабди! Хурсанд бўлиш керак-ку!

Шчеглова. Нимага?

Чельцов. Ольга Ильинична, у ахир, инфаркт бўлди. Бу огоҳлантириш-ку. У на-риги дунёга назар ташлади. Шунинг учун қараши ҳам ўзгарди. У олим! Беқиёс врач! Унинг олим ва врач сифатида қилган ишлари бағоят катта. У фандан бўлак ҳамма нарса ни тарк этиши лозим. Бу фикрни мен тинмай унинг қулоғига қўйиб келдим. Сиз эса боқиб, соғайтирдингиз.

Шчеглова. Инфарктнинг сабаби нима?

Чельцов (бир оз ҳаяллаб). Тарсаки.

Шчеглова. Кимга?.. Узимни қўйгани жой топмайман. Қўлим ишга бормай қолди, Леонид Степанович. У ўз айбига иқроп бўлиб, изтироб чекапти. Бу уни сал бўлмаса ҳалок қилай деди. Мен миқ этмадим. Бундан чиқди мен ҳам айбдор экан-ман. Тушуняпсизми, мен ҳам!

Чельцов. Ольга Ильинична, сиз ўзингизни бекор қийнаясиз. Эртанги кун ҳақида ўйламоқ керак.

Шчеглова. Толиқиб қолдимми, дейманда ўзимем? Бирданига шунча ташвиш бир вақтда бошимизга тушди. Шу ҳодиса рўй берганидан бери уйимизда ўзгариш катта. Алёша ўзини қўйгани жой топмай бетоқат. Нима учундир Соња уйга келмай фақат телефонда ҳол-аҳвол сўрайди. Иван оғзига талқон солгандай жим. Балки, мени айбдор, деб ўйлаётгандир? Узингиз яхши биласизки, қўлимдан келган барча имкониятни ишга солдим... Соњани кучоқ очиб кутиб олдим. Шундай кўнгил ёриб гап-лашадиган одам йўқ. Иван ўз қобиғига ўралиб олди. Мени кечирингу, Леонид Степанович, сиздан бўлак кўз ёши тўкиб, арзи-ҳол эшитадиган ҳеч кимим йўқ.

Чельцов. Мен Ольга Ильинична, сизлар учун «Тез ёрдамга ўхшаган нарса-ман. Фақат фарқимиз шундаки, мен ўз вақтида етиб келаман. Такрор айтаман — эртанги кун ҳақида ўйлаш керак. Олдинги Иван энди йўқ, бунга сиз ҳам кўникишингиз зарур, аммо, у ҳаёт, яшайди!

Шчеглова. Яшайди эмиш! Тушунсангиз-чи ахир, у бундай яшай олмайди. Адолатсизликка дуч келса четлаб ўтолмайди. Биров отини ураётганини кўрса албатта ўртага тушади. Ҳамма нарсага аралашади.

Чельцов. Агар у яшашни истаса, фойдаси бундан кейин ҳам тегишини ўйла-са — ўз жонини сақлаб қолишга тиришиши керак! Яқинда уни балиқ овига олиб бо-раман. Хўп, мен кетдим. Ортиқ кутишга фурсатим йўқ. Бугун навбатчилигим оғир ке-чадиган кўринади. Келган заҳоти касалхонага сим қоқсин.

Чельцов билан Шчеглова чиқиб кетишади. Алексей ва Лариса киради.

Лариса суратларни кўздан кечирмоқда.

Алексей. Манави сурат, чамамда ҳаммасидан яхшига ўхшайди! Юзингда, худ-ди Элизабет Тейлорникидай илҳом жўш уриб турибди!

Лариса. Тейлорда юз эмас, ниқоб-ку! Манависи менга кўпроқ ёқяпти!

Алексей. Унда иягинг худди Симона Синвореники каби осилиб турганга ўх-шайди!

Лариса. Бўлмаса манависини олайлик. Сочим ёйиқ экан-ку... Нима қипти? Ёйиқ соч ўзимга бинойидек ярашиб турибди. Узинг ҳам шундай девдинг.

Алексей. Рост. Чиндан ҳам дурусти шу экан. Бу ерда сен худди Марина Владига ўхшайсан...

Лариса. Бўпти. Шунисини оламин. Печать қилабер!

Алексей. Энди ўзларига беқиёс тасвирларидан неча дона ва нима мақсадда керак, шуни аниқ айтсалар?

Лариса. Неча дона керак, деганинг нимаси?

Алексей. Қанча керак? Бештами, ўнтами? Катта-кичиклиги қандай бўлсин? Фото қоғозинг қайси турини олай? Унинг жилосиз ва ялтироқ хиллари бўлади. Иста-ган ҳажмдагини топаман. Хўш, нима дейсан? Нотўғри гапирдимми?

Лариса. Ундай эмас. Сен гапимга тушунмадинг умуман.

Алексей. Бўлмаса тушунтириб бер, нимани тушунмадинг?

Лариса. Мен, энг яхши суратни танлаб, уни... журнал муқовасида босиб чи-қарасан, деб ўйловдим.

Алексей. Журнал муқовасида?

Лариса. Ҳа-да! Нима? Бу шунча қийинми? Мени деб шуням амалга оширол-майсанми? Ахир «Советский экран» журналининг ҳар сони муқовасида ҳамиша бирон артистнинг сурати чиқади-ку!

Алексей. Демак, сен ўз портретингни «Советский экран» журналининг муқо-васида кўрмоқчисан? Нима учун «Советский союз» ёки «Советская женщина» жур-налларида эмас? Ахир, бу журналлар бир йўла бир неча тилда босилади-ку!

Лариса. Мазах қилма! Нимага сен учун келишган, хушрўйгина аёл портрети-дан кўра фермада рекорд қўйган она чўчка суратини олиш енгил туюлади?

Алексей. Шунинг учунки, она чўчканинг кўрсаткичлари ҳаддан зиёд юқори бўлади.

Лариса. Бунинг ҳаммаси бўлмагур гап. Ўзинга боғлиқ — хоҳласанг босиб чиқардинг! Таниш-билишинг сон-саноксиз! Барча редакцияларда дўсту биродарларинг қалашиб ётибди. Мана кўрасан. Жанубга кетаман. Бир ўзим. Ушанда биласан. Хозир айни мавсум-ку, мен бўлсам сен билан шаҳарда пашша кўриб ўтирибман. Мен ҳали жон фидо қиладиган аёллар ёшида эмасман. Сен бекорга...

Алексей. Бир боғдан келасан, бир тоғдан...

Лариса. Майли, гапирмаганим бўлсин. Сен мени деб қўлингни совуқ сувгаям урмайсин. «Спутник»га путевка олиб бермадинг. Журнал муқовасида суратимни чиқармадинг. Қани айт-чи, қўлингдан нима иш келади, ўзи?

Алексей. Келади. Бир кучоқ суратларинг билан Жанубга кузатиб қўйишим мумкин. Уларни денгиз соҳилида бирма-бир жазманларинга тақдим қилаверасан! Экранларда эса сен иштирок этган фильмлар пайдо бўлади. Ҳар қадамдаги газета дўконларида донаси йигирма тийиндан суратинг сотилади. Ҳаммаси, ҳаммаси бўлади. Аммо, сен шон-шухратдан ҳалок бўлмайсан. Йўқ, эрга тегасан, зотли ит сотиб оласан. Сўнг ўзингда бўлмагани учун итинг олган лауреатлик медаллари билан фахрланиб юрасан.

Лариса. Аҳмоқ. Ўзинг кимсан? Ўзинг ким? Менинг ўша итимнинг суратини оласан-да, уни «Службное собаководство» журналининг энг охириги саҳифасида бостириб, донгдор отанг олдида мақтанасан!

Лариса чиқиб кетаётиб, кириб келаётган Шчегловга тўқнаш келади.

Шчеглов. Салом, Лариса, Марҳамат қилинг, ўтиринг. Оля қаёқда?

Шчеглова киради.

Оля, кечирасан, сал ҳаяллаб қолдим. Шу топда нақ саккиз минг олти юз қадам босиб қўйибман. Соҳилда сайр қилиб юриб, Москва дарёсида балиқ овлаётган шоввозларни кўрдим. Бир тентак мана шундай келадиган бешта балиқча ушлаб олса бўладими? Ундан қаерим кам? Соҳилга тушиб, оёғимни осилтириб ўтирзоламану кўзим қармоқ пўкагида бўлади. Ўзим эса ҳаётнинг аччиқ-чучуқлари тўғрисида ҳаёл сураман... Гётенинг ўша машҳур: «Тўхта лаҳза, сен ғоят ажойибсан!» деган сўзларини эсланг! Соҳилдан ўзимга жой ҳам танлаб қўйдим — Бережковская! Айтишларига қараганда, шу ерда балиқ яхши илинармиш...

Шчеглова. Чой ичасанми?

Шчеглов. Олиб келавер.

Шчеглов. Лариса, сизге-чи? Бугун бизнинг музейда ғалати бир ҳодиса бўлиб ўтди!

Алексей. Бирон экспонатни ўғирлаб кетишдимми?

Шчеглова. Йўқ, акси. Музей директори ҳузурига бир кампир келиб: «Манави катта папка тўла суратларни тақдим этаман», депти. Мени чақиришди. Кўриб чиқдим. Нима экан, денг? Фламанд ва Голланд рассомларининг ўн бешта асл нусхалари! Бу суратларни қаёқдан олибди, деб сўрасам: «Эллик йилдан бери сақлаб келяпман. Бобомдан мерос», дейди. Яна: «Сиз буларнинг қанча туришини биласизми?» деб сўрадим. У: «Биламан, буларнинг баҳоси йўқ!» деб жавоб қилди.

Лариса. Агар суратларни сотганда қанча пул олиши мумкин эди?

Шчеглова. Анчагина. Аммо, у суратларни сотмади, тақдим этди!

Лариса. Демак, пул керак эмас экан!

Шчеглова. Уйлашимча, пул сиз билан мендан кўра унга кўпроқ зарур бўлса керак!

Алексей. Эҳтимол у хуфиёна миллионердир? Айтишларига қараганда, Мусатфо Кўл районидаги уйлардан бирида бир кампир яшаркан. Қашшоқ, ҳеч вақоси йўқ экан. Кампир ўлганда тўшаги остидан бир дунё пул ва беш минг сўм уч процентли тилла заём топиб олишипти...

Шчеглова. Йўқ, бу кампир унақа эмас! Агар у миллионер бўлганда ўз суратларини каттароқ фойдага сотишга ҳаракат қиларди. Пулни пул етаклаб келади, деб айтишади-ку.

Лариса. Бундай ҳодисалар тез-тез бўлиб турадимми?

Шчеглова. Тасаввур этинг-а, Лариса, бўлиб туради!

Лариса. Сизнингча, бундай одамлар учун сотишлари мумкин бўлган нарсаларни текинга келтириб беришади? Ёки улар ўз ҳамёнларига зиён қилган ҳолда шу йўл билан шухрат орттиришадими?

Шчеглова. Бугун келган кампирнинг шухрат орқасидан қувишига ҳожат йўқ. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда!

Алексей. Шу кампирнинг суратини «Советская женщина» журнали муқовасида босиб чиқариш керак!

Лариса. Ёки «Советский цирк» журналида-да! Хўп, мен кетдим. Саломат бўлинглар! [Алексейга]. Кузатмасанг ҳам бўлади.

Алексей. Кузатмаслик — тарбиямга тўғри келмайди!

Шчегловлар. Хайр!

Ларисанинг орқасидан Алексей ҳам чиқиб кетади.

Шчеглова. Леонид Степанович сени кута-кута, охири кетишга мажбур бўлди. Касалхонага дарҳол сим қоқсин, деб тайинлаб кетди. Яқинда балиқ овига олиб борармиш.

Шчеглов. Демак, қармоқни бекорга сотиб олмаган эканман-да. Ма, ҳозирча бирон ерга яшириб қўй...

Алексей киради.

Алексей. Дада, кўлингиз бўшми? Бирон даволаш тадбири ёки врач кўриги йўқми? Бир оғиз маслаҳатли гап бор эди. Мен узоқ бир экспедицияга... жўнаб кетсам-миким, деб турибман... Тахминан ўн ойларга. Балки яна чўзилар. Фанлар Академиясининг Жаҳон океани зонасидаги океанология экспедициясига. Уша ёққа «Витязь» кемаси кетяпти... Экипажга аъзо бўлиб кирмоқчиман. Бу сафар — менга ҳар томонлама фойдаликка ўхшаб кўриняпти Мен ҳам ҳақиқий одамлар орасида яшаб кўрайчи... Туриш-турмушимни ўзгартириб, океан ҳавосига бир тўяй даяпман. Кўёшда қорайсам, океан тузини тотсам, қисқаси — чиниқсам, одам бўлсам дейман.

Шчеглов. Лариса-чи?

Алексей. Қайси маънода?

Шчеглов. «О, кей» тугаб «Гуд-бай» бошландими?

Алексей. Дада, бугунги «Гуд бай»—«О кей» нинг ўзи!

Шчеглов. Алексей, кимдан қочяпсан? Узингданми? Шуни яхши билиб қўйки, одамзод ҳеч маҳал ўзидан ўзи қочиб қутулолмайди! Бир эркак сифатида иқрор бўлсам, ниманки сен билан юз берган бўлса, барига мен айбдорман. Буни бутун қалбим билан сезиб турибман.

Эшик қўнғироғи эшитилади.

Сонечка келганга ўхшайди!

Хонага Соня кириб келади.

Соня. Салом, қариндошларим!

Шчеглов. Салом. Виждон азоби қўймадими? Қаёқларда юрибсан? Худонинг берган кунни келиб турардинг, энди фақат сим қоқиш билан чекланияпсан!

Соня. Тамом. Яқинда ҳимоя қиламан. [Дадасига]. Кўринишингиз чакки эмас. Ҳатто анча қорайибсиз ҳам!

Шчеглов. Сен ҳам роса очилиб кетибсан!

Соня. Алёша? Аҳвол қалай?

Алексей. Аъло даражада.

Соня. Эсингдами, суратингни олиб бераман, деб ваъда қилувдинг?

Алексей. Эсимда.

Соня. Гапингдан қайтганинг йўқми?

Алексей. Йўқ.

Соня. Бўлмаса тезроқ ҳаракатингни қил. Мен, эҳтимол, шу йилнинг ўзидаёқ узоқ ўлкага кетадиганга ўхшаб қолдим.

Алексей. Менам жўнаб кетмоқчиман.

Шчеглов. Мен эса... [Қармоқ ётган стол ёнига келади ва бир оз ҳижолат чеккандай сўзида давом этади]. Мен эса, Сонечка, қармоқ сотиб олдим. Тагин шу бугуноқ саккиз минг олти юз қадам босиб қўйдим...

Қўлида гулдаста билан Шчеглова киради.

Шчеглова. Ваня! Уйимиздан клиникангга қадар неча қадам экан, санаб чиқмадингми?

Шчеглов. Йўқ. Менинг йўлим тескари — бошқа томонда эди.

Алексей. Ойи, гул кимга?

Шчеглова. Даданга. Бугун, ўнинчи сентябрь кунни, соат кундузи ўн иккида Бережковская соҳилида балиқ устма-уст илиниб турган бир пайтда профессор Шчеглов операция столи ёнида ўзининг навбатдаги энг камёб операциясини қилибди. Бу гулларни Петришева йўллабди. [Эрининг олдига келиб, гулдастани беради, кучоқлаб ўлади].

Шчеглов [ҳижолат чекиб]. Яъни Бриджитдан дегин! [Чиқиб кетади].

БЕШИНЧИ ҚҶРИНИШ

Шчеглов ўз ҳамкасблари билан. Ҳамма шоду хандон, саватларда гуллар билан Шчегловлар уйига кириб келади. Чельцов билан Соня ҳам шу ерда.

Шчеглов. Дўстлар, худо ҳақи, мени кечиринглар! Сизларнинг ажойиб шеърингиз учун ташаккур айтиб улгурмадим ҳам! Охириги сатр қандай тугарди? «Юбиляр оғамиз... Камтарини совғамиз...»

Ҳаммалари. Қабул эт юбиляр оғамиз, партиявий камтарини совғамиз!

Шчеглов. Ҳа, шундай! «Партиявий, камтарини совғамиз!» Лекин, совға жудаёам камтарона эмас-да, зўр биллур ваза-я!

Забродина. Қадрдонимиз, ҳурматли Иван Иванович! Юбилейингизни кўр-яписми?!

Шчеглов. Машенька, шеърнинг муаллифи ким?

Огуренкова. Йўқ, Иван Иванович, уни партбюро аъзолари коллектив бўлиб ижод қилишди!

Шчеглов. Партбюромиз хўп истеъдодли экан, катта таъсир қолдирди! Раҳмат сизларга! Нақадар соддалик, нақадар жозиба.. Чекаверинглар! Марҳамат чекинглар!

Чельцов. Йўқ, йўқ, йўқ! Жонига қасд қилган коридорга чиқсин!

Шчеглов. Қўйсанг-чи, Леня. Ахир, бугун...

Баба ян. Иван Иванович, қалай, кўз сизга маъқул бўлдим?

Шчеглов. Ажойиб кўз!

Чельцов. Қанақа кўз?

Шчеглов. О! Одессадан филатовчилар хром супача устига ўрнатилган мум кўз олмаси совға этишди. Кўз қорачиғида нурланувчи «60» рақами! У муттасил ўчиб-ёниб туради. Ҳа, айтгандай, қани, ўша кўз? У менга қаердан боқяпти шу дамда?

Баба ян. Кабинетингизга киритиб қўйдик. Энг яхши жой — ўша ер! Бундай нарсаларни уйда сақлаб бўлмайти, ахир!

Чельцов. Ҳалиям эсимда, бир чиноқ докторга юбилей кунига улкан қулоқ расмини тақдим этишганди.

Костромин. Иван Иванович! Узингиз ҳам биласиз, номингизга келган табрик телеграммаларининг ҳаммасини ўқиб беролмадим! Уч юзтадан ошади! Ичидан танлаб-танлаб бир нечтасини ўқишга тўғри келди! Ҳукумат номидан ўн бешта, ўнта чет элдан келган телеграммаларни ўқидим!

Шчеглов. Узингиз ҳам Левитан бўлиб кетдингиз!

Шчеглова. Яна бир телеграмма (ўқийди). «Профессор амакимизни энг юксак унвон билан табриклайман. Кўзимни очганингиз учун каттакон раҳмат. Бриджит Петришева».

Костромин. Булардан бўлак клиникамиз адресига Лондондан, қироллик жар-роқлар жамятидан ҳам табрик телеграммалари келди. Мана улар.

Шчеглов. Хўп маъқул иш қилишибди-да! Ҳамкасбларини унутишмапти! Мен ҳозир... бир нафас... Нима учун бизни дастурхонга таклиф этишмаяпти? [Чиқиб кетди].

Костромин. Скуратовдан ҳам телеграмма келибди: «Чин юракдан фахрланаман...» Ва ҳоказо... уни ўқиб ўтирмадим.

Баба ян. Тўғри қилибсан!

Забродина. Очиғини айтинг, нимага уни ўқимадингиз?

Костромин. Эски яраларни кўзгаб нима қиламиз!

Огуренкова. Эски дейсизми! Машмаша эски-ю, аммо бундай ҳодисалар ҳадеганда эскирмайди.

Забродина. Ҳа, айтгандай, ҳозир Скуратов қаёқда?

Костромин. Украинанинг аллақеерида. Одессада шекилли. Ҳар қалай телеграмма ўша шаҳардан.

Баба ян. Аминманки, у аллақачоноқ докторлик диссертациясини ёза бошлаган!

Огуренкова. Афсуски, кимнинг қўли билан ёзаётгани ҳозирча номаълум...

Машенька. Менга қаранглар, ҳаётимда биринчи маротаба зиёфатга таклиф этилганман. Шу муносабат билан ўзимга янги қўйлак тикдим, катта ҳозирлик кўрдим. Танцага тушаман, деб ўйловдим. Бу ерда бўлса ҳамма клиникада ўтиргандай гапиреди, нима бало, мен ишлаб чиқариш мажлисига тушиб қолдимми?

Соня. Тўғри, Машенька! Бугун бизнинг байрамимиз. Юзлаб телеграммалар келди! Бир олам гул шу ерда! Дунёда энг бахтли одамман!

Шчеглова. Соня, самолётинг Камчаткага қачон учадиган? Буюмларингни йиғиштириб улгурасанми?

Соня. Ҳаммаси шай. Бугун тунда учаман.

Шчеглова. Хат ёзасанми?

Соня. Кун ора!

Мантияда Шчеглов кириб келади. Уни қарсақлар билан кутиб олишади.

Шчеглов. Мана, кўринглар! Хоним ва афандилар! Қани энди қиттак-қиттак қилайлик! [Стул устига икки шиша шампань виноси қўяди] Қалай, Леонид? Айт, давловчи врачим!

Чельцов. Узингга жуда эрк берма, Иван Иванович! Ахир жиддий кузатув остидаги одамсан. Бир қадаҳгина шампань ичишга рухсат берамиз! Атиги битта!

Баба ян. Яхшиси бир рюмка коньяк ича қолсин!

Шчеглов. Ундай бўлса ҳам униси, ҳам буниси!

Машенька билан Ольга Ильинична шампань қуйилган бакалларни ҳаммага бир-бир улашиб чиқади.

Алексей пайдо бўлади. У соқолини қириб ташлаган.

Вой худо-е, эй тавба, бу ким бўлди?

Алексей. Уғлингиз Алексейман! Соқолимин қирганим — юбилейингизга менинг совғам! Ишонаверинг, дадежон, бу совға менга ниҳоятда қимматга тушди.

Шчеглов. Бебаҳо совға бўпти-да!

Соня! Алешка! Мана аслида қандай экансан! Ҳатто хаёлимга ҳам келтирмедим. Соқол билан тушган суратингдан биттасини албатта менга совға қилсан!

Шчеглов. Айтинглар-чи, вино қуйиб чиқилдими? Олечка, меҳмонларни дастурхонга таклиф этмайсанми?

Шчеглова. Ҳозир. Лекин бу қадаҳ сен учун ягона!

Шчеглов. Бўпти. Бу ерда менинг юрагимни аяш керак деган гаплар бўлди. Юрак учун энг яхши дори — бепарворлик деб ким айтди?

Машенька. Иван Иванович бугун, ахир юбилейингиз?
Шчеглов. Машенька, сенга бир сирни ошкор айтайми, одамнинг олтишини уриб қўйгани, унчаям катта шодиеналик бўлмаса керак? Энг муҳими, қанча яшаганининг эмас, қандай яшаганини! Мен эса бир хил яшаганим йўқ. Ҳа; шунақа! Ҳаётимда кўп нарсалардан ўзимни четга тортдим... Ташвиш чекдим... Фикр-ёдим, вужудим бир нарсага — одамнинг кўз қорачиғига бағишланди. Инсон кўзига зиё бердим, ўзим кўр-басирлигимча қолдим. Кишилар қалбига қўл солишни, юрагини, билишни ўрганолмадим. Мана энди, тақдир тақозоси билан ўз-ўзимни англаш учун истаган вақт мавжуд бўлганда, ҳаётда ҳеч нарсадан четлаш мумкин эмаслигини тушуниб қолдим. Киши фақат фан учун, ўзини кашф этиш учун яшамаслиги кераклигини англадим. Бахт нима? Бахт ўзингни бошқаларга керак эканингни идрок этиш! Бошқаларга керак бўлиш — улар билан инсон тақдири учун жавоб беришда бир жон-бир тан бўлиш демакдир. Дўстлар, сизларнинг порлоқ тақдирингиз учун, сенинг Алексей, сенинг Соня, менинг азиз умр йўлдошим Оля, сенинг, ҳатто, менинг собиқ шогирдим Скуратов тақдири учун ҳам жавоб беришдир! Қисқаси, барчангизни севаман, қучаман. Чин сўзим, тузалишга ваъда бераман. Ҳаммангизнинг саломатлигингиз учун!

Тантанали сукунат. Ҳаммалари бакаллари кўтаришади. Ичадилар.

Ҳой шайтонваччалар, нечун ғамнок кўринасизлар? Ҳой, сен шайтон, ўйинга туш...

Алексей қўлига гитарани олиб чала бошлайди. Соня билан Ольга Ильинична зиёфатда айтиладиган қўшиқ бошлашади. Бошқалар жўр бўлади.

Севимли қўшиқ бу — айтамиз тинмай,

Дарё бўлиб оқди шу кеч гулгун май...

Уйимиз тўрида энг азиз меҳмон,

Иван Иванович дўсту қадрдон!»

Ваня, Ваня, Ваня.

Ваня, Ваня, Ваня.

Иван Иванович.

Охиригача оқ ич!

Кутилмаганда Скуратов пайдо бўлиб, қўшиқ бўлинади.

Скуратов. Журъат этдим. Таклиф этилмаган бўлсам ҳам таваккал қилиб кибриб келдим... уйингизга! Чақирилмаган меҳмонман. Бугундай кунда келмай қолишимнинг сира иложи бўлмади. Табриклайман, қимматли Иван Иванович! Тузалиб кетганингиз билан, тузилган кунингиз билан, яна унвон билан табриклайман! Шогирдингиз эканим билан фахрланаман.

Ҳамма сукутда.

Телеграммани олган бўлсангиз керак, албатта. Афтидан, ўқимаганга ўхшайсиз... Ўзиям жуда узун эди.. Ахир, ҳамма гапни икки оғиз сўз билан айтиб бўлмайди-да?

Жимлик.

Ишонмайсизми? Тушунаман. Ҳаммасини тушуниб турибман. Бу ерга келиш мен учун осон бўлмади. Бу уйга, мени «йўқол!» деб ҳайдаб чиқарилган уйга? Нима сабабдан сиз мени энг инсоний ҳис-туйғудан ишонч туйғусидан, шогирдингиз устозига айтадиган ташаккурдан маҳрум этасиз?... Нимагаки эришган бўлсам сиз туфайли эришмадимми? Иван Иванович, берган сабоғингиз зое кетмади. Шу ўтган вақт ичида қаттиқ изтироб чекдим. Лекин, ҳозир «шогирдингиз учун панд емайсиз» деган ишонч-ни совға қилиб келтирдим.

Шчеглов. Келишингизни кутгандим. Мен шахматчиман. Иккимизнинг ўйинимиз ҳали тугагани йўқ. У фақат кечиктирилган. Келишингизни билардим. Чунки, навбатдаги юриш сизники эди...

Скуратов. «Дуранг» таклиф этаман.

Шчеглов. Адолат ва ҳақиқат дебми? Йўқ, йўқ! Менинг позициям кучли!..

Шчеглова [кутилмаганда]. Диққат қилишларингни сўрайман. Олий ҳурматли юбиляр қимматли меҳмонларни дастурхонга ташриф этишларини лутфан илтимос қилади. Ҳамманинг ўз таклифномасида кўрсатилган жойга ўтиришлари сўралади.

Шчеглов. Очигини айтсам, бу таклифни кўпдан орзиқиб кутаётган эдик. Қани марҳамат!

Скуратовдан ташқари ҳамма меҳмонхонага ўтади.

Соня унинг ёнида қолади.

Соня. Аркадий Сергеевич, агар сизда зиғирча одоб ҳисси бўлса, дарҳол бу уйни тарк этинг.

Скуратов. Мен ҳеч қачон сенга «сиз»лаб гапиролмасдим.

Соня. Чиқиб кетишингиз керак!

Скуратов. Хайрлашмай-а! Буни тўғри тушунмасликлари мумкин. Иннайкейин бу одобсизлик бўлмайдимми?

Соня. Сиз учун узр сўраб қўяман.

Скуратов. Соня! Менинг оилавий ҳаётим... Биз ажрашиб кетдик. Эсингдами, қандай аҳволда қолган эдим! Тез орада тушундимки, катта хатога йўл қўйган эканман. Биз ажрашдик. Очигини айтсам, бу ергаям сени кўриш илинжида келдим!

Соня. Буни қандай тушунмоқ керак? «Сени севаман, сенсиз яшай олмайман», демоқчимисиз? Шу ўтган вақт ичида фақат менинг тўғримда ўйладингизми? Хотинингиз билан ҳам мен туфайли ажрашдингизми?

Скуратов. Соня. Бу ҳақда гаплашиш учун ҳозир жой ҳам, фурсат ҳам қулай эмаслигини тушуниб турибман... Аммо, фақат биргина нарсани айтишим мумкин... Ҳозир барини айтаман...

Соня. Яхши.

Скуратов. Қаерда учрашамиз?

Соня. Адресимни ёзиб олинг. Камчатка, Каряк миллий округи, Палана райони маркази. Касалхона.

Соня чиқиб кетади. Алексей киради.

Алексей. Аркадий Сергеевич, аҳвол қалай? Ишлар жойидами?

Скуратов. Энг олий гоаявий-назарий ҳамда илмий савияда-да! Одам ҳаёти, Алёша, ўзингиз ҳам кўриб турибсиз, ниҳоятда кўп қиррали ва баланд-паст пиллапоялардан иборат!

Алексей. Демак, сиз ана шу пиллапоялардан мудом юқорига кўтарилиб бораёпсиз. Шундай деб англашим керакми?

Скуратов. Имкониятга қараб тиришиб ётибмиз!

Алексей. Кандидат бўлдингизми?

Скуратов. Ҳа, ҳимоя қилдим. Аммо, ВАК ҳозирча тасдиқлагани йўқ.

Алексей. Тасдиқлайди.

Скуратов. Умидворман! Оламда олижаноб одамлар ҳам йўқ эмас-ку!

Скуратов оҳиста юриб чиқиб кетади. Шчеглов киради.

Шчеглов. Кетдимми?

Алексей. Айтадилар-ку, душман олдиндан белгилаб қўйилган позицияга чекинди!

Шчеглова. Ҳой эркаклар, сизларни ҳамма кутиб қолди

Шчеглов. Кетдик.

Парда.

Жамол Камол

Дунё

Б

уғдойзорда бугдой
ўрарди ота,

Қавагида неча дастёр боласи.
Аммо қаршисидан чиқди баногоҳ
Бир тўда қароқчи, бандит галаси...

Қўлларда жаҳаннам оловлари шай,
Жаҳл — жаҳолатдан ўзни унутиб,
Худди еру кўкка ўт қўймоқчидай,
Туришар машъум бир ишора
кутиб...

Боқдию сесканди ота: алҳазар!
Бошидан қайноқ сув тўкилди гўё.
Бола-чақасига ташлади назар...
Сесканма, Отажон, сесканма,
Дунё!

Нокаслар кўзига тикка назар сол,
Назар сол қутурган ўша итларга.
Уларни таниб ол, яхши таниб ол,
Ўзинг нон бергансан шу
палидларга.

Нон нима, ҳаттоки бергансан ҳаёт,
Жонингдан уларга улашгансан
жон.

Улар ёндирмоққа шайланар...
Наҳот,
Қараб тура берсанг, Дунё —
отажон?!

Ҳайқир, йўлини тўс, ёқасидан бўғ,
Хунхор кўзларига кўзингни қада.
Дунёлик ҳаққингни даъво қил
тўлиқ:
Оталик ҳуқуқи борку Дунёда.

Атом, нейтронлар тўфони ичра
Қолиб, жизғин бўлиб ёнмасин
жаҳон.
Муштумзўр кўксига муштуминг
тира,
Кўрсат дунёлигинг, Дунё —
отажон!..

Қўғирчоқлар

*Қўғирчоқбозларнинг Тошкентда ўтказилган
халқаро фестивали муносабати билан.*

Юртим чиройига бериб пардозлар,
Мусаффо фалакда ёнади офтоб.
Келинг, ҳар тарафдан, қўғирчоқбозлар,
Бу кунлар қўғирчоқ ўйнамоққа боп.
Келингиз, нима кўп, бизда бола кўп,
Болалар, болалар.. маъсум ва мурғак.
Йўлларни тўлдириб, юришар тўп-тўп,
Залларни тўлдириб, чалишар чапак...
Майли, тумшуғидан илинсин бўри,
Ой осмонга бурсин олтин қайиқни.
Майли, тулкиларнинг қурисин шўри,
Қуён қуваласин маймоқ айиқни.

Майли, эртақларга инониб чиндан,
Болалар кўтарсин қийқириб, чуввос.
Аммо, сиз, азизлар, ранжиманг мендан,
Мен бир оз ўртаниб, оҳ чексам бир оз...

Чунки бир ҳақиқат менга ошкор,
Чунки мен кўз солиб, кўрганман неча:
Оламда ўзга бир қўғирчоқлар бор,
Қўғирчоқбозлар ҳам бордир ўзгача...

Ҳайҳот, ўз номига улар ҳам инсон,
Улар ҳам ўзича ҳаётга машғул.
Бири ўйнагандан ўйнайди чунон,
Бири ўйнатгандан ўйнатар нуқул.

Бири «мана, мен» деб қаршингда турар,
Лекин орқасида — бошқа бирови.
Унинг изми билан анави юрар,
Унинг қўлидадир бунинг бурови...

Қўғирчоқ сингари эгишиб бўйин
Юрганлар гоҳ қора, гоҳи оқ бўлур.
Фақат гадо эмас қисматга ўйин,
Подшо ҳам гоҳида ўйинчоқ бўлур.

Ўзни тасаввурга айласанг банда,
Машриқдан Мағрибга этолсанг парвоз,
Кўзингга кўринар неча шарманда:
Пол Поту, Паҳлавий, Пиночет, Самос...

Шундайлар жаҳонга солади ғулув,
Солиб жаҳон аро неча «боз-боз»лар.
Одам шаклидаги қўғирчоқлару
Иблис қавмидаги қўғирчоқбозлар!

Шуларнинг дастидан ҳар куни тайин
Оёқ ости бўлур шарафул инсон.
Нега шундайларни кўтарар Замин?
Нега шундайларни сиғдирар Замон?

Кел энди, оламга бўлсин деб тортиқ,
Буюк эҳсонингни шайла, Истиқбол.
Замин, шундайларни кўтарма ортиқ,
Замон, шундайларни тезроқ сура қол!..

Нур балқиб коинот кошонасида,
Нурларга чулғансин курраи олам.
Халқларнинг қисмати пешонасида
Қўғирчоқ бўлмасин, қўғирчоқбоз ҳам.

Айёмлар нафаси бўлиб фараҳнок,
Тонгларда уфурсин боди сабожар.
Шу азиз тупроқни билиб ҳоки пок,
Зиёрат қилгали келсин боболар...

Одамзод бўлмасин иблисга банда,
Кулгилар янграсин мағрур, хушчақчақ.
Қўғирчоқбоз яшаб театрларда,
Саҳнада керилиб юрсин қўғирчоқ.

Истак

О, менинг меҳрибон отажонгинам,
Сиз билан эмасми шавкатим-шоним.
Сизнинг бу дунёда тириклигингиз
Менинг-ку туганмас давлатим-коним.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Оталар бахтига уруш бўлмасин!

Дунёда онадан суюк зот борми?
Ғаму шодлигимда онамни дедим.
Дунёда онадан буюк зот борми?
Эрта-кеч соғиндим, ортиқ қўмсадим.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Оналар бахтига уруш бўлмасин.

Менинг ҳам суқсурдай акаларим бор,
Буқун ҳар соҳада ишлаб туришар.
Қаерда бўлмасин ватанга дастёр,
Халқ хизматин қилиб яшаб юришар.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Акалар бахтига уруш бўлмасин.

Бугун мен сизларни жуда соғиндим,
Кўзларим ўнгидан учиб ўтдингиз.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Опалар бахтига уруш бўлмасин.

Укаларим бордир асалдан ширин,
Уларни кўрмасам тура олмайман.
Болалар-ла гўзал бу дунё сири,
Уларсиз гўзаллик туя олмайман.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Укалар бахтига уруш бўлмасин.

Табиат иккинчи боққан онамиз,
У ҳам завоил кўрмай кўкарсин-унсин.
Бизни қучиб турган она табиат
Ёнғинни кўрмасин—гулласин, ўссин.
Одамлар, ҳеч кимнинг руҳи сўлмасин,
Табиат бахтига уруш бўлмасин.

Алишер Саматов

ҲОЗИРГИ ЗАМОН, ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА СОВЕТ ШАРҶИ ХАЛҚЛАРИ ҲАЁТИНИНГ БУЗИБ КЎРСАТИЛИШИ

Ижтимоий фанлар соҳасида ишловчи совет олимлари мураккаб халқаро вазиятни ҳисобга олиб, идеология масалаларига ҳар қанчонгидан кўпроқ диққат-эътиборларини қаратмоқдалар.

Партиямиз XXVI съезди бу соҳадаги изланишларнинг ҳамиша долзарб бўлиб қолишини яна бир бор таъкидлаб ўтди. «СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга ҳамда 1990 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўлланмалари»да ижтимоий фанлар соҳасида бир қанча муҳим ва жиддий масалаларга, жумладан, «капиталистик ва ривожланган мамлакатлар экономикаси ҳамда сиёсати масалаларини ўрганиш: антикоммунизмни ижтимоий ривожланишнинг буржуача ва ревизионистик концепцияларини танқид қилиш, марксизм-ленинизмни сохталаштирувчиларни фош қилишга» бутун куч-ғайратни қаратиш лозимлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган эди.

Партиямизнинг бу кўрсатмалари совет олимлари, биринчи галда ижтимоий фан мутахассислари олдига катта масъулият юклайди.

Шу боисдан ҳам совет олимлари кейинги йилларда замонавий этник жараёнларни бутун мамлакат миқёсида ҳам, унинг маълум мавзулари бўйича ҳам ўрганишга катта аҳамият бермоқдалар. «СССРдаги ҳозирги замон этник жараёнлар» номли авторлар коллективи томонидан тайёрланган монография (Москва, «Наука», 1977 йил) шу темада умумлаштирувчи бир иш сифатида нашр этилди. Бу китобда олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари, жумладан Октябрь революциясигача бўлган даврда Россиядаги этник ҳолат ва жараёнлар, шунингдек СССРдаги этник жараёнлар тараққиётининг шарт-шароитлари хусусидаги кузатувлар ифодаланган. Монографиянинг марказий қисми СССРда рўй бераётган этник жараёнларнинг турли масалаларига бағишланади. Бу ўринда СССР халқлари моддий ва маънавий ҳаётида содир бўлган туб ўзгаришлар шунингдек, улар маданияти ва тили соҳасидаги катта ўзгаришларга жиддий эътибор берилган. Монографиянинг якун қисмида этник жамоаларнинг сон динамикаси ўрганилган. Мамлакатимиздаги айрим олинган халқларнинг этник жараёнларидаги умумий, хусусий белгилари ойдинлаштирилиб, жами тадқиқот ишларининг якуний натижалари келтирилади.

Мамлакатимиздаги юз бераётган умумий этник жараёнларни чуқур ва бевосита ўрганиш учун олимларимиз тадқиқот объекти бўлган миллатлар яшаётган жойларда иш олиб бормоқдалар. Шунинг учун ҳам олимларнинг ўз фанларига қўшаётган ҳиссалари катта бўлмоқда. Масалан, Совет Ўрта Осиёси ва Қозоғистон билан шуғулланаётган олимлар маълум ютуқларни қўлга киритишга муваффақ бўлдilar. Бир группа олимларимизнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон материали асосида коллектив бўлиб тайёрлаган «Ҳозирги даврда СССРдаги миллий муносабатлар» (Москва, «Наука», 1979 й.) номли китоблари диққатга сазовордир. Бу асарда мамлакатимиз халқлари ўртасидаги миллий муносабатлар, миллатларнинг ривожланиши ва яқинлашувининг иқтисодий асослари, аҳолининг миллий ва ижтимоий ўзгариш ва уларнинг бир-бирига яқинлашувининг тезлашиш асослари, маданиятларнинг бир-бирига ўзаро таъсирлари каби масалалар атрофида ўрганилган. Экономика ва маданиятдаги интернационаллашиш жараёнларининг миллий ва этнографик группаларга таъсири ва умуман ана шу жараёнларнинг социалистик миллатларнинг маънавий ва ахлоқий-сиёсий қиёфасининг шаклланишига таъсири ҳақида қимматли фикрлар билдирилади.

Совет олимлари ўзларининг тадқиқот ишларида К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин асарларидаги классик ғояларга суянадилар, марксче-ленинча философия уларнинг ишларида тамал тоши вазифасини ўтайди. Бу албатта табиий бир ҳол, чунки ана шу фалсафагина Совет Иттифоқида халқларнинг асрий орзуси — озодлик ва

эркинлик заминига қурилган пролетар интернационализмини рўёбга чиқаришга имкон берди. Ахир неча-неча асрлардан бери инсониятнинг энг зукко намояндалари — халқларнинг бир-бирларига ишончсизлик билан қарашларини йўқотиб, тинч-тотув яшашлари хусусида бош қотириб келардилар. Марксизм-ленинизм асосчилари бу масала фақат капитализм тугатилиб, туб ижтимоий ўзгаришлар асосида юз бериши мумкинлигини назарий жиҳатдан асослаб бердилар. «Коммунистик партия манифести»да К. Маркс ва Ф. Энгельс шундай деб ёзгандилар: «Бир шахсни иккинчи бир шахс эксплуатация қилиши йўқола борган сари, бир миллатни иккинчи бир миллат эксплуатация қилиши ҳам йўқола боради.

Миллатлар ичидаги синфий антогонизм йўқолиши билан миллатлар ўртасидаги душманлик муносабатлари ҳам тугайди».

В. И. Ленин янги тарихий шароитга мослаб, миллатлар ва улар ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги ғояларни янада аниқлаштириб, мукамал назария яратди. Миллий масалани ҳал этишнинг амалий йўлларини кўрсатиб берди. Марксизмини миллатлар масаласидаги икки тенденция ғояси билан, пролетар интернационализмини амалга оширишдаги шакл ва мазмун масалалари билан бойитди. Буларнинг ҳаммаси Коммунистик партия ҳужжатларида ўз аксини топган.

В. И. Ленин шундай деб ёзганди: «Эски дунёга миллий хўрлаш, миллий адоват, ёки миллий худбинлик дунёсига, ишчилар — биронта ҳам имтиёз учун, одамни одам томонидан хўрлаш учун биронта ҳам ўрин бермайдиган ҳамма миллатларнинг меҳнаткашлари бирдам, биродар бўлган янги дунёни қарши қўядилар». 1919 йил ноябрда Туркистон коммунистлари йўллаган мактубидаёқ, В. И. Ленин бу региондаги миллатлар орасидаги муносабатларни тўла ишонч, биродарларча бирлик асосида қуришни таъкидлаб, қолоқ халқлар билан муносабатда ўта эҳтиёткорлик билан, мулозамат ва диққат-эътибор билан ёндашишни кўрсатиб ўтганди.

Бугун бизнинг мамлакатимизда миллий масала тўла-тўқис, батамом ва узил-кесил ҳал этилгандир. Бу хусусда Л. И. Брежнев шундай деганди: «Бу — СССРда янги жамят қуришда индустриялаш, коллективлаштириш, маданий революция сингари ғалабакор билан ҳақли равишда бир қаторга қўйиш мумкин бўлган ютуқдир.

Мамлакатимизда қайси миллатга мансублигидан қатъий назар синфий манфаатлар ва мақсадларнинг муштараклиги билан бирлашган меҳнат аҳлларининг буюк биродарлиги туғилиб мустаҳкамланди, биз ҳақли равишда халқларнинг ленинча дўстлиги деб атаётган, тарихда мисли кўрилмаган муносабатлар таркиб топди»¹.

Аммо мамлакатимизнинг ҳамда миллий муносабатларимизнинг ривожланиш қонунилари ва тенденцияларни жиддий ўрганилиши лозимдир, чунки биздаги прогрессив воқеалар буржуа идеологари томонидан ҳужумга учраб, моҳияти ҳамisha бузиб кўрсатилмоқда. Қонуниятларни билиш эса, ана шу тўхматларнинг фош этилиши учун хизмат қилади. Шу мазмундаги ишлар ҳақида гапирганда аввало академик Ю. В. Бромлей, Э. А. Баграмов, М. Н. Губогло, М. И. Куличенколар таҳрири остида чиққан, авторлар коллективи тайёрлаган «СССРдаги миллий муносабатлар тадқиқотининг асосий йўналишлари» деган асарни эслаб ўтиш зарурдир. Ушбу монография бир миллат имкониятларининг ўсиб боришига, шунингдек интернационалистик дунёқараш асосида миллатларнинг тобора яқинлашиб боришига оид кенг масалаларни ўз ичига олган. Маълумки, Совет давлатининг дастлабки йилларида у ёки бу этник группанинг эгаллаган майдони ҳақида аниқ маълумотларнинг кам бўлганлиги миллий давлат қурилиш масалаларини қийинлаштирарди. Ҳар бир миллатнинг иқтисодий тараққиёт йўлларини ҳамда ички ривожланиш йўлларини, маданиятларининг бир-бирига таъсири ва алоқаларини ўрганиш зарур эди. Юқорида номи қайд этилган монографияда эса, этник жараёнларнинг ана шу жабҳалари М. И. Куличенко ёзган бўлимда, миллат ва элатларни ижтимоий жиҳатдан ўрганилиши спецификаси Л. М. Дробужева ёзган бўлимда, мамлакатимиздаги этник жараёнларнинг кечишида миллатлараро оила қуришларининг роли ҳақида эса Л. Н. Терентьева ва М. Я. Устинова ёзган бўлимда, иттифоқдош республикалар олимлари миллий муносабатларини тадқиқ этувчи ишларидаги асосий йўналишлар эса В. П. Шерсобитов ёзган бўлимда акс эттирилади. Бундан ташқари бу асарда миллий муносабатларнинг яна кўпгина бошқа қирралари ҳам ўрганилади, олимларнинг нималарга аҳамият беришлари кераклиги, совет этнографлари олдида турган долзарб масалалар, шунингдек, этник вазифаларни ҳал этишда ҳамма ижтимоий фанлар соҳасида ишлаётган илмий кучларнинг бирлаштирилиши амалий аҳамиятга эга эканлиги ҳақида қимматли фикрлар билдирилади. Шунингдек, иқтисодий жараёнларнинг маънавий ҳзётга таъсир этиш йўллари, республика бюджетларининг шаклланиши, ишчи кучларини ҳисобга олган ҳолда саноат корхоналарини рационал жойлаштиришга қаратилган муҳим ва конкрет масалалар ҳам тадқиқ этилади.

Ҳозирги кунда Урта Осиё ва Қозоғистонда колхозчи деҳқонларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнлари, кўп сонли ишчилар синфи ҳамда интеллигенция кадрларини тайёрлаш ва бу миллий республикаларда истикомат қилувчи ҳамма миллат вакилларини қамраб олиш масалалари фундаментал равишда тадқиқ этилган. Р. Х. Аминова, К. А. Ғафуров, И. П. Остапенко, К. А. Оқиловларнинг илмий ишлари ана шу мавзуларни ўрганишга қаратилган асарлардир.

Маълумки, совет халқларининг ягона бирлиги уларнинг ҳар бирининг алоҳида-алоҳида ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Чунки, бирлик — халқларнинг иқти-

¹ Л. И. Брежнев. «Ленин йўлидан», Нутқлар ва мақолалар. Т. «Ўзбекистон» нашриёти. 1974 йил, 4-том, 55-бет.

содий ва маданий тараққиётларини тенглаштиришга, уларнинг гуллаб яшнашларида ҳам ички имкониятларидан, ҳам бошқа халқларнинг тажрибаларидан фойдаланиш имконини беради.

Академик Ю. В. Бромлей ўзининг мақолаларидан бирида шундай деб ёзади: «интернационалликни миллийликсиз тасаввур этиб бўлмайди» уларнинг «диалектик бирлиги» эса, алоҳидаликнинг умумийликка олиб борувчи алоқасидан (мулоқотидан) ташқарида бўлолмайди, шунингдек, умумийлик ҳам алоҳидалик борлиги туфайли мавжуддир», дейди (Бу ерда алоҳидалик — миллийлик, умумийлик эса — интернационаллик маъносид).

Албатта, интернационаллик ҳар бир миллатнинг, унинг катта-кичиклигидан қатъий назар, алоҳидалигини инкор этмайди. Миллатларнинг ривожланиши ва равнақ топиши худди ана шу асосдагина амалга ошиши мумкин. Бу жараёнда ҳар бир миллатнинг ички жиқлашиши миллатлараро яқдилликнинг кучайишига асло акс таъсир этмайди. Тобора яқинлашув шароитида ҳар бир миллат ички жиқлашиши учун бошқа миллатларнинг ютуқларидан фойдаланади. Бу эса ўз навбатида сиёсий, ижтимоий, маданий, маънавий, иқтисодий интеграциялашувни тақозо этади.

Мана шу масалаларнинг ҳаммаси совет олимларининг диққат марказидан тобора кенгроқ ўрин олмақда.

Маълумки, мамлакатимиз халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириш учун хотин-қизлар озодлиги масаласини ҳам узил-кесил ҳал қилиш керак эди. Бугунги кунда у тўла-тўқис ҳал этилган деб айтиш мумкин. Коммунистик партиянинг бу соҳада тўплаган тажрибаси умумбашарий тарихий аҳамиятга эга бўлиб, тараққий этаётган ва нокапиталистик йўлни танлаган мамлакатлар учун жуда қўл келмоқда. Совет олимларининг ана шу масалага бағишланган, уни тажрибаларини тўплаб, тадқиқ этган асарлари шу маънода ҳам қимматга эгадир. Бу илмий ишлар фақат ўтган йўлни кўришга имкон бериши билангина эмас, келажакда хотин-қизларни ижтимоий ишларга янада активроқ жалб этиш учун нимелар қилиш кераклиги ҳақида ҳам фикр юритиш имконини берадиги учун ҳам қимматлидир.

Ижтимоий воқеа сифатида совет олимлари дин масалаларига ҳам катта эътибор бериб келдилар ва келмоқдалар. 1980 йил март ойида «Советская этнография» журналіда босилган С. А. Токаревининг «Этнограф мулоҳазалари» номли мақоласи дин-шуносликнинг туб ва принципиал масалаларига бағишланганлиги билан характерлидир. Мақолада автор бирмунча янги фикрлар билан майдонга чиқиб, жуда кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлди. Муаллиф айтадики: «дин тадқиқотчисининг асосий вазифаси — дин фантазияси туфайли туғилган образларнинг муҳиятига кириб бориш, уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фаркли томонларини ўрганиш эмас, балки, ўша образлар яратган конкрет тарихий шароитларни, ижтимоий маданий шароитларни ўрганиш, ақидаларнинг пайдо бўлишида акс этган одамларнинг табақаланишлари, уларнинг бирлашиши ёки аксинча бўлинишларини ўрганишдир».

С. А. Токаревининг мақоласи журнал саҳифасида бутун бошли мунозарага сабаб бўлганлигининг ўзи унинг ниҳоятда долзарб масалаларни кўтариб чиққанлигини кўрсатади. Бунинг сабабларини И. Р. Григулевич ўз мақоласида («Сов. этнография», 1980, № 6) яхши изоҳлайди. Муаллиф шундай ёзади: «Социалистик мамлакатларда дин қолдиқлари билан курашиш ҳамон кун тартибидеда турипти. Социалистик мамлакатлар ҳамдўстлигидан ташқарида анъанавий динлар чуқур инқироз даврини кечирмоқдалар». С. А. Токаревининг фикрича «...мусулмон руҳонийларининг Эрондаги антиимпериалистик революцияда ўйнаган роли, шунингдек янги культларнинг пайдо бўлиши...» ижтимоий сиёсий ўзгаришларга сабабчи бўлди.

Бу соҳадаги изланишларнинг қанчалик муҳимлигини КПСС XXVI съездида шу масалага тўхталиб ўтилганлиги билан ҳам изоҳласа бўлади. «Кейинги йилларда Шарқдаги баъзи мамлакатларда,— деган эди КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев ўзининг ҳисобот докладида,— ислом дини шoirлари зўр бериб кўтарилиб чиқилмоқда. Биз, коммунистлар бошқа динлар каби ислом динига ибодат қилувчи кишиларнинг диний эътиқодларига ҳурмат билан қараймиз. Бу ўриндаги асосий нарса у ёки бу шoirларни эълон қилаётган кучлар қайси мақсадларни кўзлаётганлигидадир. Исломи дини байроғи остида, озодлик кураши авж олиши мумкин. Тарих тажрибаси, шу жумладан яқингинадаги тарих тажрибаси шундан далолат беради. Аммо мана шу тажрибаниннг ўзи аксиланқилиб исеёнлар кўтараётган реакция ҳам ислом шoirларини рўқач қилаётганлигини кўрсатади. Бинобарин, ҳамма гап у ёки бу ҳаракатнинг реал мазмуни қандай эканлигига боғлиқ!».

Совет олимлари масалани худди ана шу тартибда ўрганмоқдалар. Улар исломнинг ижтимоий муҳиятини, пайдо бўлиш шарт-шароитларини, СССРда кенг тарқалишининг сабаб ва концепцияларини чуқур тадқиқ қилмоқдалар. Асосий диққатларини исломнинг мамлакатимиздаги кўринишларига қаратган ҳолда, умуман мусулмон оламидаги умумий ўзгаришларни ҳам назардан четда қолдираётганлари йўқ.

1923 йилдаёқ таниқли олим П. А. Красиков мамлакатимиз маданий ҳаётида катта эркинлик очган ҳамда муҳим бурилиш ясаган черковани давлат ва маорифдан ажратган партияимизнинг тарихий декретини шарҳлар экан, тарихда биринчи марта марксча-ленинча виждон эркинлиги амалга ошганлигини, янги тузум қурилишининг муваффақияти черковнинг суяшига эмас, меҳнаткаш омманиннг онглилигига, унинг шу тузум учун курашига боғлиқлигини кўрсатган эди. «Совет ҳукумати,— деб ёзган эди

1 КПСС XXVI съезди материаллари. Т. «Ўзбекистон» нашриёти. 1981. 17—18-бет.

у,— принципаал равишда ҳар қандай диндан ваз кечган дунёдаги биринчи мамлакатдир!»

Кейинги пайтларда Ғарбдаги муҳолифларимиз катта антисовет пропаганда кампаниясини бошлаб юбордилар. Бу кампаниянинг асосий нишони СССРда исломнинг ва мусулмонларнинг аҳволи ҳақидаги масала. Матбуотда босилган мақола сарлавҳаларининг ўзи ҳам уларнинг мазмунини айтиб туради: «Совет Осиеи устида ислом шамоллари эсмоқда» (Монреаль, «Газеет») «Мусулмонлар томонга кўприклар яратайлик» (ГФР «Райншиер Меркур»). «Ислом ренессанси» (ГФР «Аль—Бота»), «Советлар Курьонга ишонишга қарши тарғибот қилмоқдалар», ГФР «Ди Вельт») ва бошқалар.

1978 йилда чоп этилган ва «Дарз кетган империя» деб номланувчи Элен Каррер д'Анхоснинг китоби атрофида айниқса катта шов-шув кўтарилди. Бу китобда СССРда эллик миллион мусулмон борлиги, «исломнинг тикланаётганлиги», унинг «аксилжамаиятга» айланганлиги, мусулмонларнинг «портловчи куч» бўлиши мумкинлиги ҳақида бемаза ва асоссиз гаплар такрорланади. Ғарбдаги пропагандистлар Эрондаги воқеалар таъсирида Совет Иттифоқи мусулмонларининг «уйғонганлиги» ҳақида сафсата сотиш билан ўзларининг чуқур орзуларини, яъни СССРда «ислом сиёсий оппозициясини» вужудга келтиришни фош қилиб кўядилар. Социалистик қурилишнинг асосий шарты бу — динларни йўқотишдир, деган эски иғволарини турфа оҳангга солиб қайтардилар. Исломнинг реакцион доиралари эса, коммунизмни ёмон кўриш, социализмга қарши курашиш ҳар бир мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарз деб, мутлақо реакцион ғояни сингдирмоқчи бўлаяптилар.

Бу каби гапларнинг бемаънилиги ойдек равшан. Ҳозирги кунда мамлакатимиздаги мусулмон одам ўзининг ўтмишдошларидан тубдан фарқ қилади. У социалистик жамиятнинг аъзоси бўлиб, улкан мамлакатимизнинг вазифалари ва орзу умидлари билан ҳамнафас яшамоқда. Ҳар бир жамият аъзосидек совет мактабида таълим олади, социалистик коллективда меҳнат қилишди — совет турмуш тарзининг коллективизмдек, жамият ишларида фаол қатнашишдек, жамият манфаатлари ҳақида қайғуришдек хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган. У, бутун совет халқи курашаётган ғояларни ўзининг шахсий ғояларига айлантириб юборган.

Албатта, кишлоқ билан шаҳар ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги айрим тафовутларнинг сақланиб қолаётганлиги, баъзи бир эскилик сарқитларининг яшаб келаётганлигига сабаб бўлиши мумкин. Лекин булар юқоридагидек тўхматларга асос бўлолмайди. Ислом дини бошқа динлар каби асрлар мобайнида турли диний байрамлар, урф-одатлар ва аънчаларни яратган. Бу нарсалар кишиларнинг онгида, турмушларида қаттиқ ўрнашиб олган. Турган гапки, динга ишонмайдиган кишилар ҳам уларга амал қилади. Аммо мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма жабҳасини қамраб олган интеграция жараёни, ватанимизнинг ҳамма бурчакларида кенг қулоч ёйган улкан қурилишлар шунга олиб келмоқдаки, одамлар ўзларининг туйғулиб ўсган жойларидан янги-янги жойларга кўчмоқдалар, ота-боболарнинг урф-одатлари билан бўлган мустаҳкам алоқалари заифлашмоқда. Бу урф-одатларни совет халқларининг бугунги умумий мақсадлари, бугунги куннинг талаб ва эҳтиёжлари сиқиб чиқармоқда. Бу борада ҳар хил миллат фарзандлари орасида оила қуриш ҳам катта роль ўйнамоқда. Умуман прогрессив аҳамиятга эга бўлган бу ҳолат туйғули, илгари маҳдудликда яшашдан келиб чиққан эски аънчалар бузилиб бормоқда.

Совет халқининг аллақачонлар бир-бирлари билан жону тан бўлиб кетганлигини, дин ва ҳар хил ақидалар улар устидан ҳукмронлик қилмай қўйганлигини, Улуғ Ватан уруши, айниқса, аққол ва ишончли қилиб исботлаб берди. Жами совет халқлари ўзларининг жонажон мамлакатлари ҳимоясига бир тану жон бўлиб қўзғолдилар. Уруш йилларида, бошқа Урта Осие республикалари билан бир қаторда, Ўзбекистонга жуда кўп кишилар, ота-онасиз қолган болалар эвакуация қилинган эди. Маҳаллий аҳоли уларни жуда яхши қабул қилганди. Кўпчилик ўзбек оилалари етим қолган, ота-онасини йўқотган болаларни ўз тарбияларига олдилар. Ун тўрт болани иссиқ бағрида тарбиялаб ўстирган тошкентлик темирчи Шомаҳмудовни бутун мамлакат яхши билади.

Совет кишилари фикр ва туйғуларининг бирлигига Тошкент зилзиласи ҳам яхши мисолдир. Тошкентни қуришда, тошкентликларга турли хил ёрдам беришда бутун мамлакат аҳолиси сидқидилден қатнашди. Севастополлик икки аёл Ф. Г. Максимова ва унинг қизи Н. А. Максимовалар ўзларининг йиққан-туққан пулларига уч хоналик йиғма уй сотиб олиб, Тошкент шаҳар ижрокомига шундай хат билан мурожаат этди: «Буни энг оддий, ерни, боғни яхши кўрадиган одамга беринглар».

Чет эл империализмининг сотқин малайлари — миллатфурушлар Коммунистик партиянинг миллий сиёсатини бузиб кўрсатишга жон-жаҳдлари билан уринмоқдалар. СССРдаги миллатлар орасидаги интернационал дўстлик муносабатларнинг принципаал жиҳатдан янги эканлигини инкор этмоқдалар. Улар миллатлар орасида социализмда ҳам антогонизм сақланиб қолган, партиямизнинг шовинизм ва миллатчилик кўришилларига қарши курашни эса миллатларнинг ўзига хослигини йўқотишга қарши курашдир, деб сурбетларча талкин қиладилар. Ҳозирги кунда миллий муносабатларга қарашда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил дунёқарашнинг курашлари янада кескин тус олмақда. Яъни, социалистик интернационализм назария ва практикасининг анализини, шунингдек миллий масалада буржуазия танқиди анализини янада кучайтиришга тўғри келади. Чунки ғарбдаги антикоммунизм идеологлари бутун куч ва ғайратларини ишга солиб, Совет Иттифоқида миллий масаланинг, айниқса, Урта Осие республикаларидаги изчил ҳал қилинишини камситишга уринмоқдалар. Чунки бизнинг республикамиздаги сиёсий ва давлат қурилишимиз Осие, Африка ва Латин Америка-

сидаги мустақилликка эришган, тараққиётнинг омилкор йўлларини излаётган мамлакатлар томонидан жуда катта амалий қизиқиш уйғотмоқда. Ғарб мафкурачилари (тарихчи, файласуф, жамиятшунос, психолог, этнограф) коммунизмга қарши курашда асосий урғун миллиатчиликка бёрмоқдалар. Масалан, Ғарбий германиялик советшунос Э. Майоника: «Коммунистик блокка таҳдид солувчи портловчи модда — бу миллиатчиликдир», деб очикдан-очик гапиради.

Ғарб советшунослари ўзларининг китобларида, мақолаларида Совет Урта Осиёсидаги ижтимоий ва маданий тараққиёт ҳақида жуда кўп масалаларни кўтарар эканлар, онгли равишда бунни зўрлаб ассимиляция қилиш билан боғлаб олиб борадилар. Р. Пайпс, Х. Сетон-Уотсон, В. Коларз сингари «Россия экспертлари» халқларимизнинг аънаваный маданиятлари йўқолаётганлиги ҳақида жар солсалар, З. Снайдер, Т. Раковска-Хармстонлар эса, Совет Иттифоқидаги «Мусулмон» республикаларида миллиатчиликнинг қайта туғилаётганлигини ёзадилар. Бунга далил қилиб миллий республикаларимизда маданий меросимизни ўрганишга бўлган қизиқишининг ортиб бораётганини ваз қиладилар. Ваҳоланки, бу қизиқиш умумий маданиятимизнинг, савиямизнинг ошиб бораётгани билан изоҳланади. Ғарб «советшуносларининг» бу жабҳадаги фаолиятларини В. И. Лениннинг машҳур сўзлари билан изоҳласа бўлади: «Капиталистлар бор жойдаги матбуот эркинлиги; бу — газеталарни сотиб олиш, ёзувчиларни сотиб олиш, «ижтимоий» фикрни» сотиб олиш ва буржуа фойдасига мослаб яшашир...».

Коммунизм ғояларининг жаҳон бўйлаб кенг тарқалаётганлигини чегаралаш учун, Совет Урта Осиёси тажрибаси одамларнинг фикр туйғуларини ўзгартириб, ўзларига зарар кўрсатмаслиги учун мафкура душманларимиз не-не ёлгонларни тўқимаяптилар. Ғарб «советшуносларининг» — Совет Иттифоқидаги миллий муносабатлар бўйича шугўлланувчиларнинг Урта Осиё ва Қозғистон билан қизиқишлари, айниқса, XX асрнинг эллигинчи йилларидан бошлаб кескин ортиб кетди. Шу соҳада ихтисослашган илмий марказлар пайдо бўлди, турли хил конференция ва симпозиумлар ўтказилмоқда ва жуда кўп китоблар чиқарилмоқда. Бадий адабиёт, илмий тўплам ва брошюраларда кўринишдан тарихнинг мулжига айланиб қолган масалаларни кўтариб чиқмоқдалару, аслида эса, миллиатчилик қобғида антисоветизмини пропаганда қиладилар. Урта Осиёда совет тузумининг ўрнатилиши, миллий чегараларга бўлиниш, уларнинг нокапиталистик йўлдан тараққиёти этгани, кўчманчиларнинг ўзқоқлашиши, тил ва дин масалаларининг ҳал этилиши сингари масалалар уларни қизиқтирмоқда. Бу каби тарихга саёхатлар ҳозирги кунимизни «тушуниш» учун, ўтмиш ва бугунимиз орасидаги боғланишларни, бизларни қорқлаш нуқтаи-назаридан қайта таҳлил этиш учун керак, албатта.

Масалан, ватан хоини Боймирза Ҳайит ўзининг ёзув-чизувларида муттасил равишда Туркистон халқларининг тили, дини, маданиятининг бирлиги ҳақидаги ғояни илгари суради. Ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, тожикларнинг мавжудлигини инкор этолмагани учун уларни бир тилда гаплашувчи группалар ҳолос, дейди. Боймирза Ҳайитнинг айтганларига ишонадиган бўлсак, ягона миллиат бўлган туркистонликлар, иттифоқдош ва автоном республикаларга бўлинишни қабул қилмаганликлари учун бу ерда деҳқон қўзғолонлари бошланган (босмачилик ҳаракатини у шундай деб атайди).

Боймирза Ҳайит адабиётимиз ҳақида ҳам кўп бўҳтонлар тарқатиб келган. Жумладан, унинг «Ўзбек-турк адабиётининг икки вакили: Қодирий ва Чўлпон» мақоласида у иккала ёзувчининг, айниқса, Қодирийнинг Октябрь инқилобини тушунишга В. И. Ленин асарлари орқали, Совет ҳукуматининг оқил сиёсати туйғайли вояга етганлигини тамомила инкор этади. Уларнинг асарларида совет турмуш тарзи аяқ этганини ҳам инкор этади. Ва бу иккала ёзувчини ўз асарлари, фикр-туйғулари ва хатти-ҳаракатларининг қурбони бўлди, дейди. Ҳозирги совет адабиётини эса пропагандистик мақсаддаги адабиёт деб атайди. Аммо бу каби бўҳтонларга бугун Ғарбнинг ўзида ҳам ишонишмайди. Совет китоблари, совет фильмлари ва кўргазмаларимизнинг катта қизиқиш билан кутиб олиниши, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда Совет Урта Осиёси маданияти ва адабиётига қизиқиш, айниқса, ортиб бораётганлиги бу каби фикрларнинг тўхмат эканлигини ўз-ўзидан фож этади.

Бошқа бир Совет Урта Осиёсининг «билимдони» М. Ривкин ҳам Ҳайитга жўр бўлмоқда. Узининг «Совет Урта Осиёсидаги дин, ҳозирги кундаги миллиатчилик ва сиёсий ҳокимият» деган мақоласида у, мусулмон миллиатчилиги ўсиб бораётгани ҳақида ваъз қилади. Бунга асос қилиб у мусулмон халқларининг тез кўпаётганини, славялар орасида туғилиш камлигини, мусулмонларнинг кўпайиши эса миллиатчиликни шак-шубҳасиз шўён қилиб, Совет Иттифоқидаги кўчлар нисбатини, уларнинг тутган ўрнини ўзгартириб юбориши мумкин дейди.

Аслида эса, маданий инқилоб ҳақидаги ленинча ғоя ҳамма миллиатлар маданиятининг юксалишини, адабиётларининг равақ топишини назарда тутди. Лениннинг «Ҳар бир миллиатда икки хил маданият бўлади. Биз ҳар қандай миллий меросдан унинг фақат демократик, социалистик элементларини оламыз» деган гапи ҳаммиса йўлчи юлдуз бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Ғарб «советшунослари» интернационаллаштиришни онгли равишда бузиб, уни миллий ўзига ҳосликни йўқотиш, халқларнинг маданиятини бир хилда силлиқлаш сифатида талқин қиладилар. «Руслаштириш» сиёсати, зўрлаб ассимиляция қилиш ҳақида фарзлар юрताдилар. Америка энографи Элизабет Бэкон учун «руслаштириш» масаласи асосий мавзу бўлиб қолган. Унинг «Урта Осиё аҳолиси рус ҳукмронлиги остида», ҳамда «Совет Урта Осиёсидаги маданий муқимлик ва ўзгаришлар» деган асарларининг мазмунини улардан олинган битта тўхмат кўчирма билан англаш мумкин: «Подшо давридаги каби, совет даврида ҳам рус ҳукуматлари охир-оқибатда руслаштиришга умид қиладилар».

Ричард Пайпс эса, руслаштиришни «мусулмон» майда миллатларига рус алиф-босини киритишдан излайди.

Ғарб «советшунослари» Совет Урта Осиёси ва Қозоғистон ҳаётининг кўп томонини қамраб олувчи «анъанавийлик комплексини» илгари сурадилар — «комплекс приемственности». Агар бу «билимдонларга» ишонадиган бўлсак, Урта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг тараққиёти шу ўлкалар учун зарур бўлган объектив ва субъектив шарт-шароитлардан ташқарида кечган. Икки оғиз сўз билан ифодалаганда бу «концепциядан» қуйидаги хулоса чиқади.

1. Бу ўзгаришларнинг ҳаммаси рус империализми сиёсатининг давоми, фақат буни энди улар совет ёки қизил империализм дейдилар.

2. Иқтисодий соҳада ҳам советлар фақат ўз манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқадилар.

Демак, бизнинг республикаларимиз экономикасини ривожлантириш учун қилинаётган бутун ғамхўрликлар, саноатимиз ва қишлоқ хўжалигимиз тараққиёти учун ажратилаётган катта-катта маблағларнинг ҳаммаси келажакда фойда олиш учун ва шарқ мамлакатларига янги муносабатларни кўз-кўз қилиш учун қилинаётган бўлиб чиқади.

Октябрь революциясидан кейин бутун Советлар мамлакатида бўлгани каби, Урта Осиёда ҳам мисли кўрилмаган сиёсий-иқтисодий ва маънавий ўзгаришлар содир бўлди. Булар асосида эса, маданиятда ҳам улкан ривожланиш бўлди, буржуа маданияtidан социалистик маданиятга ўтиш имконияти яратилди. Ана шуларнинг ҳаммасида ғарб жамиятшунослари бевосита ёки билвосита «руслаштиришни», славян бўлмаган халқларнинг ассимиляция қилинишини кўрадилар.

Хулоса қилиб айтганда турфа хил концепциялар бирин-кетин пайдо бўлмоқда, яъни советологлар қанча бўлса, концепциялар ҳам шунча. Аммо бу концепциялар ва уларнинг авторларининг ҳаммаси — тинчлик, социализм, демократия ғояларига мутлақо ёт бўлган реакцион империалистик доираларга хизмат қилади. Бутун-бутун «советшунослик» муассасалари Совет Иттифоқига ва бошқа социалистик мамлакатларга қарши ғоявий диверсия учун, уларни ишга солаётган ўз хўжайинларининг синфий манфаатларини ёқлаш учун хонлик ва кўзбўямачилик қилмоқдалар.

Мана шуларнинг ҳаммаси совет олимлари олдида катта вазифалар юклайди.

Ғарбда советологик марказлардан иборат бутун бир система борлигини айтиб ўтган эдик. Улар Совет Иттифқи, жумладан, Урта Осиёда бўлаётган воқеаларни ўрганадилар. Урта Осиёга бўлган қизиқиш 30-йиллардаёқ пайдо бўлганди. Уша йиллардаёқ Франция, Германия, Туркия, Эрон, Саудия Арабистони, Афғонистон, Ҳиндистонларда турли номлар остида Совет Урта Осиёси ҳаётини ўрганувчи хилма-хил жамиятлар пайдо бўлганди. Бу жамиятларда Урта Осиё, Кавказ ва Татаристондан қочиб кетган, пантуркизм, панисломизм ғоялари билан илҳомланган шахслар фаол иштирок этардилар.

Агар йигирманчи-ўттизинчи йилларда антикоммунизм ўз сафларини оқэмигрантлар ва буржуа миллатчилари ҳисобига тўлдирган бўлса, иккинчи жаҳон урушидан кейин, асосан ватан хоинлари ва гитлерчилар унга бориб қўшилдилар. Уларнинг ягона мақсади — Совет Иттифоқига қарши кўпурувчилик ишларини авж олдиришдир.

1980 йилда Баварияда бўлиб ўтган «советшуносларнинг» халқаро конгресси ҳам худди ана шу байроқ остида ўтди. Конгресснинг ташкилий комитетига А. Анвайлер, Г. Бруннер, В. Казак, Г. Штекль сингарилар кирганининг ўзи тайёргарлик ишларининг жиддий бўлганлигини кўрсатади.

«Миллатчилик сарқитларини,— деб таъкидлаган эди Л. И. Брежнев,— буржуа дунёсининг сиёсатдонлари ва тарғиботчилари ташқаридан зўр бериб кучайтиришга уринаётганлигини ҳам унутишга ҳаққимиз йўқ. Бундай сарқитларнинг ҳар қандай кўринишларига синфий душманларимиз жон-жаҳдлари билан ёпишиб олиб, уни бўрттириб ва рағбатлантириб, шу тариқа мамлакатимиз халқларининг бирлигини бир озгина бўлсада заифлаштиришга умид боғлайдилар»¹.

Мана шу қизгин идеология кураши шароитида империалистик дунё сиёсатдонлари ва тарғиботчиларига қақшатғич зарба бериш, уларни хилма-хил формадаги, айниқса миллатчилик соҳасидаги кирдикорларини фош этиб, халқимизни, биринчи галда ёшларни буржуа таъсиридан сақлаш идеология fronti ходимларининг, ижтимоий фан соҳасидаги олимларимизнинг энг муқаддас ва шарафли бурчидир.

¹ Л. И. Брежнев. КПСС идеология ишининг актуал масалалари, 1 том. Т., «Ўзбекистон», нашриёти, 1980 й. 551-бет.

Алижон Йўлдошев

УМР ДАФТАРИНИНГ ЗАРВАРАҚЛАРИ

ОЧЕРК

«...Илғари Абдуғафур ака Саматовни «катта раис» дейишарди, ҳозир ҳам шундай дейишади».

(«Правда» газетасидан).

Бекободдан ўтиб, кунчиқар томонга юрсангиз, қардош тожик элининг диёри бошланади. Азим Сир бўйида жойлашган кўркем қишлоқлар дарров сизни ўзига мафтун этиб олади.

Ўлақандоз ана шундай гўзал қишлоқлардан бири. Бу навқирон шаҳар қиёфасидаги қишлоқ Иттифоққа машҳур бўлган, ҳар йили Ватанга 30 минг тоннадан ортиқ «қолтин» етказиб бераётган Ленин орденли, Ленин номли колхознинг маркази ҳисобланади. Гигант ҳўжаликка СССР Олий Советининг депутаты, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдуғафур ота Саматов раислик қилади.

ОДАМ БОРКИ...

Утган йили август ойи эди. Раис бува билан суҳбатлашиш истагида Ўлақандоз қишлоғига қараб йўл олдик. Ажаб! Бу ерда одамлар юлдузлар чўғи ўчмасдан тонг уйқусини бузиб, ишга жўнаркан. Чунки, раиснинг иш куни эрталаб соат 6.00 дан бошланади. Интизомлилик, ҳўрмат...

Раиснинг қабулида ёшгина келинчак ўтирарди. Абдуғафур ота кабинетда қошлари чимирилган ҳолда тик турибди. Анчадан сўнг у салмоқлаб гап бошлади:

— Қизим, ёшлик шунақа оловдек гап. Салга ёниб кетасанлар. Бироқ, турмуш қурганидан сўнг киши кичкина бўлмайди. Оила — жамият куртаги. Уни асрамоқ керак. Кишининг дили ғоятда нозик. Қайси бир донишманд: «Бахт киприкнинг учида қалқиб турган ёшга ўхшайди, озгина қалтис ҳаракат уни дув тўкади», деб айтибди. Аёлларнинг биринчи вазифаси эрни ҳўрмат қилиш. Китобларда ҳам шундай ёзилган. Ҳозир уйингга бор. Эринг ўжарлик қилса ҳам сен одоб сақла... Узи уялиб қолади. Мен уни албатта қақираман. Уришиб қўяман.

Йиғлаб турган келинчак кўз ёшларини артиб энди чиқиб кетган ҳам эдики, ичкарига ҳовлиққанича яна бир киши кириб келди. Қўлида таёғи ҳам бор... Тахминимиз тўғри чиқди — чўпон экан, у дабдурустдан:

— Раис бува, кўшним Тарғилни отиб қўйди, — дедию йиғлаб юборди.

Ана холос!... Ёши қирқ беш, элликларга борган одам итини кўшниси отиб ташлагани учун раиснинг олдига йиғлаб келибди. Биз раис ҳозир чўпонни қойиб беради деб ўйлаган эдик. Йўқ, аксинча бўлди.

— Юсуфжон! — деди раис бирдан ғазаб билан секретарига. — Учаскавойни чақир! Муттаҳамларни топиб келсин...

Гап энди чўзилса керак шекилли, колхоз партия комитетининг секретари Абдуҳамид Набиев бизни бир пиёла чой ичишга таклиф этди.

Идоранинг ёнидаги улкан чинорлар остига қўйилган каравотларга кўрпачалар солинган. Атроф гулзор. Чиннидек тоза.

Даврага озгинроқдан келган йигит қўшилди. Суҳбат давомида ҳалиги йигитнинг районда КООПТОРГнинг директори бўлиб ишлашини билиб олдик. Савдо аълочиси, хушқалом Икромжон Валиев бир олам қувонч билан шундай деди:

— Раис бувани тез-тез зиёрат қилиб тураман. Бунинг боиси бор, мен оғир бир касалликка дучор бўлиб қолгандим. Бир куни отам раис бувага келиб йиғлабдилар. Кейин раис бува кўргани бордилар. Сўнг Тошкентга — бир профессор ўртоқлариникига олиб бордилар. Уша ерда уч ойлар чамаси даволандим. Мана, бир неча йилдирки, соғ-саломат ишлаб юрибман. Шунинг учун ҳам мен ўзимни раис бувадан бир умр қарздордек ҳис этаман.

Унинг сўзларини тинглаб, беихтиёр «Правда» газетасидаги илиқ сатрлар ёдга тушди: ...«Саматов кўп масалаларда оталарча очиқ кўнгил, сахий. Колхознинг кўпгина мутахассислари студентлик чоғларида тегишли стипендияларидан ташқари раиснинг шахсий иш ҳақидан пул ёрдами олиб туришарди...»

Хаёлимизда чарх урган фикрни тушунди шекилли, колхознинг бош инженери — Тожикистон ССР Олий Советининг депутати Нўъмонжон Мўминов сўзни давом эттирди:

— Раис бува яхшилигини ҳеч қачон таъна қилиб бетга солмайди. Мен урушдан кейин етим қолганларданман. Мақтабини тугатгач, колхозга иш сўраб келдим. Раис эса ўқишга юборди. Колхоз ҳисобидан стипендия олиб, қишлоқ хўжалиги институтини тугатдим. Ҳозир бош инженерман. Колхозда 515 та трактор, 600 нафардан ортиқ техника жиловокори бор. Умуман, 70 фоиз иш техника ёрдамида бажарилади.

Қишлоқнинг катта-кичиги раис ҳақида чуқур бир самимият, чексиз ҳурмат билан ҳикоя қилади. Қишлоқ меҳнатқашларининг дил сўзларини эшитиб, беихтиёр буюк Навойнинг ҳикмати бир байтини эслайсиз:

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

ОЛОВЛИ ЙИЛЛАР ҚИССАСИ

Абдуғафур отанинг умр дафтарига унутилмас воқеалар кўп битилган. Чеҳрасидан нур ёғилиб турган бу киши билан агар бир марта мулоқотда бўлсангиз, бутун умр ёдингиздан чиқмайди. Кўп юрган, кўпни кўрган кишилар одатда шундай бўлади.

Бу гал у бизга оловли йиллар қиссасини сўзлаб берди.

— Яшашдан мақсад нима? Яратмасангиз, ижод қилмасангиз, эл ташвишида ёнмасангиз, ҳаётнинг маъноси пучдир. Қорним учун эмас, қадрим учун қайғураман, деган гап бор ўзбекларда. Бугунги давр, замон афсоналарда, эртақларда ҳам бўлмаган. Бироқ, бу бахт, бу истиқболни қонлар эвазига бунёд этганлигимизни унутмаслигимиз керак. Чунки бир бурда ноннинг қадрини яхши биламан. Отам Абдусамат Саймат бой-ваччанинг ерларида чоракорлик қилган. Шундан бизнинг ёшлик ҳаётимиз қандай ўтганлигини ўзингиз англайсиз, деб ўйлайман.

Кечагидай ёдимда. 1920 йилнинг баҳори эди. Ғўлақандозда Пўлат Маҳкамбоев, Султон Тошматов, Рофи Аюбовлар бошлиқ учлик комиссияси тузилди. Бу комиссия аъзолари ортиқча ғаллани мусодара қилиб, жамоанинг ихтиёрига ўтказардилар. Ҳаётдаги бу бурилишларга дош беролмаган бойлар жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсата бошладилар. Босмачи ғалалари ишга тушди. Улар деҳқонларни сиқув остига олдилар. Фаолларни ўлдирдилар. Уйларга ўт қўйдилар. Қобил, Норқўзи, Ислон кўрбошининг каллакесарлари ҳужум қилмаган уй, от чоптириб кирмаган қишлоқ қолмади, деса муболага бўлмас.

Уша 25-йилларнинг даҳшатли кунларидан бирида мудҳиш бир воқеа юз берди: Абдулла Мамашарипов деган ҳамқишлоғимиз ёвузларча ўлдирилди. Шундан сўнг халқ қалбида кучли ғезаб уйғонди. Абдуқодир Исмоилов бошлиқ 40 нафар йигитни ўзига бирлаштирган отряд тузилди. Отрядга ғўлақандозлик асил йигитлардан Отажон Каримов, Мамажон Йўлдошбоев, Мирза Муҳиддинов, Олимхўжа Ризохўжаев, Отабуво Бобоев, Тошбобо Саидов кабилар аъзо бўлиб, босмачиларга қарши мардондор кураш олиб бордилар.

...Май ойининг ўрталари. Ойсиз тун. Ёлғизоёқ сўқмоқдан ялангоёқ бир йигит келарди. У ниҳоятда тез келган бўлса керак, ҳансираб нафасини ростлай олмай турди-да, тез-тез гапира кетди:

— Абдуқодир ака, Қобил кўрбоши Уратепага келибди. Юлдузқоқ тоғининг этагида бир ярим мингдан кўпроқ босмачи дам олаётганмиш...

— Раҳмат! — деди Исмоилов йигитнинг елкасига қоқиб.

Эртаси куни Юлдузқоқда тун яримдан оқанда шиддатли жанг бошланди. Уч ярим-тўрт соатли отишмадан сўнг душман таслим бўлди.

Уша йиллар колхоз ҳаёти аянчли эди. Ҳосилдорлик паст. Атиги 9—10 центнер. 1930 йилгача — Ғўлақандозда атиги битта колхоз бор эди. 1935 йилга келиб, 6 та хўжалик — Калинин номли, «8 Март», И. Махсум номли, «Коммунист», Горький номли ва «Париж коммунаси» колхозлари ташкил этилди.

Менинг иш фаолиятим 1928 йилдан бошланган. Илк бор Бекобод районидagi «Далварзинстрой»да ишчи бўлиб ишладим. Чўлқуварлар билан дўст тутиндим. Иш ўргандим. 1932 йилда қишлоққа қайтиб, деҳқончилик қила бошладим. 1936 йилда ҳамқишлоқларим катта ишонч билдириб, ўзимизнинг Калинин номли колхозга раҳбар қилиб сайладилар. Шундан бери баҳоли қудрат ишлаб келяпмиз.

Колхоз энди қаддини тиклаганда яна мудҳиш хабар тарқалди: уруш бошланди! Йигитлар жангга кетдилар. Урушнинг биринчи куниеёқ кўплар қатори мен ҳам фронтга отландим. Роса беш йил қон кечдик. 24-ўзбек дивизиясининг 211-полкида командир бўлдим. У — қонли йилларнинг ҳар бир куни фожией бир дoston, бўтам. Хуллас,

хаётни севган киши ўлимни доғда қолдирар, деганлари рост экан. Ғалаба билан она-юртга қайтиб, яна ишимизни давом эттирдик.

1945 йилнинг декабрида колхозчиларнинг умумий йиғилишида мени Ленин номи колхозга раис қилиб сайладилар. Ушанда колхоз отхонасига биринчи кирганимда кўрган аянчли аҳволни ҳозир ҳам ҳаяжон билан эслайман: отлар ўрнидан тура олмасди! Ҳашак йўқ. Умуман, колхоз бўйича 20 та от ва 15 та ҳўкиз бэр эди, холос. Уша йиллар воқеаси «Тожикифильм» ишлаган «Раис» фильмида жуда яхши акс эттирилган.

Йиллар шамолдек ўтавераркан. Саккизта колхоз бирлаштирилиб, битта ҳўжалик бўлди — 280 гектар ер 8000 гектарга кўпайтирилди. Айниқса, 1967 ҳўжалик йили колхозчиларимиз ҳаётда ўчмас из қолдирди. Пахтадан республика бўйича рекорд ҳосил олинди. Уша кўвончли куннинг шодийнаси колхоз ҳаёти ҳақидаги альбомнинг биринчи варағини безаб турибди.

Раис бува жилмайиб, кўлимизга альбомни тутқазди. Дарҳақиқат, унинг биринчи бетиде СССР Олий Совети Президиумининг 1967 йил, 25 май Фармониға асосан Пролетар районидаги Ленин номи колхозининг Ленин ордени билан мукофотланганлиги ҳақидаги фармойиш зарҳал ҳарфлар билан қайд этилган эди.

ЮРТ ОБОД, ДИЛЛАР ШОД

Ойдин кечаларда қишлоқ бўйлаб кўча кезиш раисға бир олам завқ-шавқ бағишлайди. Ҳар куни шу одат. Ана, чароғон, кенг кўча бўйлаб икки киши боряпти. Бири раис, иккинчиси район партия комитетининг биринчи секретари Чўянбой Зуннунов. Раис Зуннуновни яхши билади. Кўпни кўрганлардан. Уттиз йилдан бери партия ишларида ишлаб келади. Шундан ўн беш йил райкомнинг биринчи секретари вазифасида. Жонкуяр раҳбар. Унинг бир сўзи раиснинг ҳеч ёдидан чиқмайди.

— Болалар ҳақида ғамхўрлик қилинмаган, кексалар ҳурмати ўрниға қўйилмаган жойда барака бўлмайди. Ҳатто ер ҳам ҳосил бермайди.

Кишининг юрак-юрағига кириб борадиган бу сўзлар раисға ўз таъсирини ўтказди. Шундан сўнг ободончилик ишлариға, қурилишға эътибор кучайтирилди. Шундай ўйлаб қаралса, кейинги уч-тўрт йил ичида жуда катта ўзгаришлар рўй берибди: қишлоқ шаҳар қиёфасини эгаллади. Янги микрорайон — Ғўлакандоз Чилонзори бунёд этилди. Бугун колхозчилар икки қаватли муҳташам уйларда яшаяптилар. Хонадонларда табиий газ. Ҳамма шарт-шароит муҳайё. Райком секретарининг таклифи билан болалар комбинати, қариялар ва беморлар учун санаторий қурилди. Биргина ўтган йилнинг ўзида амалға оширилган ишларни дабдурустдан ақл бовар қилолмайди. Бу ерда савдо маркази бунёд этилди. Ҳаммасидан ҳам лой-балчиқ билан даволаш шифохонаси кўнгилдағидек бўлди. Област миқёсидаги бу шифохона ҳўжаликка бир ярим миллион сўмға тушди, ҳар бир навбатда 500 киши даволаниб, ҳордиқ олади.

Раис бамайлихотир одимлаб боради. У ёнида райком секретарининг борлигини ҳам унутган, ўйлари келажак ишлари билан банд эди. У кечағина колхоз капитал қурилиш бўлимининг бошлиғи М. Қодировға янги топшириқ берди. Яқин кунларда Вертеранлар уйи қурилиши зарур. Аниқ режаларға кўра, бу уй жуда катта қўлайликларға эға бўлиб, қариялар истаган вақтларида дам олишлари ва даволанишлари керак.

...Беихтиёр ҳайратға тушасиз. Бир колхозда шу қадар йирик ишлар амалға ошириляпти. Колхозчиларнинг турмуши орзу қилганидек. Бу шукуҳ, бу давру даврон, завқли меҳнат нашидасининг самарасидир.

Ғўлакандоз — кенг, ёруғ кўчалар, осмонўпар замонавий муҳташам бинолар, қанчадан-қанча гулзорлар, боччалар! Бу ерда 18 минг аҳоли яшайди. 12 та мактаб, бир нечта клуб, кутубхона, маданий-маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари меҳнаткашлар хизматида.

«ОҚ ОЛТИН» ҚУШИҒИ

Ленин номи колхозни Тожикистонда оддийгина қилиб: «Дурлар хазинаси», деб аташади. Чиндан ҳам Ватанға жуда катта миқдорда пахта беради — қарийб бир районнинг пахтаси. Айниқса, ўтган йили натижа кўнгилдағидек бўлди. Эришаётган юксак кўрсаткичлари билан Иттифоқимизда доврўқ таратган Ленин номи колхозининг шуҳрат китобига ўтган йил ҳам янги саҳифалар битилди. Бир саҳифаки, асти сўраманг!...

Колхоз заҳматкашларининг меҳнат натижаларини рақамларда кўриб чиқайлик. Ҳўжалик деҳқонлари 8466 гектар майдонға барака уруғи қадаб, ҳар гектардан 38 центнердан пахта ҳосили ундиришди. Ялпи «оқ олтин» миқдори 31.000 тоннадан ошиб кетди. «Зангори кема»лар билан 18.000 тоннаға яқин дур териб олинди. Ҳар бир машина бункеридан 136 тоннадан пахта тўкилди.

Ғўлакандозликлар ўтган йил зиммага олинган социалистик мажбуриятлариға кўра давлатға 26.000 тонна «оқ олтин» топширишлари керак эди. Азалдан ташаббус билан партия-ҳўкуматимизнинг қарор ва қақирқиқлариға амалий жавоб беришға ўрганган пахтакорлар эрта кўклардаёқ мўлжаллари ниҳоятда чўнг эканлигини билдирдилар. Улар КПСС XXVI съезди шарафиға 31.000 тонна қимматбаҳо хом ашё ҳада этажакларини айтдилар. Колхоздаги 117 та бригаданин, 22 та бўлимнинг ҳаммаси зиммасиға янги, оширилган мажбурият олди. 28 та бригада ҳосилдорликини 60 центнерға кўтаришға эришди.

Пахтачилик илмининг донишманди, асл деҳқон Абдуғафур ота Саматовнинг қимматли маслаҳатлари асосида иш тутган машъал ҳўжалик заркорлари эл-юрт олдида берган сўзларининг устидан чиқиш учун қаҳрамонона меҳнат қилдилар.

Коммунист! У — пахтакор, у — ишчи, у — зиёли — қаерда бўлмасин омманинг байроқдори; ҳаммага намуна. Колхознинг 300 нафардан ортиқ коммунистлари юксак «оқ олтин» хирмони яратиш учун қурашнинг олдинги сафларида боришди. Бу ўринда теримчилар Иноят Абдурахимова, Кўйсиний Ҳомидова, Фотима Мавлонова, механизаторлар Саймат Улмасов, Абдувоҳид Тошматов, бригада бошлиқлари Алпон Муллабоев, Уринбой Абдуллаев кабиларнинг фидокорлиги, жасоратини ҳар қанча таъриф этса оз. Колхоз коммунистлари йғим-терим даврида пахтазорда чиқакамга жасорат, фидокорлик кўрсатиб, умумхалқ социалистик мусобақасида байроқдорлик қилдилар. Йғим-терим мавсумида 400 дан зиёд суворий «пўлат от» сурди. Бир кунда йиллик топшириқнинг 10 процентигача пахта тайёрланди. Ашурали Бобоев, Рустам Маҳкамов, Абдусамад Сафаров, Икром Хусанов, Мамадаюб Шарипов, Ҳамид Эгамбердиев каби дала гвардиячилари «зангори кема»лардан 250—300 тоннадан жавоҳир тўқдилар. Йғим-теримда фидокорлик кўрсатган 22 та терим-транспорт отрядига бириккан 518 нафар забардаст механизатор меҳнати билан юртга доврўф солди. Жалил Жумабоев, Жалил Набиев, Маъмур Қурбонов, Бобожон Файзиев, Миркамол Исмоилов, Абдусаттор Жалилов, Дўснат Улмасов каби миришкорлар деҳқончилик илмининг ҳақиқий соҳиблари эканлигини амалда исбот этдилар. Олтин кўли билан мардликка ҳайкал ясаётган, заминдан зар ундираётган донгдор колхоз меҳнат аҳли юксак зафар чўққиларига ўн биринчи беш йилликнинг биринчи йилида ҳам катта зафар қозонишига ишончимиз комил.

Раис бува бир чаноқ пахтага тикилиб, шундай деди:

— «Оқ олтин» деб бежиз айтилмаган. Халқимизни кийинтирган, турмушимизни фаровон этган ҳам шу пахта! Шунинг учун ҳам пахтами эл-юрт тилида достон. Менинг назаримда «оқ олтин» қўшиғидан юксак қўшиқ йўқ оламда. Буни бизнинг одамлар қалбдан тушунадилар. Қаранг, бу йил — ўн биринчи беш йилликнинг дастлабки йилида 40.000 тонна пахта етиштиришга аҳд қилдик.

БИР ДАРЁДАН СУВ ИЧИБ...

Раис қўлимизга бир альбом тутқазди. Унда икки қардош республика вакилларининг социалистик мусобақаси — дўстликлари муҳр билан мустаҳкамланганини кўрдик.

— Бу — қардошлик, биродарликнинг рамзи, — дейди, Абдуғафур ота. — Биз азалдан деҳқончиликда ўзбекистонликлардан таълим оламиз; Фарғонанинг мард пахтакорлари, Андижоннинг алп пахтакорларидан ўрнак олиб келамиз. Айниқса, мусобақа — ютуқлар сарчашмаси бўлаётир. Келинг, яхшиси ён қўшнимиз — жон қўшнимиз Бекобод районидоғи Ленин номи колхоз меҳнаткашлари билан бўлган анъанавий мусобақа ҳақида ҳикоя қилиб берай... — Биз кўп йиллардан буён мусобақадош. Яқинда яна дўстларнинг дийдори соғинтириб, улар ҳузурига йўл олдик. Бизни колхоз раиси — Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати Ҳайдарали Ҳамроқулов кутиб олди. Мусобақадошларимизнинг яхши бир одати бор. Дўстнинг ютуғидан қувонади, камчилигини бартараф этишга ҳаракат қилади. Пахтачилик серташвиш соҳа. Деҳқон бедор меҳнат қилиши, даласидан жилмаслиги, ғўзаси билан «тил»лашуви керак. Табиатнинг синовларига бардош бермоқ лозим. Бундай вақтларда ўзаро ёрдам, куюнчаклик билан дўстона маслаҳат бериш сув ва ҳаводек зарур. Мана, қатор йиллардан бери бизнинг колхозимиз Бутуниттифок социалистик мусобақанинг ғолиби бўлиб, КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети, ВЦСПС ва ВЛКСМ Марказий Комитетининг кўчма Қизил байроғи билан мукофотланиб келаяпти. Бу катта шараф. Бироқ шуни фахр билан айтиш мумкинки, бундай ютуқларни қўлга киритишда бевосита ўзбекистонлик дўстларимизнинг салмоқли ҳиссалари бор. Чунки мусобақа ютуқларга илҳомлантириш билан одамларда меҳнатсеварлик, ташаббускорлик ҳислатларини камол топтиради.

Ўз ўрнида мусобақадошларимизнинг ҳам ютуқлари юксалиб борапти. Утган беш йилликда улар давлатга 36355 тонна «оқ олтин» сотдилар. Утган йили мавжуд 2000 гектар ернинг ҳар гектаридан 40,5 центнердан ҳосил олдилар. Бу энг юксак кўрсаткич! Мен нима учун рақамларни санаялман — чунки, бу рақамлар замирида катта меҳнат, заҳмат ётади. Дўстликнинг кучи бўронлардан зўр. Аслида мусобақа қардошликни қариндошликка айлантириб юборди. Ёз, эндиликда бир-биримизга қиз бериб, қиз оляпмиз. Тўйларимизни биргаликда ўтказаямиз.

Раиснинг сўзлари ҳақ. Шоир айтганидек, бир-бирига жондош-қондош халқлар қадимдан қуда-қудағай. Қолаверса, дўстлик алоқалари илғорлар ишини оммалаштириш, бир-биридан ўрнак олиш, ишлаш, яшаш, изланишни вужудга келтиришда халқ иши учун қони фойда. Хусусан, биз Ғўлакандозда ҳам Турсунной Охунованинг издоши борлигини кўриб, жуда қувондик. Унинг исми — Хурсандой.

...Ушанда олтин куз ўлкамизга ўз сепини ёйган пайт. «Турсунной бўлай дейман» ашуласи эндигина мактабни битириб, мустақил ҳаёт бўсағасига қадам қўйган ўн саккиз ёшли қизнинг тинчини ўғирлаган. Бироқ, бир андиша уни ўйлантирарди: механизатор бўлишни дугоналарига айтиб кўрган эди, улар қўл силташди. Отаси Розик ота ҳам аввалига рози бўлмади: қишлоқда лоақал биттаям механизатор қиз йўқ!

Уша кун и Хурсандой кўп ўйлади. Борган сари иштиёғи зўрайарди. Ниҳоят, катта бир ишонч билан раис бувага учрашди. Раис уни илиқ қарши олди. Даласига меҳр-қўйган қизнинг қарорини эшитиб, мамнун бўлди: имконият яратиб, ўқишга киритиб қўйди. Бир йилдан сўнг, Хурсандой Розикова «зангори кема» рулини бошқарди. Тонналаб пахта терди. Борган сари шуҳрати қанот ёзди. Кўксини партия-ҳукуратимизнинг орден ва медаллари бегади. Колхозда механизатор қизлар отряди вужудга келди: Меҳринисо, Санобар, Раънолар ишга киришди. Шунга ҳам йигирма йилдан ошди. Хур-

сандой орзусига етди. У бугун депутат, илгор бригада бошлиғи, Социалистик Меҳнат Қахрамони. Унинг ташаббуси билан ўтган йили 300 нафар қиз механизаторлар тайёрлаш курсини тугатиб, гувоҳнома олди. Уларнинг кўпчилиги ҳозир далаларда жавлон уряпти!

— Хурсандойнинг орзулари кўп! — дейди Абдуғафур ота Саматов. — У ҳамон Турсуной бўлай дейди...

ОТА УҒЛИ

Абдуғафур отани боғбонга қиёс қилгулик: оиласи катта — ўн фарзанди бор; ўттиз беш неварга, ўттиз чевара. Ҳаммаси бир-биридан ўктам, меҳнатсевар, одобли. Қишлоқда ҳар йили ўтказиладиган юзларча никоҳ тўйларидан бири албатта Саматовларникида ўтади.

Ҳа, келажак эгалари — навқирон ёшларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида фахр билан гапириш мумкин. Раиснинг катта ўғли — Абдуманнон эса ота изидан йўл солди.

* * *

Ғўлакандозда Вайдулла ота Эгамбердиев деган киши бор. Суяғи меҳнатда қотган. Деҳқончилик — ота касби. Одамлар уни ғўза билан суҳбагшлашади, дейишади. Узи ҳам қарийб 60 йил дала кезган. Уттиз йилдан ортиқ бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган. Тупроқни дурга айлантирган асил деҳқонларнинг устози ҳам, рости, гап, Вайдулла ота.

Ота шундай дейди:

— Пахтачилик серташвиш, нозик иш. Ғўза мисоли фарзанд. Уни ардоқламасанг, қалб қўри билан парвариш қилмасанг, ҳосил бермайди. Ахир, кўм-кўк ўтдан «оқ олтин» яратмоқ осон эмас-ку! Айтиб қўяй, ғўзага меҳр қўйган деҳқон ниятига етади. Меҳрда гап кўп. Колхозимизда ихлос, меҳр-муҳаббат билан меҳнат қилаётганларни кўрсам, севиниб қетаман.

Бир кунни дала кезиб юрганымда, қаршимга машина келиб тўхтади. Кабинадан норғил йигит тушдию пахтазорга кирди. Ғўзаларни кўздан кечирди. Гул, кўсақни санади. Бир оз юриб, тўхтаб қолди. Бирдан атрофга қаради-ю, кўзи менга тушган, жадал ёнимга келиб:

— Ҳосилот бобо, кўсак қурти пайдо бўлибди-ку?! — деди. Қўлида ёнғоқдек кўсак. У, Абдуманнон эди. Демак, йигитнинг ғўзага меҳри бор. Шофёр бўлса ҳам, билдимки, пахтакорликни севади. Уша кунни партком секретарига воқеани айтдик. Янги хўжалик йили бошланishi билан раиснинг ҳузурига кириб, Абдуманнонни ўша қолақ участкага бошлиқ қилиб тайинлашни таклиф қилдим. Раис ўғлини яхши билади-да, қаршилик кўрсатмади.

Абдуманноннинг асли касби — инженерлик. Унинг қалбида пахтага, пахтакорлик касбига меҳр баланд, бобою бобокалонлари пахта ўстирган. Ниҳоят, колхоз партия комитети уни бўлим бошлиғи вазифасига тайинлади.

Шу тариқа Абдуманнон Ғафуровнинг меҳнат фаолиятида янги саҳифа очилди. Бундан ўн йил олдин Ленин номли колхознинг 7-бўлимида план бажарилса ҳам, ҳосилдорлик аранг гектар бошига 30 центнерданга етарди. Абдуманнон тажрибали деҳқонлар билан бамаслаҳат иш тутди, одамлар қалбига йўл топди.

«Қандай қилса, ҳосилдорлик ошаркин?» — саркорнинг фикрини мана шу муаммо банд этган эди. У ўқиди, изланди. Мутахассислар фикрини билди. Охири шундай қарорга келди: экин майдонининг тўртдан бир қисмини — 70 гектарини алмашлаб экишга ажратиш керак.

— Мен алмашлаб экишга 14 гектар ер берсам, план нима бўлади, ука? Йўқ, бу маслаҳатингга қўшилмайман, — деди бригада бошлиқларидан бири.

— Тўғри-да. 14 гектар ер — 50 тонна пахта дегани! — деб унинг гапини маъқуллади иккинчи бригадир Амир Самиев. Ёш бригадирлар эса бетараф қолишди.

Колхоз правленияси ва партия комитетида Ғафуровнинг бу фикрига шундай жавоб беришди:

— Шунга ишончингиз комил бўлса, марҳамат, бошланг...

Бир неча йил давомида пахта экиб кучсизланган 70 гектар ерга беда, маккажўхори экилди. Қарталарга ҳар қачонгидан кўп маҳаллий ўғит, эски тупроқ чиқарилди. Биринчи йиллик ҳосилдорлик гектар бошига 12 центнерга ошди.

1977 йил август ойи. Колхоз коммунистларининг йиғилиши кетарди. Масала битта: пахта — ғўзани парвариш, мўл ҳосил тўплаш.

Абдуманнон сўз олди.

— Бу йил, — деди у, — деҳқон йили бўлди. Табиат бизга кулиб боқди. Аини кунда ғўзалардаги шиға-шиға ҳосил кўзни қувонтиради. Гап шундай: биз бўлим бўйича бу йил ҳар гектар ердан 60 центнердан ҳосил олишга аҳд қилдик.

Залда бирдан шов-шув бўлиб кетди. Кимдир: «Эртас эмас, ҳақиқатни сўйланг! — деди. Кимдир, қуруқ сўз қулоққа ёқмас, деб кесатди.

— Ҳамма гапини обдан ўйлаб, ҳисоб-китоб қилиб айтаяпсизлар-ми? — деб сўради колхоз раиси.

— Ҳисобларимиз аниқ! — ўктамлик билан жавоб берди Абдуманнон.

Колхоз партия комитети ташаббусни маъқуллади. Кузда ташаббускорлар юксак маррани эгаллаб, доврўқ қозондилар.

Кейинги йиллар Абдуманнон Ғафуров бошлиқ бўлим заршуносларига янги ютуқлар шўҳрат келтирди. Айниқса, ўнинчи беш йилликда эришилган муваффақиятлар чак-

ки бўлмади. Ун биринчи беш йиллик ҳисобига 1.282 тонна пахта ўтказилибди. Ташаббускорлар, бир сўзли пахтакор, моҳир ташкилотчи коммунист эл олқишига, партия-ҳукуматимизнинг юксак баҳосига сазовор бўлди: кўксини Меҳнат Қизил Байроқ, III даражали «Меҳнат шухрати» орденлари ва медаллар бегади.

УЖАР ОДАМЛАР

...Саратон. Қуёш олов пуркайди. Далалар ҳансирайди. Қушлар соя излайди. Би-роқ, оқ ятакли, пешонасини қийиқ билан танғиб олган таниш чеҳрали пахтакор дала кезади. Қуёшнинг қайноқ нафасига, қўл шамолининг манглайни ялаб ўтаётган гарм-селга парво қилмайди...

Ўўлақандозликлар 1967 йили биринчи бор тожик Мирзачўлига ҳужум бошлади-лар. Ушанда баъзилар ҳайрон бўлишди. Колхоздан 150 километр узоққа бориб, деҳ-қончилик қилиш осонми? Тагин чўл. Кўп харажат кетмасмикан?!

Ҳа, иш кунларининг бирида Абдуғафур ота Ленинобод область партия комите-тининг биринчи секретари Р. Ҳожиев қабулига борди. У чўлдан ер ажратиб, деҳқончи-лик қилишга розилик сўради.

— Чўлга?! — сўради обком секретари.

— Ҳа, аҳд қатъий!

Уртоқ Ҳожиев бир сўзли раиснинг шаштини қайтара олмаслигини тушунгач, ишонч билан жавоб берди:

— Аҳд қатъий бўлса, марҳамат, бошланглар...

Шундан сўнг чўлда иш бошланди. Коммунист Раҳматқул Маматов бошлиқ чўлқу-варлар ишга киришдилар. Чўли Одам қадами тегмаган, қуш учса қаноти куядиган ҳу-дудсиз саҳро. Бир қултум сувга зор бўлиб, қақраб ётган тўпроқдан эндигина бош кў-тариб чиққан бойчечаклар ҳам аллақачон жазирама офтоб тафтида қовжираб ётибди...

Раис ўйланиб қолди. «Катта кетмадикмикан?!» Чўл-чўллигини қияпти. Қишлоқдаги соя-салқинлар ортда қолди. Бордию ҳамқишлоқлари айниб қолса-чи! Йўқ, Ўўлақандоз-ликлар бир сўзли одамлар. Нима бўлса ҳам ишлашади.

Уша йили чўл бағридан 750 гектар ер ажратиб, деҳқончилик қилдилар. Поёнсиз саҳрода яшил квадратлар пайдо бўлди. Олтин кузга бориб, она-ер саховатини кўрсат-ди. Машаққатли ва самарали меҳнат нишонаси — «оқ олтин» жамол кўрсатди. Ҳар гек-тар ердан 25 центнердан ҳосил олинди. Азаматлар 1969 йилда 2500 гектар ер ўзлаш-тирдилар. 1975 йил бу рақам 3500 гектарни ташкил этди. Бугунги кунда 5000 гектардан ошиқ ерга пахта экиляпти. Ҳар йили Ватанга 15.000 тоннадан «оқ олтин» армуғон этил-япти. Зафаробод деб номланган бу чўл қўйнида ажойиб қишлоқ вужудга келди.

Тадбиркор раис ҳўжаликнинг ҳар бир соҳаси колхозга кўпроқ даромад келти-риши тўғрисида жон куйдиради. Янги-янги имкониятларни, резервларни қидириб топа-ди. Қишлоқ зонасидан 16.000 тонна жами 31.000 тоннадан ортиқ пахта хирмонини кўта-риш осонми? Бугина эмас, колхозда чорвачилик ҳам сердаромад соҳага айланган. Кол-хоз фермаларида 3000 дан ортиқ қорамол парваршиш қилинади. Гўштга топширилади-хоз бўрдоқининг тирик вазни 600 килограммни ташкил этаётир. Узоқ Қизилқум яйлов-ларида эса 17270 та қўй боқилаяпти. Пешқадам чўпонлар ҳар юз қўйдан 190—200 та-дан соғлом қўзи оляптилар. Умуман, колхоз ҳар йили 25 миллион сўм даромад оляп-ти. Колхозчиларнинг ўртача иш ҳақи 1980 йилда 190 сўмга тўғри келди.

Раис буванинг колхоз экономикасини юксалтириш, қишлоқларни ободонлашти-риш, дала меҳнатқашларининг маданий ва фаровон турмуш кечиришларини таъминлаш йўлида қилган кўп йиллик хизматлари Коммунистик партия ва Совет ҳукумати томо-нидан муносиб тақдирланди. У 1957 йили Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган юк-сиз Ленин ордени кўксини тўртта Ленин ордени, Октябрь сак номга сазовор, бўлди. Абдуғафур отанинг кўксини тўртта Ленин ордени, Октябрь революцияси ордени, учта Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва кўплаб медаллар бегаз турибди. У 1979 йилда Ленин ордени ҳамда иккинчи «Уроқ ва болға» олтин медали билан мукофотланди. Шунда раис бува кўплаб табрик телеграммалари олди. Дилсўз-лари битилган табрикларининг аксарияти қардош ўзбек пахтакорларидан эди. Мана, ўшалардан бири:

«Қадрли Абдуғафур ака! Фарғона водийсини кезиб юриб, ажойиб хушхабар — сизга Ленин ордени ҳамда иккинчи «Уроқ ва болға» олтин медали берилганлиги ҳақи-даги СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини эшитиб ғоятда хушнуд бўлдим: Сиз чинакамига бундай улуғ баҳога лойиқсиз. Она Ватанни буюк мукофоти билан Сиз-ни чин қалбдан табриклайман. Сизнинг оғир ва шарафли ишингиз — пахтачиликни ри-вожлантиришда улкан муваффақиятлар ёр бўлсин. Сизга катта бахт, сиҳат-саломатлик тилаб, ҳурмат билан:

Ш. Р. РАШИДОВ

Тошкент. 1979 йил. 2 апрель.»

Ҳа, элли севган, ерини севган кишини эл-юрт эъозлади. Шунинг учун ҳам Абду-ғафур ота Саматов ҳамиша эл хизмати учун тайёр, етмиш баҳорни қаршилаган бўлса-да, ёшларга хос шижоат билан қадамидан ўт чақнатиб меҳнат қилмоқда, яйраб-яш-наб яшамоқда.

Юрий Григорович,

Москва Давлат Академик Большой театрининг бош балетмейстри

РАҚС ЖОЗИБАСИ

РАҚС ўзининг ҳаракатлари, муқомлари орқали эзгулик ва қабиҳлик, ёруғлик ва қоронғилик ўртасидаги доимий курашни томошабинга етказиш қобилятига эга. Бугунги балет ана шундайдир. Унинг сўнмас латофати, кўп қийинчиликлар эвазига эришиладиган соддалиги, фусункор, нозик рамзийлиги... Ҳамма ҳаммаси. Замонавий балетнинг бу каби мураккаб лексикаси — артистлар, балетмейстрлар, репетитор, мураббийларнинг кўп йиллик изланишларининг, меҳнатларининг, ижодий илҳомларининг маҳсулидир.

Парвозга, эркин ҳаракатнинг гўзаллигига интилиш инсон табиатида азалдан хос нарса. Миллионларча одамларнинг бундай туйғулари — маънавий жиҳатдан ниҳоятда тўлиқ, гўзалликнинг юксак чўққиларига интилувчи рус классик балети мактабида баъзи кўзгудагидек ўз аксини топган.

«Рухий парвоз» деган эди хореографиямиз ҳақида буюк Пушкин. Бугун бу сўзлар бутун дунё тан олган Катта Балетимизнинг тимсолига айланиб қолди.

Биз совет балетмейстрлари учун театр саҳнасида жамиятимизнинг юксак идеалларини қарор топтирувчи, барча инсофли кишиларнинг тинчликка, гўзалликка, қутлуғликка интилишларини очиб берувчи спектакллари яратилган ҳам кўра муҳимроқ, юксакроқ ва мароқлироқ вазифа бўлиши мумкин эмас. Большой театрининг ҳар бир иши маҳорат мактаби узлуксизлигининг, классик балетнинг доно аънаваларининг, рақс санъатидаги изланиш, новаторлик уфқларини кенгайтиришнинг эркин манзарасидир.

Романтиклик, лиризм, шоироналик йўрилган сюжетларнинг рақсли спектаклларга табиатан яқинлиги бор. Шу маънода, кўҳна замонларга бориб тақалиб, ўзида ҳалқ афсоналарининг, қадим дostonларнинг белгиларини муҳасамлаштирган кўп миллатли фольклар — репертуарлар учун, театр рассомлари, композиторлари, ар-

тистлари учун битмас туганмас хазина родини ўйнайди.

«Ҳаёт ва муҳаббат мингларча тўсиқларни енгиб ўтадилар, барча қийинчиликларга чидаб, юзлаб ва минглаб қурбон бериб бўлса ҳам охир оқибатда ўз мақсадларига етадилар, голиб келадилар, ёвузлик ва ўлимнинг қора кучларини мағлуб этадилар. Курашнинг машаққат ва азоблари бор, аммо ғалабанинг севинч нашидаси ҳам мавжуд...»

Ҳинд дostonининг қаҳрамонлари Наргиз ва Бамбурларнинг афсонавий саргузаштлари, уларнинг улкан муҳаббатлари ва букилмас садоқатлари ҳақидаги ушбу сатрларни менга «Кашмир қўшиғи»нинг муаллифи Шароф Рашидович Рашидов баён қилганди.

Машҳур ўзбек ёзувчиси, улкан сиёсий арбоб билан Тошкентдаги учрашувим менинг учун унутилмас воқеа бўлди. Ҳинд эпосининг «тоғ шалоласи сингарни мусоффо», сеҳрли жилоларини очиб берувчи унинг сўзлари ўта самимий эканлигини ҳис қилдим. Инсон руҳининг, юксак ахлоқий асосларининг энгилмас эканлигини сездим. Сухбатдошимдан «одам тошдан қаттиқ, гулдан нозик» деган шарқ мақолини эшитганимдан сўнг бирдан туйғулар туғенини туйдим қалбимда. Ромео ва Жульетта, Лайли ва Мажнун, Руслан ва Людмила, Наргиз ва Бамбурларнинг қонқардошлигин сездим... Муҳаббат, Баҳор ва Қуёшларнинг боқий рамзлари, ёруғлик ва эзгуликнинг ҳамиша музаффар кучларининг севинч ва юксак ҳиссиётлари кўз олдимда жонланиб кетди.

Аммо, Шарқ маданиятининг йирик билимдони бўлган Шароф Рашидович билан бўлган сухбатдан мен ва менинг касбдошларим Юламей Скотт ва Юрий Папко шундай хулосага келдикки, биз Наргиз ва Бамбур юртига борибгина ҳинд классик рақсининг муқом ва ҳаракатларини, гўзаллигини бевосита англашимиз мумкин.

Шу буюк мамлакатга бориб, санъатининг

серқирра, ўзига хос колоритини кўргачгина, меъморий ансамблларининг, кўҳна эҳромларининг, ҳайкалларининг, тасвирий санъатнинг сеҳри бизга очилиши мумкинлигини сездик... Ҳақиқатан ҳам, Шарқнинг дурдонаси бўлган Ҳиндистоннинг санъатидан баҳраманд бўлишимиз бу ажойиб халқнинг ҳайрон қоларлик даражадаги маънавий бойлигини, қадимги афсоналарининг мусоффолигини, минглаб йиллик тарихининг донолигини, қудратли дарёларнинг ва тоғ соиларининг муסיқасини, ҳароратли қуёшини ўзига синдириб юборган ҳинд рақсининг тиниқ чизикларини бошқадан, бутунлай янгитдан, бевосита кўриб туриб қайта мушоҳада қилишимиз имкони бери...

Ҳиндистондаги марокли кўнларимиз таассуротларидан устоз санъаткор Рикмини Деви билан бўлган учрашувимизни эслаб ўтмоқчиман (Ҳозир у Мадрадаги хореографик академияга раҳбарлик қилади). У бизларга айтиб берган воқеа афсонага ўхшаса ҳам аслида бўлиб ўтган ҳодисадир.

...Кўп йиллар муқаддам кичкина Рикмини ўз она юртининг сахналаридан биринда буюк рус балеринаси Анна Павлованинг ўйинларини томоша қилганди. Ҳинди қизалоқ нафасини ичига ютганча, ажойиб раққосанинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир муқомини кузатганди. Биринчи томошадан кейин эса, Рикмини бутун имкониётларини ишга солиб, биронта ҳам концертни қўймасликка ҳаракат қилди. Анна Павловна жажжи Рикминини қабул қилиб, уни ўз мактабига олишга розилик билдирди. Қизалоқ қувончининг чеки-чегараси йўқ эди. Аммо, тақдир тақозоси бошқача бўлиб чиқди. Ҳиндистондан кетишга тайёрланаётган Рикмини ўз пирининг бевақт вафот этганини эшитди. Анна Павлова оламдан ўтган эди. Аммо Рикмини қалбига экилган балерина бўлиш орзуси қолган эди. Рикмини ўз орзусига етишди. Ҳақиқий зўр санъатнинг киши қалбига таъсири ана шундай зўр бўлади.

Уша Мадрас оқшомини эслайман. Сўлим боғ. Тропик даракларининг кенг ёйилган шохлари. Рикмини Деви «раққ академияси»нинг талабалари яшайдиган мўъжазгина коттеджлар кўз олдимда ҳамон туради.

Биз халқларимиз ўртасидаги дўстлик, раққ санъати ҳақида суҳбатлашиб ўтирарканмиз қоронғилик чўкканини сезмай қолдик. Ерқин юлдузлар чарақлади, янги ойнинг хира ёруғи таралди. Тўсатдан Рикмини Деви йўқ бўлиб қолди. Кўтиш ва жимликдан иборат дақиқалар чўкди. Кекса раққоса қандай тўсатдан йўқолган бўлса худди шу алфозда яна пайдо бўлди. Унинг узатилган кўлларида балеринанинг кичкина ҳайкалчаси бор эди.

— Буни Анна Павлованинг ўзи ясаган. Сиз, албатта, унинг ажойиб ҳайкалтарош ҳам бўлганлигидан хабарингиз бор.

Ой ёғдуси Рикмини Деви кўлида титраб турган кичкина ҳайкалчанинг қиёфасини ёритиб туради. Унинг кўзларида ёш йилтирарди.

Баъзан ҳаётнинг ўзи бизга ана шундай энг юксак мазмундаги ўғитларни беради. Россия ва Ҳиндистон... Бу икки буюк мамлакат ўртасидаги дўстлик бузилмас ва қадимийдир. Дўстлик борасида, тинч-

ликка, яхши кўшничилик асосида яшашга интилиш борасида, маънавий яқинлашиш ва урушга, зўравонликка нисбатан нафратимиз борасидаги муносабатларимиз мустақамланиб бормоқда. Империалистларнинг агрессивлиги, аёвсизлиги ҳақида ҳар куни янги маълумотлар келиб турган пайтда бу нарса айниқса муҳимдир.

«Кашмир кўшиғи»нинг ва унинг воқеаси асосида қўйилган «Ҳинд поэмаси» балетининг энг ажойиб хусусияти — уларда аниқ сезилиб турган замонларнинг, даврларнинг узвий алоқасидир. Бундай қараганда, Ҳинд афсонаси яратилган пайт билан бизнинг давримиз орасидаги асрлар йиғиндиси бепоёндек туюлади. Бироқ, бу шоирона дoston, жиддий прозага тўла йигирманчи асрнинг саксонинчи йилларидаги томошабинни ҳам ҳаяжонга солади. «Ҳинд достони» охирида парда туширилганда Кремль Саройи гулдурос қарсақларга кўмилиб кетади.

Бу дегани одам тўла улкан зал она Заминимиздаги ҳамма одил инсонларни бирлаштирувчи кўзга кўринмас маънавий кўприкни сезганлигини; кўрганлигини билдиради. Тинчликни, ёруғлик ва эзуликнинг ғалабасини ҳамма халқлар бирдек истади. Ана шунинг учун ҳам Гул ва Асаларининг драматик севгисидан бўзловчи, образлари қадим-қадимги ҳинд ҳайкал ва обидаларида, ўзбек рассомларининг асарларида аксини топган, бу икки халқнинг дostonларида куйланган «фольклор» спектакль ҳаётийлик касб этди, бугунги томошабинни ҳаяжонлантирди. Инсон ва табиятнинг уйғунлиги ҳақидаги орзу ана шунчалик қудратли ва мафтункордир. Севишганлар қалбини қовуштирувчи Баҳорнинг соғинчи ана шунчалик энгилмас қувватга эгадир. Ҳақиқатга ташналик ана шунчалик устун, тинчлик эса инсонлар учун ана шунчалик зарурдир.

Албатта, балетнинг тили рамзий тилдир. Аммо, баъзи бир, ишончсизлик билан қаровчиларнинг эътибори учун айтиб кўйиш керакки, кенг омма рамзийлигининг мураккаб ибораларини жуда осон ва жуда яхши англамоқда. «Ҳинд поэмаси»нинг шоирона образлари — ажойиб ва мафтункор гул — Наргиз, асалариларнинг жасур ва паҳлавон сардори Бамбур, нурафшон, доно ва музаффар қўш — Баҳорларнинг томошабинда туғдирувчи туйғулар йиғиндиси — маккор ва бадкирдор Хурадининг ваҳшатли турқидан туғиладиган туйғулардан кескин фарқ қилади.

Спектаклнинг мураккаб, метафорик қурилишларга тўла бўлган тилини тушунтиришда — ҳаракатлари батафсил анланган, ҳар бир муқоми кескин ажралиб турган, таъсирчан ҳинд классик раққидан маҳорат билан фойдаланилган. Ана шу — қадимий раққ билан замонавий балетнинг уйғунлаштирилганлиги кўҳна ва ҳамisha навқирон дostonнинг сеҳрини томошабинга етказишда ёрдам бери. Бу постановкачи балетмейстерлар Ю. Скот ва Ю. Папколарнинг катта хизматларидир.

Бизнинг кўп миллатли маданиятимиз усталарини жалб этиш — Большой театрининг аъёнаси бўлган ва шундай бўлиб қолади. «Ҳинд достони» ўзбек бастакори Улуғбек Мусаевнинг премьерасидир. Бу бизнинг хореографиямизга яна бир янги қирра сифатида қўшилди.

Рассом Николай Золотарев ва дирижер Александр Копиловлар ҳам спектаклга ўзларининг озмунча меҳнатлари ва ижод кўрларини қўшганлари йўқ.

«Ҳинд поэма»сининг ажойиб балерина Нина Тимофеева ва моҳир ракс усталари Светлана Адирхаева ва Борис Акимовлар яратган сахнавий образлари жуда жонли ва таъсирчан чиққан. Алла Михальченко ва Нина Семизорова, Алексей Лазерев ва Валерий Анисимов, Николай Дорохов ва Виктор Барикин, Татьяна Бессмертнова ва Юлия Левиналар ҳинд классик раксининг миллий оҳанглари замонавий балет тили билан уйғунлаштиришда ажойиб маҳоратларини намойиш этдилар. Балетмейстр-репетиторлардан Г. С. Уланов, М. Т. Семе-

нова, Р. С. Стручкова, Р. К. Карельскаяларнинг катта ҳайрихоҳлик билан қилган меҳнатларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

Ўз маҳоратлари ва таланти билан театримизга шўҳрат келтирган совет балетмейстрлари, раққос ва раққосаларининг катта бир гуруҳи яратиб кетган Катта балетимизнинг ёрқин аъёналарига содиқлик, ўйин усулларнинг янги, кўламли жиоларини излаш — ижодий жиҳатдан ажойиб талантлар мажмуаси бўлган ансамблимизга хос бир нарсадир. Бу ансамбль турли, янги, қизиқарли вазифаларни, ёрқин, ижодий масалаларни ҳал этишни удалай олади.

Муҳсин Қодиров

НОДИРАБЕГИМ «ФОЖИАСИ»

Етмишинчи йилларда ўзбек адабиёти ва санъатида тарихий мавзуга эътибор кучайди. Драматургия ва театрда Комил Яшиннинг «Инқилоб тонги», Уйғунинг «Абу Райҳон Беруний», «Абу Али ибн Сино», Иззат Султоннинг «Истеҳком» ва «Донишманднинг ёшлиги», Наби Юсуфийнинг «Мухтор вакил», Айёмийнинг «Мавлоно Оғаҳий» номли асарлари вужудга келди. Шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Қувави қаҳқаҳа» трагедияси ҳам шу йўналишдаги ибратли изланишлардан бири бўлди.

«Қувави қаҳқаҳа» — хассос шоира, давлат арбоби Нодира ҳақидаги сахна асари. Пьеса гарчи 1972 йилда ёзиб тугатилган бўлса-да, Туроб Тўла асар устида бутун етмишинчи йиллар давомида иш олиб борди. Нодира ижоди билан шўғулланган ва умуман классик адабиёт бўйича яхши мутахассис бўлган биронта ҳам кимса қолмадики, у пьеса билан танишмаган, ўз фикр-мулоҳазаларини баён этмаган бўлсин. Драматург ҳар бир фикр, маслаҳат ёки эътирозни жон қулоғи билан эшитди ва шулар асосида пьесани такомиллаштириб борди. Нашр этишга шошилмади. Асар ҳақида эшитган бир қанча режиссёрлар сахналаштириш истагини билдиришди. Бироқ муаллиф рози бўлмади. Чунки у асарини Ҳамза номидаги академик драма театрига, Нодира ролини эса СССР халқ артисти Сора Эшонтўраевага мўлжаллаган эди. Ниҳоят, 1979 йилнинг сўнгидагина Ҳамза театри пьесани кўлга олди. Автор шундан кейингина пьесани «Шарқ юлдузи» журна-лида (1979 йил, 11- ва 12-сонлари) чоп этиришга рози бўлди. Аммо, афсуски, бу орада йиллар ўтди. Талабчан санъаткор Сора Эшонтўраева ёш жиҳатидан Нодира ролида чиқишни ўзига муносиб кўрмади. Муаллиф суякли актрисасига мўлжаллаб Увайсий ролини кенгайтириб, янги сахна қўшиб ёзиб берди. Аммо Увайсий образининг Нодира образини босиб кетишидан

ҳайиққан режиссёр Баҳодир Йўлдошев қўшимчалардан воз кечишга мажбур бўлди. Натижада Увайсий «юки» енгил бўлиб қолди ва С. Эшонтўраева унда чиқишни ўзига эп кўрмади. Туроб Тўла катта эътибор билан режиссёрнинг асар бўйича мулоҳазаларига қулоқ солди, қанча оғир бўлмасин, пьесани режиссёр ва ижрочиларнинг фикрлари асосида қайта ишлаб чиқишга жазм этди. Натижада «Нодирабегим» номли спектакль майдонга келди. Пьеса дастлабки вариантда 400 саҳифали эди, режиссёр вариантда у 79 бетли росмана сахна асари тусини олди.

Спектаклнинг жанри «фигон» деб белгиланган. Албатта, бундай жанр йўқ. Драматург асарни «фожиа» деб атаган эди, ўша тўғрироқ. Энг тўғриси шуки, асар жанри — трагедия. Фақат шу нарса муҳимки, трагедия марказида йирик ва ёрқин шахс қисмати туриши, конфликт мураккаб ва ижтимоий мазмунга эга бўлиши, ҳис-туйғулар кўтаринки руҳда, ўқувчи ва томошабинни ларзага сола оладиган нафис, таъсирли бўёқларда ифода қилиниши лозим. «Фигон» — бу режиссёрнинг ички атамаси бўлиб, ўз олдига қўйган мақсадларга тўғри келади. Зеро, спектаклда Нодира фигони, унинг мамлакатни зўравон феодаллар тўзони-ю Амир Насрулло босқинидан омон сақлай олмай чеккан оҳу фигони, зулм-истибдод ва босқинлардан тинкаси қуриган, чора тополмай жунбушга келган халқнинг фарёдини акс эттириш ният қилинган.

Дарҳақиқат, спектакль ташвишли, қандайдир машъум воқеалардан дарак берувчи муқаддима билан бошланади. Унда Нодира — Яйра Абдуллаева ҳорғин, ғамнок. Отинлар билан бўладиган мушоира ҳам аллақандай мунгли, юракни ўртайдиган. Сал ҳўзилган бўлса-да, ғазалхонликдан драматург ва режиссёр томошабинни вазият ва шароитдан огоҳ қилиш ва трагик

воқеаларга олиб кириш учун фойдаланган. Муқаддима сўнггида пайдо бўлган Маъдалихон билан Ҳаққулининг хатти-ҳаракати чинданам машъум воқеаларга тугун ташлайди. Хор, яъни халқ оммаси гоҳ сўз, гоҳ куй ила нола қилади. Натижада томошабин юрт нотинч эканини, саройда қандайдир фитна мавжудлигини, Маъдалихон Ҳаққули таъсирга тушиб қолгани ва умуман ўзи ақл-фаросатда қисилганроқ эканини сезади. Маъдали — Обид Юнусов «наҳотки ўз онам...» деган шубҳа билан чиқадики, бунда томошабиннинг ҳам қизиқиши, айни чоқда ташвиши ортади.

Биринчи кўринишда Нодира хон тазйиқидан қочиб юрган жияни Қора Мирза ва асранди ўғли Ҳожи Фарруҳ билан учрашади. Журнал вариантыдаги гўлаҳда ўтадиган шоирларнинг бафуржа сўхбатидан воз кечилган. Нодира спектаклда Қора Мирза ва Ҳожи Фарруҳ билан шунчаки учрашмайди, бундан мақсад уларни Маъдалихон билан яраштириб, юртни Бухоро амири босқинидан сақлаб қолиш. Аммо улар Маъдалихон тахтга лойиқ эмас, Ҳаққули душман деб, Бухоро шайхулисломи Адонинг Ҳаққулига ёзган махфий хатини Нодирага топширади. У шу пайт кириб келган Маъдалихонга хатни кўрсатиб Ҳаққулини фош этмоқчи эди, бироқ хат Канизак билан қаергадир ғойиб бўлган. Хон Қора Мирза билан Ҳожи Фарруҳни хибсага олади. Нодира ночор. Актриса Я. Абдуллаева Нодиранинг ташвиши ва ночорлигини яхши ифода этади. Хор унга жўр бўлиб, воқеани изоҳлаб туради. Аммо хатнинг, хат билан Канизакнинг ғойиб бўлганига унчалик эътибор берилмайди.

Спектаклда иккинчи кўриниш Ҳаққули билан Маъдалихон сўхбатидан бошланади. Яъни воқеа тезлигини ошириш, конфликтни кучайтириш мақсадида шундай қилинган. Маълумки, журнал вариантыда бу кўриниш Канизак билан Ҳайратхўжанинг учрашувидан бошланар, охирида Ҳаққули билан Маъдалихон пайдо бўлар эди. Символик, бироз зиддиятли образ бўлмиш Ҳайратхўжадан воз кечилган, Ҳаққули бевосита Канизак билан учрашади. Бояги хатни беради ва унга Нодирани ўлдиришни топширади. Яна бир янгиллик — масхарабозлар. Улар воқеани англаб, Канизакни бу йўлдан қайтармоқчи бўлишади. Пичинг, захарханда билан тарихини, кимлигини айтиб беришади. Ҳаққоний сўзлар Канизак — Гулчехра Жамиловага наштардек ботибу, изтиробда устунга ёпишиб қолади. Шу пайт Ҳаққули жосус навкар билан пайдо бўлиб, Нодирани ўлдиришни унга топширади. Хуллас, бу кўринишдан Нодира бошига, юрт бошига бўрондан дарак берувчи қора булутлар тобора қуюқлашаётгани аён бўлади. Воқеа сирли оҳангларида кечади. Спектакль бошида берилган ташвиш, ғамгинлик сақланади. Ҳатто масхарабозларнинг юриш-туриши, кулгиси ҳам дардли, кўз ёши аралаш. Пўлат Саидқосимов мингбоши Ҳаққулининг ақлли маккорлигини, Обид Юнусов Маъдалихоннинг ваҳимачи, шошқалоқ ва ақли саёзлигини яхши тасвир этадилар. Хусусан Г. Жамилова Канизакнинг изтиробини таъсирли ифода қилади.

Журнал вариантыда учинчи кўриниш ға-

залхонлик билан бошланар, сўнг валиаҳд Муҳаммадамин икки найзабардор сипоҳ ўровида Махмурни олиб кирар эди... Спектаклда бу сокин ва бирмунча кулгили сахна олиб ташланган. Кўриниш тўғридан-тўғри Нодирабегим, Увайсийнинг Маъдалихоннинг кўзини очиш, уни хавфли йўлдан қайтаришга қаратилган баҳси билан бошланади. Бироқ хон тушунмайди, онасини айблайди. Йўқолган хат масаласи юзага чиқади. Нодира хат Ҳаққулида дейди. Хон ишонмайди. Шу пайт масхарабоз кириб, Ҳаққулининг Адога ёзган хатини келтиради. Хоннинг кўзи очилади. Аммо энди кеч: Ҳожи Фарруҳ билан Қора Мирза осилган, Ҳаққули қочган. Кўриниш сўнггида бериладиган Нодиранинг қизлигида ёш Ҳожи Дарға билан учрашуви лавҳаси ҳам тушириб қолдирилган. Қисқаси, спектаклда воқеа шиддат билан ривожланади. Бунга халақит бериши мумкин бўлган сахна-ю диалоглардан воз кечилган. Бу — яхши. Аммо кўриниш бошида Нодира хоҳиши билан пайдо бўлган Қора Мирза билан Ҳожи Фарруҳнинг кўриниш охирида қатл этилиши, Ҳаққулининг қочиши, Маъдалихоннинг Ҳожи Дарғага хат ёзинг, ёрдам берсин, дейиши ишонарли эмас. Бу ўринда воқеалар тезлиги автор ва театр зуғуми билан бўлгандек туюлади. Кўриниш сўнгги Нодира фиғонининг авжларидан бири бўлмоғи керак эди. Уғлидан ҳам афзал кўринадиганлари Қора Мирза билан Ҳожи Фарруҳ ноҳақ осиб ўлдирилди, ахир! Нодирадай меҳр-шафқат соҳибаси учун бундан ортиқ жазо борми дунёда?!

Спектаклда кўзғолончиларнинг макони яхши кўрсатилган. Сирли, ғамгин оҳанглари ҳам омма, ҳам Нодира билан Ҳожи Дарға ҳаракатларида қалқиб туради. Хусусан хорнинг Нодиранинг «Фигонким...» деб бошланадиган ғазалини фиғону нола билан бир охиста, бир баланд пардаларда куйлаши ҳам Ҳоқим ойим, ҳам Дарға, ҳам кўзғолончилар руҳиятига монанд ва балки бир-бирларининг давомидир. Яйра Абдуллаева бу ерда Нодиранинг бир зум кўринган пинҳон туйғусини, илтижосини, ночорлигини, маъуслигини илтиқ ва самимий ифода этади. Бироқ Р. Ёқубов Ҳожи Дарғанинг биз кўришни истаган баҳодирлик жозибаси ва заковатли сардорлик сифатларини тўла очиб бера олмади.

Журнал вариантыдаги бешинчи кўриниш Нодиранинг амир Насрулло қароргоҳига қўққисдан бостириб киришидан иборат эди. Спектаклда эса учинчи кўринишдан қолган материал ишга солинади: Нодира девон тузган Олима отинга зарринқалам унвони эълон қилади, даҳма бошида Нодира ўрнида сўйилган Канизак ўз хоинлигини бўйнига олиб ўлади, шоира амир қошига боришга аҳд қилади. Канизак қисмати спектаклда яхшироқ берилган. Олдинги нухтада даҳма бошида Олима Отини сўйиб кетганда, Канизак саройдаги иккинчи жосус ўша деб тўхмат қиларди. Ёсуманга ўхшаш нуқул ёвуз бир тип эди. Спектаклда драматург, режиссёр ва актриса Гулчехра Жамилова томонидан образ мураккаб қилиб берилди. Онасидай бўлиб қолган, меҳр қўйган Нодирани ўлдиришга буйруқ олган Канизак виждон азобида қийналади, изтиробга ўшади, пировард

оқибатда Нодиранинг ўрнига ўлимга ўзини кўндаланг қилади. Аммо шунгача томошабин унинг хоинлигини билмайди. Канизак фош бўлгач, унинг аллақандай мунгли, ташвишли, камсуқум, соядай бўлиб юрганининг сабабини тушуниб етади. Бу — актриса маҳоратидан далолат. Саҳнага олиб кирилган чалажон Канизак — Жамилова ўз гуноҳларини бўйнига олиб жон беради. Нодира — Абдуллаева шундан ҳазар қилгандай четлашади. Мана шу манзарага кўшилиш қийин. Қизидай бўлиб қолган Канизакка, у ким бўлмасин, Нодиранинг жони ачиши турган гап. Зотан, Канизак фақат ўзининг айби билан жосус бўлган эмас.

Чоп этилган вариантдаги бешинчи кўриниш спектаклда олтинчи кўриниш қилиб берилган. Олтинчи кўриниш эса тушириб қолдирилган. Чунки Боғираёнова кечадиган ва Нодиранинг шоир дўстлари ва невараси билан учрашувидан иборат бу кўриниш саҳнавий хатти-ҳаракатни сушлаштириб қўйиши мумкин эди. Спектаклнинг текстида диалоглар пишитилган. Амир Насрулло билан Нодира мунозараси тўлдирилган, залворли нишонга аниқ урадиган қилиб таҳрир қилинган. Масалан, олдинги нусхада:

Нодира — Энди сўнги сўзим: ўғлимни беринг!

Амир — Бераман ва лекин битта шарт билан!

Ҳокима бўласиз Кўқонга...

Сўнги нусхада:

Нодира — Энди сўнги сўзим: ўғлимни кўрсатинг.

Амир — Эрта Кўқонда,

Урдада қурилган дорда кўрасиз.

Пьесада Ҳаққули билан Адо биргаликда ташвишли бир ҳолатда кўринар эди. Кейин амир чиқиб, Ҳаққулига Кўқонга қайтиб бориш, Маликани ўлдириб, шаҳар, дарвозаларини очишга буйруқ беради. Спектаклда Ҳаққули — Пўлат Саидқосимов занжирбанд ҳолда пайдо бўлади. Уни сўроқ қилдилар. Адо, сўнги амир Ҳожи дарганинг бошини олиб келишни буюради. Ҳаққули: «Бу мумкин эмас»,— дейди. Шундан кейин Ҳаққули ўлимга ҳукм этилади. Ҳаққулининг кўзи очилади. У изтироб чекиб турган бир дамда Нодира кириб келади. Мана шу ерда муаллиф яхши бир янги монолог ёзган:

Момойи мулки Турон, Ҳоқимойим!
Шукрим, сизни еткурди худойим.
Мени ҳозир, осурлар ё сўюрлар,
Муносибман. Улар бундан тўюрлар.
Ва лекин ўлдирурлар ҳаққи йўқлар,
Бугун ҳолимга маймун зоти йиғлар.
Мени ўлдирса ҳақли эрди Хўқанд.
Маликам, панд едим, даҳшатли бир панд.

Мени сиз ўлдилинг, умас, Маликам...
Уринг сиз, ўлдилинг, армонда

кетмай,
Амир жаллодиннинг шамшири етмай...
Момойи Мулки Турон, Ҳоқимойим,
Забунлик кўрмагай юртинг илойим.

Мана шу ўринда Пўлат Саидқосимов ёвуз ва жосус Ҳаққулининг ўлим олдида ақли равшан тортганини, пушаймонини, Нодирага тан беришгина эмас, уни дуо қили-

шини маҳорат билан тасвирлайди. Шу момент бир мунча «Тарих тилга кирди» спектаклдаги ўз сиртмоғига ўзи илинган Бадрий афандининг изтиробини эслатса-да, «Нодирабегим» спектаклида жуда ўринли бўлиб, ёвузлик кушандаси ёвузлик, эзгулик табиатан ғолиб, умри узун келади, деган ғояга хизмат қилади.

Спектаклда хусусан амир Насрулло билан Нодиранинг мусоҳабаси зўр ишланган. Яйра Абдуллаева ва Турғун Азизов ижросида бу саҳна икки хил мафкура, жаҳолат билан ёруғлик кураши сифатида талқин топади. Амир Насрулло шунчаки қонхўр, босқинчи эмас, балки аввало Нодиранинг ғоявий душмани. Нодира инсоннинг ақлидроқ кучига ишонади, шу боис жаҳолатга қарши курашади, «ақллари чароғон қилди ўз назми билан, юрда инсоф ва адолат ўрнатишга уринди жон-жаҳди билан». Насрулло эса кучга ишонади, куч эса шохнинг тадбиркорлигида деб билади. Инсон бир чигиртка, номукаммал, заиф ва кўрқоқ, унинг насибаси худога сиғиниш, тавба ва қўлликдир, холос. Шундай бўлиб келган, шундай қолади. Худонинг иродаси, шариат талаби шу. Насрулло ана шу қарашни, қатъий ишонган ҳолда, таъриф ва ҳимоя қилади. У Нодирани аёл сифатида тан олади, бироқ ҳокима ва шоира Нодиранинг муҳолифидир. Чунки Нодира шоира ва олима сифатида фуқаронинг ақлини пешлаб, ҳис-туйғуларини уйғотиб, азалий ижтимоий тартибларни бузмоқчи. Хуллас, Турғун Азизов ижросидаги Насрулло ўз маслағи ва хатти-ҳаракатининг тўғрилигига қаттиқ ишонган шох сифатида гавдаланади. Яйра Абдуллаева ижросида Нодира эса бу саҳнада мустаҳкам иродали, зукко, энг оғир шaroитда ҳам ўзини тутат биладиган мағрур инсон сифатида намоён бўлади. Сўзлари оҳангларида илтижо эмас, талаб, қатъий талаб жаранглайди.

Санъатшунослар М. Рахмонов ва Т. Турсуновлар айтганидек, «Мазкур саҳнада шох сифатида Насрулло, адолатталаб сифатида Нодира ҳақ бўлиб чиқади. Қатъий назар, Насрулло ўзини ғолиб ҳис этади». («Совет Ўзбекистони санъати». 1980, 10-сон, 5-бет) Нодира мағлуб бўлгандай бир ҳолатда чиқиб кетади. Шу тўғримикин? Шу ерда, пьеса ва спектаклнинг кульминацион нуқтасида маънавий жиҳатдан Нодиранинг устун келиши зарур эмасмикин? Фикримизча, Нодира бир-икки масалада амирни яхшилаб эзиши керак. Баъзи сўзлар амирга ханжардай қадалсин. Текстда бундай сўзлар бор. Масалан, баҳс охиридаги Нодиранинг эл кўнглидагини толиб куйловчи шоираман, бу боисдан мэн қоламан, сенга ўхшаш «зўравонлар эса ўчиб кетадилар қаламда ёзилган ожиз бир хатдай» деган сўзлари Насруллога наштардай қадалиши, уни эзиб қўйиши мумкин эди. Гап асосан талқинда ва ижрода, албатта. Шу саҳнада яна бир мантиқсизлик кўзга ташланади. Аввалида, агар Маъдалида бўлса ўчингиз, майли ушлаб берай, деган Нодира саҳна сўнгида эса «ўғлимни кўрсатинг» дейди. Бу ҳам майли. Насрулло неча бор, менга Маъдалихоннинг боши керак, дейди ва бунга Маъдалининг шартни бузганигини, Моварунаҳрнинг «икки ҳоқимликка торлик» қилишини рўқач қилиб кўрсатади. Аслида,

Насруллонинг қутуришига, унинг наздида Маъдалихоннинг феодал салтанатини идора қилолмай, Нодирадай бир «ожиза»га топшириб қўйгани, оқибатда эса, азалий тартибларнинг бузилаётгани сабабчи бўлган. Мантқ шуни тақозо қилади.

Спектаклда еттинчи кўринишни вилолашув сахнаси деса бўлади. Нодира канизаклар, масхарабозлар, маҳрамлар билан хайрлашади. Канизаклар шоиранинг «Оқибат» радиопли ғазалини айтиб, афсус-надомат чекадилар. Умуман, бу сахна театр талабига мувофиқ ва чоп этилган нусха материалдан фойдаланган ҳолда асосан янгидан ёзилган. Маъжум воқеалардан дерак берувчи ғоятда мунгли, ташвишли, мотамсаро оҳангларда ҳал қилинган. Бу — Нодира — Абдуллаеванинг ғам-андуҳли қиёфасида, Увайсий — Исмоилова ва канизакларнинг нидоларида, ношуд Маъдалихон — Юнусовнинг ҳасрат, ҳайрат ва даҳшат тўла ҳолатида зоҳир. Музыка ҳам умумий мотам ҳолатини тасдиқлаб, баъзан кучайтириб туради. Аммо кўринишнинг охири йўққа ўхшайди. Журнал вариантнинг олтинчи кўриниши шундай тугарди:

Ҳозиқ — Ҳалокат оғзида шавкатли ўрда!

Нодирабегим — Нима?

Ҳозиқ — Даҳшатли Насрулло шаҳарда! Назаримда, спектаклда ҳам кўринишни ана шу даҳшатли хабар билан якунлаш керак. Ушанда кўриниш воқеасига нуқта қўйилган ва финалга лангар ташланган бўларди.

Спектаклда сўнгги саккизинчи кўриниш аввалги нусханинг якунловчи еттинчи кўриниши асосида тузилган. У ёруғлик билан қоронғулик, маърифат билан жаҳолат курашига кескин бир якун ясовчи зарбли, ихчам, ифодали чиққан.

Қўқоннинг кули кукка соврилган шох саройи. (Рассом Г. Брим бу даҳшатли манзарани юқори қисми куйга бешта устун, қора пардалар ва ридолар каби оддий воситалар билан образли қилиб тасвирлайди.) Унда қонхўр амир Насрулло олдин Ҳозиқ, сўнг Нодира билан учрашади. Ҳозиқ — Тўлқин Тожиев ўлимнинг кўзига тик қараб, амир устидан кулади. Ҳозиқнинг: «Ҳозиқ шоир эди, Насрулло жаллод!» деган сўзлари амирга ханжардай ботади. У шоирга ташланишдан ўзини зўрға тутиб қолгандай титраб кетади, қамчисини силтаб, «ўлдилинг» ишорасини беради. Нодирани келтирадидлар. У бошдан оёқ фариштадай оппоқ кийинган. Амир Нодирани маънан ва руҳан таслим қилишга яна бир бор уриниб кўради: олдинги таклифларини эслатади, сўнг маликушшуаро — шоирлар ва санъаткорлар нозири бўлиб, «Бухоронинг маҳобатини» қуйлаш ҳақидаги таклифини қайта такрорлайди. Бироқ Но-

дира энди уни тингламайди, ундан ҳазар қилади. Амир «ёқиб тугатамиз, демак, Хуқандни» десада, бироқ унинг нафаси ва ҳолатидан ғолиб шох тантанасини эмас, ўз ишидан бир «ожиза» шоирани ўз иродасига бўйсундирилмаганидан аламзада мустабидни кўрамиз. Бундай урғу — яхши. Фақат ана шу ҳолат янада кучайтириб берилса, Нодиранинг маънавий-руҳий ғалабаси тағинам ишонарлироқ бўларди.

Нодиранинг қудрати ва амирнинг руҳан енгилиши пьесанинг олдинги вариантыда ҳам яхши ўйланган эди. Амир Нодирани таслим этиш учун «Нодиранома» варақларини бир-бири йиртар, кўз олдида набираси — тахт вориси Мухаммаддеминни қатл этар ва ахийри унинг ўзини таҳмонга тикиб, гувала қолаб ўлдиришга буйруқ берар, бироқ девор кўкрагигача кўтарилган шоира кутилмаганда қаҳ-қаҳ отиб кулар, бундан амир баттарроқ жазава ва саросимага тушар, шоира бошини келтирганларида ҳам у осойишталик топмай, кулоғига ҳалиги қаҳ-қаҳ янграйвериб, ақлдан озиш даражасига етар эди. Аммо бу манзарани кинода кўрсатса бўлади-ю, бироқ сахнада ишонарли акс эттириш маҳол. Шунини ўйлаган режиссёр Баҳодир Йўлдошев бошқачароқ ечимни таклиф этади ва драматургнинг розилиги, бевосита иштироки билан уни амалга оширади. Спектаклда қўлида найза ушлаган бир неча навкар Нодирани таъқиб қилишади, Нодира кетига тисарилиб, ўртада ёнмай, омон қолган ягона устунга бориб тақалади, қаддини ғоз, бошини мағрур тутиб узоқларга — келажакка тикилади. Айтилаётган ғазалнинг «Нодира аҳволидан оғоҳ бўлинг» мисраси авжига чиқади. Шунда навкарлар куч билан найзаларни ерга санчадилар. Ғазал ана шу авжиде узилади. Нодира бир сесканиб, оқ устунга туташиб, пок ва нурили ҳайкалга айланади. Кўриниб турибдики, режиссёр бу ерда мажозий ифода воситалардан фойдаланган. Насрулло ҳоқима Нодирани қатл этган бўлса-да, шоира Нодирани ўлдиролмади. У мангуликка дахлдор бўлиб, ўз шеърияти билан феодализм зулматини пора-пора қилиб қолаверади. Ифодали, маъноли ечим.

Спектаклда Нодиранинг сўнгги сўзлари яхши топилган, дуруст ёзилган ва ёмон ижро этилмаган. Илгари ҳам Ҳожи Дарғанинг шаҳарга бостириб келаётгани хабари билан пьесага нуқта қўйиларди. Назаримизда, спектаклдаги ечим яхшироқ, мантқлироқ. Нодиранинг «Умидвормен...» деб бошланадиган мўъжазгина монолоғида шоиранинг армони, келажакда қоронғунинг тарқалиши, номуродларнинг муродга етиши, нурили тонг отишига ишончи ифода қилинади ва у спектакль финалига оптимистик руҳ бағишлайди.

ЗАМОНАМИЗНИНГ УЛКАН САНЪАТКОРИ

ЙИРИК СОВЕТ ЁЗУВЧИСИ КОНСТАНТИН АЛЕКСАНДРОВИЧ ФЕДИН
ТУФИЛГАНИГА ТУҚСОН ЙИЛ ТУЛДИ

Машҳур адиб Константин Фединнинг номи атоқли совет ёзувчилари Алексей Толстой, Михаил Шолохов, Леонид Леонов, Александр Фадеев каби санъаткорлар билан бир қаторда туради. Константин Федин қатор ҳикоя ва қиссалари, «Шаҳарлар ва йиллар», «Оғайнилар», «Европанинг ўғирланиши», «Арктур санаторийси», «Дастлабки қувончлар», «Ажойиб ёз», «Гулхан» сингари романлари ҳамда адабий-танқидий асарлари билан кўп миллатли совет адабиётини шаклланиши ва ривожига муносиб ҳисса қўшди.

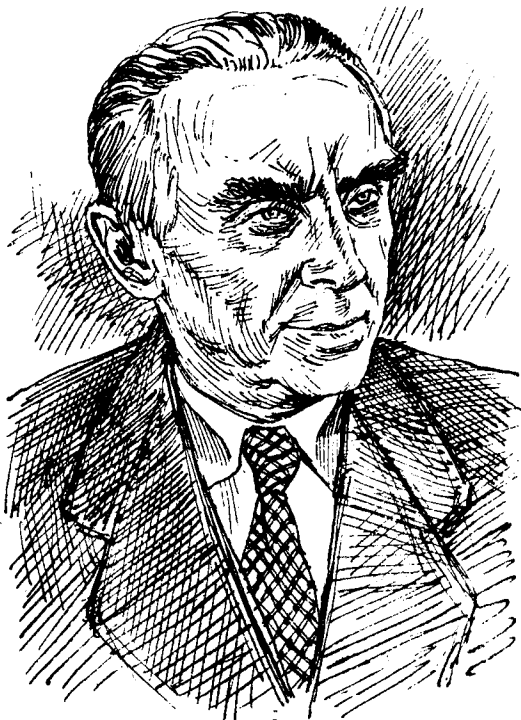
Адибнинг ранг-баранг бой бадиий бисотини рус халқининг Улуғ Октябр» революцияси арафасидаги, социалистик революция ва граждандлар уруши ҳамда ундан кейинги тарихий даврлардаги ҳаётининг йилномаси дейиш мумкин.

Ижодкор мураккаб ижодий ўсиш йўлини босиб ўтди, ҳаётнинг аччиқ ва чучук томонларини татиб кўрди, ҳар хил кишилар муҳитида яшади, кўпгина шаҳар ва ўлкалари, ажнабий мамлакатларни кезиб чикди, дўстлар орасида, душман муҳит қуршовида кун кечирди, қийинчиликларга бардош берди, ҳар жиҳатдан улғайиб ғоявий-бадиий камолотга эришди.

Константин Федин 1892 йилнинг февралда Саратов шаҳрида камбағал меҳнаткаш оилада туғилган. Ёшлиги 1908 йилгача шу ерда, яъни «Волга бўйи ўлкасининг пойтахти» деб аталмиш Саратовда ўтди. Улуғ дарёнинг салобатли ва биринчи қарашда сокингина оқиши, унда сузиб юрган катта кичик кемалар, бесўнақай баржалар, Волга бўйи қишлоқларидаги тўкин мевазорлар, атрофдаги чексиз кенг далалар, гўзал табиат манзаралари ва меҳнат элининг қашшоқларча кун кечириши — буларнинг ҳаммаси бўлажак адиб қалбида катта таассурот қолдиради. Шунинг учун ҳам таржимаи ҳолида: «Менинг учун дунё бўлиб кўринган рус замини ҳақидаги, инсон сифатида гавдаланган рус халқи ҳақидаги дастлабки таассуротларим шу ердан бошланган эди», — деб ёзганди.

Фединнинг онаси Анна Павловна Алякринская ўқитувчининг қизи бўлиб у Пенза губерниясининг узоқ бир гўшасида рус руҳонийлари муҳитида тарбияланган эди.

Отаси Александр Федин эса пензалик крепостной деҳқоннинг ўғли бўлган. У аввалига савдо билан шуғулланиб, сўнг қоғозфурушлик қилган, мустақил равишда савдини чиқариб шеърлар ҳам машқ қилган ва уни бутун умр давом эттирган. Фединлар оиласи маълум қатъий анъаналар асосида яшарди, ота ягона ҳукмрон эди. Ёш Костя оилада ўзини эркин ҳис эта олмай қолади ва ўн бешга киргач, ўқиши ҳам издан чиқа бошлайди. Шундан сўнг у 1907 йилда Москвага, 1908 йилда Волга бўйлаб жануб томонга қочишга мажбур бўлади. Лекин, ўз хоҳиши билан яна уйга қайтади ва ўқишни давом эттирмоқчи эканини айтиб, бунга отасини ҳам кўндиради. Онаси эса уни ҳамisha қўллаб келади.

1911 йилда Федин Козлов (Мичуринск)даги савдо билим юртини битиради. У ерда машғулотлар жуда қизиқарли ўтарди: ўқувчилар ҳар хил адабий тўпламлар, адабий ҳодисалар ва ёзувчилар ҳақида ишшо ва тақризлар ёзишарди. Бунинг натижасида Фединда китобга нисбатан катта чанқоқлик пайдо бўлади.

1914 йилнинг баҳоридан 1918 йилнинг кузигача Федин Германияда бўлади: бу ерга немис тилини яна ҳам пухтароқ ўрганиш учун келган эди.

Москвага қайтгач, у Халқ маориф комиссарлигида, сўнг Сизрандаги редакцияларда, ишлайди Ҳарбий хизматга қабирилгач, Федин аввал экспедицияда, сўнг 1921 йилга қадар 7-армиянинг «Боевая правда» газетаси редакторининг ёрдамчиси (Петроград фронтида) бўлиб хизмат қилади.

Адибнинг ёзишича, унинг Сизрандаги «Сизран коммунарлари» газетасининг редактору ва шаҳар ижроия комитетининг секретари сифатидаги бир неча муддатлик хизмати эсдан чиқмайдиган таассуротларга бой бўлган.

Айниқса Ленинград Фединнинг хотирасида жуда ҳам ёрқин, ўчмас из қолдирган. Бу ҳақда адиб шундай ёзади: «Санъат ва меҳнат маданияти соҳасидаги анъаналар, революцион курашнинг бир асрлик романтикаси, Октябрь шўҳрати ва ленинградликларнинг ҳамма ёққа донг таратган ватанпарварлиги — бу ерда барча нарса ҳаётга ишонч ва унинг неъматларини қадрлаш ҳиссини уйғотиш учун яратилган» («Таржимаи ҳол»). Федин Ленинградда кечган ўн саккиз йиллик ҳаётини доимо фахрли билан қайд қилади.

1919 йилда Федин Горький билан танишади, шундан кейин улар ўртасидаги ижодий ҳамда дўстона ҳамфикрлик узлуксиз давом этади. Улуғ ёзувчи билан бўлган бундай яқинлик Фединнинг фаолиятида алоҳида саҳифани ташкил қилади. Чунки Горький ҳаётлик вақтида Фединнинг ҳисса ва ҳикояларини биринчи бўлиб ўқиган ва улар ҳақида ўз муносабатини билдириб, уни қўллаб-қувватлаган эди.

1919 йилнинг охиридан бошлаб, Федин олти йил давомида Ленинград матбуоти билан яқин алоқада иш қўради, мақолалар, фельетонлар, ҳикоялар ёзади. «Китоб ва инқилоб» номли танқидий-биографик журнални (1921—1924) таҳрир этади.

Журналда босилган асарлар реал борлиқда содир бўлаётган воқеаларни ҳаёт нафасига йўғрилган ҳолда акс эттиргани билан ахамиятли эди. Шунинг учун ҳам Федин мазкур ҳикояларни ўзининг 1923 йилда эълон қилган биринчи тўпламидан кўра («Дашт») афзал кўрган. Адибнинг ўзи «Дашт» тўпламини ҳали хом эди, деб баҳолайди.

Йигирманчи йилларнинг биринчи ярмида Федин «Шаҳарлар ва йиллар» романини ёзади. Романда муаллиф ўз ҳаётининг Германияда асирликда ўтган даврини, жаҳон уруши қолдирган таассуротларни, инқилобий ўзгаришларни бадиий гавдалантиради. Зиёлиларнинг инқилоб сари келиши романининг бош проблемаси тарзида талқин этилган. Асар воқеалари революцион Петроградда ва милитаристлар Германиясида содир бўлади: янги, революцион Россия эски дунёга, унинг реакцион тузуми ва мешчанлаштирувчи ахло-

қига қарши қўйилади, капиталистик дунё империалистик уруш ва буларнинг ғайри инсоний характери фош этилади.

Романининг марказий қаҳрамонларидан бири Андрей Старцев образида ширин ҳаёл сурувчи, лекин кураш майдонида иккиланувчи интеллигентнинг характери кўрсатилади. У биронта ҳам жасорат кўрсатмай, биронта ҳам дурустроқ иш қилмай, номардларча дунёдан ўтади. Чунки унинг характери буржуа тузуми ва маданиятининг чирик самарасидир. Старцев уруш бошланиши билан Германияда асир олинади, курашмай қул бўлади: ўз кучига ишонмайди, тақдирга тан бериб, қашшоқларча ва хўрликда ҳаёт кечиришга кўникади. Старцев анча мураккаб образ.

Федин кучли, иродали, бутун характерли инқилобчи большевиклар Курт Ван ва Семён Иванович Голосов образларини ҳам ўзига хос рангларда маҳорат билан яратган.

Шуни айтиш керакки, романининг композицияси етарли даражада ихчам эмас. Бу нарса ўз вақтида айтилган ва муаллифнинг ўзи ҳам буни сезган ва шундай қайд этган эди: «Бундан ўттиз йил аввал мен ҳозир ёзишни истаганимга нисбатан бошқачароқ ёзилган нарсани ўзгартира олмайман. Бундай қилишнинг кераги ҳам йўқ...»

«Оғайнилар» романи ёзувчи ижодида янги қадам бўлди. Бу асарда адиб аввалги романида йўл қўйилган баъзи камчиликлардан қутулади, шартлиликдан қочиб, жонли бадиий образлар яратишга эришади. «Оғайнилар» романида тўлақонли бадиий ижод Ватан ва инқилоб билан узвий бирликда содир бўлиши мумкин деган ғояни олға суради ва санъатнинг халққа, революцияга хизмат қилиши зарурлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Романининг марказида ҳаракат қилувчи Никита Каревни ёзувчи ҳақиқий санъат ишқибози сифатида тасвир этиб, уни минг хил азоб-уқубат, мушқулот ва изтироблардан олиб ўтади. Никита ҳам Германияда бўлади, Дрезденда музикани ўрганади, лекин у ердаги ҳаёт унга ёқмайди, ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек ҳис қилади. Она Ватанга қайтиб ўзининг халқдан ажралиб қолганлигини қуриб қаттиқ қайғуради ва бу ҳақда укаси — большевик Ростислав Каревга куйиниб кўнглини ёради:

— «Мен Ватанга қайтдим... лекин ватани топмадим. Мен эса уни топишни истамайман, чунки уен эса яшаш мумкин эмас... Ватансиз менинг кўнглимни ҳеч нарса тўлдиролмайди...»

Никитанинг Ватани топмаганлигининг сабаби, шафқатсиз синфий кураш авжига чиққан вақтларда ҳам у лоқайд кузатувчи бўлиб қолганилиги ҳамда ўз қобилига ўрналиб олган ҳолда санъат билангина шуғулланмоқчи бўлганлиги билан боғланади. Революцион кураш қизган вақтда у бошқаларнинг соясида туриб, ҳаёт-мамонт масаласини бошқалар ҳал қилишини кутади.

Кейинчалик у укаси Ростиславнинг тушунтиришлари ёрдамида тўғри йўлга тушмоқчи бўлиб зўр ғайрат билан меҳнатга киришиб кетади. Лекин яна адашади: қамал қилинган Уральск шаҳридан оқшай билан қочади, у ерда оқларнинг ваҳшийлигини ва ўзининг жонажон Ватанидан маҳрум бўлганлигини кўргандан сўнг кўзи

очила бошлайди. Ниҳоят унинг уйи ҳам, Ватани ҳам революция томонида, Родион Чорбов, слесарь Пётр томонида эканини тушуниб қизиллар томонига ўтади. Қизил Армия қўшинлари Уралскини озод этгач, Никита ижодини янгитдан жушқин илҳом билан бошлаб, янги симфония яратади.

Шундай қилиб Никита Каревнинг ҳаёт йўли — бу ўзини-ўзи инкор қилиш йўли, азоб-уқубат, сарсонлик-саргардонлик, бахтсизлик ва йўқотишлар йўлидир. Никита Карев образи орқали адиб санъатнинг халқ оммаси, унинг революцион кураши билан узвий бирликдагина яшаши ва равнақ топиши мумкинлиги ғоясини илгарти суради.

Родион Чорбов ва Ростислав Карев образларида халқнинг оптимистик руҳи, коммунистларнинг етакчилик роли аниқ ва конкрет кўрсатилган. Айниқса Родион ўзининг ишчанлиги, ғоявий йўналишининг аниқлиги ва ҳушчақчақлиги билан ўқувчи эътиборини тортади.

Федин йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошида Фарбий Европага сафар қилади. Сафар давомида катта материал тўпланади: натижада «Европанинг ўғирланиши» ва «Арктур санаторийси» романлари майдонга келади. Мазкур романларнинг биринчисида муаллиф Фарбий Европада Совет Иттифоқига қарши реакцион кучлар бош кўтараётганини, фашизмнинг пайдо бўлиш жараёнини, янги империалистик урушга тайёргарлик кўриляётганини, иқтисодий кризис авжга чиққанлигини меҳнаткаш омманинг аҳволи оғирлигини, ишсизлик ва қашшоқлик азоби кучайганлигини кўрсатса, иккинчи романда эса — маълум даражада биографик материалдан фойдаланади.

Федин Улуғ Ватан уруши даврида катта ғайрат ва илҳом билан ижод қилади: «Ҳислар синови» пьесаси, «Бир қанча аҳоли масканлари» ва «Ленинград билан учрашув» номли тўпламларига кирган ва киритилмай қолган анчагина очерк ва ҳикоялари шу йилларда ёзилган. Федин ижодининг кўламини кенг намоён этган трилогиясининг биринчи китоби «Дастлабки севинчлар» (1943—45) романи ҳам шу даврда майдонга келган.

Мазкур романда совет жамиятининг тараққийотидаги энг муҳим масалалардан бири — рус халқи революцион характерининг шаклланиши бадий ёритилган. Бу муҳим проблемани ғоявий-бадий жиҳатдан яна ҳам тўлароқ очиш кейинчалик яратилган «Ажойиб ёз» (1947—1948) ва «Гулхан» (1961—65) романларида давом эттирилган. Трилогиянинг «Дастлабки севинчлар», «Ажойиб ёз» номли икки китоби учун адиб 1949 йилда СССР Давлат мукофоти билан тақдирланди.

«Дастлабки севинчлар» асарининг мазмуни кенг ва теран, унда сиёсат, ахлоқ, ҳис-туйғу, санъат ва кундалик турмуш масалалари қамраб олинган. Асар дунёни қайта қуриш учун курашлар улкан ва характери яхлит шахсларни яратиши мумкин деган умумлашма билан яқунланади.

Романда адиб ўзи учун қимматли ва яхши таниш бўлган санъат, зиёлилар ва инқилоб мавзуларининг янги қирраларини дадил очишга муваффақ бўлади. Бу нарса рус жамиятининг революцион йўл билан янгиланиши ҳақидаги қонуниятни бадий очишдек асосий мақсадга бўйсундирили-

ши билан алоҳида аҳамият касб этади. Романда янги инсоннинг, коммунистнинг шаклланиш жараёни Кирилл Извеков ва Пётр Рагозин образлари мисолида бадий эҳтирос билан чуқур ва ҳаққоний кўрсатилган. Бу жараённинг тасвири трилогиянинг кейинги романларида мукаммалаштирилади.

«Дастлабки севинчлар» романи фақат биринчи қарашдагина тинч оқаётган сокин дарёни эслатиши мумкин, аслида бунинг бутунлай акси. Юзаки сокинлик пардаси ортида «шундай олишув, шундай ҳислар тугёни» содир бўладики, ундан тарихий тараққийнинг суръатли ва суронли олға томон ривожини зулуксиз сезилиб туради.

Адиб, драматург Александр Пастухов ва артист Егор Павлович Цветухинларнинг дўстона учрашуви тасвиридан бошланган асар воқеалари шиддатли ривожланиб боради. Муаллиф ўз қаҳрамонларининг асосий ҳаётий проблемага — рус жамиятининг революцион янгиланиши жараёнига муносабатини кўрсатишга катта эътибор беради ва бу йўлда уларни кўпгина синовлардан ўтказиши. Цветухиннинг «Тубанликда» спектаклини тайёрлаш учун ялангоёқлар тунайдиган ётоқларга Пастухов билан бирга бориши, Пастухов, Цветухин, Извековларнинг Лев Толстой ижоди, унинг улғу санъаткорлиги ҳақидаги баҳслари романда муносоиб ўрин эгаллайди ва асарнинг жозиба кучини оширади. Адиб қаҳрамонларнинг бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятларини кенг очиб беради. Пастуховнинг совуққон, лоқайдлиги, ўзига бино қўйиши, ўзини яхшиликдан ҳам, ёмонликдан ҳам четга олишини муаллиф қоралайди. Цветухин бир мунча фаол, серғайрат. Лекин унга эҳтирос, новаторлик етишмайди. Бунинг сабаби мақсаднинг аниқ эмаслигида, иродасининг бўшлигида.

Кирилл Извеков ёш инқилобчилар бўғинига мансуб. Унинг нияти аниқ, эстетик қарашлари ҳаёт ҳақиқатларига асосланган. Пётр Рагозин эса тажрибали инқилобчи сифатида ўз-ўзини кўрсатиб боради.

«Ажойиб ёз» романининг воқеалари 1919 йилдан бошланади. Асарда хилма-хил ижтимоий қатламлар тасвирланади: бунда китобхон ҳақиқий инқилобчи, большевик Кирилл Извековдан тортиб Қизил Армиянинг оддий солдати Ипат Ипатьевгача, зиёли, драматург, адиб Пастуховдан ётоқнинг доимий тунувчиси, ичкиликка мухкасидан кетган Парабукингача кўради. Бу романда асосан халқ ва партия, большевиклар партиясининг революцион ташкилотчилик роли тарихий тараққийнинг қонуниятлари хусусида сўз юритилади. Кирилл Извеков ва Пётр Рагозинларнинг фаолияти асар марказида туради.

Трилогиясининг учинчи китоби «Гулхан» романида ёзувчи қаҳрамонларини уруш даври синовларидан олиб ўтади, тарихий тараққийнинг революцион тенденцияларини бадий бўёқларда очиб беради, социализмнинг империализм ва фашизм устидан ғалабасини кўрсатади.

1957 йилда Фединнинг адабий-танқидий асарлари жам этилган «Ёзувчи, санъат, замон» номли китоби босилиб чиқади. Бу тўплам адабий танқидчилик ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Ёзувчининг гуманистик ижоди ва фаолиятининг совет адабиёти ривожини

даги роли бебаҳодир. Унинг бадий ижоддаги энг бой маҳорати, ажойиб анъаналари ёзувчилар ижодида самарали равишда давом эттирилмоқда.

Ўзбек совет адабиётида ҳам адибнинг шогирд ва мухлислари оз эмас. Шулардан бири таниқли адиб Пиримкул Қодировдир. У «Дастлабки севинчлар» романини ўзбек тилига таржима қилди ва ундан сокинлик пардаси остида юз бераётган драматик ҳодисаларни кўра билиш ва тасвирлаш сирларини ўрганди, ёзувчи реализмдан сабоқ олди.

Адибнинг ҳикояларидан ташкил топган «Ўтмиш билан учрашув» тўплами ҳам ўзбек тилида чоп қилинган. Ундаги ҳикоялар таржимаси асосан М. Мирзоидов, Э. Носиров ва М. Раҳмон қаламига мансуб. Тўпламдаги «Лениннинг сурати» ҳикояси Х. Эргашев таржимасида босилган.

Константин Федин 1977 йилда вафот этди. Лекин унинг ижоди, асарлари ва номи мангу барҳаёт, мингларча, миллионларча китобхонлари хотирасида яшайди.

К. Фединнинг совет маданиятини юксалтиришга қўшган ҳиссаси Коммунистик партия ва ҳукуратимиз томонидан юксак баҳоланди. У Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони билан тақдирланганди, СССР Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси эди. У СССР Олий Советининг депутати қилиб сайланганди. Узоқ йиллар мобайнида СССР Ёзувчилар Союзи правленисининг раиси сифатида самарали иш олиб борган эди.

Наби РАҲИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор.

ТАРИХНИНГ ЖОНЛИ ҚИЁФАСИ

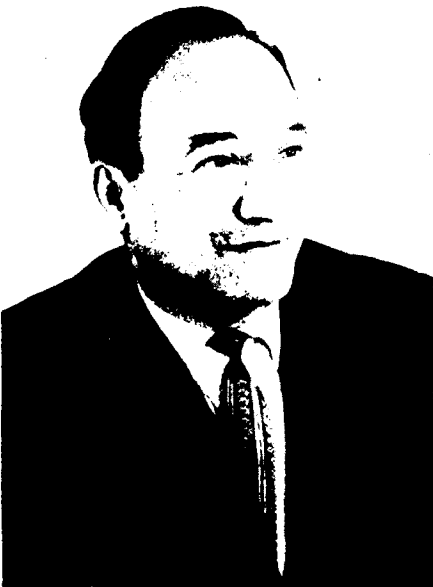
ЖУМАНИЁЗ ШАРИПОВ 70 ЕШДА

Хоразм ўзига хос табиий шароит, бой тарихий кечмишга эга бўлган вилоят. Бу ўлканинг қиёфаси кўплаб ижодкорларнинг бадий асарларига асос бўлган. Утган асрда яшаб ижод қилган ўзбек адиблари Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳий, Комил Хоразмий ва Аваз Утар ўғлининг адабий, илмий ижоди Хоразмнинг ўтмишдаги машаққатли меҳнат ва курашидан ҳикоя қилса, бу ўлканинг социализмга ўтиш йўли, совет

даврида етишиб чиққан ёзувчи ва шоирларнинг асарларида ифодаланмоқда. Булар орасида Жуманиёз Шариповнинг номи ҳам ҳурмат билан тилга олинади. Унинг «Хоразм» романи ҳусусида фикр юритишдан олдин адиб ҳақидаги баъзи маълумотларни қайд этиб ўтмоқчимиз.

Жуманиёз Шарипов катта ҳаёт мактабини босиб ўтди. У ярим асрдан буюн ижтимоий, илмий, адабий фаолиятни биргаликда давом эттириб келмоқда. Хивада туғилган (1911 йил) Жуманиёз Шариповнинг онгли ҳаёти, илмий, адабий салоҳияти Тошкент ва Самарқандда шаклланиб, камол топди. Олий илмий-педагогик маълумотни эгаллагач, у дастлаб халқ маорифи соҳасида фаолият кўрсатади, Ўзбекистон маориф ва таълим вазирлигида масъул вазифаларда ишлайди, ўқув-педагогика нашриёти, кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академияси нашриётининг директори лавозимида хизмат қилади. Урта мактаблар учун адабиёт дарсликлари яратишда иштирок этади.

Бадий таржимонлик Жуманиёз Шарипов фаолиятининг муҳим бир қирраси ҳисобланади. У Пушкин, Крилов, Шота Руставели, Махтумқули, Сулаймон Стальский, Берди Кербобоев, Қора Сейтлиев, рус педагоги К. Д. Ушинский асарларини ўзбек тилига таржима қилишда ҳисса қўшди. Бадий таржимада ҳосил бўлган ижодий тажриба уни бу соҳанинг илмий-назарий проблемалари ҳақида фикр юритишга ундади. Шундай қилиб, Ўзбекистонда филология фанининг янги соҳаси таржимашунослик илмида дастлабки тадқиқотлар пайдо бўлди. Бу соҳанинг бошловчиларидан бири Жуманиёз Шариповдир. 1959 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига ишга

ўтган олим шу илмий даргоҳда ҳозирги кунга қадар таржимашунослик тадқиқоти билан шуғулланиб келмоқда. Филология фанлари доктори Жуманиёз Шарипов таржима тарихи ва назариясига оид бир қанча эътиборга лойиқ монография ва илмий мақолалар яратди. «Ўзбекистонда таржима тарихидан» (1965) монографияси унинг илмий фаолиятида айниқса, муҳим ўрин тутади. Унда IX асрдан Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган катта давр мобайнида араб, форс-тожик, рус тилларидан ўзбек тилига қилинган таржима асарлар илмий-назарий системалаштирилиб, республикамизда таржима тарихининг илмий очерки яратилган. Олимнинг «Бадий таржималар ва мохир таржимонлар» (1972 йил) китобида Ойбек, Миртемир, Зулфия, Иззат Султонларнинг таржималари таҳлил этилади. «Бадий таржиманинг баъзи масалалари» (1957), «Шеърлий таржиманинг баъзи масалалари» (1959) сингари асарларида олим таржима назарияси ҳамда практикаси жараёнини текширади ва бу соҳадаги ютуқларни умумлаштиради. Ҳозирги вақтда таржимашунослик илми республикамизда кенг тараққий этмоқда. Бу соҳада Ф. Саломов, М. Расулий, Н. Владимиrowa, Н. Комиловнинг етук тадқиқотлари яратилди. Жуманиёз Шариповни таржима тарихи ҳамда назарияси фанининг асосчиларидан бири десак хато бўлмайди.

Жуманиёз Шарипов қўшалоқ ижод соҳибларидан. Бадий ижодга қизиқиш унда эрта бошланади. Дастлабки мақола ва шеърлари 30-йилларнинг бошларида «Ёш ленинчи», «Ленин йўли» газеталарида босилган. 1931 йилда «Ёлқин шеърлар» деган биринчи тўплами нашр этилади. Кейинчилик «Хоразм» (1943), «Максим Горький» (1947) поэмаларини ёзади. Унинг дастлабки йирик насрий асари «Саодат» (1958) қиссаси ўзбек хотин-қизларининг ижтимоий меҳнатдаги ролини кўрсатишга бағишланган.

Жуманиёз Шариповнинг бадий ижоддаги бош асари тўрт китобдан иборат «Хоразм» тетралогиясидир. Бу асар қарийб ўттиз йиллик илмий-ижодий изланиш ва машаққатли меҳнатнинг самараси сифатида вужудга келди. Романнинг биринчи китоби 1910 йилда Хоразм ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхоннинг ўлимидан сўнг ўғли Ифандиёрхоннинг тахтга чиқиш воқеаси билан бошланади. Тўртинчи китоб эса, 1924 йилда Ўзбекистон ССРда миллий чегараланиш ўтказилиши, Хоразм вилоятининг республикамиз составига кириши, ўлкада маданий-маорифнинг равнақ топабашлагани, республиканинг биринчи курултойида Хоразм вакилларининг иштироки билан тугалланади.

Романда давр ҳақиқати биринчи навбатда ҳужжатли факт ва воқеалар орқали ифодаланади. Китобхон рус чоризмининг вассалига айланган Хоразм хонлигининг синфий-сиёсий моҳияти билан муфассал танишади. Ифандиёрхон Хоразм тарихида энг ёвуз ҳукмдор сифатида ном қолдиради. Саройда ўзаро фитна, пора-хўрлик, машаққатли, ҳаромзодалик, қонхўрлик, халққа шафқатсиз зулм авжга чиқади. У саройда энг ёвуз фитначиларни ўз атрофига тўплаб, шуларга суяниб иш

олиб боради. Маърифат тарафдорларини шафқатсиз йўқ қилади. Хонликда иктисодий зулм кучаяди. Энг оғир солиқлар жорий этилади. Хон саройидаги йирик қурилишларга халқни қул сифатида ишлатадилар. Ўлкада маънавий-ахлоқий зулм ҳам авжга чиқади.

Тетралогиянинг бошидан охиригача давом этувчи яна бир асосий йўналиш — халқ оммасининг аянчли аҳволи, хонавайрон бўлиши, унинг зулмга норозилиги, халқ ғалаёни ва исёнлари тасвиридир. Шомми кал бошчилигида Ғазавотда кўтарилган исён, Гурландан Хивага қараб йўл олган оломон, Полвон раҳбарлигида узоқ давом этган халқ кўзғолонлари ва бошқа оммавий ҳаракатларнинг ҳаққоний тасвири орқали инқилобгача бўлган синфий кураш манзаралари ёритилади.

«Хоразм»да меҳнаткаш халқ ҳаётига алоқадор бошқа бир нурли ҳақиқат — халқнинг социалистик революцияга келиш йўли, уни тушуниб унга хайрихоҳ бўлиб қолмасдан, балки социалистик ғояни, Ленин ғоясини қабул қилиши, буни ҳаётга тадбиқ этиш учун кураш ҳақиқати кўрсатиб берилган. Асарнинг иккинчи ва тўртинчи китобларида тасвир кўлами кенгайди. Муаллиф ўлкада содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришларнинг қарийб ҳаммасини қамраб олишга ва муносабат билдириб ўтишга ҳаракат қилади. Хоразмда халқ ҳокимиятининг дастлабки ҳукуматлари, уларнинг сиёсий моҳияти, эркинликка эришган халқ оммасида пайдо бўлган активлик ва меҳнат кўтаринчилиги, маданият ва маорифга интилиш руҳи кўп ҳолларда хронологик изчиллик билан баён қилинади.

Асарда тасвирланган воқеалар тарихий ўтмишга айланиб қолган янгилик сифатида китобхонда ўз-ўзидан эмоцианал туйғу уйғотиш хусусиятига эгадир. Романнинг вазифаси фақат маърифий қизиқиш уйғотишдангина иборат эмас, албатта. Зеро тарихий илмий асарлар ҳам шундай мақсадга хизмат қилади. Тарихий илмий асарлар давр ҳақиқати ҳақида тушунча бериш билан чегараланса, «Хоразм» романи бу тушунчаларни конкретлаштиради, тасаввурга айлантиради. Масалан, «Ёш хиваликлар» ташкilotининг реакцион раҳбарлари таъсирида бўлган янги ҳукумат большевикларнинг халққа нисбатан сиёсатини қасддан бузиб, халқ оммасида норозилик туғдириш мақсадида 1923 йил 24 ноябрда ҳамма ерларга қишлоқ хўжалиги солиғи жорий этади. Рухонийлар, бойлар, савдогарлар халқнинг норозилигидан фойдаланиб, советларга қарши исён кўтарадилар. Тарихда бу ҳақда қисқа тушунча бериб ўтилади. «Хоразм»нинг учинчи китобида исённинг келиб чиқиши, юқори табақа вакиллари халқни қандай гиж-гижлагани, халқнинг Хивага қараб «қора чигирткадай» ёпирилиб бораётгани, оломоннинг таркиби, талаблари, исёнга коммунистларнинг муносабатлари, исён қандай тинчитилгани ҳаётий лавҳаларда акс эттирилади. Исён билан баравар тарзда Жунайдохоннинг кенг кўламдаги ҳужуми, қизил аскарларнинг кураши тасвирланади. Шундай қилиб, воқеа ҳақидаги тарихий тушунча конкрет тасаввур билан уйғунлашиб, маърифий эмоцианал туйғу ҳосил қилади. Романнинг иккинчи китобида Илоли, Кўҳна Урганч ҳар-

ларини Жунайдохон босмачиларидан ҳимоя қилиш манзаралари, айниқса, учинчи китобда Хива ҳимояси (1924 йил январь) воқеалари маҳорат билан конкрет гавдалантирилган.

Романда ҳаётда ўз-ўзидан драматик пафосга эга бўлган бир қанча ҳаяжонли тақдирлар билан танишамиз. Кўҳна Урганчга яқин Пўрси қалъасида бир коммунист йигитни кўлида ёш боласи бўлган ҳомиладор хотини билан Жунайдохон ҳузурига келтирадilar. Босмачилар ёш болани она кўлидан тортиб олиб гулханга отадilar. Фарёд чекаётган онанинг қорнига қилич санчадилар. Йигитни ўн тўрт босмачи ушлаб туриб кўзини ўяди, кўл-оёғини болта билан чопиб қийнаб ўлдирадilar. Бу даҳшатли манзаралар душманларнинг ваҳшийлигидан далолат бериб қолмасдан, шу билан бирга, янги тузум тарафдорларининг ижтимоий идеалга садоқатини ҳам тасдиқлайди. Пўрси шаҳарлик коммунистга ҳам, шунингдек Амударё бўйида ваҳшиёна ўлдирилган, тарихда «маърифат қурбонлари» деб номланган йигирма икки коммунист ва комсомолларга ҳам (тўртинчи китоб), шундай қалтис вазиятга тушиб қолган бошқа бир қанча коммунистларга ҳам ўлими олдидан ҳаётини сақлаб қолишни ваъда қиладilar. Бунинг учун улар коммунистик эътиқоддан воз кечиб, босмачилар сафига қўшилишлари, советларга қарши кураш олиб боришлари керак эди. Бироқ, ўлим қаршисида турган ёш коммунист ва комсомоллар бу машъум таклифни қатъий рад этадilar. **Коммунистик бурч** ва эътиқод ўлимдан кучлидир. Инқилоб ишига эътиқод, Ленин ғоясига садоқат асрлар давомида жаҳолат ҳукм суриб келган Хоразм ўлкасидаги кишилар онгига сингиб, уларни актив ҳаракатга келтирувчи моддий кучга айланганлигини юксак ифтихор туйғуси билан ҳис этади китобхон.

Ёзувчи ҳаётда ҳақиқатан мавжуд бўлган қаҳрамонлар ҳаётининг энг кескин моменти, юқори нуқтасини лўнда баён қилиш орқали улар характерни моҳиятини очишга муваффақ бўлади. Маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан, Ленин ғоясига садоқатнинг тимсоли коммунист Аҳмаджон Маҳмудов ҳақиқат учун курашдаги сабот ва матонати билан эсда қолади. Уни душманлар тўхмат уюштириб партиядан чиқарадилар. Рус биродарлар, қизил командир Шайдаков ёрдамида Маҳмудов курашни давом этиради. Ниҳоят у ўзининг ҳақлигини исботлаб коммунистлар

сафига қайта тикланади. У Москвада ўқишга қолишни истамай, Хоразмга қайтиб, босмачиларга қарши курашда актив иштирок этади. Романда шундай фидокорларнинг бир қатор портретлари мавжуд. Булар тақдирида йигирманчи йиллардаги инқилобий ўзгаришлар даврининг аксодосини кўрамиз. Шунинг учун ҳам уларнинг тақдирлари ҳаётда ўз-ўзидан драматик пафосга эга бўлиб, улар курашининг энг муҳим нуқтаси ҳақидаги оддий баён ҳам китобхонда кучли ҳаяжон уйғотади.

Хон зулмига кескин норозилик тимсоли ҳамда шу зулмининг қурбони бўлган Осилжон, Одилбика, реакцион ҳукумат томонидан таъқибга учраб, узоқ оролга сургун қилинган халқ санъаткори, биринчи бўлиб паранжи ташлаган хоразмлик аёл Анаш опа ва бошқа образлар бу ўлка аёлларига хос типик характер белгилари— ижтимоий активлиги, дадил мустақил хатти-ҳаракатлари, эркин фикрлилиги, маориф ва маърифат, санъатга чанқок, интилиши билан алоҳида ажралиб туради.

Романда биз Аваз Ўтар ўғлининг шахсияти, Ҳамза Ҳакимзоданинг Хўжайлидаги маърифатпарвар ишлари, Шерозийнинг мусиқий куйлари билан танишамиз.

Асарда салбий типлар — Исфандиёрхон, Жунайдохон, Матчон тўра образлари бир-икки характерли хатти-ҳаракатлари орқали ички чирик моҳиятларини намоён этадилар. Исфандиёрхоннинг мағрур ваҳшийлиги ва тубан қўрқоқлиги, Жунайдохоннинг чўл бўриси сингари қонхўрлиги китобхон ёдида узоқ сақланиб қолади.

Романда воқеаларнинг бошидан охиригача давом этувчи тўқима персонажлар: халқ қаҳрамони Полвон, унинг севгилиси Ёкутой образлари ҳам маърифий ва эстетик таъсирчанликка эгадир.

«Хоразм» романида ёзувчи тарихий ҳақиқатнинг ўзига хос ҳужжатли манзарасини яратди. Романи Хоразмнинг қарийб ўн беш йиллик тарихининг жонли ҳаққоний манзараси дейиш мумкин.

Роман рус тилига таржима қилиниб, кўп миллионли китобхонлар даврасига чиқишга муяссар бўлди ва зўр қизиқиш уйғотди. Ғафур Ғулум номли Адабиёт ва санъат нашриёти адибнинг етмиш йиллиги муносабати билан «Хоразм» романининг ҳамма китобларини бирлаштирган уч жилдлик асарлар тўпламини нашр этмоқда. Мажмуанинг дастлабки икки жилди китобхонларга бориб етди.

Очил ТОҒАЕВ.

ТАНИҚЛИ ҲАЖВЧИ

С. АБДУҚАҲҲОР ТУФИЛГАН КУННИНГ 60 ЙИЛЛИГИГА

Бугунги кунда ўзининг олтмиш ёшини нишонлаётган шоир ва адиб Сами Абдуқаҳҳор сермазмун ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди.

Сами Абдуқаҳҳор меҳнат фаолиятини 1936 йили «Муштум» журналида бошлади. Улуғ Ватан уруши йилларида эса немис-фашист босқинчилари билан беаёв жанг қилди. Шу алангали йилларнинг маҳсули ўлароқ, унинг «Фронт ҳикоялар» (1945) номли илк китоби юзага келди.

Урушдан кейинги йилларда у «Ленин учқуни», «Еш ленинчи» газеталари редакцияларида, УзТАГ, Ўзбекистон ССР Давлат нашриётида, «Муштум» ва «Шарқ юлдузи» журналларида самарали меҳнат қилди. 1966 йилдан бошлаб эса «Ўзбекфильм» студияси қошидаги «Наштар» сатирик киножурналининг масъул секретари вазифасида актив фаолият кўрсатиб келмоқда. Сами Абдуқаҳҳор бу йиллар давомида ижтимоий фаолият билан ижодий ишни тенг олиб борди, ўттиздан ортиқ шеърий ва насрий китоблар чоп эттирди. Айниқса, 1959 йили яратилган «Ҳаётнинг бошланиши» қиссаси китобхонларга манзур бўлди, бу асар тез орада рус тилида ҳам нашр қилинди.

Ёзувчи, айниқса, шеърий фелетон, ҳажвия ва масал жанрларида муваффақиятли қалам тебратди. Ўзбек совет адабиётида масал жанрининг юксалишида унинг хизматлари катта бўлди. У айрим қолоқ кишилар психологиясида, жамиятимизда онда-сонда бўлса ҳам учраб турадиган иллатларни фош этувчи актуал мавзуларда ўткир масаллар ижод қилди. Натижада «Санамай саккиз дема» (1962), «Олим ғоз» (бу асар Москвада ҳам босилди), «Уй остонадан бошланади» (1970), «Меҳрим ва қаҳрим» (1972), «Танқиддан қандай қилиб қутулдим» (1972) каби тўпламлари китобхонлар қўлига тегди ва адабий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланди. Унинг «Урмондаги воқеа», «Алижон ва Валижон» пьесалари республика қўғирчоқ театри сахнасида муваффақият билан намоиш этилди.

Сами Абдуқаҳҳор кўп йиллардан бери «Наштар» сатирик киножурналида ҳажвия киносюжетлари билан мунтазам иштирок этиб келаётир. Унинг «Қоялар ва соялар» номли киноқиссаси асосида ўткир тарбиявий аҳамиятга эга бўлган «Серташвиш ёшлик» (1971) бадиий фильми суратга олинган.

Сами Абдуқаҳҳор бадиий таржима соҳасида ҳам кунт билан меҳнат қилди. А. П. Чехов, М. Горький, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крилов, С. Михалков, М. Ларни каби кўплаб сўз санъаткорларининг асарларини ўзбек ўқувчисига етказишда унинг муносиб ҳиссаси бор.

Заҳматкаш қалам соҳиби Сами Абдуқаҳҳорни 60 ёши билан журналхонлар номидан қизгин, қутлаймиз ва унга мустаҳкам соғлиқ, ижодий ишларига барака тилаймиз.

РАНГЛАР РАМЗИ

Навоий поэзияси учун характерли бўлган поэтик усуллардан бири — рангларнинг рамзий қўлланишидир. Бу усул шоир лирикасида бир система ҳолига кирган бўлиб, ўзининг маълум қонуниятига эга.

Навоий бу усулдан лирик қаҳрамоннинг хилма-хил кечинмаларини тасвирлашда унумли фойдаланган.

Навоий ижоди учунгина характерли бўлган ана шу усулнинг ҳақиқий намунасини биз унга қадар бўлган ўзбек ва форс-тожик лирикасида (тўғрироғи, ғазалчиликда) деярли учратмаймиз. Тўғри, баъзи форс-тожик шоирларининг шеърлари орасида тасвир у ёки бу ранг билан боғлиқ ҳолда борган айрим ғазаллар ҳам мавжуд. Лекин ана шундай ғазалларда маълум ранг тасвири шеърнинг ички моҳиятидан кўра кўпроқ радиф талаби билан амалга оширилган.

Навоийга қадар бўлган ғазалчиликда лирик қаҳрамон кечинмаларини билвосита ифода этиш учун ранг тасвиридан бадий восита сифатида фойдаланиш элементар ҳолда бўлиб, махсус поэтик усул даражасига етмаган эди.

Бу ҳодиса Навоий ижодида муайян бир система ҳолига кирганлигини унинг шеърлари мисолида кўришимиз мумкин.

«Хазон-ул-маоний»да тасвир бошидан охирига қадар изчил ранглар билан боғлиқ ҳолда борган 31 та ғазал («Ғароиб-ус-сиғар»да 9 та, «Наводир-уш-шабоб»да 7 та, «Бадоеъ-ул-васат»да 8 та «Фавоид-ул-кибар»да 7 та ғазал) мавжуд. Мазкур ғазалларда рангларнинг бир неча хил ва туслари (оттенкалари) қўлланган (қизил, арғувоний, яшил, сабз, бинафша, оқ, сариқ, симобий, савсаний каби).

Мазкур ғазалларни, уларнинг етакчи хусусиятларига кўра (рангни қўллаш усулига кўра), уч группага бўлиш мумкин.

1. Навоий бир қатор ғазалларда муайян бир ҳолат, кайфиятни тасвирлар экан, ана шу ҳолатни бўрттириб кўрсатишга ёрдам берадиган, шунга мувофиқ келадиган бирор рангга мурожаат қилади ва ғазалнинг бошидан охирига қадар тасвир ана шу рангга боғлиқ ҳолда боради. Лекин у ўз кечинмаларини бевосита — тўғридан-тўғри баён қилади (албатта, турли ўхшатиш ва сифатлашлар орқали).

Масалан, қуйидаги матлаъли ғазалларда шоир лирик қаҳрамоннинг ҳижрон кунларидаги руҳий ва жисмоний ҳолатини са-

риқ (ошиқнинг ҳазин ҳолати), қора (бахти қоралик), оқ (қорага контраст қўйиб, бахти қораликни бўрттириш) ранглар воситасида ёрқин тасвир этади:

Сориқ оғриқ бўлдим, эй соқий,
хазони ҳажр аро,
Қони асфар майки, бор ҳар қатраси
бир қаҳрабо...

Беҳи рангидек ўлмиш дарди
ҳажрингдин манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиг
донаи савдо...
(Дадоеъ-ул-васат,
28-ғазал).

II. Бир қатор ғазаллар реал воқелик таъсирида яратилган бўлиб, уларда табиат манзаралари тасвири асосий ўрин тутди. Пейзаж лирикасининг ҳақиқий намуналари ҳисобланган ана шундай ғазалларда автор табиат тасвиридан лирик қаҳрамоннинг руҳи ва кечинмаларини очиб беришда бири фон сифатида фойдаланади. Аниқроғи, табиат тасвирида ҳар бир детал лирик қаҳрамон ҳолатининг маълум томонини очиб беришга хизмат қилади. Жумладан, куз фаслидаги табиат тасвири фониде лирик қаҳрамоннинг ҳазин ҳолати баён қилинади:

Ҳар хазон барги эрур зорики, даҳр
озоридин,
Сорғариб мендек тушар айру сиҳи
қад ёридин...
(Ғароиб-ус-сиғир,
450-ғазал).

ёки:
Кўрма сориқ баргу қил наззора
рухсорим сари,
Қўй хазон боғин, гузар қил заъфарон
зорим сари...

Эй Навоий, чун бу фасл ичра қадаҳ
марғуб эрур,
Тортай ўзни мажлиси шоҳи қадаҳ
хорим сари.
(Фавоид-ул-кибар,
617-ғазал).

III. Бир группа ғазаллар ўзининг символик характери билан юқоридагилардан тубдан фарқ қилади.

Буларнинг хусусияти қуйидагича:

Маъшуқа ғазалнинг бошидан бирор рангдаги либосда намоён бўлади. Маъшуқа тўнининг ранги гўё ошиқнинг кўз пардасини ўз рангига киритади. Натижада ошиқ

борлиқдаги ҳамма нарсани ана шу рангда кўради. Бошқача айтганда, лирик қаҳрамон табиатга рангли ойна (маъшуқа либосининг рангида) орқали боқади ва бутун мавжудот унинг кўз олдига ана шу ойна рангида намоён бўлади. Ана шу рангга боғлиқ ҳолда, лирик қаҳрамоннинг ҳолати, кечинмалари очила боради, яъни ҳар бир ранг символик равишда, лирик қаҳрамоннинг маълум бир ҳолатини ифодалайди. Бунда лирик қаҳрамон кечинмалари билвосита очила боради. Масалан: қуйидаги ғазалда маъшуқа қора рўмолда (мотамли) намоён бўлади ва лирик қаҳрамоннинг кечинмалари ҳам шу хилда очилади (у мотамли. Буни унинг ўзи ҳам охириги байтда айтади):

Қаро дастор то чирмоди моҳим,
Бошимга чирмашибдур дуди оҳим...
Анга ҳамранг ўлай деб мотамимен,
Қарорғон рўзгорим бор гувоҳим...
Кўзимдур тийра; яъни, эй Навоий,
Қаро тўн кийди мотам ичра шоҳим.
(Ғавоид-ул-кибор, 339-ғазал).

Қуйидаги матлабли ғазалда эса маъшуқа оташин — қизил либосда намоён бўлади. Буни кўрган ошиқнинг бадиинида ишқ ўти янада аланга олади. Бу ўтнинг таъсири унинг бутун вужудига таъсир этади. Натижада унинг кўз олдига барча нарса қизил бўлиб кўринади:

Оташин гул баргидин хилъатки,
жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким,
менинг жонимдадур.
(Вадоуъ-ул-васат,
194-ғазал).

Умуман, бундай ғазаллар хийла кўпчиликни ташкил қилиб, уларнинг ҳар бирида маълум ранг лирик қаҳрамоннинг муайян бир ҳолатини символик равишда ифодалайди (қора — бахти қоралик, сариқ — ҳазинлик, ҳижрон).

Бу гуруҳга мансуб ғазаллар ўз услуби билан бошқа гуруҳдаги ғазаллардан ажралиб туради. Бу тафовут энг аввал шунда яққол кўзга ташланадиги, биз учинчи гурупа деб атаган ғазалларнинг деярли барчаси «тажохули ориф» санъати билан бошланади. Бу эса, маъшуқани маълум либосда тасвирлаш тасодифий ҳодиса бўлмай, балки муаллиф томонидан онгли равишда қилинган иш, тўғрироғи, лирик қаҳрамон кечинмаларини тасвирлашда қўлланган маҳсус бадиий усул эканлигида шубҳа қолдирмайди.

Шу нарсани таъкидлаш лозимки, Навоийнинг бу хилдаги ғазаллари асосан, интим-ишқий характерда бўлса-да, муаллиф ўрни билан ижтимоий масалаларга усталик билан тил тегизади. Масалан, у маъшуқани яшил-бинафша рангидаги кийимда тасвирлар экан, йўл-йўлакай, аммо усталик билан (ўхшатиш йўли билан) фалақдан (демак, замонасидан), унинг қора қилмишларидан норозилигини изҳор этади:

Навоий, чархи ахзардур сияҳқор:
Тамаъ сарбсабз бўлмоқ қилма андин
(Ғаройиб-ус-сиғар,
446-ғазал).

Истамас бўлса қаро эл рўзгорин ул

қуёш,
Хулласин, бас, невчун этмиш чархи
хазродек яшил?
(Вадоуъ-ул-васат,
388-ғазал).

Навоий девонларида ҳар бир рангга доир бир нечтадан ғазал мавжуд. Лекин уларнинг ҳар бири ўз хусусиятига, эга. Яъни шоир рангнинг турли тусларига алоҳида-алоҳида ғазал бағишлайди ва бунинг учун у ана шу бўёқларни тўғри ифода-лайдиган синонимлардан фойдаланади.

Навоийнинг ранглар тасвири билан боғлиқ ғазаллари, умуман бадиий нуқтаи назардан диққатга сазовордир. Буларда шоирнинг ниҳоятда ранг-баранг ҳис-туйғулари, нозик кечинмалари хилма-хил ташбеҳлар, оригинал истиоралар ва автор мақсади, муносабатининг ёрқин очилишига имкон берувчи маънавий ва лафзий санъатлар воситасида ўзининг табиий ва гўзал ифодасини топади:

Саринг либос аро' ул нўшлабни
хандондур,
Эрур Масиҳки, хуршид ичинда
пинҳондур.
Либосу жисм ила ул гулузор
кўргузди
Хазон ичиди баҳореки, ақл
ҳайрондур.
(Наводир-уш-шабоб,
153-ғазал).

Бу ғазалнинг бошидан охирига қадар шоир ўз фикрини ниҳоятда оригинал ташбеҳлар (ташбеҳи сарир, ташбеҳи музмар ёки мураккаб), истиора ва тазод воситасида ниҳоятда раvon, таъсирли ифода этган.

Лекин шунги таъкидлаш керакки, мавжуд синонимларнинг ҳар бирини қўллашда маълум ўрин ва система бор: ва ана шу ғазалларнинг ҳар бирида лирик қаҳрамоннинг бирор ҳолати тасвирланиб, ички кечинмаларининг муайян томони очилади. Масалан, қизил ранг ва унинг синонимларини олиб кўрайлик.

Тасвирда «қизил», «лолагун» сўзи қўлланса, албатта қон тушунчаси пайдо бўлади ва ғазалда шу сўз (қон) ёки қон тушунчасини ифодаловчи сўз келади. Лирик қаҳрамоннинг ҳолати ҳам шунга мос ҳолда намоён бўлади (Қон тўкилмоқ, юрак қон бўлмоқ каби).

«Гулгун» сўзи ишлатилган шеър кўпроқ пейзаж лирикаси тусини олади ва шу фонда лирик қаҳрамон кўпинча қадаҳ ичишни тарғиб қилувчи, ҳаётни севиб, ундан завқланувчи киши сифатида намоён бўлади.

«Оташин» сўзи эса кўпроқ ўт билан боғлиқ тушунчаларни қақиради ва лирик қаҳрамон қалбидидаги ўти туғёнга келиб, унинг алангасида ўртанаётган ошиқ сифатида гавдаланади. Шунингдек, «арғувоний», «лолагун» ва бошқа синонимлар ҳам ана шундай ўзига хос оттенка ва услубга эга.

Навоий ўз шеърларида ишлатган ҳар бир ибора, ҳар бир сўзга жиддий муносабатда бўлган, улардан эффе́ктив фойдаланишга ҳаракат қилган. Бу ҳол унинг ранг, тус билдирувчи сўзлар ва уларнинг синонимларига бўлган муносабатда ҳам яққол намоён бўлган. Бу фикр шоир лирикәси учунгина эмас, балки унинг бутун бадиий асарлари, жумладан, «Хамса» учун ҳам бе-

восита алоқадордир. Навоий лирикаси билан унинг монументал «Хамса»си орасида фақат ғоявий нуқтаи назардангина эмас, шу билан бирга, баъдий усуллар ва умуман услубий жиҳатдан ҳам табиий боғланиш мавжудки, бу шоирдаги етакчи эстетик принципларнинг ниҳоятда изчиллигидан далолат қилади. Биз шу ўринда, йўл-йўлакай, ғазалларда кўриб ўтганимиз «қизил» тушунчаси билан боғлиқ бўлган сўзлар — синонимларнинг «Сабъан сайёр» достонида ишлатилишига бир назар ташлаб ўтишимиз мумкин.

Маълумки, Низомий достонида ҳам, Навоий достонида ҳам тўртинчи ҳикояни Баҳром (сешанба куни) қизил рангдаги қасрда эшитади ва бу бобда бутун воқеалар шу ранг билан боғлиқ ҳолда давом этади. Ана шу бобдаги ҳикоянинг сарлавҳаси Низомийда куйидагича:

«Нишастани Баҳром рўзи сешанба дар гунбади сурх ва афсона гуфтани духтари подшоҳи Иқлими чаҳорум».

Навоийда:

«Сешанба куни Баҳромнинг гулгун либос билан қасри гулнорийга таважжўҳ қилиб, шафақгун ҳуллалик ҳуршед била соғари ёқутфом ичинда лаълранг май ичгани ва ул ёқут ва лаълдин уйқу учун муфариҳ тартиб қилиб, майдин қизорғон кўзин юмғони».

Кўриниб турибдики, Низомий қасрни фақат «қизил» (сурх) деб қўя қолгани ҳолда, Навоий ана шу тушунчани билдирувчи бир неча синоним, жумладан, энг аввал «гулгун» ва «гулнорий» сўзларини ишлатган. Бу ҳолни бутун ҳикоя давомида ҳам кўра-миз:

Шоҳ Баҳром кийди гулгун рахт,
Тинди гулгун уй ичра гулгун тахт.
Қасри гулгун сари қилиб оҳанг,
Истади ичса бодаи гулранг...

Бизнингча, Навоийнинг «қизил» ўрнига асосан «гулгун» ва «гулнорий» сўзларини танлаб олиши ҳикоядаги ғоявий мақсаднинг талаби билан юзага келган. Чунки, биз юқорида кўриб ўтганимиздек, Навоий «қизил» сўзини кўпроқ тасвир қон билан боғланган ўринларда ишлатади. Бу ҳикоянинг мазмуни эса бутунлай бошқача: саховат ва адолат, мангулик ва гўзаллик тимсоли бўлиб, ҳеч қандай гул олдида маҳв бўлмайди ва доимо барча гўзалликлар манбаи бўлиши ҳаёт бўстонига оройиш беради. Шунинг учун ҳам бу ҳикоя шоир ижодининг энг характерли томонини ниҳо-

ятда ёрқин ифода этган куйидаги байт билан тугайди:

Хушдурур боғи кинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Ҳикоя адолатнинг зулм ва истибдод ус-тидан ғалабасини, эзгу ниятларнинг тантанасини ёрқин намойиш қилади. Ҳикоя охирида биз мангу баҳор — гўзал ҳаётнинг ўз ичиде давом этишини кўра-миз. Ундаги муаттар гулларнинг тароватини ҳис эта-миз. Муаллифнинг «гулгун» сўзига урғу бериши, уни кўп ишлатилишининг ҳам боиси (бизнингча) худди ана шунда — ҳикоянинг юксак оптимистик руҳда бўлишидадир.

Низомийда эса ҳикоя давомида асосан «қизил» сўзи ишлатилади. Зотан, ҳикоя-нинг мазмуни ҳам шуни тақозо этса керак: Рус мамлақати маликасига етишиш орзу-сида минг-минглаб кишиларнинг қони тўкилиб, калласи бозор деворларига осила-ди. Ҳатто Низомий VII ҳикоядан кейин хулоси сифатида бир неча байт битади ва гап қизил рангга келганда, яна тасвири-ни қон билан боғлайди:

Котиб-ал-вахий кулли боби ҳаёт
Бар шафоиқ бахун навийшта барот.

Албатта, Низомий ва Навоий достонла-рини ҳар бир шоирнинг ўз олдига қўйган мақсади ва эстетик принциплари нуқтаи назардан қиёсий таҳлил этиш махсус ил-мий текширишни тақозо этади. Лекин биз, қаламга олган мавзумиз муносабати би-лан йўл-йўлакай шуни айтишимиз мумкин: Низомий ҳикоясида ишқий саргузаштлар етакчи ўрин тутса, Навоий асарига саховат ва адолатпарварлик, яъни ижтимоий маса-лалар биринчи планда туради.

Навоийдан кейинги давр ўзбек шеър-иятида мазкур усулга доир айрим ғазаллар-нигина учратамиз. Лекин бирор шоир ижо-дида у маълум система ҳолига кирмаган. Айрим шоирлар бир ёки бир неча ғазал-ида тасвирда рангларга мурожаат қилган. Шу соҳага доир мавжуд ғазаллар, асосан, икки хил кўринишга эга. Бир қатор ғазал-ларда рангни ифодаловчи сўзлар радиф бўлиб келган. Албатта, бундай шеърларда тасвирнинг бевосита маълум ранг атрофи-да бориши маълум жиҳатдан радифнинг талаби билан амалга ошади. Лекин уму-ман олганда, Навоийдан бошқа бирор шо-ир ижодида ранглар тасвири махсус поэ-тик усул даражасига кўтарилмаган.

Ёқубов ИСҲОҚОВ,

филология фанлари кандидати

ЧИСТОН ЖАНРИДА ҲАМ БЕНАЗИР

Чистон айтиш, у орқали китобхонни маълум бир мафҳумни топишга даъват этиш, унинг фикр-фантазия доира-сини ўстиришга, топқирлиги ва ҳозиржа-воблигини чархлашга интилиш қадимий санъат обидаларига бориб тақалади. Шу-нинг учун чистонни бевосита халқ оғзаки

ижодидаги топишмоқлар асосида юзага келган дейиш мумкин. У форс-тожик ва ўзбек адабиётида чистон, турк адабиётида топмача, билмача, озарбайжон адабиётида эса луғаз, лоғаз терминлари билан аталади.

Шарқ классик поэтикаси билимдонлари-дан Атаулло Ҳусайний ҳам бу форма

умуман луғаз, хуросон адабий доираларида чистон истилоҳлари билан юритилганлигини ёзади. Луғаз — чистонда яширинган нарса ва предметларнинг номлари очик айтилмайди. Балки, шу нарса ва предметларга хос сифат ва хусусиятлар қайд этилади, ўқувчининг зеҳни ўша сифат ва хусусиятларни мушоҳада этиб, яширинган номни топишга қаратилади. Китобхон шеър мазмунидан, унда ишора қилинган нарса ва предметларга хос белги ва аломатлардан номи пинҳон тўтилган нарсага топиб олиши, номини чиқариши лозим.

Ўтмиш шоирлари чистон яратишда асосан икки хил поэтик усулдан — араб алифбосидаги ҳар бир ҳарфнинг маълум бир сонни ифодалашидан, яъни абжад ҳисобидан ҳамда оддий топишмоқ усулидан фойдаланганлар. Шунинг учун луғат-чистон билан муаммо ҳамда асосан абжад ҳисобиغا асосланган таърих шеърлари ўртасида маълум ўхшашликлар, муштарак нуқталар бор. Масалан, муаммонинг ҳам луғавий маъноси «кўр қилинган» «яширинган» бўлиб, истилоҳий маъноси тугал бир очик маънога эга бўлган, махсус ишора ва усуллар орқали бирор атоқли от чиқадиган қатра шеър демакдир. Агар чистонда кўпроқ предмет номлари яширилса, муаммода киши номлари яширилади. Муаммода ҳам бўлиб ўтган бирор воқеа-ҳодисанинг санасини қайд қилувчи таърих шеърларидагидек абжад ҳисоби қўлланилиши мумкин, шундай муаммо — таърихлар кўп. Абжад ҳисобини ўзлаштирган, ундан шеърда фойдаланиш қоидаларини яхши билган ҳар бир шоир абжад усулидаги ё муаммо, ё таърих, ё чистон ёза олган. Аммо муаммо шеърлар чистон ва таърих шеърлари битишга нисбатан анча мураккаб бўлиб, шоирдан алоҳида тайёргарликни, билим ва маҳоратни талаб этган. Шунинг билан бирга муаммо, таърих, чистон, шунингдек, мувашшаҳ каби шеър турлари орасидаги муштарак хусусиятлар уларнинг ҳар бирига хос етакчи белгиларни, специфик хусусиятларни, уларни яратишдаги усул ва приёмларни инкор этмайди.

Чистоннинг озарбайжон классик адабиётидаги луғаз кўриниши ҳақида фикр юритиб, Ҳамид Орасли унинг ўрта асрларда муайян бир предмет ёки киши исмига хос ҳар хил хусусиятларни ташбеҳлар, нозик имо-ишоралар билан изоҳловчи муаммога бир қадар ўхшаб кетишини, бироқ, луғаз яширинган предмет ёки номнинг соддароқ ифодасидан иборат эканлигини айтади.

Ҳозирги турк луғатшуносларидан Тоҳирул Мавлавий ҳам чистонни «Луғаз — манзум билмача демакдир. Дивон шоирлари ҳар хил шой (нарсаси ва предмет) ҳақида луғаз ёзишиб, уларни бир кўп ташбеҳлар, ийҳомлар, ҳатто ҳарфларнинг абжад ҳисобидаги қийматлари билан зийнатлайдилар. Луғазнинг муаммо деган навъи ҳам борки, у инсон исмларига доир билмачадир»¹, — деб шарҳлайди.

Алишер Навоий ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб чистон шеърлар ёзди. Ўзбек халқ оғзаки ижодида гарчанд Навоийгача топишмоқ усулидаги намуналар учраса ҳам, унинг ёзма намуналари етиб

келмаган, ёки умуман ёзилмаган. Ўзбек классик шоирлари орасида чистоннинг ёзма адабиётдаги ўрнини қонунийлаштирган ижодкор Алишер Навоийдир... Навоийнинг 10 чистони маълум бўлиб, улар «Бадоеъул-васат» девонига киртилган.

«Қалам, танга, игна, микро, ўқ, анор, бел, юмуртқа, поки, парвоза» ҳақидаги бу чистонлар шаклан қитъаларга ўхшаб кетади, уларни чистон-қитъалар деб аташ ҳам мумкин. Бу чистонлар «эрмак учун ёзилган оддий сўз ўйинлари, шунчаки топишмоқлар эмас, балки тўла маънодаги бадий асарлардир. Уларда шоир ўзининг турмушни, ўз аτροφини қуршаган предметларни, ижтимоий муносабатларни нақадар яхши билишини ва бу шеърый формада ҳам уларнинг бадий аксини яхши бериш мумкинлигини намойиш эттира олган... Бу асарлар бошидан охиригача нозик юмор ҳисси билан сўғорилган ва асосий ғоя шу юмор орқали ифодаланади» (А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси, Т., 1961 47-бет).

Шоир номи яширинган предметнинг фақат сифат ва хусусиятларинигина тасвираб қолмай, улардан муҳим ижтимоий ҳулосалар ҳам чиқаради. Навоий чистонлари орасида абжад ҳисоби қўлланганлари йўқ. Уларнинг ҳаммаси китобий топишмоқлар усулида битилган.

Мана «Танга» ҳақидаги чистон.

Не шўҳ эрурки, улус кўнгли ичра савдоси,
 Анинг юзидаги хатлар киби муҳаррардур.
 Кумушдурур танию қиймати анинг,
 лекин
 Ўн икки ўз танидек ваҳж ила муқаррардур.
 Ишида ул ўн икки ҳар бирисидур дийнор
 Ки адл суккасидин юзларида зевардур.
 Магарки англади хумсул-муборақ асrorин,
 Ка сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.

Гадога хумсидин ар салтанатдурур,
 не ажаб,
 Қачонки беклик анинг рубъидин муаяссардур.

(Хазойинул маоний, III том, Т. 1960, 713-бет).

Шоир бу чистонда XV аср тангасига хос муҳим хусусиятларни сифатлаб, яширинган предметни топишга имконият яратиш билан бирга, сўнгги байтада феодал тузумидаги социал муносабатлар тўғрисида ҳам фикр юритади. Пулга, бойликка асосланган жамиятни қоралайди. Навоийнинг «Игна» ҳақидаги чистони ҳам жуда нозик юмор ҳисси билан сўғорилгандир. Шоир «неча-неча гўзаллар ўз чироиларини парда ичиде яшириб, жамолини ҳеч кимга кўрсатмаганлигидан лоф уришса-да, аммо уларнинг кўйлаги дарзларида айёрлик риштасини ўтказадиган нарса бор. Унинг номини ҳам «Сўзони» (сўзони — форсча ёниб турган, ёлқинли) деб кўйишган», — дейди. Шоир бу жойда бир сўзнинг икки маъносини ифодалаган. Ҳам чистонда

¹ Тоҳирул Мавлавий, «Адабиёт луғати», Истамбул, 1973.

яширилган предметнинг номини берган ҳамда унинг ўзига хос хусусиятларини очган.

Навоийнинг «Анор» чистони ҳам ёқимли кулги элементларига бойлиги билан ажралиб туради:

Не мужмардур, тўла ахгар вале ул
мужмар андоми,
Эрур оунъ илгидин гаҳе мусаддас,
гаҳ мусамман ҳам.
Чиқар равзаиндин ахгаре дудию бу
турфақим, онинг
Ўтига дуд йўқтур, мужмарига балки
равзан ҳам.
Ўту мужмар дема, бор ул садафким,
дурларин онинг
Ўюрди қонга даврони мушаъбат
чархи пурфан ҳам.
Агар бу навъ эмас, бас нё учун
бармоқ кучи бирла,
Бўшар жисми, оқар қони, анга
мажруҳ ўлиб тан ҳам.
Нечаким таъи норидур ва лекин
маъда норига,
Берур таскин, мунинг нафъин
топибмен воқиян мен ҳам.
(Хазойинул маоний, 715-бет).

Шоир чистонда яширган предмет чўғ солинган идишга ўхшаганлигини, олти-саккиз паллага бўлинишини, доналари қонга бўялган садаф дурларини эслатишини, суви бармоқ билан эзилишини, у ошқозонга даво эканлигини, буни ўзи ҳам санаб кўрганлигини ёзади. Бу тасвирлар «анор»га хосдир, албатта. Навоий бошлаб берган бу аънаа XVI—XIX асрлар давомида кучая бори. Қатор ўзбек шоирлари, айниқса Жаҳон отин Увайсий, Мунис Хоразмий, Шавқий Каттақўрғоний, Огаҳий, Фано Истаравшаний кабилар анча оригинал чистон шеърлар яратишиб, уларда Навоий қўллаган тажриба ва усулларни давом эттирадилар:

Шундай ижодкорлардан бири Жаҳон отин Увайсийдир. Унинг 50 дан ортиқ чистонлари маълум¹. Улар абжад ва оддий топишмоқ усулида ёзилган. Шоирнинг поэзия мухлислари ўртасида жуда кенг тарқалган, уларнинг ҳурматини қозонган асари анор ҳақидаги чистонидир.

Агар Алишер Навоий анорнинг шифобахшлиги ва латофатини мақтаб, уни кўпроқ предмет сифатидаги тасвиричи берса, Увайсий шу тасвирлардан илҳом олиб ундан ғоявий хулосалар чиқаришга эришди. Шу билан бирга Увайсий халқ шеърляти, оғзаки оддий топишмоқ усуллари-дан фойдаланиб халқ топишмоқларига хос шеърый чистонлар ҳам битди. Уларда предметнинг энг характерли белгилари тасвирланади, ана шу белгилар чистонни ўқиган ҳар бир кишини яширинган предметни топишга қизиқтира олади. Уни топ-

қирликка ўргатади, эстетик дидини ўстиради.

Ул надурким, бир келин ўзи чўтур,
Этти қат парда ичида мисли ҳур.

(Маккажўхори)

Икки маҳбубни кўрдим, бир-бирисин
кўрмагай,

Иккисининг ўртасида, дўстлар, қил
сигмагай.

(Кун ва тун).

ва бошқалар.

Шундай усул Увайсийга замондош бўлган ва ундан сўнг яшаб ижод этган бошқа кўпгина шоирлар ижодида ҳам учрайди. Жумладан, XIX аср шоирларидан Фано Истаравшаний девонида шундай топишмоқ чистонларнинг жуда қизиқарли, мазмунли намуналари мавжуд.

Умуман шоира Увайсий ўз чистонларининг мазмуни ва мақсадини реал ҳаёт билан боғлади, унга ижтимоий муҳит руҳини сингдирди, ундан ўша даврда очиқ айтиб бўлмайдиган фикрларни, юрак сирларини, чуқур ва нозик туйғуларни ифода этувчи адабий восита сифатида фойдаланди. Шоирнинг бундай асарлари ёшларни маърифатлантириш, ақлини ўткирлаштириш, эстетик дидини тарбиялашга бўйсундирилади.

Чистон яратишда Навоийга хос билимдонлик, моҳирлик, ўткир мушоҳадалилик, ҳозиржавобликка давват Огаҳий ижоди учун ҳам хосдир. Огаҳий ҳам улуғ шоир аънаасини давом эттириб, чистон айтиш санъатида ўзига хос маҳорат кўрсата олди. Унинг «Танга» чистони тўғридан-тўғри Навоийнинг шу предмет ҳақидаги чистони таъсирида ёзилган. Бу асарларнинг мавзуида ҳам, мазмуни ва мотивларида ҳам ҳамоҳанглик, муштараклик кўзга ташланади. Лекин ҳар иккала асар ўзига хос оригинал жиҳатларга ҳам эга, ҳар бири ўз даври учун ақтуал ғаявий-эстетик аҳамият касб этади.

Ул не дилбарким тани сиймин ўлуб,
Бадр янглиғ сурату сиймосидур.

Хат бутуб икки юзида сарбасар

Зийнат афзойи рухи зебосидур.

Жуссаси тирноғ юзи янглиғ кичик,

Лек улуғлар ишқининг расвосидур.

Васлиқи истаб жаҳон бозориди,

Олам аҳли бошида савдосидур.

Ҳам фақирю, ҳам ғани девонаси,

Ҳам қарию, ҳам йигит шайдосидур.

Топса ҳар адно висолинг ногўзон

Эътибор ичра улуғ аълосидур.

Етса ҳар аълоға гар ҳажри онинг

Жумла адно халқининг адносидур.

Топмаса гар илтифотин ҳар киши,

Хордур, гарчи жаҳон доносидур.

Жуссаси тирноғ юзидан кичик бўлсада, улуғ одамларнинг ишқини қозонган, икки юзига хат битилган, камбағал ҳам, бой ҳам унга иштиёқманд, ана шу нарсаси бўлмаган киши ҳар қанча доно бўлмасин хордир. Хўш, у нима бўлиши мумкин? Албатта пул.

Ўзбек адабиётида майдонга келган айрим чистонларда Навоийнинг баъзи чистонлари каби масалга хос хусусиятлар кучли сезилади. Бундай чистонларда аллегорик образ ва унга хос белгиларга ишора қилинади. Шу аллегорик образга

¹ Шоира Увайсий чистонларининг қўлами, қатор ўзига хос хусусиятлари Н. Маматовнинг «Увайсий чистонлари» мақоласида ҳам ёритиб берилган. Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1961, № 9.

хос белгилар (оёқ, қанот, бош ва ҳоказо) бўртириб тасвирланади ва чистон — масалда яширинган мафҳумни топишга ишора қилинади.

Шу хилдаги чистон — масал XIX асрда яшаб ижод этган Шавқий Каттақўрғоний девониде ҳам бор.

Еронлар, бу на қушдир, уч аёғи икки
тан кўрдим,
Боши думсорига, бўйинини ҳамиша
қайрилан кўрдим,
Қаноти олти, боши етти, ҳар бошида
уч кўз,
Кўзи боғлиқдур, аммо бўйнида
қилдин расан кўрдим,
Учарға сояси бўлмас, кўнарға ҳеч
киши кўрмас,
Еган бирла сира тўймас ва лекин
бедахан кўрдим...

Шавқий бу чистонда маълум бир предмет тўғрисидаги, яъни афсонавий самандар қуш тўғрисидаги фикрни поэтик формада ифода этган, ишқ йўлидаги собит қадамлиликини куйлаган.

Чистоннинг айтишуви, савол-жавоб шаклида яратилган намуналари ҳам бор. Туркман, озарбайжон шоирларидан анчаси унинг диққатга сазовор намуналарини яратганлар. Хивалик шоир билан Махтумқули ўртасидаги савол-жавоб шу тарзда битилган.

Дурди шоир:

Ул нимадир, емадилар, тўйдилар?
Ул нимадир қиёматга қўйдилар?
Ул ким эди, тобонидан сўйдилар?

Шоир бўлсанг шундан бизга хабар бер!—

Махтумқули

Ул дийдордир, емадилар тўйдилар,
Ул намоздир, қиёматга қўйдилар,
Насимийни тобонидан сўйдилар.
Биздан салом бўлсин, жавоб

шундайдир.

Хуллас, чистон классик адабиётимизда шеърый санъатнинг бир тури сифатида халқнинг маънавий дунёсини, фикрий доирасини, фантазиясини бойитиш, тоққирлиги ва ҳозиржавоблигини тарбиялашга бўлган маънавий-эстетик эҳтиёж, шу мақсадда халқ оғзаки ижодида тўпланган тажриба ва анъаналар заминиде юзага келган, шаклланган бўлиб, муҳим ғоявий-бадий вазифани адо этиб келган. Бунда умуман поэтик жанрлар ривожига ва такомиллида янги бир босқич яратган буюк Алишер Навоий анъанаси алоҳида роль ўйнаган. Ўзбек лирик поэзияси таркибиде Навоий ижодининг ҳаётбахш таъсири тўғрисида ривожланиб келган чистон айтиш санъати ўзига хос шаклда — топишмоқ шеърлар тарзида ҳозир ҳам ўзбек болалар адабиётининг таркибий қисми саналади. Ўзбек совет поэзияси ва прозасининг турли хил жанр ва формаларида яратилаётган бундай асарлар ёш бўғиннинг ғоявий эстетик тарбиясида муҳим рол ўйнамоқда.

Раҳмонқул ОРЗИБЕКОВ,
филология фанлари кандидати.

ТАБИАТ МАДҲИДА

Улуғ гуманист ва мутафаккир Алишер Навоий ижодиёти ниҳоятда ранг-баранг, сероҳанг масала ва проблемаларга тўладир. Шулар орасида шоирнинг табиат ва унда қўллаган шеърый санъатлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Табиат олами, унинг гўзал манзаралари, файзу саховатлари Навоий шеърятини тематик жиҳатдан бойитгани каби, ғоявий-бадий жиҳатдан ҳам такомиллаштиради. Бинобарин Навоий сеvimли қаҳрамонларининг ташқи қиёфаси ва маънавий оламини, шахсий хусусиятлари ва умумбашарий фазилатларини, она-юрт табиати ва унга бўлган қайноқ муҳаббатларини, табиат эҳсонларидан файз-иқбол топиши ва давр аҳлидан кўрган жабру ситамларини акс эттирар экан, пейзаж ва поэтикага қайта-қайта мурожаат этади. Бу зулм-зўрлик қаҳрамонлик қилган бир шароитда яшаган гуманист шоир учун энг қулай восита эди.

Навоий турмуш ва турмуш зиддиятларини, бир-бирига қарама-қарши бўлган манзара ва кўринишларни, портрет ва образларни, ҳис ва туйғуларни кенгрок акс эттириш учун табиат тасвиридан ва классик поэтиканинг тазод, тадриж, талмеҳ, ташбеҳ, муболага, ружуъ каби кўплаб бадий санъатла-

ридан ижодий фойдаланади. Бу ҳол муаллиф мақсад-муддаосининг, таъсир объектининг янада тўлароқ ва ёрқинроқ намоеън бўлишига хизмат этади.

Буни аллома шоирнинг эпик меросидан олинган қуйида пейзаж лавҳалари ва уларда қўлланган бадий санъатлар мисолида яққол кўриш мумкин.

Мисол учун пейзаж ва ружуъ санъатини олайлик.

Ружуъ — Навоий асарларида кўп учрайдиган поэтик усуллардан биридир. Санъаткор шоир, бир томондан, пейзаждан, иккинчи томондан, ружуъ ва унинг кенг имкониятларидан усталик билан фойдаланади. Бу восита ва усул, айниқса, «Лайли ва Мажнун»да кўп қўлланган.

Алишер Навоий қаҳрамонларини севади, ардоқлайди. Унингча хотин-қизлар янада кўпроқ эъзоэга, муҳаббатга лойиқ. Зотан бабокалон шоир хотин-қизлар васфида, уларнинг ҳусн-таровати, ақл-заковати ва фазилатлари ҳақида эҳтирос билан сўзлайди.

Дарёйи малоҳат ичра гавҳар,
Гавҳар неки, акси меҳри ховар.

(Хамса, 400-бет).

Гап Лайлининг гўзаллиги ҳақида. Маъшуқанинг ҳусни дастлаб малоҳат дарёсининг гавҳарига ўхшатилади. Бироқ бундан қаноатланмаган муаллиф, кейинги мисрада уни порлоқ Шарқ қуёши эканлигини таъкидлайди, тасвирда ружуъ санъатини қўллайди. Шунингдек, сатрлардаги «гавҳар» сўзи тасбе санъатини вужудга келтирган бўлса, бир хил маънодаги икки сўзининг («меҳр» — «ховар» — қуёш) такрори муқаррарни; маъшуқа чиройининг гавҳарга нисбати ташбеҳни; унинг иккинчи бор қуёшга монанд қилиб берилиши ташбеҳи мусалсални; дарё билан гавҳар орасидаги боғлиқлик талмеҳни; ниҳоят, дарё ва гавҳар — модда ва жисм орасидаги тафовут тазод каби қатор санъатларни вужудга келтирган. Хуллас, бир байт шеърда қатор лафзӣ ва маънавий санъатларнинг бенуқсон қўлланиши шоирнинг юксак салоҳиятидан далолатдир.

Достонда Лайли портретига катта эътибор берилган. У гўзалликда тенгсиз. Лайли таърифиди, унинг сифат ва фазилатлари ҳақида шавқ билан сўзлаган шоир, тасвирда янги-янги бўёқлар топади, бадий тил воситалари ва усулларини қўллайди:

Бир шамъ ила ҳужраси музайян,
Ким чарх уйи андин эрди равшан.
Шамъио не шамъ, чашмаи нур,
Нурики ёмон кўз олидин дур.

Нахлию, не нахл, сарви озод.
Сарвию, не сарв, рашки шамшод.
Ойию, не ой, бадри толий.
Бадрию, не бадр, меҳри ломий.

(Хамса, 361-бет).

Биринчи байтда Лайлининг жамоли шамга ўхшатишган. Шам — ёруғлик. У ўз нури билан кулбаларни чароғон этади. Лекин шоир тилга олаётган шам (маъшуқа чеҳраси — Ф. Н.) янада порлоқ. Бунинг зиёсидан нафақат ҳужра, балки «чарх уйи» — осмони фалак «ёришмоқда». Навоийнинг фикрича ҳақиқий шам Лайли гўзаллигини ифодалашдан «ожиз». Ушбу муболағали ташбеҳидан қаноатланмаган муаллиф, энди маҳбубага хос хусусиятлар нисбатини табиатдан, кинотдан, бутун борлиқдан қидиради, ва ниҳоят, ёр юзининг мунавварлигини нур булоғига қиёслайди...

Учинчи байтда Лайлининг қадди-баста ҳақида баҳс юритиб, уни «нахл» — чиройли ниҳол дейди. Лекин ўша заҳотиёқ ўз «хато»сини англаб, ёр қоматини жуда гўзал ва тик ўсувчи сарвга монандлигини таъкидлайди. Бундан ҳам қаноатланмаган шоир яна табиат бағридан — яшил оламдан маъшуқа қаддининг ўхшашини излайди. Охири уни шамшодга — бўстондаги энг хушсурат гул дарахтига таққослайди...

Навоий лавҳанинг сўнггида биринчи ва иккинчи байтларидаги фикрига қайтиб, уни янада бойитади, такомиллаштиради. Шоирнинг лутфица Лайлининг юзи — ўн тўрт кунлик тўлин ой. Аммо васфда яна нимадир кам, бадий тасвир ҳали ўзининг ҳадди-аълосига етганича йўқ. Зотан, диққат қилинса, тилга олинаётган нисбатлар ёруғликнинг асосий манбаи маъносидан ҳали анчайин йироқ. Ёруғликнинг ҳақиқий манбаи — қуёш. Сўнгги байтда муаллиф Лайли

жамолини «меҳри ломий» — порлоқ қуёшга нисбат бериб жамики ружуъларига ҳайратомуз хотима ясайди. Шу тарзда пейзаж ва классик поэтиканинг ружуъ санъати лавҳага алоҳида латифлик ва баркамоллик бағишлайди.

Алишер Навоий, персонажлар руҳий дунёсини ёритишда, улар қалбининг севги изтиробларидан сирқираши ва ҳижрон азобларидан ўртанишини чуқурроқ очишда табиат ҳодисалари ва тазод санъатидан моҳирона фойдаланади.

Ишқ йчраки жисми тўлғонур бил,
Ул наъвдурурки ўт уза қил.
Тонг йўқ бу ўт этса ашк аро ғарқ,
Ёмғур ёғар андаким тушар барқ,
(Хамса, 448-бет).

Байтларда тазод санъатини «ўт» ва «ашк», «ёмғир» ва «барқ» ҳамда «барқ» — чақмоқ мажозий олов ва «ёмғир» кўчма совуқ сўзлари орасида кузатиш лозим. Энди лавҳадаги руҳий ҳолат тасвирига эътибор берайлик. Ишқ Мажнуннинг ўзлигини барбод этган. Бироқ, ҳижрон сўнгсиз, Лайли васлига етишишнинг чораси йўқ. Сабр-бардоши тугаган ошиқ қаттиқ ўртанмоқда. Агар шу ҳолат давом этаверса ошиқнинг куйиб кул бўлиши муқаррар. Иккинчи томондан ошиқнинг кўз ёшлари шашқатор. Оқибат ғарқ бўлишга олиб келиш мумкин. Хуллас, иккаласи ҳам омонсиз. Лекин Мажнун ҳаёт. Чунки унинг вужудидаги икки ҳолат ўзaro курашади, улар маълум даражада бири иккинчисига «кушанда»...

Шундай қилиб, Навоий қаҳрамоннинг руҳий оламини объектив воқеликнинг ҳодисалари орқали кучайтириб, қабартириб очишга муваффақ бўлади.

«Лайли ва Мажнун»да қора рангга, чунончи тун пейзажга қайта-қайта мурожат этилганлигини кўрамыз. У ҳамиша машъум воқеанинг, фожианинг даракчиси бўлиб келади. Бинобарин Навоий асарларида қора рангнинг, қоронғи кечанинг сўнгсиз қайғу ва мусибатлар рамзи сифатида берилишини кузатиш мумкин. Достондаги «Ҳажр шомини...», «Лайли ҳаётига суйиқасд режаси тузилган тун», «Мажнун билан Навфал қизининг тўйлари кечаси юз берган мудҳиш ҳодиса» (Мажнуннинг келинини гўшангада қолдириб саҳрога чиқиб кетиши) тасвир этилган боблар ҳамда бошқа ўринлардаги тун билан боғлиқ лавҳалар бевосита бош қаҳрамонларнинг алам-изтиробларга тўла ҳаёт йўли билан уйғунлашиб кетган. Шоир турмуш ва турмуш лаззатларидан баҳраманд бўлолмаган севимли қаҳрамонлари ҳаётини ҳам тонгги йўқ тунга қиёс этади.

Лайли билан Мажнуннинг боғдаги учрашувидан сўнг, улар ҳаётининг мусибатли онлари бошланади. Чинакам севги ва бир-бирларига бўлган самимий эҳтирос ошиқ ва маъшуқа руҳига кучли таъсир кўрсатади, натижада висол иштиёқи севишганларни беҳол, беҳуш эта бошлайди. Лайли тутқин, бутун дарди, ҳасрати ичида. У ўз севгиси ҳақида ҳеч кимга, ҳатто энагасига ҳам сўз-лолмайди. Чунки Лайли аёл, у ҳатто баланд овоз чиқара олмайди. Мажнун эса эркак, нисбатан эркироқ. Бунинг устига ишқ унинг бутун инон-ихтиёрини, ақлу ҳушини барбод этган. У ҳаётда фақат бир истак би-

лан, севгисига эришиш иштиёқи билан яшайди. Унинг тилида, дилида, бутун фикри-ёдида Лайли. Лайли Мажнун учун ҳам ҳаёт ва ҳам нәжот. Зотан ҳақиқий ошиқ учун «осойишталик» бегона. Ҳар кеч Мажнун қалбидаги туғён янгидан бошланади, севги изтироблари тўлиб тошади. Энди у беихтиёр, Лайли томон, унинг қабиласи томон талпинади. Ошиқнинг кўнгли гаш, қоронғи. Табиатда ҳам шундай. Борлиқ узра кишини ғам-алам гирдобига ташловчи тун чўкапти;

Кофурни ёпти мушки суда.
Кўк шамъи жаҳонға сочти дуда.
Тийра уй ичида ул ғам андуд.
Тўлғониб ўзига ўйлаким дуд.

Биринчи байтда туннинг ажиб манзараси чизилган. «Кофур» (камфара) оқ ранглар ичида ўткири, аълоси. Агар биз оппоқ қор кўрпасига бурканган кумуш қиш табиатини, мусаффо борлиқни кўз олдимишга келтирсакгина «кофур» сўзининг асл моҳияти очилади. Буни Навоий «кундузга, умуман, ёруғлик оламига нисбат беради. Мушк, аксинча тим қора. Шу жиҳатдан у қоронғи тун рамзи моҳиятига эга. Хуллас, тун ўзининг қоп-қора рангини кофурга — ёруғлик оламига бўшатиб бормоқда. Шоирнинг бадиий фантазисига кўра ҳатто «кўк шамъи» — ой ҳам борлиқ узра дуд таратаяпти. Шу боис бутун борлиқ зимистонга, қоронғилик оламига айланиб қолган.

Иккинчи байт — қаҳрамон руҳий дунёсининг бадиий полотноси: «Ғамга ботган Қайс қоронғи уй ичида тутундек тўлғонаяпти». Уй — «тийра», Қайсининг қалби қоронғи — «ғам андуд». Айрилиқ ўтида ошиқ тутундек тўлғонади. Воқеанинг бу қадар тексин тус олишига сабаб ҳижрон, албатта. Ҳижронга, самимий севгининг фожиасига сабаб эса зулм, зўрликка асосланган феодал муҳит.

Энди шеърнинг поэтикаси хусусида фикр юритайлик. Лавҳани бадиий санъатларнинг ажойиб мажмуаси дейиш мумкин. Унда бир нечта маънавий ва лафзий санъатлар қоришиб, ўзаро бирикиб кетган. Бу ҳол шеърга ғоят гўзаллик ва оҳангдорлик бағишлаган.

1. Мисраларда тазоднинг қуйидагича кўринишларини кузатиш мумкин: а) «кофур» ва «мушк» сўзлари, яъни ранглар ўртасидаги зидлик; б) «кўк шамъи» — ой ҳамда «дуд»: ёруғлик ва қоронғилик орасидаги зидлик; в) «мушки суда» — янчилган, майдаланган. «Кўк шамъи» шунинг тескариси — яхлит, бутун, демак, қарама-қарши. Ва яна: қора билан оқ.

II. Ушбу эпизод маънавий санъатлардан тадрижнинг ҳам гўзал намунаси. Чунки байтдаги тасвир — қаҳрамоннинг руҳий олами тасвири даражама-даража ривожлантирилиб борилади. Чунончи табиат зим-зиё. Қайсининг кулбаси ҳам. Унинг қалби ҳам пурғам, қоронғи ва ҳоказо. Фироқ дарди шу даражага бориб етганки, энди ошиқ беихтиёр қаттиқ ўртана бошлайди. Санъаткор шоир ошиқнинг бу ҳолатини ёнгиндан кўтарилаётган дудга қиёс этади. Чунки у ўртанаяпти, ёнапти... Шу тарзда мисраларда тадриж санъати барча нозик ва нафис қирраларигача ўз ифодасини топади.

III. Шам ёниш хусусиятига эга. Ёнгиндан дуд чиқади. Аланга ва дуд бир-бирларига маънан боғлиқ. Алангасиз дуд чиқмаганидек, дудсиз ёнгинни тасаввур этиш амри-маҳол. Маънонинг шу хилда ифодаланишини классиклар таносиб санъатига асос қилиб олганлар.

IV. Парчада мутобиқ санъати ҳам бор. Мисралардаги «мушки суда», «сочди дуда», «ғам андуд», «ўйлаким дуд» бирикмалари ҳар жиҳатдан бир-бирига яқин, мос. Ушбу сўз бирикмалари, биринчидан, қоралик маъносини билдирса, иккинчидан, шаклан ҳам ўхшаш, мутобиқ.

V. Шеърдаги «кофур», «кўк», «шам», «жаҳон» ёруғлики ифода этувчи сўзлар, бу жиҳатдан (ёруғлик) ўзаро яқин. «Мушк», «мушки суда», «дуд», «тийра», «ғам андуд»лар аксинча қоралиқни билдирувчи сўзлардир.

Хуллас, инсоннинг мураккаб ҳис-туйғуларга бой руҳий олами ва табиатнинг маълум бир пайти картинасини чизган шоир ҳар томонлама юксак бадиийликка эришди. Бу ўринда ошиқнинг ҳолати табиат кўринишига эмас, балки табиатнинг кўриниши инсон ҳолатига қиёс этилади. Гўё зулмат ҳукмронлигидаги табиат ниҳоясиз дард-алам исканжасида ўртанаётган Мажнун қалбидан ранг олган. Инсон руҳидаги оддий ҳолат секин-аста ривожлана бориб табиатга ва ҳатто бутун борлиққа ўз «таъсирини ўтказди». Бу — фантазия, албатта. Аммо шу фантазиянинг натижаси, хулосаси ниҳоятда ҳайратомуз.

Алишер Навоий дostonда севишганларнинг қора қисмати ҳақида сўзлар экан, фикрий ифодани кучайтириш, психологик тасвири янада чуқурроқ очиш мақсадида тун пейзажи ва бадиий санъатлардан ҳожибга янада қатта вазифалар юклаганини кўрамыз:

Даврон ўза абри қир монанд,

Тун қири юзига қир лавҳанд.

(Хамса, 355-бет).

Шоир кечанинг ниҳоят даражада қоронғи эканлигини таъкидлаш ниятида «абр», «қир», «тун» сўзларидан, уларнинг эквивалентларидан, шунингдек, шеърини санъатлардан ҳожиб ва унинг имкониятларидан усталик билан фойдаланади. Биринчи мисрадаги «абр» — булут, маъно бўёғига кўра қора. Иккинчи мисрадаги «тун» — кеча, моҳияти жиҳатидан қоронғилик олами. «Тун қири» — зимистон оқшом, бирор зиёдан ному нишона бўлмаган тун, ва яна «қир» қора мум. Кўринадик, туннинг маҳобати тасодифий тарзда эмас, балки тадрижий равишда ортиб боради.

Маълумки, булутга хос хусусиятнинг бирламчиси унинг қоралиги бўлса, иккинчиси ҳаракатда эканлиги, кўчиб юриши. Демак, борлиқнинг зимистонга айланиши мантиқий асосга эга. Шу тарзда шеърини ғоя ҳаётий либос кияди. Байтнинг фазилати булар билан чекланмайди. Бу ўринда шоирнинг деганидан таъқари, демоқчи бўлгани ҳам муҳим аҳамиятга молик.

Таъкидланганидек, тун ниҳоятда маҳобатли. Шунингдек, инсон қадр-қиммати паймол этилган жамиятда севишганларнинг қисмати ҳам фожиали. Шу нуқтаи назардан қаралганда тун билан ошиқ-

маъшуқлар қисматидаги ўхшаш томонлар ўз-ўзидан равшанлашади.

Қуйидаги эпизодда табиатнинг тонг пайти ва Мажнуннинг ниҳоятда мураккаб руҳий ҳолати тасвирланган.

Эрта тонг. Чаманзорда илк висол шавқидан сармаст ётган ошиқ тонг насими таратаётган «гул атри»дан ҳушига келади. Аммо у ёлғиз. Висол иштиёқи эса сўнгсиз. Энди ошиқни жудолик, ҳижрон изтироблари ўртай бошлайди. Шоир персонажнинг психологиясини ёритишда андазани табиатдан, наботот оламидан олади. У баҳор тонгининг фусункорлигини, бўстон ва бўстон набототларининг таровати ва сеҳрини мутафаккирона эҳтирос билан куйлар экан, уни ошиқнинг туйғулар оламига боғлайди, тасвирда илтизом санъатини қўллайди:

Тун урди кўмурларини дарҳам.
Меҳр ўтини субҳ айлади дам.

Кўк гулшани гуллари тўкулди.
Гулларни тўкулди гунча кулди.

Кўк боғида гуллар ўлди нобуд.
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд.

Ул боғда ҳар неким сочилди,
Гўёки бу боғ аро очилди.

Бедил кўрубон ёруғ жаҳонни.
Чекти яна оҳ ила фиғонни.

Гул бошига эврулуб сабодек,
Учраб кўзига гул ошнодек.

Дебким: «Қани ул шакарханд,
Ким бу гул эрур юзига монанд?»
(Хамса, 371-бет).

наботот ва мавжудотлар, бутун борлиқ гўё кимсасиз ошиққа ҳамдардлик қилади.

Лавҳада «гул» сўзи асосий функцияни бажариб келаяпти. Бироқ у қанчалик тақдорланмасин, текстнинг на мазмунига ва на шаклий ифодесига путур етказади. Аксинча пейзаж лавҳасининг маъно мукамаллиги ва бадий гўзаллигини «гул»сиз тасаввур этиш амри-маҳол. У табиатнинг серишва картинаси ва персонаж психологияси тасвири учун хизмат қилгани каби, илтизом санъатининг ўзига хос тарзда намоён бўлиши учун ҳам муҳим омил бўлиб келган.

Хуллас, ошиқлар қалбидаги энг нозик туйғуларгача буюк мутафаккир, ҳассос бир рассом каби ёрқин бўёқларда тасвир этган санъаткор шоир, уларнинг айни пайтдаги ҳолатини — чуқур руҳий кечинмаларини моҳирона очиб беради. Бунда шоирнинг бадий фантазияси, ҳаёт ҳақиқати ва табиат қонуниятлари ўзаро уйғунлашиб асосий мақсад учун, тасвир объектининг янада мукамалроқ, ёрқинроқ бўлиши учун хизмат қилади. Бу китобхон қалбига, унинг эстетик туйғулари оламига кучли таъсир кўрсатади. Шу таъсир натижасида китобхон «хуш хирманлари ёниб кул бўлгач, беҳуш йиқилган» Мажнун билан Лайлининг аянчли аҳволини кўриб беҳад қайғуради, қаттиқ изтироб чекади. Инсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этган, салибий севгини фожиага айлантирган феодализм муҳитга, бу муҳитнинг золим ва зўравон «устун»ларига нисбатан қалбида нафрат ҳислари туғён уради. Зотан Навоий асарларининг ўқувчиларга эстетик завқ, лирик сарчашмасининг бағоят мамнунлик бағишлаши боиси ҳам мана шунда.

Шу тарзда она-табиат, унинг бағридаги

Файзулла НАБИЕВ.

Нуриддин Шукуров

ШЕЪРИЯТНИНГ СИРЛИ ОЛАМИ

Шеърият — ажиб бир сирли олам. У сизни турли-туман кайфиятлар, ҳиссиётлар дунёсига, тафаккур оламига олиб киради. Қалбингизда табиат ва жамиятдаги барча гўзал ҳодисалардан завқу шавқ туйғусини тоширади, қайғу ғамларингизга ҳамдардлик билдиради, кўнгил торларингизни чертиб, ундан ҳаёт оҳанглариға мос акс-садо чиқаради.

Шеърий тафаккур замирида оламни, табиат ва жамиятни эстетик ва фалсафий идрок қилиш ётади. Шунинг учун ҳам шеърият дунёнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида ўйлатади, улғу донишмандона фикрларни кўнгил ганжинасига айлантиради. Шеърият тафаккур ва ҳиссиётнинг ўзига хос уйғунлашувидан юзага келувчи санъат бўлганлиги учун унинг воқеликни тасвирлаш, фикр-туйғуни ифодалаш воситалари ҳам ғоят турли-туман, ўзига хос, баъзан содда, баъзан мураккаб.

Романтик шеъриятимизнинг узоқ асрлик тараққиёти, реалистик шеъриятимизнинг кўп йиллик ривожидан давомида, турли даврларда турлича образли тафаккур типлари, ифода-тасвир воситалари пайдо бўлди, янгидан яралди ва ривожланди.

Кўп асрлик шеърият меросига ворис бўлган ҳозирги ўзбек поэзиясининг хазинаси бой ва ранг-барангдир.

Бугунги шеъриятимизда, бир томондан, ғазал, рубоий, туюқ, маснавий, мухаммас, қасида, ҳажвия, марсия, сонет каби анъанавий шеър турлари янгича мазмун, янгича образлар ва ифода усуллари билан яшамоқда. Иккинчидан, бармоқ вазидаги тўртлик, бешлик бандлаш, яъни тизма системасидаги ҳамда эркин шаклдаги ижтимоий-публицистик, интим, рамзий, ҳажвий, воқебанд шеърларнинг ғоят турли-туман намуналари мавжуд. Аммо шу билан бирга анъанавий ҳамда янги жанрларда ёзилган ўртағиёна шеърлар ҳам кўп.

Бундай асарларни таҳлил қилишда танқиднинг фаоллигини янада кучайтириш талаб қилинади. Чунки баъзан анъанавий ва янги шакллардаги сунъий, ўртағиёна асарларга тегишли баҳо берилмаётган бўлса, баъзан яхши асарларнинг ғоявий-бадий қимматини белгилаш ва баҳолашда турли хил қарашлар кўзга ташланмоқда.

Аввало аруз вазиждан, классик поэзиямиздаги шеърий шакллардан фойдаланиш масаласини олайлик. Бу борада 20-йилларда бошланган баҳсу мунозаралар ҳанузгача давом этмоқда.

«Ўзбекистон маданияти» газетаси уюштирган мунозарада ўртага ташланган фикрлар ҳам, «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган баҳсларда баён этилган фикрлар ҳам ана шундан далолат беради.

«Шарқ юлдузи» журнаlining 1977 йил баҳсида (4-сон) Наим Каримов ғазал ҳақида бундай деган эди:

«Ғазал қанчалик ёқимли, безакдор ва муסיқий оҳанглариға бой бўлмасин, унда замон ғояларини, замондошларимизнинг нозик ва мураккаб кечинмаларини ҳозирги адабий тараққиётимиз даражасида туриб, реалистик ифодалаш амри маҳол».

Наим Каримов ғазалда муайян чекланганлик бор эканлигини тўғри қайд қилмоқда, албатта. «Яловбардорликка», «Сен етим эмассан» (Ғафур Ғулом), «Бахтлар водийси», «Сиёб» (Ҳамид Олимжон) каби шеърларни ғазал шаклида яратиш имкони йўқ. Аммо шу билан бирга, Наим Каримов ғазалдан батамом воз кечиш, яъни яроқсизга чиқариш фикрида эмаслиги ҳам сезилиб турибди.

«Эркин Воҳидов «Ёшлик девони»ға кирган қатор ғазаллари билан бу кўҳна жанрнинг замон хизматига буйсундиришда унинг янги бадий имкониятларини кашф этди» деб ёзади у. Демак, ғазални ана шундай янгиланган фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайди Наим Каримов.

Бу фикрлар тўғри. Ҳазалда имконият чекланганлиги яққол кўзга ташланиб турса-да, аруз вази имкониятлари ҳам ана шу тарзда чекланган деб қараш тўғри эмас. Аруз вазадан фойдаланган ҳолда янги мазмун ва янги шаклга эга бўлган шеър яратиш намунасини Ҳамза ўзининг «Яша, шўро!» шеърда биринчи бўлиб кўрсатиб берди. Бу шеър аруз вазининг ромали мусамман мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) баҳри ўлчовига тўғри келади. Шоир шу шеърда бир мисрани бир неча бўлақларга бўлиб ташлаб, публицистик хитоб ва мурожаат оҳангини кучайтириб, янгича шеър яратишга муваффақ бўлган:

Бузма кўнглинг
фо и ло тун

Воқ бу Шўро
фо и ло тун

Берди мангу интибоҳ!
фо и ло тун фо и лун
Томчи ҳар қонингга олдинг
фо и ло тун фо и ло тун

Илму урфон эрку жоҳ
фон ло тун фо и лун

Аруз вазадан ҳозирги замон шеърини услубида, янги мазмунга мос янги шакл яратишда фойдаланиш намунасини Мирзо Турсунзода ҳам «Ҳиндистон қиссаси» асариде, «Икки Шарқ» туркумидаги шеърларида, «Жони ширин» достонида ва бошқа асарларида кўрсатади.

Аруздан новаторлик билан фойдаланиш Гафур Ғулومнинг ғазал, мухаммас шаклидаги шеърларидан ташқари «Совет қаҳрамонларига», «Тўпчи йигитларга» номли шеърларида ҳам яққол кўринади. Ҳажаз мусамман солим баҳрида ёзилган «Совет қаҳрамонларига» шеърининг қуйидаги мисраларида Шимолий кутбни эгаллаш жараёнида совет кишилари кўрсатган қаҳрамонликдан фахрланиш туйғуси алоҳида кўтаринкилик, публицистик жўшқинлик билан ифодаланган. Бу мисраларнинг мазмуни ҳам, лирик қаҳрамони ҳам, интонацияси ҳам, ритми ҳам янгича:

Бу — биз, тоғларни қул этган,
бу — биз, осмонни забт қилган:
Бу — биз, чўлларга гул эккан,
бу — биз, денгизда банд тортган.
Бу — бизнинг ўлкамиздир,
қаҳрамон милён ўғил туққан,
Кураш — одат. енгүз —
оддий ҳунардай кўксиде оққан

Кўринадики, аруз вази бу мисраларда кескин, шиддатли ритм ҳосил қилишга бўйсундирилган.

Хуллас, аруз вазида ёзилган янгича асарларнинг кўплаб ажойиб намуналари бор. У асарлар арузни янги мазмунга, янги вазифаларга хизмат қилдириш шоирнинг маҳоратига боғлиқ эканлигидан далолат беради.

Гап аруз вазида, ғазал, мураббаъ, мухаммас шаклларида ёзилган яхши ва ёмон шеърларни бир-биридан фарқ қилишда, уларга тўғри баҳо беришда. Айрим адабиётчиларимиз, танқидчиларимиз аруз вазида ёзилган баъзи яхши асарларни асоссиз равишда камситиш йўлидан бордилар.

1977 йил баҳсида Норбой Худойберган

нов Эркин Воҳидовнинг классик шеърини шакллardan фойдаланишдаги ютуқ ва камчиликларини чуқур таҳлилдан ўтказмай, «Инсон», «Кўллар» қасидаларининг ғоявий-бадиий қимматини инкор этади. У ёзади: «Кўллар» ва «Инсон» қасидаларида Эркин Воҳидов ҳаммамизга маълум ва манзур фикрларни жамлаб, таъсирчан мисраларга жойлаган, шеърларнинг мусиқавийлигини таъминлаган. Улардаги самимий куйга, табиий оҳангдорликка маҳлиё бўламыш, аммо ўша куй, оҳангга ҳаёт мураккабликларини тадқиқ этиш натижасида кашф этилган салмоқли фикр, қудратли маъно «пайвандланмагани» туйғайли онгимизга онг, ақлимизга ақл, туйғуларимизга туйғу қўшадиган зўр поэтик топилма яратилмаган».

Тилга олинган асарлар таҳлил, қилинмагани учун танқидчининг фикрлари курак даъволигича қолган. Ҳар иккала шеърнинг ичига кирилса, маъзи чақилса, уларда Норбой Худойберганов инкор этган «салмоқли фикр» ҳам, «қудратли маъно» ҳам мавжудлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин. Эркин Воҳидовнинг энг яхши ғазаллари, рубоий ва қасидаларини Норбой Худойберганов асоссиз камситганлиги танқидчиликда тўғри кўрсатиб ўтилган. Асарни баҳолашда жанрнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам туйшуниш ва ҳисобга олиш талаб қилинади. Эркин Воҳидов аввал ҳам «Инсон» деган бир шеър ёзган эди, лекин бу билан кўнгилдаги армони тўла ушалмаган эканки, у яна шу мавзуга қайтиб, «Инсон» номи билан каттагина қасида яратди. Инсон мавзуи ўзбек поэзиясида қадим замонлардан буён турли дунёқарашлар, турли концепциялар асосида ишлаб келинган. Тасаввуф лирикасида инсонлигининг моҳияти вужуди мутлақ билан бирлашишда, интилишда деб анланган.

Дунёвий адабиётда инсон ердаги энг олий мавжудот, у оқилона, одилона бошқариладиган салтанатда яшашга, меҳнат қилишга, ўзи яратган ноз-неъматлардан баҳраманд бўлишга, севиш ва севилишга ҳақли гўзал хилкат сифатида талқин қилинган. Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»да гўзал инсоний ахлоқ нормаларини ўз салафлари концепциясига асосланиб янгидан баён этган. Барча ижтимоий гуруҳ кишиларининг, демак, умуман инсониятнинг яхши идеалларини фалсафий жиҳатдан характерлаб, конкрет ҳаётий «ҳикоят»лар мисолида кўрсатиб берган.

Инсон энг олий ва энг мураккаб мавжудот. Ҳозирги ўзариб кетган дунёда ҳам инсон бир жиҳатдан, дунёни обод қилиб, мисли кўрилмаган тараққиётни амалга оширмақда. Иккинчидан, юз минглаб, миллионлаб одамларни хор-зорликда яшашга ва ҳатто ўлимга маҳкум этмоқда. Хиросимага ташланган бомбалар, иккинчи жаҳон уруши ва Вьетнамдаги қирғинлар ҳам таъжовузкор империалист қиёфасидаги инсоннинг иши. Ана шуларнинг ҳаммасини шоирона қалбда қайнатиб пиширган Эркин Воҳидов инсонни фалсафий — эстетик томондан характерлаб берувчи жуда кучли лирик асар яратган. «Инсон» номли қасидани ўқиб: инсон тушунчасининг, дунё ва жамиятнинг на қадар мураккаблигини янада чуқурроқ ҳис қиласиз, ўйлайсиз. Чунки шоир инсон тушунчасидаги диалекти-

кани, қарама-қаршиликларни бутун мурак-каблиги билан очишга муваффақ бўлган.

Эркин Воҳидов жамиятни революцион асосда қайта ўзгартирган, социализм қурган халқнинг вакили сифатида, энг аввало, инсонни курашувчи, эскиликни емирувчи, қайта қурувчи, яратувчи, бунёдкор олий мавжудот сифатида умумлаштиради. Ҳар бир байт остида чуқур маъно бўлиб, унда инсон XX асрда эришган ютуқлар, юксалишлар қамралган ва байтлар замирига сингдирилган. Масалан, қуйидаги байтда ернинг ҳамма жойига инсон қадами етганлиги, табиат ва жамият бойликлари устидан ҳукмронликни қўлга олиб, уни ўзига хизмат қилдираётганлиги (бу капиталистик дунёда бошқача, социалистик дунёда бошқача мақсадларга хизмат қилаётганини назарда тутган ҳолда) фазога парвоз қилганлиги, атом энергияси ихтиро қилганлиги каби илмий-техника тараққиёти асрига хос ўзгаришлар ўзининг қисқа, гўзал поэтик ифодасини топган:

Собиту сайёрада

Инсон ўзинг, инсон ўзинг.

Мулки олам ичра бир

Ҳоқон ўзинг, султон ўзинг.

Шамс-дил тафтингдадир.

Сайёралар кафтингдадир.

Кенг жаҳон забтингдадир.

Богбон ўзинг, посбон ўзинг.

Эркин Воҳидов дунё миқёсида турли синфлар, турли ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган одамлар томонидан эзгуликлар ҳам, ёвузликлар ҳам содир бўлаётганлигини чуқур ҳис этади. Эзгулик томонда ҳам, ёвузлик томонда ҳам инсон турганлиги учун «ул ён ўзинг, бул ён ўзинг, шайтон ўзинг, ғилмон ўзинг, сиртлон ўзинг, жайрон ўзинг» деб чуқур ўйга толади, ўртанади. Умумлашган инсон қиёфасидаги зиддиятларни «Қилдингу ойда хиром, ҳам ерда қон тўқдинг ҳаром» каби кучли контраст мисраларда жуда таъсирчан ва ҳаётий қилиб ифодалайди.

Атом энергияси ихтиро қилинганлиги қанча қувончли бўлмасин, атом бомбалари кўпайишининг оқибати шунчалик даҳшат эканлиги лоқайдликдан холи бўлган ҳар бир инсон юрагида ташвиш туғдиради. Бас, шундай экан, «заррани ижод этиб, даҳшат бало бунёд этиб, оқибатни ёд этиб, ҳайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг» каби мисралар минг-минглаб қалблар кечинмасидир, ўю хаёлидир.

Шоирнинг идеали — буюк гуманизм ва халқпарварлик фазилатларига эга бўлган инсондир; «Инсон инсон учун дўст, ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун» принципларини ўз ақидаси қилиб олган олижаноб зотдир. Шунинг учун ҳам шоир эзгуликлар соҳиби бўлган инсон билан фахрланиш, ёвузликлар қилаётган инсондан нафратланиш туйғуларини бир-бирига қарама-қарши қўйиб умумлаштиради ва шеър оҳирида ҳаммани идеалдаги инсон сифатида кўриш энг эзгу истаги эканлигини баён этади:

Бўлмасин субҳинг қаро,

бор бўл мудом борлик аро,

Ўзни этгин доимо

Инсон ўзинг, инсон ўзинг!

«Инсон» — Эркин Воҳидовнинг энг яхши лирик асарларидан бири. «Қўллар» қасида-си ҳақида ҳам худди ана шундай фикрларни айтиш мумкин. Норбой Худойбергановнинг бу икки асар ҳақидаги фикри шеърятнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур идрок этмаслик оқибатидир.

Норбой Худойбергановнинг, «Ўзбегим» 1968 йилда ёзилган, шундан буён қарийб ўн йилга яқин вақт ўтибди, шоиримиз ижодида эса шундан буён жиддий ўзгариш бўлмапти дейишига қандай асос бор? Биринчидан, «Инсон» ва «Қўллар» худди «Ўзбегим» типигаги қасидалардир, улар бир хил поэтик тафаккур асосига қурилган. Ҳодисани, тушунчани тарихийлик аспектида фалсафий-эстетик идрок этиш ва классик шеърят поэтикаси воситаларидан фойдаланиш асосида, аруз вазида ёзилган. Бу асарларни бирини яхши, бирини ёмон дейишга ҳеч қандай асос йўқ.

Иккинчидан, Норбой Худойберганов айтган ўн йил давомида Эркин Воҳидов ғазаллардан, мухаммаслардан ташқари «Қозоқ оқинларига», «Кардиограмма», «Лиррик қахрамон», «Ҳозирги ёшлар», «Ўзбекистон», «Илтижо», «Вафо» каби жуда ажойиб янгича шеърлар, қасидалар, поэмалар, «Олтин девор» комедиясини ёзди. Буларни ҳисобга олмасдан, таъна тошларини отиш шoirга, шеърятга эътиборсизлик ва ҳурматсизликдир.

Ҳазал жанрининг бу кунги поэзиямиздаги ўрни ва ўзбек совет шоирлари томонидан яратилаётган ғазаллар ҳақида ҳам анча турли-туман фикрлар баён этиб келинмоқда. Норбой Худойберганов Эркин Воҳидов ғазаллари ҳақида айтган қуйидаги гаплар ҳаммамизнинг ёдимизда:

«Ёшлик девони»даги кўпгина шеърларни мароқ билан ўқийсиз-у, улардан маънавий озуқа, ғоявий куч-қудрат олмайсиз. Эркин Воҳидов равонликка, силлиқликка, мусиқийликка ҳаддан ташқари аҳамият бериб, уларнинг бутун вужудимизни, маънавий-руҳий ҳолатимизни ўзгартиришга хизмат қиладиган салмоқли ғояни ифодалашга бефарқ қараётгандай туюлади (озуқа молларнинг емишини англадади, танқидчи маънавий озиқ демоқчи — Н. Ш.).

Ваҳоланки, «Ёшлик девони»даги ғазаллар ёш замондошларимизнинг ҳис-туйғулари, ўй-фикрларини ғазал формасида ёрқин, ҳушчақчақ оҳанглarda ифодалайди. Тўп-ламдаги «Лола сайли», «Сарв», «Барг», «Сенга бахтдан тахт тиларман», «Ёшлигим», «Шоҳигул», «Сайр», «Дўст билан обод уйинг», «Шири» каби ғазаллар ана шундан далолат беради.

Ўзбек совет шоирлари, жумладан Эркин Воҳидов ҳам ғазалнинг шаклини, яъни вазини, қофиялаш системасини қабул қилиб олган бўлсалар ҳам, унинг романтизм принциплари билан боғлиқ бошқа бир қанча қонуниятларини қабул қилиб олганлари йўқ. Романтизмнинг принципларига кўра, ғазалда ошиқнинг зору ночорлиги, оху фарёди хаёлий лавҳалар орқали қанча бўрттириб, қанча кучли муболаға билан ифодаланса, шунча юксак маҳорат намунаси ҳисобланар эди. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байти ошиқ ҳолатининг энг зўр, қойилмақом ифодаси ҳисобланган:

Йнглар эрдим кўйида мен зор ҳар
беморға,
Энди йнглрлар бари беморлар мен
зорға.

Тонг шамоли мисли ҳар он сизга
ором бахш этиб,
Куйларим ҳам то саҳар уйғоқ бўларди
келсангиз.

Мазмуни: бир вақтлар мен гўзал бир маҳ-
бубага ошиқ бўлганларнинг маҳалла-кўйда
беморлик ҳолатида ётишларини кўриб,
уларнинг ҳар бирининг аҳволига ачинардим
ва йнғлардим. У гўзал маҳбубани кўриб
қолганимдан сўнг мен ҳам унга ошиқ бў-
либ, шундай зору ночорликка тушдимки,
энди аввалги барча ошиқлар йнғилиб ме-
нинг аҳволимга йнғлай бошладилар.

Бу тасвир, бу ифодага реализм прин-
циплари нуқтаи назаридан ёндашилса, ан-
ча ғайри-табиий ва кулгилироқ бўлиб
туйилиши мумкин. Лекин романтизм прин-
ципларига кўра, ошиқ аҳволининг зору
ночорлигини бундай бўрттириб ифодалаш
энг юксак санъат! Ана шундай ҳолатларни
назарда тутгани учун ҳам романтизм ҳақи-
да В. Г. Белинский айтган эди: «Романти-
змнинг моҳияти ташқи форманинг эркин
шартли тасодифларида эмас, балки у
ифодалайдиган ғоялардадир» (Соб. соч.
в 3-х томах, том 3, стр. 216).

Классик поэзиямиздаги ғазалларда маъ-
шуқани идеал гўзаллик тимсоли сифатида
тасвирлашда шартли романтик ташбеҳ-
лардан деярли ҳамма шоирлар фойдала-
нар эдилар. Қомат — сарвага, шамшодга,
юз — ойга, қуёшга, гулга, кўз — юлдузга,
жодуга, қора тунга, қош — ёйга, нунга,
киприк — ёй ўқига, тигга, лаб — оби
кавсарга, ғунчага қиёс қилиниб, турли
образлар яратиларди. Ошиқ образи эса
ғаму ҳасрат, нола-фарёд чекувчи, кўзи
(қон) ёшли, ғамдан қадди букилган, юзи
сарғайган, оху афғони тутун бўлиб осмонга
ўрлайдиган, фалак кажрафтарлигидан но-
рози тип сифатида гавдаланади. Бу икки
образга кўпинча булбул, гул, рақиб образ-
лари йўлдош бўлган.

Совет даврида яратилган ғазалларда
ишқ-муҳаббат темаси реалистик принцип-
лар асосида бошқача ишланмоқда. У кон-
крет замон ва макон ичида ҳаракат қи-
лувчи реалистик тип.

Бундан ташқари, Ватан, дўстлик, меҳнат-
севарлик, камтарлик каби жуда кўп тема-
лар ғазалда янги давр воқеа-ходисалари
билан боғлиқ ҳолда ёритилмоқда. Бу ҳол
Собир Абдулла, Фафур Фулом, Ҳамид
Олимжон, Ҳабибий, Ҳамид Фулом, Туроб
Тўла, Саида Зуннунова, Эркин Воҳидов,
Ҳайдар Яҳё, Жамол Камол каби шоирлари-
мизнинг яхши ғазалларида кўзга ташлана-
ди. Масалан, Ҳамид Фуломнинг «Келсангиз»,
«Гўзаллик», «Атласим» каби ғазаллари
ҳаётий муносабатлар ва кечинмалардан,
тиниқлашган туйғулар ва фикрлардан ҳо-
сил бўлганлиги яққол сезилиб туради. Бу
шеърлардаги лирик қаҳрамон бизга ке-
чинмадош сифатида гавдаланади:

Интизорингиз тўйиб кўрмоқ бўларди
келсангиз,
Кўнглимиз ҳам юксаларди, тоғ
бўларди келсангиз.

Чехралар гул-гул ёниб, созу наволар
тўлғаниб,
Баҳри диллар қулф урарди — чоғ
бўларди келсангиз.

Албатта ишқ-муҳаббат туйғуларининг
бундай реалистик оддий ва ширин тасвири
ҳозирги замон ғазалларини ўтмиш замон-
лар ғазалларидан яққол фарқлантириб ту-
ради.

Жамол Камолнинг ғазалларида бошқа
шоирларимиз ғазалларидан фарқ қилиб
турувчи бир ўйчанлик, фикр шаддодлиги
мавжуд. Жамол Камол ҳам гарчанд,
классик шоирларимиздек мангу, абадий
мавзуларда ёзса ҳам, бари бир, кечинма-
ларни қатъийлашган аъёнлар асосида
эмас, балки реал зиддиятлари, замонавий,
диалектикаси билан ифодалайди. Жамол
Камол умрининг ёшлик фасли ўтиб, ўрта
ёшарлик фаслига киргани ҳақида «Қолди
умрим кўкلامي» номли ғазал ёзди. Лекин
бу шеър ёшликнинг ўтиб кетганлиги ҳақи-
даги афсус-надоматдан иборат ҳасрат-
нома бўлиб чиқмаган. Шоир ёшликнинг
шодиёна дамларини ҳам, ҳасратли онлари-
ни ҳам бирдай эслайди ва хотиранинг
ажиб бой ганжинаси сифатида ардоқлайди:

Қолди умрим кўкلامي кечмиш йўлим
сўқмоғида,
Қатра нуру қатра кўз ёшим ёнар
япроғида.
Қатра-қатра шабнамида шодлигимдир
ёширин,
Ёшириндир ҳасратим ҳам қатра-
қатра доғида.

Эркин Воҳидов ғазалларида бўлгани ка-
би Жамол Камол ғазалларида ҳам воқе-
ликни, туйғуларни чуқур мушоҳадакорлик
билан идрок этиш етакчи тенденция бўл-
ганлигидан бошқа кўплаб оддий баёнчилик
руҳидаги тавсифий ғазаллардан фарқ қи-
либ туради ва поэзиямизда ғазалнинг
яшаш ҳуқуқи борлигини яна бир марта
тасдиқлайди.

Албатта, биз шуни ҳисобга олишимиз
керакки, шеърнинг бошқа шакллари ва
жанрлари бажарадиган ҳар хил вазифа-
ларни ғазалдан талаб қилавериш тўғри
эмас. Ҳазал «Турксиб йўлларида», «Ялов-
бардорликка», «Мен яхудийман», «Яше-
син тинчлик» (Ғ. Фулом), «Бахтлар водий-
си», «Қадр», «Нима бизга Америка»
(Ҳ. Олимжон) каби шеърлардаги мурак-
каб туйғулар ва интонацияларни ўшандай
турли-туман тўлқинларда беришга мос эмас,
албатта. Чунки бир хил қофия ва радиф-
ларни, жумла қурилишини ҳар бир байтда
такрорлайвериш зарурати бу шаклнинг
имкониятларини маълум даражада чеклаб
қўяди. Лекин шунга қарамасдан ғазалдан
фойдаланишнинг ўрни бор. Хусусан, қў-
шиқчиликда ғазалдан кенг фойдаланилаёт-
ганлиги куйларимизнинг унга мослиги ва
қулай тушиши билан изоҳланади. Бироқ
бу қулайлик ғазални эскича йўллар ва
оҳангларда такрорлайвериш майлларини
оқлашга асос бермайди. Ваҳоланки, ана
шундай «эскича» ғазаллар ҳам кўплаб яра-
тилмоқда. Мен ана шулардан биттасини
намуна учун келтираман.

Берур жило юзингга сунбулу райҳон
зулфинг,

Сочар ҳар ёна анбар машҳури жаҳон
зулфинг.
Бу зулф тори айлади қанча
ошиқларни банд,
Ҳар жон қушига бўлиш макон-
ошиён зулфинг.
Юзингни тўлин ойга ўхшатиб севги
эли,
Қоронғи кечами деб қилдилар гумон,
зулфинг.
Езилса гоҳи сочинг кенг жаҳон
муаттардир,
Валек ойнинг юзини айлағай ниҳон
зулфинг.
Урилиб тушса белдан оёққа юз
буралиб,
Юракка чирмашару бермағай омон
зулфинг.
Қора сочингни дедим ёки у шаби
ҳижрон,
Силаш муяссар бўлғай, оқним,
қачон зулфинг.
Зулфингга хумор ўлган Маъруфинг
чекар афгон,
Муҳаббат аҳли учун бўлди бир
достон зулфинг.

(Маъруф Назар. «Висол орзуси»,
1975, 27-бет).

Бу ғазалда мавзунӣ, туйғунӣ ёритишга бўлган муносабат эскича. Сочга таъриф беришда ҳам, у билан боғлиқ кечинмаларни ифодалашда ҳам эскича йўлдан борилган, тайёр қолиплардан фойдаланилган. Ғўзалнинг ўзи реал қиёфаси, ички дунёси билан гавдаланмайдӣ. У ғўзалнинг сочлари «машҳури жаҳон», қанчадан-қанча ошиқларни банд айлаган, «севги эли», «муҳаббат аҳли»нинг фикри-зикри шу билан банд, «шаби ҳижрон»да афгон чекади.

Ишқ-муҳаббат темасида ёзилаётган кўп ғазалларда ана шундай тақлидийлик, аъъанавийлик кучли. Реализм принциплари ошиқни ҳам, маъшукани ҳам ўз реал қиёфаси, ички ва ташқи дунёси билан гавдалантиришни, конкрет замон ва макон ичидан кўрсатишни, шунга мос реалистик деталлар топишни тақозо этади.

Хуллас, поэзиямизда янги ғазаллар билан бирга эски ғазалларнинг негатив нусхалари ҳам яшамоқда. Модомики ғазалга эҳтиёж бор экан, унинг янгилашиш жараёнига танқидчилик актив таъсир этмоғи лозим, ғазалчиликдаги янгиликларни ва «эскилик»ларни ўз вақтида таҳлил қилиб, фикрлашиб, баҳслашиб туриш фойдали ишдир. Бу фикр рубоӣй, мухаммас, туюқ ва бошқа аъъанавий шеърий шакллар ва жанрларга ҳам тааллуқлидир:

Шеърятимиздаги баҳсли масалалардан яна бири рамзӣй образларга, рамзӣй шеърларга муносабат масаласида кўринади, назаримда.

60—70-йиллар ўзбек совет поэзиясида рамзӣйлик яна 20-йиллардагидек кучайди, мажозӣй образлар воситасида фикр юртиш ва шеърлар ёзиш авж олди. Бундай шеърлар мисолида социалистик реализм лирикасида шартлиликнинг, рамзӣй образларнинг хусусияти, ўрин ва ролини тадқиқ қилиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Маълумки, рамзӣй образлардан фойдаланиш бир-бирига зид концепцияга эга бўлган турлича оқимларда турлича

бўлган. Тасаввуф лирикасида символизм адабиётда рамзӣй образларни «нариги дунё», илоҳиёт белгиларига айлантириш, реакциян ғоялар ифодаси қилиб олиш тенденция эди. 20-йиллардаги буржуа-миллатчилик оқимидаги ўзбек адабиётда ҳам рамзлардан фойдаланишда ўзига хос зарарли тенденция кўзга ташланар эди.

Буржуа мафкурасидаги шоирларнинг асоссиз нола-фарёдига қарши Ғафур Ғулум каби шоирларнинг аччиқ истеҳзоли мисраларни йўллагани маълум. Ҳамид Олимжон буржуа мафкурасидаги шоирларнинг қуриган шох, сариқ япроқ, қоронғи тун каби образларни 20-йиллар рамзига айлантириб ёзган шеърларига қарши «япроқлар сариқ эмас, япроқлар тетик» деб ҳайқирган эди. Эстетик қарашларнинг ана шундай қаттиқ кураши жараёнида рамзӣй образлардан фойдаланишнинг реалистик принциплари қарор топди. Ана шу принциплар асосида давримизнинг катта илғор ғояларини рамзӣй образлар воситасида ғоят ихчам, ғоят сермазмун қилиб ифодаловчи мисралар, шеърлар ёзилди ва ёзилмоқда.

Ғафур Ғулумнинг қуйидаги мисраларига эътибор қилинг:

Ўз юрти, ўз уйида осойишта,

баркамол,
Ҳалол меҳнати билан яшаб келган
Ғарбу Шарқ
Америка сайёди учирган бургутини
Тинчлик кабутарининг парвозидан
қилур фарқ.

Бу мисраларда сайёда ва бургут образларининг янги уруш оловини ёқишга интилувчи империалистлар, қирғин бомбаларини ёғдирувчи самолётлар ва ракеталар рамзига айлантирилишида ажойиб ғафурона маҳорат намунасини кўраимиз

Зулфиянинг «Дарахт», Асқад Мухторнинг «Ниҳол», «Арча ва олча», Эркин Воҳидовнинг «Кўча ўртасида синиқ шиша», «Садоқат», Омон Матчоннинг «Ҳаққуш қичқирғи» асарлари кейинги давр ўзбек поэзиясида рамзӣй образлардан фойдаланиш маҳорати ўсиб, ривожланиб борганлигидан далолат беради. Асқад Мухторнинг «Поп» этиб нақш олма тушди йўлакка» шеърда ғўзаллик туйғусидан маҳрум бўлганлар, ғўзаллиқни қадрлай олмайдиганлар рамзӣй образлар воситасида катта маҳорат билан фош қилинган.

Нақш олманинг тирсиллама этини ифлос тумшуги билан юлқилай бошлаган қарғани тасаввурингизга келтиринг. Табиат ва ҳаёт ҳодисаларини синчковлик ва мушоадакорлик билан кузатиш асосида топилган бу образлар китобхон хаёлида кучли ассоциация уйғотади. Ижод оламига тушунмай аралашувчи бефаҳмлар, яхши асарларни аёвсиз қораловчилар, нарсалар ва ҳодисаларни моҳиятига тушунмай нотўғри баҳоловчилар, тирноқ остидан кир изловчилар, ҳар қандай ғўзаллиқни топтаб ўтишдан тап тортмайдиганлар, хуллас, бефаросатлар, калтабинлар, қора ниятлилар киши хаёлида жонланади. Бу шеърни ўқиб ғўзаллик ҳимоячиси сифатидаги масъулиятингизни янада чуқурроқ ҳис этасиз, қонингизда «қарғаларга» қарши кураш ҳисси жўш уради. Ҳа, бундай шеър-

лар мисолида рамзий образлар жуда катта потенциал қувватни сақловчи восита эканлигини жуда яққол кўриш мумкин.

Лекин сўнгги ўн йилда яратилган айрим рамзий шеърларда символлардан фойдаланишда жиддий камчилик ва нуқсонлар содир бўлмоқда.

Адабиётимиз ғазал, рубоий, мухаммас каби анъанавий шакл ва жанрларни янгилашда ҳам, ижтимоий — публицистик эркин шеър, интим мураббаъ шеър ёки рамзий мураббаъ шеър каби жанрларнинг жуда мукамал замонавий намуналарини яратишда ҳам бой тажриба орттирган ва орттирмоқда. Биз адабий жараённи таҳлил қилишда адабиёт ва ҳаётнинг сабоқларидан, тажрибаларидан келиб чиқамиз. Бу сабоқлар, тажрибалар эса адабиётшунослигимизда тадқиқ қилинган, ёритилган ва ёритилмоқда.

Ўзбек совет поэзиясидаги катта тараққиётда социалистик реализм методи билан боғлиқ бўлган ўзгариш, янгилиниш, ривожланишлар Иззат Султоновнинг социалистик реализм, Лазиз Қайумовнинг Ҳамза, Ҳомил Ёқубовнинг Ойбек, Сарвар Азимов ва Наим Каримовнинг Ҳамид Олимжон, Салоҳиддин Мамажоновнинг Ғафур Ғулом, Иброҳим Ғафуровнинг Шайхзода ҳақидаги асарларида, Маҳмудали Юнусовнинг традиция ва новаторлик, Озод Шарафидиновнинг Миртемир, Зулфия, Шайхзода ҳақидаги асарларида ва бир қатор мақолаларида, коллектив авторларнинг «Ўзбек совет адабиёти тарихи»да ҳамда истеъдодли ёш мунаққидларнинг китоблари ва мақолаларида, умуман танқидчиларимизнинг ҳозирги адабий жараён ҳақидаги асарларида ёритилган ва ёритилмоқда. Шунинг учун ҳам Умарали Норматовнинг «Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараён» номли мазмундор мақоласидаги куйидаги фикрлар менимча, асосли эмас:

«Ўзбек совет шеъриятининг реализм, социалистик реализм йўлидаги 60 йиллик

ривожи, бу йўлдаги изланишлари, қийинчиликлари, йўқотишлари, кашфиётлари, ютуқлари ҳозирча тадқиқ этилгани йўқ» («Шарқ юлдузи», 1980 йил, 5-сон, 237-бет).

Умарали Норматов бу қатъий ҳукмдан сўнг жуда кўп саволларни ўртага қўяди:

«Бадий адабиётнинг юксак чўққиси реализм ҳақида гап кетганда шеъриятнинг эътибордан четда қолишига сабаб нима экан? Шеъриятнинг сирли сеҳрли, романтизмга мойилроқ эканими, унинг кундалик ҳаётдан бир оз баландроқ туриши, парвозга, хаёлга ўчлигимиз? Ёки бу соҳага реализм принципларининг сустроқ кириб келишими, шеъриятда реализмнинг тўла намоён бўлишига имконият торлигимиз? Етук, мукамал реалистик шеърларнинг камлигимиз? Ёки шеъриятнинг реализм «қолиплари»га сиғмаслигимиз? Бу тахминларнинг ҳар бирида қисман асос бор» (Ўша жойда). Менимча, тахминларда асос йўқ. Биринчидан, реализм ҳақида гап кетганда шеърият четлаб ўтилгани йўқ. Социалистик реализм принципларининг шаклланиши, ривожланиши проза, драматургия мисолида кўрсатиш қайси даражада бўлса, шеърият мисолида тадқиқ қилиш ҳам шундай, балки ундан бир оз юқорироқ даражада.

Юқорида қисман эслатилган адабий-танқидий асарлар бунинг далили. Иккинчидан, реализм шеъриятга бошқа турларга нисбатан «сустроқ кириб келгани» йўқ, ўзбек совет адабиётида классик шеъриятдан фарқ қиладиган ажойиб, янги реалистик шеърият шаклланди ва камол топди. Етук мукамал реалистик шеърлар етук мукамал реалистик проза ёки драма асарларидан кам эмас. Энди гап шеъриятнинг ана шу тараққиётини социалистик реализм принциплари нуқтаи назардан янада чуқурроқ, янада батафсилроқ тадқиқ этишни давом эттиришда ва бу соҳада янги босқичга кўтарилишдадир.

Шеъриятнинг сирли олами бизни ҳали жуда кўп баҳс-мунозараларга тортади.

ТИЛГА ЭЪТИБОР — ЭЛГА ЭЪТИБОР

Адабий тил нормаларини ўрганиш замон талаби ҳисобланади. Бу ҳақда гап кетганда, энг аввало нутқ маданияти хусусида тўхталмоқ керак.

Маълумки, жамият аъзолари орасида бирдан-бир алоқа қуроли бўлган тил ижтимоий ҳодиса сифатида ранг-баранг вазифаларни бажаради. Шунга кўра бу мўътабар алоқа қуролига — тилга ғамхўрлик, жиддий эътибор билан қараш лозим. Шу боисдан ҳам марксизм-ленинизм классиклари тилнинг тозаллиги, софлиги, аниқлиги ва равшанлиги, соддаллиги ва тушунарлиги, тўғрилиги ва лўндалигини сақлаш-

нинг муҳим аҳамиятини алоҳида таъкидлаганлар.

Бу борада В. И. Лениннинг «... ҳаётнинг маълум бўлган фактларига суяниб... тушунадиган тил билан» (Асарлар, 4-том, 322-бет) сўзлаш, «халқнинг тушуниши жуда қулай бўлган осон тил билан мумкин қадар аниқ ва равшан қилиб» (Асарлар, 12-том, 110-бет) ёзиш лозимлигини таклиф қилиши диққатни тортади. У тилни бузиш ҳолларидан қаттиқ ранжиб, айниқса «чет эл сўзларининг ўринсиз ишлатилишига қарши курашиб» (Асарлар, 30-том, 321-бет) келди. Тилнинг тозаллиги

ва ўткирлигининг моҳияти ҳақида буюк пролетар ёзувчиси Максим Горький шундай ёзган эди: «Тилнинг тозаллиги, маъно аниқлиги, ўткирлиги учун кураш — маданият қуроли учун курашдир. Бу қурол қанчалик ўткир бўлса, қанчалик кўпроқ аниқ йўналтирилган бўлса, у шунчалик ғалаба қозонувчан бўлади» (Максим Горький. О литературе, М., 1963, 663-бет).

Бу фикрларнинг тагида нутқ маданиятида муаммо бўлиб келаётган масалаларни ечишга йўл очувчи сўнмас нур бор. Шунга кўра тилда сўз ишлатиш қонун-қоидаларини ўзида тўплаган адабий тил нормаси зиммасида катта аҳамиятга эга бўлган ижтимоий ҳодисалар ётади. Адабий тил ўз нормаларининг барқарор ва мустақкам бўлишини қатъий туриб талаб қилади; уни бузувчиларга қарши кураш олиб боради. Матбуот, наشريёт, мактаб ва бошқа маданият ўчоқларининг ходимлари нутқ маданиятининг истиқболи учун тинмай курашадилар. Бу ҳаёт тақозоси, адабий тил тўғри талаффуз нормаларининг тақозосидир.

Худди шу ўринда адабий тил нормаси тушунчаси билан тўғри талаффуз нормаси тушунчаси ва булар ўртасидаги принципиал фарқ нимадан иборат эканлиги билан танишиб чиқайлик.

Тилининг умумий қонун-қоидалари асосида адабий тилнинг нормалари белгиланади. Адабий тил нормаси тушунчаси ниҳоят мураккаб тушунча. Адабий тил нормаси доирасига тилда янги пайдо бўлган сўзларнинг стабиллашуvidан тортиб, орфография ва орфоэпик нормалар ҳам қиради.

Янги сўзнинг адабий тил нормаси сифатида ном олиши учун у тилда маълум муддат «меҳнат» қилиши, етарли, «стаж»га эга бўлиши шарт. Бу давр ичида у ўзининг ҳаётийлигини, активлигини кўрсатолса ўз синонимик қаторлари билан мустақкам ўрин топади, лексик норма сифатида қабул қилинади. Акс ҳолда истеъмолдан чиқиб архаиклашади ва лексик норма бўла олмайди. Масалан, муҳаббат, жамият каби арабча, баҳор, навқирон каби тожикча, самовар, завод каби русча, футбол, рельс каби инглизча сўзлар узоқ йиллардан буён яшаб, ўзбек адабий тилининг нормасига айланган бўлса, 30-йилларгача қўлланиб, тилда ўз мавқеини сақлай олмаган жумҳурият (республика), эмгакчи (меҳнатқаш), кашшоф (пионер), фирқа (партия), шўро (совет) каби сўзлар табиий равишда архаиклашди, адабий норма бўла олмади.

Бироқ шу нарсани унутмаслик керакки, айрим ҳолларда газеталарда адабий тилнинг лексик нормасини ўтай олмасдан архаиклашиб қолган баъзи сўзлар қайта тикланмоқда. Бу ҳолат кўпчиликини ташкил этувчи ёшларимиз орасида шу сўзлар маъноларини тез англаб олишга тўсқинлик қилмоқда. Масалан, 1980 йилнинг 13 мартдаги «Коммуна» газетасида икки жойда «доклад қилди» дейиш ўрнига «маъруза қилди» деб ишлатилган.

Ҳар бир янги сўзнинг тилда норма сифатида мустақкамланиши, барқарор ўрин топишидан олдин унинг вариантлари мавжуд бўлади. Бир вақтнинг ўзида ҳам эски, ҳам янги сифатларнинг мавжуд бўлиши ифода қилишнинг параллель усулда қўл-

ланишининг қонунийлигидадир. Масалан, дўнғак-тўнғак, юмалоқ-думалоқ, набира-невара, баробар-баравар типидagi сўзлар фонетик вариантлар сифатида қўлланса, кесағон-кескир, арзирли-арзигулик каби мисоллар морфологик вариантлар сифатида қўлланмоқда. Чунки бу сўзлар умуман маъно нозикликлари деярли бир хил бўлган дублетлар ҳисобланади. Хусусан эса, махсус стилистик вазифани бажариш пайтида дублетлардан бири адабий тилда кўпроқ ишлатилишига кўра нормага яқин қолгани шева хусусиятларига яқин деб қаралади. Масалан, нарвон, замбил, типратикон сўзлари адабий тил нормасига яқин турса, шоти, замбар ва типратикан сўзлари кўпроқ шеваларга хосдир.

Шу нарсани таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда адабий тилимизда — матбуотда дублетлар тўла тенг ҳуқуқли сўзлар сифатида ишлатилмоқда. Натижада бу вариантлар адабий тил нормасида ўртоклашиб бормоқда: газлама-газмол, килограмм-кило каби. Айниқса космос-фазо, идеология-мафкура, фактор-омил, пропаганда-тарғибот, агитация-ташвиқот каби дублетлар лексик нормага айланиб бормоқда.

Тўғри талаффуз нормаси эса нисбатан торроқ тушунча бўлиб, адабий тил нормаси доирасига қиради. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг орфоэпик нормаси доирасига товушлар, қўшимчалар, сўзларни тўғри талаффуз этиш қоидалари, урғу, пауза, интонациянинг ўрни ҳамда вазифалари қиради.

Тил маданияти фикр маданиятидир. Карл Маркс таъбири билан айтганда, «тил фикрнинг бевосита воқе бўлишидир». Ана шу фикрни сўзлар воситаси билан тўғри, аниқ, ёқимли воқе қилиш учун энг аввал, айтилмоқчи бўлган фикрни ифодаловчи сўзларни адабий тил нормаси — орфоэпик норма талаб қилган қоидаларга мутлақо амал қилган ҳолда, гапда сўзларни тўғри жойлаштириш, яъни сўзлар тартибига риоя қилиш, фақат тўғри талаффуз, урғу ва интонациянинг ўрнини тўғри белгилаб олиш зарур. Бу ўз навбатида нутқнинг таъсир кучини оширибгина қолмай, аини чоқда мақсадни тўла рўёбга чиқаради. Акс ҳолда пала-партиш сўзлаш, гапда сўзлар тартибини бузиш, товуш, қўшимча ва сўзларни нотўғри талаффуз этиш фикрни чалкаштиради.

Эътиборингизни бир муҳим масалага қаратайлик. Тил билан тафаккур, яъни сўз билан тушунча ўртасидаги узвий боғланиш фикр алмашув қуроли бўлган тилни яратди. Шундай экан, олдин ўйла, кейин сўйла, деган нақл халқимизда энг зуваласи пишиқ, ҳамма учун тушунарли бўлган ҳикматдир. Бу нақлни ўйлаб туриб таҳлил этадиган бўлсак, гапни, фикрни тингловчига тўла ва аниқ етказиб бериш учун гап таркибидаги сўзларни мақсад бўйича ўрни-ўрни билан жойлаштириш талаб қилинади.

Айрим ҳолларда кундалик матбуотда, гапда сўзлар тартибига яхши эътибор берилмаётган, ёки ўша гап таркибидаги қандайдир ёрдамчи ёхуд қўшимча етмай қолиши оқибатида чалкашроқ фикрлар пайдо бўлиб қолмоқда.

Гапда сўзлар тартибининг бузилиши ўзидан мантиқни чалкаштиради. Шунинг

учун эълон қилинаётган материаллар таҳлилини стилистик жиҳатдан қайта-қайта кўздан кечириш, уни мантиқ тарозуси билан ўлчаб чиқиш зарур. Баъзи газеталарда эълон қилинаётган оддийгина материалларни стилистик жиҳатдан таҳлил қилсангиз, улар нутқ маданиятининг элементар талабларига ҳам жавоб бермаётир. Шу ўринда «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1980 йил 19 декабрь сонининг 4-саҳифасида эълон қилинган «Китоб жавонингизга» рубрикасидаги бир оддий хабарни айнан келтирамиз: «Оқибатли кишилар. Таниқли адиб ва шоир Шухрат ёш китобхонларни ҳам бир неча шеърйи ва насрий асарлари билан қувонтирган буюк ғалабанинг шонли нашр этилган ушбу повесть ҳам болаларга аталган бўлиб, муаллиф уни фашистлар Германияси устидан қозонилган буюк ғалабанинг шонли ўттиз йиллигига бағишланган». Ушбу гап курилиши синтаксиснинг қайси қондасига тўғри келади?

Энди айрим дикторларнинг нутқиغا эътибор берайлик. Телевизорда дикторни кўришдан ташқари унинг нутқини диққат билан эшитасан. Нутқи аниқ, раво, таъсирчан ва жозибали бўлса унга қойил қоласан, тасаннолар айтасан. Эл ардоқлар дикторларимиз борлигидан фахрланамиз. Бундай нутқи раво, жарангдор овозли дикторлар сирасига Қодир Маҳсумов, Туйғуной Юнусхўжаева, Нейматжон Эгамбердиев, Ҳури Сафарова, Раҳматилла Мирзаев кабиларни киритиш мумкин. Бу дикторлар ўз зиммаларидаги вазифаларини, масъулиятни шараф билан бажариш учун тинмай изланадилар, такрор ва такрор меҳнат қиладилар. Ҳўқилиши лозим бўлган текстни — кичигидан тортиб то мураккабигача эринмай қайта ва қайта ўқиб чиқадиладар. Бу билан улар текстнинг моҳиятини, ўқилиш ва баён этилиш усулларини тўла уқиб оладилар. Бошқача қилиб айтганда, халқ учун эфир орқали эълон қилиниши лозим бўлган текстлар устида бош қотириб ишлаб «репетиция» қиладилар. Оқибатда, улар ҳар бир товуш: ҳар бир қўшимча, ҳар бир сўз ва жумлани аниқ, раво қилиб, меъёрига етказиб ўқийдилар.

Лекин, афсуски, радио ва телевидениеда намойиш қилинаётган материалларни ўқишга айрим дикторларимиз масъулиятсизлик билан қарамоқдалар: улар сўз ва жумлаларни нотўғри талаффуз этишдан ташқари, пала-партиш, шошма-шошарлик билан ўқийдилар.

Нутқ жараёнига нутқ маданияти нуқтан назаридан ёндашиб таҳлил этганимизда бундай дикторлар ўз фаолиятида асосан уч муҳим томонга эътиборсизлик билан қарайдилар. Булар:

а) айрим товуш, қўшимча ва сўзларни ўз ўрнида тўғри талаффуз эта олмаслик; б) урғу, пауза ва интонацияни яхши тушунмаслик; в) текстга қарамасдан худди ўзиникидай сўзлаш.

Бу уч муҳим камчилик айрим дикторлар томонидан телевидение орқали ўқилган «Ахборот» информაციон программаси материаллари ва бошқа хил кўрсатувлар программаларидаги хабар ва тавсифларни текшириш негизда аниқланган.

Айрим товуш, қўшимча ва сўзларни но-

тўғри, шошма-шошарлик билан пала-партиш талаффуз этиш ҳоллари диктор Фарҳод Бобожонов нутқида ҳам учраб туради. Унинг «Ахборот» программасидан ёзиб олинган нутқининг айрим намуналари таҳлилга диққат қилайлик: 1. Ассаламалайкум ўртоқлар! (ассаламалайкум, ўртоқлар демоқчи); 2. Ҳозир «Время» информაციон программасини тамоша қилас. «Времядан сўнг соат 22дан 5 мингтанда «Чорвачилик — зарбдор фронт» (Ҳозир «Время» информაციон программасини тамоша қиласиз. «Времядан сўнг соат 22дан 5 минут ўтганда «Чорвачилик — зарбдор фронт» демоқчи); 3. ...қўзлатиш кампанияси, масъулиятли дравр («...қўзлатиш кампанияси — масъулиятли дравр» демоқчи) ва бошқалар. У ўз нутқида оригиналга хилоф равишда, фонетик қонуниятларни бузган ҳолда сўз таркибига ортиқча товуш ҳам қўшиб юборади. Сўнгги гап таркибидаги «масъулиятли дравр» бирикмасини талаффуз этишда «масъулиятли дравр» деб бир р товушини қўшиб айтади.

Бизнингча, бундай қусурлар дикторнинг ўз устида кўнт билан ишламаслиги, текстни эфирга чиқишдан олдин такрор ва такрор ўқиб, ўқиб олмаслиги оқибатида содир бўлмоқда. Қолаверса, у қўлидаги текстнинг моҳияти, характериға тўла тушуниб етмаган ҳолда ўқий бошлайди.

Уринсиз товуш алмаштиришлар, сўзга ортиқча товуш қўшиб талаффуз этиш ҳоллари анча танилиб қолган Насиба Қамбарова нутқи учун ҳам характерлидир.

Масалан, унинг «Янгиликлар» программасини олиб бориш пайтидаги нутқидан намуна келтирамиз: 1. ...бу юриш ўрганиш жиҳатдан муҳим (муҳим) бўлиб қолмай, амалий жиҳаттанам аҳамиятлидирр (жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир); 2. Энди ўртоқларр (ўртоқлар) об-ҳово (об-ҳаво) маълумоти билан танишинг (танишинг); 3. Сис, Ўзбекистон телевизениеиси билан радиоси қошидаги дуторчи қизларр (қизлар) ансамбли ижросида кансерт (концерт) тинглайс (тинглайсиз) каби. Бундай қусурлар дикторлардан Севара Турсунова ва Раъно Толибовалар ўқиган текстлар шарҳи жараёнида ҳам учрайди.

Яна шу нарсани ҳам эслатиш муҳимки, рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг деярли кўпчилиги рус тилида қандай талаффуз этилса, биз ҳам шу хусусиятни тўла сақлаган ҳолда талаффуз этишимиз зарур. Аммо асл ўзбекча ёки арабча-форсча сўзларни ҳам русчага мослаштириб талаффуз этиш ўзбек тили орфоэпияси қондаларига мутлақо зиддир. Дикторлардан Севара Турсунова ўз нутқи жараёнида русча бўлмаган кўпгина сўзларни русча талаффузга томон буради. Оқибатда ўша сўзнинг стилистик рангдорлиги, тўғри талаффуз этилиши бузилади. Мана, унинг нутқидан намуналар:

1. Турдиали Сайдўллаев билан Носиржўн Зокировлар ижро этади; 2. Бахтийўр тўрмўшимиз... каби. Биринчи мисолда иккинчи сўз таркибидаги у ва охирги а фонемаси, иккинчи мисолда иккинчи сўздаги ҳар иккала у фонемаси ҳам чўзиқ, «Носиржон», «ижро», «Бахтийўр» сўзларидаги о фонемалари рус тилидаги о (ў) каби лаблштириб талаффуз этилиши нотўғридир. Шу ўринда дикторлар ҳўқмига ҳавола

этилатган текстларнинг гап қурилиши, стилистик томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Аввало «Ахборот» программа-сида эълон қилинаётган хабарларнинг деярли катта қисми стилистик тахлилга муҳтож. Уларни гап тузилиши, сўзлар тартиби, сўзларни танлаб ишлатиш, такрорлардан ўринли фойдаланиш нуқтаи назаридан таҳлил қиладиган бўлсак, текстлар нутқ маданияти талабларига жавоб бера олмайди. Редакторлар томонидан савия жиҳатдан паст ишланган баъзи текстлар, устига устак дикторлар томонидан яна пала-партиш ўқилади.

Урғу ва интонация тилда маънони турли томонларга буриб, унга йўлланма бериб турувчи лингвистик ҳодисадир. Шу боисдан ҳам гап таркибида урғу оладиган ҳар бир сўз алоҳида таъкидлар, бўрттиришлар билан талаффуз этилади. Нутқнинг ранг-баранглиги ва оҳангдорлиги урғу ва паузага боғлиқ бўлади. Сўз бўғинларидан биридаги маълум унлининг бошқаларига нисбатан кучлироқ айтилиши (ку-рув-чи-лар, у-чув-чи-ман) сўз урғуси ва гап бўлакларидан бирининг алоҳида оҳанг билан айтилиши логик урғу саналади.

Орфоэпияда бу фонетик ҳодисалар катта аҳамиятга эга бўлиб, сўз ва гапларга маъно нозикликларини киритади, стилистик бўёқ беради ҳамда сўзловчининг мақсадини ойдинлаштиради. Урғунини тўғри бермаслик пауза ва интонацияни нотўғри қўллаш ифодаланаётган фикрни, мақсадни ўзгартириб юборади, уни «мен аштан гапирсам, сен даштдан гапирасан», каби қабилига айлантириб қўяди. Натижада соғлом фикрлаш йўқолади. Бу ҳол ўз-ўзидан адабий тил тўғри талаффуз нормаси қонунларини бузади.

Урғу ва интонациядан ноўрин фойдаланиш, яъни керакли жойга тушиши лозим бўлган урғунинг ноқерак жойга берилиши, интонация қилиниши шарт бўлган тактлар, бирикмалар бўёқда қолиб кетиб, кераксиз бўлмаган ўринларда қўлланиши ҳоллари айрим дикторлар нутқида жуда кўп-лаб учрамоқда. Айниқса пауза билан интонация бирга келган қўшма гап ва даврий оборотларда бу икки муҳим нарса бир-бирига табиий ҳолда, мазмунан кўмаклашмаяпти. Пауза қилинган жойдаги мантиқ ҳаракатининг давомийлиги кейинги сўзларга ўтмасдан ажралиб қолиши оқибатида, хабар берувчи гап ҳис-ҳаяжонли гапга, ёхуд сўроқ билдирувчи гаплар ундов гапга айланиб, интонацион маъно чалқашиб кетмоқда. Пауза кўпинча гапда тиниш белгилари вазифасини ҳам ўтайди. Аммо у тиниш белгиси эмас. Бироқ гап таркибида пауза алоҳида таъкидлар, тўхташлар қилиб, унга маълум маъно бўёғини яратишда аҳамиятлидир. Интонация эса вазифасига кўра синтактик категориядир. Демак, сўроқ, ундов ва буйруқ гаплар мазмунининг ифодаланишида интонация катта функцияни адо этади.

Урғу, пауза ва интонациянинг бузилиши ва ноўрин ишлатилиши дикторлардан — Ф. Бобожонов ва Н. Қамбаровалар нутқида кўп учрайди. Мисолларга мурожаат қилайлик: 1. ...Ҳар йили 100 минг/киловатт соат электр энергиясини/ ишлаб чиқариш имконини беради; 2. Республикамиз жанубидаги (сабзавоткорларимиз учун)

долзарб куллар (қунлар) бошланди; 3. ...унинг асарлари (кўп тилларга) таржима қилинган; 4. Муҳаммад Раҳмоннинг турли (даврлардаги) шеърлари киритилган; 5. Ҳозир Розахон дўторда («Севинч» куйини чалиб берадиларми?! (Шундайми?!)) 6. Замирахоннинг (орзуси) билим юртини тугатгач, /республикамизнинг хор (коллективига) ўз ҳиссасини қўшмоқчи!; 7. Ансамблингизга (келажакда) катта-катта муваффақиятлар тилаймиссиз, бугун сисс (нимани ижро этмохчиссиз!!!).

Кўриниб турибдики, бу мисолларда асоссиз ҳолда, бўлар-бўлмас жойда пауза қилинади. Шунингдек, бешинчи ва олтинчи гаплар интонациясига кўра ундов-буйруқ эмас, аксинча, -ми, -чи юкломалари воситасида англашилган, у қадар кучли бўлмаган сўроқ интонациясидан иборат гаплардир. Еттинчи гапнинг биринчи қисмида дарак интонацияси тўғри баён этилган. Аммо иккинчи қисмида эса сўроқ интонацияси кўр-кўрона бузилиб, ҳаяжонни ифодаловчи эмоционал интонацияга айлантирилган. Иккинчи мисолдаги биринчи, олтинчи мисолдаги дастлабки ва иккинчи паузалар мутлақо ноўрин берилган. Натижада нутқ жараёни кераксиз тактлардан иборат бўлиб, адабий тил тўғри талаффуз қоидаларини бузган.

Юқоридаги фактлар ва текширишлар шуни кўрсатадики, телевидениенинг баъзи дикторлари ва ходимлари нутқи алоҳида автономия сингари кундалик матбуот ва нашриёт ходимлари фаолиятдан ажралиб қолганга ўхшайди. Чунки, бу ердаги баъзи журналистлар, дикторлар ўз фаолиятларида ёзма нутқ — орфография қоидалари, нутқ маданияти масалалари билан ҳисоблашмаяптилар.

Шу ўринда муҳим бир нарсани айтиб ўтишни ўринли ҳисоблардик. Кўпинча телеэкран ва радиода чиқаётган кишилар, айниқса интеллигенция вакилларининг нутқлари олдиндан тахрирдан ўтказилмаётганлиги, уларга тўғри талаффуз қоидалари ўргатилмаётганлиги, нутқ маданиятини ёмон аҳволга солиб қўймоқда. Турли шева вакилларига хос баъзи тили ғализ, шевада гаплашадиган кишиларимиз эфирдан туриб адабий тил нормаларини эмас, аксинча шева элементларини тарғиб қилаётганига редактор ходимларнинг ҳам «ҳисса»си йўқмикан?!

Фикриимизнинг далили сифатида Абу Али ибн Сино ижодида бағишланган кўрсатувни олиб борган бир медицина фанлари доктори, профессорнинг нутқини олиб кўрайлик. Олим 10 минут давомида буюк аллома ҳақида гапирар экан, унинг мўътабар номини «Обу Оли ибни Сино» деб атади ва қуйидаги сўз ва терминларни шева бўйича талаффуз этади. «Жаҳан таъбат тарихи уни асарнинг ўзиго қўлланма деб кеганнар. У ўзининг «Тп қонунлари» асарини ёратти. Рус ва ўзбек тилларига бу асарни переват қилинди».

Кўриниб турибдики, буни саводли нутқ

1 / белгиси ўзидан олдинги сўзда ноўрин пауза қилинганлики...

|| белгиси эса мақсадга кўра нотўғри интонация билан талаффуз этилишни ифодалайди.

деб бўлмади. Бундай кишиларни эфирга чиқаришдан олдин улар билан ишлаш, баъзи сўзлар тўғри талаффузини ўргатиш нега мумкин эмас?

Адабий тил нормаларини ўрганиш ҳар бир интеллигент ва бўлажак зиёли олдида турган энг муҳим масалалардан бири экан, мақоламизни қуйидагича хулосалашни лозим топдик:

1. Адабий тил нормаси сифатида қабул қилинган ҳар бир янги сўз ўзининг янгилик бўёғи билан тилимиз лексикасини бойтар экан, унинг шўро, маъруза каби архаик шакллари тиклаш ўрнига, улар ўрнини боса оладиган ҳаммага тушунарли бўлган сўзлардан фойдаланиш маъқул.

2. Ҳар бир матбуот ходими газета материалларини, айниқса ҳукуматнинг қарор ва фармонлари стилини, гапда сўзлар тартибини, тил ва идрок қилиш жиҳатдан ниҳо-

ятда пухта, ўйлаб талқин қилиш партия ва ҳукуматимизнинг асосий талабларидан бири сифатида қарашни лозим.

3. Телеэкранларда намоёиш этилаётган текстларни таҳлил этиш ва тайёрлаш савиясини талаблар даражасига кўтариш учун редакторлик масъулиятини ошириш, бунинг учун нутқ маданияти ва стилистикага оид адабиётларни яхшилаб ўрганиб чиқиш талаб этилади.

4. Ҳар бир диктор ўзи эълон қилаётган текст материалларини энг аввало унинг моҳиятини ўқиб олиш асносида нутқнинг бўлиниши, пауза, урғу, интонация, тиниш белгилари билан боғлиқ бўлган адабиётларни эринмай ўрганишларигина уларни юқоридоғи қусурлардан халос этади.

Ҳайдарали УЗОҚОВ,

филология фанлари кандидати, доцент;

ТУТАҚИ ТОМИРЛАР

«Маданият сари ташланган ҳар бир қадам,— деб ёзган эди Ф. Энгельс «Анти Дюринг» асарида,— эркинлик сари ташланган қадам эди». Бу эркинлик инсониятни ўзини англаши, оламни, табиатни билиши ва идрок қилиши, уни бўйсундиришга бўлган интилиши билан белгиланади. Ана шундай интилишларнинг илк меваси тарзида юзага келган халқ оғзаки ижоди инсоният тафаккурининг ривожини билан бирга тарихан ўзгариб, ривожланиб келмоқда.

Маданий-адабий ёдгорликлари, илм-фан ва санъатининг қадимийлиги, ранг-баранглиги, мазмунан прогрессивлиги, оммабоп ва анъанавийлиги билан Урта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқ оғзаки ижоди жаҳон халқлари яратган маданият хазинасининг алоҳида саҳифасини ташкил қилади. Урта Осиё халқлари оғзаки поэтик ижоди мазкур халқлар тараққиётининг илк босқичларидан тортиб, шу кунгача бўлган даврлардаги табиат, ижтимоий тенгсизлик, зулм ва адоват, ички-ташқи муҳолифлар билан олиб борилган курашлар тарихи, шунингдек бу ўлка халқларининг ўзаро муносабатлари, ўй-кечинма, орзу-мақсадлари, тил ва дил тароналарининг бадий кўзгуси бўлиб ҳисобланади. Тарихий тараққиёт жараёнида бу халқларнинг қалбан яқинлиги, тилларидаги, иқтисодий ва маданий турмушидаги муштарак анъаналарнинг мавжудлиги ўз навбатида уларнинг ижодида ва адабий-маданий ҳаётига ҳам таъсир этмай қолмади. Бу бир томондан Урта Осиё халқлари фольклор асарларида ўхшаш жанрлар, сюжет, мотив ва образларнинг юзага келишига имкон туғдирган бўлса, айни пайтда муайян тарихий, географик шароитнинг таъсири туфайли бир-биридан фарқланувчи, ўзига хос миллий, специфик хусусиятларни ҳам вуҷудга келтирди. Мазкур халқлар оғзаки ижодида энг кўп тарқалган жанрлардан бўлган дoston ва эртақларга назар ташлаганимизда улардаги умумий ва ўзига хос томонлар яққол намоён бўлади. Масалан, «барча туркий халқларнинг муштарак аса-

ри» бўлган «Гўрўғли» достонида, кўпгина эртақларда ҳам қаҳрамонлик муқаддас идеали ҳисобланган барча туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва ғоявий эътиқоди тараннум этилган. Юскак ватанпарварлик, халқлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлаш, Ватан босқинчиларига нисбатан нафрат каби ғояларни ифодалаш бу достоннинг туркий халқлардаги барча нусхаларида (версияларида ҳам) етакчилик қилади. Бундан ташқари, достоннинг ўзбек, туркман, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, озарбайжон халқлари версиялари поэтик, стилистик воситалари жиҳатдан бир-бирига жуда яқин туради. Бу мазкур халқлар оғзаки ижодининг туташ томирдошлигини, айни пайтда бир-бирига таъсир ўтказганини, миллийлашганини кўрсатади.

Гўрўғли образи талқини ва достоннинг сюжет компонентларини ҳар бир халқ ўзига хос тарзда ифода этади. Достоннинг ўзбекча нусхасида Гўрўғли ўзбек ва туркман элини бирлаштирган, Чамбил юртини босқинчилардан ҳимоя қилган султон, қаҳрамон сифатида тақдим этилса, озарбайжон версиясида жасур чавандоз, инглиз халқи қаҳрамони Робин Гудга ўхшаган қасоскор тарзида тасвирланади, туркман тилидаги достонда эса одил, қўрқмас йўлбошчи сифатида гавдаланади. Тожик вариантыда бўлса марказий ўринни Авазхон эгаллаб Гўрўғли иккинчи планда кўрсатилади. Мазкур достонлар бадий қурилмаси жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Асарнинг ўзбекча нусхасида назм ва наср бирдек қўлланса, тожик вариантыда шеърӣ шакл етакчилик қилади.

Бир миллион мисрага яқин қирғиз эпоси «Манас» билан деярлик барча туркий халқлар ўртасида кенг тарқалган «Алпомиш» достони қиёсланганда, улар ўртасида ҳам ғоявий-бадий ва сюжет йўналиши жиҳатдан жуда яқинлик борлиги сезилади. Чунотчи, ҳар иккала эпоснинг қаҳрамонлари: Алпомиш ҳам, Манас ҳам ижтимоий келиб чиқиши жиҳатдан бир тоифага мансуб баҳодирлар. Уларнинг ният ва қараш-

лари бир хил, яъни кичик ва тарқоқ элатларни, уруғларни бирлаштириш, юртни чет эл босқинчилардан ҳимоя қилиш. Достонлардаги Барчин ва Ханекей каби образларда ҳам муштараклик кўзга ташланади. Қаҳрамонлар ҳар иккаласи ҳам қадди-қомати жуда келишар, жасур, севгида пок, садоқатли, вафодор аёллар тарзида тасвирланади.

«Манас»да Манаснинг қариндошлари аразлашиб, унга душманлик қилсалар, «Алломиш»да Бойбўри билан уришган Бойсарни қалмоқлар томонга ўтиб кетади. «Манас»да Манас Алмамбет исмли йигит билан дўстлашса, «Алломиш»да Алломиш севгилиси Барчинни излаб Қалмоқ юртига борганда тўқсон қалмоқ паҳлавонларининг кенжаси бўлган Қоражон билан дўст тутинади. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, достонларнинг сюжет ва ғоявий йўналишида ўхшашлик бўлгани билан ҳар қайси версияга мазкур халқ психологияси, тарихи, географик шарт-шароитидан келиб чиққан ҳолда ўзгаришлар ҳам киритилган. Бунга қаноат ҳосил қилиш учун «Алломиш» достонининг қозоқ нусхасидаги ҳаяжонли бир воқеани эслаш kifбоя. Барчиннинг паҳлавонлар олдига қўйган шarti — пойгада Алломишнинг ўрнига дўсти Қоражон қатнашади. Бироқ, қалмоқ паҳлавонлари хиёнат қилиб йўлда Қоражон билан Бойчибарни кишанлаб ташлайдилар. Бойчибар кишанларни ўзиб, Қоражонни қутқаради. Мадори қуриган Қоражон дўсти Алломишни, деб яна йўлга тушади. Бойчибарнинг яна барчадан ўзиб кетаётганини кўрган Қоражоннинг ўғли Дўстмуҳаммад унга тўсқинлик қилади. Шунда Қоражон ўғлини даст кўтариб ерга уради. Уз ўғлини ўлдиради. Қоражоннинг қалбидаги дўстликка бўлган садоқат туйғуси унинг оталик меҳридан ҳам устун келади.

«Гўрўғли» достонининг ўзбек ва тожик вариантлари ўртасидаги яқинлик ҳам диққатни тортади. Фольклоршунос Тўра Мирзаевнинг кўрсатишича, Тожикистоннинг Қўрғонтепа, Қизилмозор, Данғара, Қолхозобод, Ҳисор каби районларида ўзбек, тожик халқлари қадимдан биргаликда яшаганлар, айниқса, улар орасида кўплаб ўзбек достончиларининг яшаганлиги ва достон айтганликлари маълум ва машҳурдир. Тожик фольклоршуноси Р. Аминовнинг фикрича, тожик бахши-достончилари куйлаган «Гўрўғли» достони шубҳасиз тожик ва ўзбек халқлари ўртасидаги анъанавий дўстлик ва ҳамкорлик натижасида вужудга келгандир. «Гўрўғли» достонининг ўн учдан ортми халқ оғзаки ижодида мавжудлигининг ўзи ҳам шу халқлар ўртасидаги маданий алоқаларнинг қанчалик қадимий илдизга эга эканлигини кўрсатади.

Хуллас, «Гўрўғли» достони ҳамда Гўрўғли образи бутунлай туркий халқларнинг маънавий мулки сифатида халқлар дўстлигининг ҳам ёрқин тимсоли бўлиб гавдаланади.

Бундай адабий-бадий алоқалар фақат ўрта Осиёда яшаётган халқлар доирасидагина чегараланмасдан ундан кенгрок масофаларда ҳам мавжудлигини фольклор асарларидаги типологик муштаракликлар тасдиқлаб турибди. Бир қатор фольклоршунос олимлар туркий халқларнинг дос-

тон ва эртаклари хусусида фикр юритиб уларга шарқ ёзма адабиёти, «Калила ва Димна», «Тўтинома», «Минг бир кеча», «Веталийнинг йигирма беш ҳикояси» сингари халқ китоблари таъсир этганини таъкидлайдилар. Шунингдек туркий халқлар ўртасидаги турли муносабатларнинг қадимийлиги фольклор асарларидаги қаҳрамонларнинг бевосита фаолиятларидан, саргузаштларидан ҳам аён бўлади. Чунончи, «Гулнор пари» достонида Гўрўғлининг ҳинд элига бориб ҳинд қизи Гулнор парига уйланиши, ўзбек халқ эртаги «Момир билан Сомир»да Сомирнинг паҳлавон ҳинд қизини енгиб унга уйланиши, озарбайжон халқининг «Азиз ҳақида эртаги»да қаҳрамоннинг Ҳиндистонга сафарга боргани ҳақида ҳикоя қилинади. «Жалолхон исмли ўзбек йигити, — деб ёзади ҳиндистонлик фольклоршунос олима Лакшми Кумарий Чундават хоним, — халқ кўшиқларимиз ва достонларимизнинг қаҳрамонидир. Асли бухоролик бўлган Жалолхон болалигидан Ҳиндистонга боради ва бу ерда ҳинд қизи Бувнани севиб қолади. Уларнинг муҳаббати «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонлари билан бир қатордан ўрин олиб, шухрат қозонган. Бу достон ҳар бир уйда ҳикоя қилинади, кўшиқ қилиб куйланади». Турли миллат кишилари ўртасидаги иқтисодий ҳамкорлик, маданий алоқалар ўрта Осиё ва шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётларининг яқинлашувига ҳам таъсир кўрсатганлигини сезиш қийин эмас.

Ўзбек фольклоршунос олими Ҳоди Зариф қайд этганидай, ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасида ижодий ва маданий муносабатлар бўлганидек, ҳар иккала халқ достончилари ўртасида ҳам дўстона алоқалар бор эди. Олимнинг ёзишича, Эргаш Жуманбулбул ҳатто «Қизибек» достонини икки марта ўрганиб чиқиб, орадан бир ой ўтгач, уни қайта ишлаган ҳолда, янги нусхасини яратиб айтиб юрган.

Шунингдек, Ҳоди Зариф келтирган қуйидаги афсона ҳам диққатни тортди, бу борадаги тасаввуримизни кенгайтиради. «Оғиздан-оғизга ўтиб, бизга етиб келган маълумотга кўра, қозоқ оқинларидан бири Қўрғон қишлоғига келган ва у ердаги шоирларни кўриш, улар билан айтишиш иштиёқида эканлигини билдирган. Уни Қўрғон қишлоқ шоирлари йиғинига йўллаганлар. Сухбат орасида айтишиш бошланиб, қозоқ оқини йиғиндаги шоирларни енгган. Ғолибнинг маҳоратига тан берган бир ўзбек бахсиси: «Сен бизнинг Султон кампир билан тенг экансан», — деган эмиш. Оқин Султон кампирнинг уйини сўраганда, уни йўлга солганлар. У отини миниб сой бўйига тушиши билан от бўйинини чўзиб сув ича бошлаган. Ёз куни бир-бирининг устига сув сочиб ўйнашиб юрган болалардан Султон кампирни сўрабди. Болалар орқасига бурилса, Султон кампир кўза кўтариб, сойга эниб келаётган экан. Шу он қичқиришиб танитадилар. Шоира эса сой бўйига етиб келиши билан оқин:

Сендан савол сўрайман, турган зайип
Уси турган товларинг неча жасар?—

деб Оқтовни кўрсатган. Шунда шоира:
Худойимнинг ишини кўр.
Фалакнинг гардишини кўр.

дея жавоб бериб оқинни енган экан. Бу балки бир нақлдир. Нақлми, ҳақиқатми — бари бир у икки халқ шеърларидан бирининг иккинчисидан устунигини кўрсатиш тенденцияси асосида яратилмаган, аксинча, қобилият ва маҳоратга тан беришлик илгари сурилган.

Фольклор асарларидаги ўзаро яқинлик ва ўхшашликлар фақат бир тил оиласига мансуб бўлган халқлар ўртасидагина эмас, балки келиб чиқиши, тили, яшаш шароитида тафовутлар бўлган халқлар асарларида ҳам мавжуддир. Бу жиҳатдан грузин халқ оғзаки ижоди билан Ўрта Осиё халқлари фольклори орасидаги муштаракликлар характерлидир. Грузин ва ўзбек эртаклари муқояса қилинганда улардаги яқинликлар мотив ва образлар ҳамда бадий компонентларда намоён бўлганлиги кўринади: «Иван-Заря» номли грузин эртагида қахрамон етти бошли, тўққиз бошли, ўн икки бошли девлар билан курашиб, улар устидан ғалаба қилади. Худди шундай мотив «Абулқосим» номли ўзбек эртагида, «Уч оғайинли йигит» номли қорақалпоқ эртагида ҳам учрайди. Грузин эртагида Иван-Заря мис, кумуш, олтин девлар билан курашса, ўзбек эртагида Абулқосим оқ, сарик, қизил девлар билан жанг қилади. Ёки грузин эртаги «Пашкунджи» ҳам мотив ва сюжети жиҳатидан ўзбек эртаги «Семурғ»га жуда яқин туради.

Бундай ўхшашликлар бир тил оиласига мансуб халқларнинг тиллари, урф-одати ва ижтимоий турмушининг яқинлиги, ҳамда бутун тараққиёт жараёнида турли тарихий алоқаларнинг мавжудлиги билан изоҳланса, этногенези бир хил бўлмаган халқлар ижодидаги ўхшашликлар эса мазкур халқлар ўртасидаги ижтимоий ҳаёт тарзининг ўхшашлиги, ўзаро савдо-сотиқ алоқаларнинг мавжудлиги ва бошқа ижтимоий-иқтисодий ҳамда тарихий шарт-шароитлар билан ҳам белгиланади.

Ҳинд халқ китоби «Веталийнинг» йигирма беш ҳикояси» Осиё, Монғолия ва Тибет халқлари орасида машҳур бўлганлиги, «Калила ва Димна»даги мотивлар эса Ўрта Осиё халқлари оғзаки ижодиётига кириб келганлиги факти юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Ўрта Осиё халқлари эртакларида (ўзбек, қozoқ, туркман, озарбайжон, қорақалпоқ) эса А. И. Афанасьев эртакларидаги мотивларга ўхшаш мазмунлар учрайди. Ўрта Осиё ва Озарбайжон халқлари эртаклари мотив ва сюжетларининг ўхшашликларидан ташқари бадий шакл ва тасвирий воситалари жиҳатидан ҳам ўзаро яқиндир. Туркман халқ эртаги «Сотилган туш» билан озарбайжон халқ эртаги «Бахтиёр» ва араб халқ эртаги «Сехрли гиёҳ» билан озарбайжон халқ эртаги «Малик Мамад»нинг яқинлиги юқоридаги жиҳатлари билан характерлидир. Шунингдек «Зухра ва Тоҳир», «Хурилиқо ва Ҳамро» каби туркман дostonларининг сюжет манбалари фақат туркман фольклори билан боғланибгина қолмай, унда бошқа кўпгина шарқ халқлари эпик аънааларининг таъсири ҳам сезилади.

Масалан, туркман шоири Мулланаснинг «Зухра ва Тоҳир» дostonи «Тоҳир

ва Зухра» ҳамда «Ҳасан ва Ҳусан» сингари ўзбек халқ эртакларидаги мазмун асосида юзага келган. Айниқса, «Сайёд ва Ҳамро» номли туркман дostonининг қорақалпоқ бахшиси Тарихов, ўзбек дostonчиси Ҳожимурот бахши, озарбайжонлик Ошуғ Ҳожи бахшилар айтган нусхаларида дээрли ўзгариш кўринмайди. Фақат ҳар қайси нусха бадий тасвир воситалари жиҳатдан бир қадар миллий хусусиятлари билан ажралиб туради.

Турли халқларнинг ижтимоий турмуши, ҳаёт тарзи, моддий ва маънавий маданиятидаги маълум муштаракликлар ҳар доим, ҳар бир босқичга хос равишда таркиб топган. Бу ўз навбатида уларнинг фольклоридидаги типологик ўхшашликларни, мотивлардаги айрим тасодирий элементларни ҳам юзага келтириши табиий. Лекин мазкур халқларнинг фольклоридидаги тасодирийлик қатъий илмий ҳулоса бўлолмайди. Ф. Энгельс «Давлат, хусусий мулк ва оиланинг келиб чиқиши» номли асарида кишилик тараққиётининг илк босқичларида яшаган халқларнинг қандай тарзда ривожланганлиги ва уларнинг цивилизациялашган иттифоқлар таркиб топишидаги ролини кўрсатиб берган. Ана шу цивилизациялашган иттифоқлар, давлатлар вужудга келмасдан олдин, уларнинг оғзаки ижодида тасодирий ўхшашликлар мавжуд бўлган. Йирик марказлашган давлатлар ва цивилизациялашган иттифоқлар вужудга келиши билан уларнинг маданияти, турмуши умумийлик касб эта борган. Шундай экан, уларнинг оғзаки ижодида ҳам умумийлик юзага келгани шубҳасиздир. Бу умумийлик ҳар хил юришлар, бовқинчилик, катта-катта элат ҳамда халқларнинг бўйсундирилиши билан, улар ўртасида маданий, ижтимоий алоқаларнинг таркиб топиши билан янада мустаҳкамланиб кенгайиб борган. Фольклор асарларидаги бундай яқинликлар бир-бирининг такрори ёки сунъий тарзда ўзлаштирилган нусхаси деган маънони аналтмайди, аксинча, ҳар бир содир бўлаётган воқеада, эпизодда шу халқнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, мазкур халқ ўзига яқин бўлган қахрамон, ёхуд воқеани ўз ижтимоий, иқтисодий шарт-шароитларига мослаштириб мафкурасини, у орқали ўз қарашлари ва муносабатларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам фольклор асарларидаги у ёки бу сюжет, мотив ёки образнинг генезисини аниқлашда асосий эътибор, асардаги бадий ёки формал компонентларгагина қаратилиб қолмасдан, ундаги тарихий давр ва воқеалар ҳамда шахсларнинг иштирокига ҳам қаратилиши лозим. Фольклоршунос олим Муҳаммаднорид Саидов «Маликаи Айёр» дostonининг вариантлари» номли мақоласида шу дostonга XVII асрда яшаб ўтган эрон подшоиси шоҳ Аббоснинг киритилганлигини мисоллар асосида жуда тўғри қайд қилади. Ленинграддаги «Сибирь ёдгорликлари» коллекциясида бир жуфт олтин тўқа сақланади. Бу тўқа жанубий Қозоғистон территориясидан топилган бўлиб, унинг яратилган даври эрамининг биринчи минг йиллиги даврига тўғри келади. Худди ана шу олтин тўқада ифодаланган расм «Маликаи Айёр» дostonидидаги эпизодда айнан тилга олинади. Демак олтин тўқадаги расм билан «Маликаи

Айёр» дostonидаги шундай воқеа ўртасида маълум генетик алоқадорлик мавжуд. Бу эса «Гўрўғли» туркуми дostonларининг илк сюжети, мотивлари энг қадим даврлардаёқ яратила бошлаганигидан далолат беради. Унинг қoлиплaшгaн вaриaнти эсa XVII асрларгa кeлиб тугaллaнгaндир. Хулaсa, тарихий-бaдийлик фoльклoр асарлaридa конкрет тарихий воқeа, шaхслaрнинг асардa берилиши билaн биргa ривожлaниш жараёнидa, бир бoсқичдaн иккинчи бoсқичгa ўтгaндa вужудгa кeлгaн янги урф-oдaтлaр, ижтимоий тузумгa нисбaтaн қарашлaр, орзу истaклар, кишилар турмушидa вa руҳиятидa рўй бергaн ўзгaришлaрнинг қaнчaлик акс этиши билaн ҳам белгилaнади. Кўпгинa фoльклoр асарлaридa қулчилик дaврининг тaъсири сезилсe, бaъзилaридa фeодaл тузум, кейинчилик капитaлистик вa ҳaтто социaлистик жaмият тaъсири борлиги кўзгa тaшлaнади. Мaсaлaн, «Мaликaи Жaҳoн» нoмли ўзбек хaлқ эртaгини энг кейинги дaврлaр мaҳсули дeсaк хaто қилмaймиз. Бу тaъсир эртaқнинг сюжет чизиклaридa эмaс, бaлки воқeалaр тaсвиридa ҳам кўринади.

Совет шарқи хaлқлaри, шунингдeк, бошқa қaтoр қардош хaлқлaр фoльклoридaги мaвзулар, мотивлaр, сюжет вa oбрoзлaрдaги тарихий-типoлогик ўхшaшликлaр буржуа мухoлифлaримиз ўқиргaнчa кaби тaсoдифий ўткинчи ёки «сўниб бoрувчи» эмaс, бaлки маълум бир шарoитдa мaзкур хaлқлaрнинг ижтимоий, мaдaний ривожлaниши жараёнидa вужудгa кeлгaн ҳoдисaдир. Бундaн тaшқaри, Урта Oсиё хaлқлaри oғзaки ижoди эрон, араб аa бошқa хaлқлaрнинг oғзaки ижoди, ёзма адабиётидaги сюжетлaр билaн ҳам бойиб бoргaн. Шу ўриндa тожикистонлик фoльклoршунoс oлимлaр ўткaзгaн бир илмий-социoлогик тaжрибaнинг нaтижaсини кeлтириш ўринлидир. Улaр ҳaйвонлaр ҳaқиdаги эртaқлaрнинг aнaлогиясини текшириб, 419 сюжетдaн фaқaт биттaси «Сичқoнни севиб қoлгaн чoл вa унинг рaшкчи хотини» сюжетли эртaқинa бошқa хaлқлaр ижoдидa учрaмaслиги, кўпчилик сюжетлaр, ҳaттоки бир бутун эртaқлaр кўпгинa хaлқ эртaқлaридa тaқрoрлaнишини aниқлaгaнлaр. «Бўри вa eтти эчки» эртaғи эсa 25 дaн oртиқ хaлқ ижoдидa мaвжудлигини кузaт-

гaнлaр. Турли хaлқлaр oғзaки ижoди бутун тарихий жараёндa бир-бирлaри билaн яқин алоқадa бўлиб кeлгaн, дeгaн фикрни юқoридaги тaжрибa нaтижaси ҳам кўрсaтиб турибди.

Бу фaқтлaр Урта Oсиё туркий хaлқлaрининг фoльклoри вa мaдaний алоқaлaри жудa қaдимий, интернaциoнaл хaрaктердa экaнлигидaн далолат беради. Бундaй алоқaлaр фaқaт туркий хaлқлaр ўртaсидa эмaс, шунингдeк, рус, грузин, тожик вa бошқa қардош хaлқлaр ўртaсидa ҳам мaвжуд бўлгaн.

Этногенези, географик муҳити, мaдaний турмуши ҳaр хил бўлгaн хaлқлaр эртaқлaридaги ўхшaшликлaр мaзкур хaлқлaрнинг тарихий тaрaққиёти жараёнидa бир хил иқтисoдий ривожлaнишининг, бир хил дунёқарашнинг нaтижaси дeб қарaлиши лoзим. Урта Oсиё хaлқлaрининг узoқ асрлик ижoдий тaжрибaси шуни кўрсaтaдики, ҳaр қaндaй кучли ассимиляция бўлишидaн қaтъи нaзaр хaлқ ўз руҳигa мaънaвиятигa мoс кeлмaгaн нaрсaлaрни сaқлaб қoлa олмaйди. Маълум вaқт ўтиши билaн улaрни ўз руҳигa мoслaштириб ўзлaштирaди ёки ўз қарашлaригa мoс бўлмaгaнлиги сaбaбли тaшлaб кeтaди. Фикр юритилгaн хaлқлaр oғзaки ижoдидaги муштaрaқликлaрни тарихий тaрaққиёт бoсқичлaридa, ижтимоий-иқтисoдий ҳaётдa психoлогиянинг, диднинг, дунёқарашнинг мувофиқ кeлгaнлиги нaтижaси дeб қарaш шaрт. Шу сaбaбдaн ҳам бир тил oилaсигa мaнсуб хaлқ ижoди тарихий, типoлогик жиҳaтдaн улaрнинг умумий вa ўзигa хoслигини эътирoф этгaн ҳoлдa — бутун мaвжуд фoльклoр aнъaнслaри, бошқa oғзaки вa ёзма асарлaр билaн, бутун коллективнинг тaфaққури, идеoлогияси билaн бoғлaб, регионaл ҳoлдa ўргaнилгaн тaқдирдa мaзкур хaлқлaрнинг oғзaки ижoди тўғрисидa тўлиқ тaсaввур ҳoсил қилиш мумкин. Чунки ҳaр бир хaлқ oғзaки ижoдини жaҳoн хaлқлaри фoльклoри тaъсиридaн ажрaтмaсдaн, унинг таркибий қисми сифaтидa текшириш шу хaлқлaр oғзaки ижoдининг умуминтернaциoнaл вa миллий ўзигa хoс хусусиятлaрини тўғри белгилaш имкoнини беради.

Худойберган ЭГАМОВ,
филология фaнлaри кaндидaти.

ТАРИХ, ИНҚИЛОБ, ЗАМОН

КОМИЛ ИКРОМОВ ПОРТРЕТИГА ЧИЗГИЛАР

Таниқли ёзувчи Комил Икромов бaдий адабиётгa кaтa ҳaётий вa мeҳнaт мaқтaбини ўтaгaн ҳoлдa кириб кeлaди. Шу боисдaн, унинг кaмoлoт бoсқичлaрини тeзқoрлик билaн ўтгaнлигини сeрмaзмун тaржимaи ҳoлидaги ҳoдисe, хотира вa тaъсирoтлaрдaн қидириш мaқсaдгa мувофиқ бўлaди.

Ижoдқoр шaхсини шaқллaнтиришдa болалик йиллaри бeқиёс рoль ўйнади. Комил Икромов 1927 йилдa Коммунистик пaртия вa совет ҳуқумaтининг тaниқли арбoби Акмaл Икромов oилaсидa дунёгa кeлди. Унинг болалик йиллaри Тoшкeнт вa Сa-

мaрқaнддa ўтди. Улкaн қaлб эгaси Комил Икромовнинг шaхси, нихoятдa сeрқиррa ижтимоий муносабaтлaргa тигиз муҳит, С. М. Будённий, В. В. Куйбишев, К. Я. Бaумaн, П. П. Пoстишев қaби мaшхур кишилaр — oтaсининг сaфдош дўстлaри тaъсири бўлaжaк ёзувчи хaрaктерини шaқллaнтиришдa шубҳaсиз кaтa тaъсир кўрсaтгaн. Болaликдa кўнгил қaтидa ўрнашиб қoлгaн тaъсирoтлaри кейинчилик ижoдқoрнинг ажoйиб тарихий-инқилобий повeстлaридa ўз бaдий ифoдaсини тoпди.

1938 йилдaн бошлaб Комил Икромов вaтaнимиз пoйтaхти Мoсквaдa яшaй бошлaди.

Оғир уруш йиллари мудофаа заводида тоқарь бўлиб мустақил ҳаётга қадам қўйган ёш Комил ғалабадан сўнг ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўрта мактабни тугатди. 1956 йили Н. К. Крупская номидаги педагогика институтининг филология факультетига ўқишга кириди.

1960 йилда эълон қилинган илк повести — «Карвон ўтар из қолар» билан ёш қаламкаш ижод майдонига кириб келади. Шундан кейин ўтган давр ичида у қатор қисса, роман, киносценарий ва пьесалар ёзиб китобхонлар эътиборини қозонди. Комил Икромов «Карвон ўтар из қолар» повестида яқин тарихимизга мурожаат қилади. Асарни ўқиш жараёнида китобхон кўз ўнгидан Хоразмда тузилган биринчи ўзбек отлик полкининг майдонга келиш тарихи ўтади. Повестнинг муқаддимасида китобхон тиш-тирноғига замонавий қуроллар билан таъминланган босмачи тўдалари воҳа бўйлаб ўзбошимчилик, зўравонликни авж олдириб юборганлигидан воқиф бўлади. Улар томонидан амалга оширилган жиноятлар — янги ҳукумат тарафдорларини аёвсиз қирғинга дучор этишлари, халқни танг аҳволга солиб, қорва молларини бепоен қумликлар бағрига ҳайдаб кетишлари хусусида фикр юритилади.

Хоразмлик қизил отлик армиянинг сафи дастлаб йигирма учта ҳарбий курсант билан лашан кичик бир отряддан иборат. Миркомил Миршаропов бошчилик қилган бу отряд қишлоқларни талаган босмачилар изидан бориб, улар билан қаттиқ жанглар қилади. Шу тарихқа отряд озод бўлган қишлоқлардан қўшилган деҳқонлар, ҳатто бой ва маҳаллий дин раҳнаомлари томонидан алданган собиқ босмачилар ҳисобига кўпайиб боради.

Кейинчалик бутун бир полк мавқега эга бўлган бу жанговар отряд сафида турли халқ вакиллари ўзбек, рус, украин, белорус, туркман, татарларни учратиш мумкин. Мамлакатимиз халқлари ўртасидаги муқаддас дўстликнинг дастлабки таранг торлари худди ана шу граждандар уруши жангларида вужудга келиб мустаҳкамланади. Ёзувчи асар бош қаҳрамони — Миркомил Миршароповни, биринчи Хоразм отлик полки командири, «ўзбек Чапаеви» образини алоҳида муҳаббат билан тасвирлайди. У қалби кенг, маънавий бой ташкилотчи, инқилоб иши учун ҳаётини бағишлаган большевик сифатида намоён бўлади. Адиб фақат бош қаҳрамонни эмас, иккинчи даражали образлар характерига хос хусусиятларни ҳам бадий ифодалашга диққат қилади. Бунда у юзакилик ва жўнликдан қочади. Натижада китобхон фақат Миркомил Миршароповнигина эмас, унинг сафдошлари, Сергей Рижов, Рустам Рўзиев, Устохўжа ва Исҳоқ Гринберг, Серафим Пензин ва Матназар Каримовлар қиёфасини ҳам узоқ эсда сақлайди. Улар ўз тақдирини, ўз қиёфасига эга шахслар тарзида тасвир этилган.

Комил Икромов бадий услубига хос хусусият — ихчамликдир. Асар ҳажми жиҳатдан катта эмас, аммо унда турли мураккаб тақдирга эга қаҳрамонлар кўп, воқеалар ҳам шиддатли ривожлана боради. Бу услуб асар сўнгига қадар сақланган. Натижада қизиқарли конфликт ва сюжет ривожи таъминланган. Муаллифнинг асар

қаҳрамони ҳатти-ҳаракати ёни тасвирланаётган воқеага бўлган муносабатига қараб баён оҳанги ўзгариб туради. У баъзан юмористик, баъзан кўтаринки романтик, баъзан киновий тус олади.

Повестнинг композицияси ҳам пухта ишланган, ундаги ҳар бир боб бош қаҳрамон характерининг маълум қиррасини очишга, марказий ғоявий йўналишнинг мантиқий такомилига бўйсундирилган.

Адибнинг 1961 йилда эълон қилган навбатдаги «Маҳмуд дорбоз» қиссасида ҳам воқеалар асосан Хоразмда кечса-да, лекин бу гал узоқ ўтмишга — XIII аср охири ва XIV аср бошларига бориб тақалади. Уқувчи асар бош қаҳрамони хоразмлик машҳур шоир Маҳмуд Паҳлавоннинг фақулудда ҳодисаларга бой ҳаёти билан танишади.

Асарнинг бош қаҳрамони Маҳмуд Паҳлавоннинг «...Инсон умри бошқаларга хизмат қилиш учун сарфланиши, ўзгаларга ҳарорат бағишлай олиши билан қимматлидир», — деган фикрида қиссанинг асосий ғояси ифодаланган.

Унинг ўзи ҳам ана шу ҳаётини қандаг амал қилган ҳолда яшайди. Маҳмуд Паҳлавон хушфезл, сўзга чечан, оқил инсон. Аммо хурфот ботқоғига ботган шайх Саид Аловуддин, мулла Мухтор каби разил, худбин кишилар ҳоким бўлган замонда халқ ташвиши билан яшовчи кишиларнинг ҳаёти осон кечмасди. Ана шу жоҳил шахсларнинг фитна ва ифлос қирдикорлари туфайли Маҳмуд Паҳлавон бир неча йиллар Ватанидан, қариндош-уруғларидан жудодликда яшайди. У юртдан-юртга ўтиб Чингизхон томонидан қул қилиб олиб кетилган хоразмлик қўли гул кулол, меймор, нақшо, ўймакор усталарни узоқ қидиради. Борган жойига доимо саховат, эзгулик уруғини сочади. Танқидчи Пирмат Шермухамедов «Истеъод сеҳри» китобида асар хусусида тўхталиб, «Комил Икромовнинг узоқ ўтмиш мавзусидаги «Маҳмуд дорбоз» қиссаси ёш китобхон диққатини қайта-қайта ҳозирги кунимизга қаратади. Бу жуда қонунийдир. Чунки Маҳмуд Паҳлавон курашган текинхўрлик ва пасткашлик, жаҳолат ва нодонлик, аблаҳлик ва кўраолмаслик каби иллатлар ғоят яшовчандир. Бундай иллатларга қарши олиб борилаётган жанг ҳали тўхтаган эмас. Демакки, асарда бугунги ҳаётимиз учун ғоят муҳим бўлган масалалар кўтарилган», — деб ёзади.

Маҳмуд Паҳлавон — руҳан Миркомил Миршароповнинг маънавий ўтмишдоши. Худди ана шу Маҳмудлардан социалистик инқилоб ва граждандар уруши йиллари Миршароповлар етишиб чиққан. Улар бир тоифадаги инсонлар бўлиб, ёзувчининг икки асарини ғоявий жиҳатдан бириктириб туради.

Комил Икромов учинчи қиссаси — «Уқчи маҳалласи»да ҳам «Карвон ўтар из қолар» повести сингари социалистик инқилоб ва граждандар уруши даври воқеаларини қаламга олади. Бу қиссада ёзувчи кейинчалик ўз ижодида марказий ўринни эгаллаган тасвир — ёшлар характерининг ўсиб шаклланиши масаласига илк бор қўл уради.

Ун икки яшар Толибжон инқилоб ҳақидаги тушунчалар билан дарсликлар орқали эмас, балки ўзининг ҳаётини тажрибаси

орқали танишади. Ҳаёт тақозоси уни турпи мушкул синовлардан ўтишга мажбур қилади. Турмуш тажрибасида етимлик саргардонлик, хўрлик, ном-нишонсиз йўқолиб кетган отасини ахтариш сингари аччиқ кечинмаларни бошидан ўтказишга тўғри келади. Фақат бахтли тасодифлар туфайли Толибжон ўлимдан омон қолиб, «художўй» Бухородан қочиб кутулади. Китобхон Толибжон тақдирга бефарқ қараёлмайди, у қийин вазиятга тушиб қолганда унга куйинади. Охири Толибжон Тошкентга қайтиб, ҳаёти хавф-хатардан холи бўлгандагина китобхон ҳам тасалли топади.

Лекин Толибжон саргузаштлари бу билан тугамайди. У яккаю ягона энг азиз киши, отасини топиш мақсадида Москвага йўл олади. Сафаридан олдин унинг ёши катта дўсти, большевик Федор Пшеницин Толибжонга бундай қалтис пайтларда олис йўлга чиқмасликни маслаҳат беради. Шунда Толибжон унга қарата: «Мен Бухородан эсон-омон кутулиб чиқдим, Москвада эса совет ҳокимияти-ку» деб жавоб беради. У Москвада энг яқин, ишончли дўстлар орттиради. Профессор Заводский, чекист Удрис Ян Карлович, Иван Михайлович Мухин ва Леночкалар охир оқибатда отасини топишда Толибжонга катта ёрдам қиладилар. Шу ерда Толибжон большевик Федор Пшенициннинг революция, синфий кураш ҳақидаги сўзларининг асл моҳиятини, конкрет ҳаётий мазмунини англаб етади. Хусусан Федор Пшеницин у билан дастлабки суҳбатларининг бирида шундай деган эди: «Биласанми, ҳаётда ҳамма нарса иккига, қарама-қарши кутбга бўлинган. Булар революция ва контрреволюция. Ишчи ва деҳқонлар, аскарлар, зиёлиларнинг бир тоифаси ва бошқа ҳалол кишилар — бу революция. Бойлар, савдогар, судхўр ва фабрикантлар, миршаб, офицер ва генераллар эса контрреволюция, оддий меҳнаткаш халқ душманлари... Тушундингми?» Қисса эълон этилиши биланоқ китобхонлар диққатини тортди. Натжидада Комил Икромов ўқувчиларининг истагига кўра «Ўқчи маҳалласи» асарининг давоми тариқасида «Саккиз кунлик саргузашт» қиссасини яратди.

Мазкур асарда қаламга олинган воқеа ва ҳодисалар олдинги қисса қаҳрамони Толиб ота-онаси билан яшаган ўша «ўқчи маҳалласи» да содир бўлади. Аввалги асарда ҳикоя қилинган даврдан энди ўн йилча вақт ўтган. Қаҳрамонлари ҳам ўн-ўн икки яшар болалар. Замон нотинч. Босмачи тўдаларининг қолдиқлари пайт пойлаб активларни ўлдиради, банкларни талар, почта поездларини босар эди. Совет ҳукуматини ич-ичидан ёмон кўриб, турли вазият ва шароитда яширин, зимдан кўпорувчилик иши олиб борувчи бухгалтер Тожибойга ўхшаш кишилар бирон-бир юқори лавозимга эришиш йўлида ҳар хил усуллардан фойдаланади, ҳатто ханжарни ишга солишдан ҳам қайтмас эдилар.

Худди ана шундай айёр, муғомбир, янги шароитларга мослашган, фирибгарликда ҳаммадан ўтиб кетадиган кишиларга қарши «ўқчи маҳалласи»да яшовчи ёш қаҳрамонлар кураш олиб борадилар. Уларнинг осойишта болалик ташвиши-ю, завққа тўла ҳаётларига ивғогарлик, қалба-

килик, жосуслик каби иллатлар санг солади. Ана шу мураккаб, қарама-қаршиликлардан иборат олам ва жасорат, юксак бурч ҳақидаги ўй, орзулар аста-секин уларда иродани ўстиради, гражданлик туйғусини тарбиялайди. Танкидчи С. Николаева айтганидек улар Толибдан «тўғрилик, жасоратга садоқатли бўлиш, дўстлик ва маънавий софлик эстафетасини» қабул қилиб олишади.

Комил Икромовнинг «Майналар ошиён курмаган уя» ва «Семёнов» қиссалари Улуғ Ватан уруши мавзуга бағишланган. «Майналар ошиён курмаган уя» асаридagi воқеалар повестнинг етакчи қаҳрамонларидан бири ўн уч яшар Фридрих Крилов номидан ҳикоя қилинади. Бу ёзувчидан бола психологиясини яхши билишни, унинг мушоҳада юритиш йўсинини, воқеликни қабул қилишдаги ўзига хос хусусиятларини очишни талаб этади. Муаллиф мазкур асарда жиддий ижодий муваффақиятларга эришди. Фридрих Крилов ва унинг дўстлари ёш бўлсалар ҳам масъулиятли ишларга бош қўшадилар. Болаларни Ватанга чексиз муҳаббат ва душманга бўлган беҳад нафрат ҳисси бирлаштириб туради. Улар фашист босқинчиларига қарши олиб борилаётган курашда актив иштирок этишади.

«Семёнов» повестининг бош қаҳрамони Толя Семёнов Фридрих Криловнинг тенгдоши. Лекин бу гал ёзувчи оккупацияда қолган ҳар қадамда ҳибс, ўлим жазоси тинимсиз таъбиқ этаётган қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, кечинмаларини жонли тасвирлайди.

Юқорида тилга олинган қиссаларда воқеалар шиддатли ривожланади. Улар гоҳ сирли, гоҳ кулгили, гоҳ ғамгин, фожиавий тус олмада, ҳеч қачон реал заминдан узоқлашмайди. Комил Икромов болалар адабиётида кўп қўлланиладиган саргузашт шаклидан жуда усталик билан фойдаланади. Адиб болалар учун яратилган китобларда «маънавий координатлар катталарга мўлжалланган асарлардагидан кўра аниқ бўлмоғи шарт» дейди. Ёзувчининг бу сўзлари — унинг ижодий критерияларини ва тўплаган ижодий тажрибасини равшанлантиради, ҳаётий позициясини белгилаб беради.

Комил Икромовнинг етмишинчи йилларга қадар ёзган асарларида катта прозага майли кучли эканлиги сезилиб туради. Ниҳоят 1975 йилда адиб ўзининг «Пиёда қўшин капитани» тарихий романини китобхонлар ҳукмига ҳавола этди. Асарда XIX асрнинг биринчи чорагидаги Хива хонлиги тузуми даври ҳаёти қаламга олинган. Шу билан бирга ёзувчи танлаган мавзуини ўзбек адибларидан биринчи бўлиб, умум совет адабиётида анча кенг ишланган декабристлар мавзуи билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди.

Романнинг бош қаҳрамони — рус дворяни, собиқ гвардия офицери Николай Федорович Ельцов. У декабрист эмас, лекин уларнинг дунёқарашига хайрихоҳ, дэрининг илғор зиёли кишиларидан. Декабристлар кўзголни шафқатсиз бостирилгач, Ельцов каби шахслар ҳам чор Россияси маъмурияти томонидан таъқиб этилиб, шубҳа остида қоладилар. Ҳарбий бурч баҳонасида Россиянинг чекка жанубий ўлка-

сига сургун қилинади. Кейинчалик тақдирнинг бешафқат зарбалари уни Ватанидан олис-олисларга улоқтириб ташлайди. У Хива хонлигига қул бўлиб асир тушади.

Ельцов бир неча марта бахтли тасодифлар туфайлигина ўлим чангалидан омон қолади. Узоқ давом этган сўроқ ва терговлардан сўнг хонлиқда унга «Кичик мирзанинг кичик дастёри» вазифаси лойиқ кўрилади. Бу ерда у маҳаллий аҳолидан танишлар, дўстлар орттиради. Хивалик йигитлар Азим, Шерали ва Юсуфларнинг илтимосига кўра Ельцов уларга яширин равишда рус тилини ўргатади. Кейинчалик эса шарҳлар билан Карамзиннинг «Рус давлатининг тарихи» китобини ўқиб тушунтириб беради.

Бу уч навқирон йигитлар насли-насаби жиҳатидан турли табақа вакиллари, ҳар бири ўз характериға, қизиқиш доирасига эга. Лекин уларни бир нарса — ҳаёт ҳақиқатини англашға, билим олишға интилиш ва бошқа мамлакатлар ҳақидаги маълумотларға қизиқиш ҳисси бириштириб туради. Уларнинг атрофида рўй бераётган воқеаларни идрок этиш қобилияти ҳам ҳали мурғак даражада. Шунга қарамай бидъат, хурофот ботқоғига ботган чиркин феодал тузум шароитида улар шафқатсиз жазоландилар. Қонхўр, айёр қушбегии бу уч йигитни ўлимға ҳўкм этар экан, шундай дейди: «Мен сизларни рус подшосининг айғоқчилари эмаслигини жуда яхши билман. Биз ўрисларнинг ҳужумидан қўрқмаймиз, биз уларнинг оғудек заҳарловчи сўз ва фикрларидан қўрқамиз. Чунки улар қамал қилинган шаҳар ичидеги душман аскарлари мисол тожу тахтимизни аста-секин қўлга олишға қодир. Шунинг учун сизларға сира-сира раҳм-шафқат йўқ. Ҳамма, ҳамма бир хил фикр қуриштиш шарт». Бу сўзларда қушбегининг синфий позицияси аниқ намоён бўлади.

Азим, Шерали, Юсуфлар миллий маҳдудлик, диний хурофотнинг қурбонлари бўладилар. Муаллиф уларнинг ёрқин, лекин қисқа ҳаётларига баҳо бераркан «Зиё, эзгулик йўлида ҳалок бўлганлар умрининг интиҳоси бўлмайди!» деб ғитоб қилади. Умуман ёшларнинг фожиявий тақдири заминида асарнинг ҳаётбахш ғоявий пафоси балқиб туради, яъни ёзувчи улар тақдири орқали. Хоразмдек зулм, бош-бошдоқлик ҳўкм сурган бир давлатда ҳам одамлар яхши ҳаёт, одил тузум, эрк ҳақидаги кучли орзу билан яшаганлар деган хулосани илгари суради. Тарихий шарт-шароит қанчалик танг бўлмасин, адолат, ҳуррият ҳақидаги орзу, ўйлар тарих кўксига муттақил ўзига йўл топиб, олға интила борганлигини адиб бадий образларда таъсирчан қилиб китобхонға етказга олган.

Совет адабиётида интернационализм етакчи тенденция экани ёзувчиларимизнинг миллий мавзуларға тез-тез мурожаат қилиб туришларида ҳам яққол кўринади. Чунки воқелигимиз асосида кўп миллатлик, интернационализм ётади. Мамлакатимиз халқларининг фақат бугунчи эмас, узоқ ўтмиш тарихи ҳам бир-бирига жуда яқинки, бу тарихий асарларға битмас-туганмас мавзу, сюжет ва ғоялар беради.

Шуниси қимматлики, совет адабиётида миллий мавзуда яратилаётган асарларда бошқа халқнинг тарихий ўтмиши ёзувчиларимиз томонидан яхлит ватанизмнинг та-

рихи сифатида қаралмоқда. Комил Икромовнинг «Интиҳосиз бахт» қиссаси ана шундай асарлар сирасига киреди. Бу қиссада ёзувчи асосий диққатини халқ ҳаракатиға, жамият ривожининг қонунларини англаб етишға қаратади.

Асар марказида қозоқ халқининг миллий қаҳрамони Омонкелди Имонов туради. Болалиғиданоқ табиатан тиришқоқ, зийрак, атрофға ўта қизиқиш билан қаровчи Омонкелдининг қалби яхшилик, гўзалликка интилади. Ҳаётий тажрибаси кам бўлган вақтларда у ҳатто замирида эзгулик бўлмаган ҳодисалардан ҳам яхшилик, олижаноблик, жасоратни топгандек бўлади.

Ёзувчи Омонкелди Имонов характерининг революционер, халқ йўлбошчиси, коммунист сифатида шаклланиши жараёниға алоҳида эътибор билан қарайди. Бу жараён мураккаб босқичлардан ўтади. Омонкелди оддий исёнкор кайфиятдаги кишидан халқ кўзғолонининг раҳбари ва онгли революционер, большевиклар партиясининг етуқ азвоси даражасига кўтариледи.

Адиб бош қаҳрамонининг шахсий хислатларини тадқиқ этиш билан кифояланмайди, балки уни инқилобий йўлга солган объектив сабабларни очишға ҳам катта аҳамият беради. Буларнинг замирида эса қаҳрамоннинг ўзи ҳам англаб етганидек, рус халқининг илғор кишилари билан дўстлик, биродарлик алоқалари, уларнинг ғоявий ва мафқуравий ҳамфикрлиги ётишини кўрсатади.

Комил Икромов тарихий ва тарихий революционер мавзуга содиқ қолган ҳолда сўнги даврада замонавий темаларға ҳам қўл урляпти.

1979 йил баҳорида Москвадаги ўрта мактабларнинг бирида ёзувчи билан ўтказилган китобхонлар конференциясида «Шу кунларда қандай асар устида ишляпсиз?» деган анъанавий саволға у: «Мен яқинидада музикаға катта муҳаббат билан меҳр боғлаган бир қиз бола ҳақидаги қиссамни тугалладим: Афсус, бу асаримни болаларға лойиқ кўришмади. Чунки унда фожиявий вазиятлар бор экан» деб жавоб беради. Мазкур қиссанинг дастлабки варианты «Звезда Востока» журналида ва кейинчалик адибнинг «Пиёда қўшин капитани» номли роман ва қиссаларидан иборат сайланма китобига киритилди.

Болалар руҳий олами, қалбини қизиқиш ва сезгирлик билан қузата олувчи Комил Икромов катталар болаларни мустақил ҳаётға тайёрлаши лозим деган фикрға эътироз билдиреди. Жумладан, юқорида тилға элинган китобхонлар конференциясида адиб ана шу масала хусусида тўхталиб: «... сиз ҳаётға ўзларининг тайёрлашларингиз эмас, балки мустақил яшашларингиз, мен ва бошқа катталар каби ҳаётда фаол иштирок этишларингиз лозим», — деганди.

«Катта ҳаёт бўсағасида» қиссаси назаримизда ёзувчининг худди ана шу фикрининг бадий ифодасидир.

Музикаға иқтидор балинд Таня Сергееванинг бувиси оламдан ўтади. У Танянинг энг яқин одами эди. Невараси қалбига музиканинг сехри жозибасини ҳам ана шу бувиси олиб кирганди. Шу сабабдан музика Таня учун яхлит дунёнинг ажралмас бўлаги бўлмб қолган. У табиатни бутун мавжларида музика оханларини тўяди. Чексиз завқ ола билади.

Бувиси оғир касалланиб, ўлим тўшагида ётганида Танянинг ота-онаси қизини мудҳиш манзарадан соқит қилиш мақсадида Ленинградга юборишади. Ота-оналарнинг бундай хатти-ҳаракати балки тўғридир. Лекин, инсонни, у ҳатто ёш бўлсин, ҳаётда учраб турадиган барча қувонч, ташвиш ва фожиалардан ажратиб бўлмайди. Унинг кечинмаларига ота-онасининг бефарқ қарашлари, ҳаётга ўта ақлли ёндашишлари нохуш оқибатларга олиб келади..

Уйдаги жиҳозлар орасида бувиси билан боғлиқ бўлган энг азиз буюм бу эскилигидан яроқсиз бўлиб қолган рояль эди. Рояль Танянинг ота-онаси учун кераксиз, ортиқча жой эгаллаб турган буюм, холос. Уларнинг тушунчаси бўйича бу роялни янги замонавий пианино билан алмаштириш керак. Натижада эски рояль ўрнини ярқираб турган пианино эгаллайди. Лекин эски рояль йўқолиши билан ёш қизалоқ ҳаётида ҳам катта ўзгариш юз беради. Унинг қалбини музика тарк этади... Унинг руҳи умрбод жароҳатланади.

Ёзувчи бу асарида ота-оналар болалар оламига бефарқлик билан қараш натижасида уларнинг маънавий қашшоқ, инсоний фазилатлардан узоқ, лоқайд, бағритош бўлиб етишишларига сабабчи бўладилар, деган ғояни илгари суради.

Комил Икромов йигирма йилдан зиёд вақт давомида самарали ижод этиб келмоқда. Унинг турли жанрга мансуб асарларида фикр юритилган воқеалар замон ва макон жиҳатдан бепоёндр. Бироқ адиб қандай мавзуда қалам сурмасин, унинг асарлари марказида сахий, бошқаларга бефарқ қарашдан йироқ, граждандлик позицияси юксак мезонлар билан ўлчанадиган қаҳрамонлар ётади. Ёшлар характерининг шаклланиш жараёни, уларнинг халқ иши учун фидойи инсон сифатида камол топиши масаласи Комил Икромов ижодининг марказий проблемаларидан ҳисобланади. Ёзувчи авлодлар тўплаган бой маънавий меросни ёшларга тўла-тўқис етказишни ўзининг олий бурчи деб билади. Унинг қаламидан чиққан асарлар ёш авлодни юксак идеаллар учун курашувчи олижаноб инсонлар сифатида тарбиялашдек шарафли ишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Комил Икромовнинг қатор асарлари кўпгина қардош ва хорижий тилларга ҳам таржима қилинган. Сергей Михалков таъкидлаганидек, бу асарлар «олижаноб кишиларимиз, садоқат ва дўстлигимиз, мамлакатимизнинг катта-кичик граждандари ягона оила бўлиб яшаётганликлари ҳақида завқ билан ҳикоя қиладилар».

Собир ҒАФУРҶОНОВ.

МАЪРИФАТ КУЙЧИСИ

Абдулла АВЛОНИЙ. Тошкент тонги. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979.

Дунёдаги барча етук, маданий халқларда шундай шоирлар борки, гарчи шуҳрати кенг таралмаган бўлса-да, уларнинг ижоди халқнинг маданий ривож даражасига маълум таъсир кўрсатади. Шу сабабли орадан анча вақт ўтишига қарамай, юртдошлари уларни ифтихор туйғуси билан хотирлайдилар. Абдулла Авлоний ҳам ўзбек халқининг ана шундай фарзандлари сирасига киради. Унинг асарлари тўпланиб, «Тошкент тонги» номи билан салмоқли ҳажмда нашр этилганлиги ўзбек халқининг ўз ижодкори ижодига билдирган бениҳоя ҳурмат ва эҳтиром туйғуларининг ёрқин далилидир.

Китобни адабиётшунос Беғали Қосимов тўплаб нашрга тайёрлаган ва унга сўзбоши ёзган. Шоир ижодининг турли даврларидан танлаб олиб киритилган намуналар ўқувчига Авлонийнинг поэтик мероси ҳамда адабиёт тарихида тутган ўрни борасида тасаввур беради. Бунинг заминида ижодкорнинг ҳазирча нашр этилмаган барча ижод намуналарининг келажакдаги тақдири шу биринчи китобининг таъсир сифатига боғлиқ эканлиги масаласи ҳам ётади. Масаланинг бу томонларини ҳам тадқиқотчи зийраклик билан пайқай олган ҳамда уни, назаримизда, кўнгилдагидек амалга оширган. Шоир ижодий тақомиланинг турли босқичига даҳлдор асарларининг «Болалар шеъри», «Инқилобий шеърлар» ва «Турли шеърлар» сарлавҳа остида алоҳида-алоҳида бўлимларга ажратилиб берилиши китоб мундарижасининг анча мазмундорлигидан далолат беради.

Китобнинг «Болалар шеъри» деб аталган бўлими йигирма учта лирик шеър ва кичик ҳажмли масалнома хикоялардан иборат. Бу шеърлар асосан 1916 йилда, яъни шоир ижоди ўзининг том маъносига камолот чўққисига кўтарилган бир даврда ёзилган. Бу пайтга келиб Авлоний революцион-маърифатпарвар шоир сифатида шаклланган, сиёсий ва маданий тараққиёт эса инқилоб арафасида ўзининг мураккаб, зиддиятли ўтиш жараёнини бошидан кечириётган давр эди. Шунинг учун болаларга атаб ёзилган бу шеърлар руҳига ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларидан ташқари му-

ҳим сиёсий ва ижтимоий фикрлар ҳам табиий равишда сингиб кетган. «Ватан», «Ҳижрон сўзи», «Булбул», «Тоғлардан бир манзара» ва «Бечора чол» каби шеърлар шу жиҳатдан характерлидир.

Абдулла Авлонийнинг педагогик фаолияти ҳамда бу соҳада ёзган асарлари Крилов ва бошқа рус ёзувчиларининг таъсири сезилиб туриши билан бир қаторда, ўзининг содда ва шарқона ифода усули билан улардан маълум даражада фарқ қилади. Бу хусусият унинг «Бечора чол» деб аталган шеърда яққолроқ намоён бўлган.

Бир нуроний кекса ўз умрининг ҳазон фасли яқинлашганини сезиб афсус-надомат чекади, бу афсус-надоматларининг сабабини ўтмишдан — ёшлик ва навқиронлик йилларининг баҳоридан ахтаради. Билса, барча изтироб ва пушаймонликларининг манбаи унинг нодонлиги, билимсизлиги оқибатидан экан. «Ёшлигимда отам ўқитган бўлса, Олим бўлуб, қалбим нур илан тўлса, Қаро кунлар тушмас эди бўшимга, Ранжу меҳнат келмас эди қошимга». Афсуски, беҳуда надоматларнинг энди фойдаси йўқ: ўтган умр эса, бошқа қайтарилмайди. Аммо шеър чуқур шарқона гуманизм руҳи, яъни отанинг ўз фарзандини келажакда албатта ўқитиш нияти билан ақунланади.

Қаро бахтим ибрат кўзимни очди,
Ҳижрон бўлур. ҳар кимки, ўқурдин
қочди.

Шунинг учун ўқутурман Аҳмадни,
Аҳмад ўқир ман ўлган сўнг раҳматни.

Демак, Авлоний бола тарбиясида фикр қилиш савиясининг кенг масштабда ўсуви-га жиддий эътибор бермоқда. Бунда у шахс ҳаётини бир бутун, яхлитлигича олиб, ёшлик ва кексаликни шу яхлит умрининг узвий, диалектик ривожланиши натижаси деб қараётди. Авлоний назарида, инсон болагиданоқ шундай фикр юри-тишга ўргансинки, токи унинг ёшлик ва навқиронлик йилларидаги ҳар бир хатти-ҳаракати ижтимоий ўз-ўзини англаш ва башарият учун ишлашдан, эзулик яратишдан иборат бўлсин. Шоир бу ерда мазкур фикрни боланинг ақлига, қалбига сингдиришда далилланш санъатининг энг содда усулидан — киши умрининг икки кўтбини ўзаро қиёслаш приёмидан усталик билан фойдаланган. Шу тариқа, енгил ва айни пайтда латиф фалсафий мушоҳада юри-тишга ўрганиш, шубҳасиз, боланинг ақлий

камолотини тезлаштиради, мурғак онгини илғорлаштиради. Кейинчалик ижодкорнинг педагогик фаолияти билан атрофлича шуғулланувчи олимлар ўз диққат-эътиборларини Авлоний даври учун тамомила янглик бўлган ана шу масалага ҳам кўпроқ жалб этишлари лозим.

Маълумки, Авлоний асримиз бошларида Туркистон ўлкасида ташкил топган янги типдаги («усули савтия») мактабларнинг асосчиларидан бири эди. Унинг «Биринчи муаллим» (1911), «Иккинчи муаллим» (1912) ва «Туркий гулистон...» (1913) каби дарслик китоблари шу хил мактаблар учун дастлабки қўлланма сифатида ёзилган бўлиб, инқилобгача бўлган мактаб-маориф ва ижтимоий педагогика тарихимизнинг ноёб ёдгорликларидан ҳисобланади. Шоирнинг янги тўпламида унинг «Туркий гулистон...» асари, айрим бобларини истисно қилганда, деярли тўлиқ ҳолда эълон қилинган. «Биринчи муаллим» ва «Иккинчи муаллим» китобларга эса, адабнинг бўлалар руҳияти ва таълим-тарбиясига оид диққатга сазовор ҳикоя ва масаллари киритилган.

Авлонийнинг эстетик ва таълимий-ахлоқий қарашларини белгилашда унинг «Туркий гулистон...» асари муҳим аҳамиятга эга.

Китоб 1913 йилда ёзилган ва бир неча йил давомида қайта-қайта нашр этилган. Бу асар бизни шоирнинг шахсияти билан тўлиқ таништиради. Авлонийнинг жамиятга ва халққа яқинлиги, давр дардига шериклиги шу асарда ўз аксини топган. Чунки «шоир қанча юксак бўлса, у ўз жамиятига шу қадар кўпроқ мансуб бўлади, истиснонинг ҳамол топиши, йўналиши, ҳатто характери ҳам жамият тарихий тараққиёти билан чамбарчас боғланиб боради» (В. Г. Белинский).

Ўзбек совет театр санъати тарихи ҳақида гап кетганда ҳам Авлонийнинг номи алоҳида ҳурмат билан хотирга олинмоқда. Чунки 1913 йилда Туркистон ўлкасида биринчи марта ташкил этилган ўзбек миллий театр тўғрисида «Туркистон» — унинг шахсий ташаббусининг мевасидир. Бу ижодий коллективнинг ташкилотчиси ҳам, илҳомчиси ҳам Авлоний эди. «Туркистон» Низомиддин Хўжаев, Ғулום Зафарий ва Шокир Раҳимий каби актёр ва драматурглар таъсирида қисқа фурсатлар ичида ўз қаддини ростлайди. 1914 йилларданоқ театр репертуаридан революцион-демократик руҳдаги пьесалар ўрин ола бошлаган. Жумладан, озарбайжон ва татар драматургиясидан Авлоний таржимасида Жалил Маммадулизодиннинг «Улиқлар», «Жаҳолат», Алиасқар Камолнинг «Уч бадбахт», «Бизнинг шаҳар сирлари» каби драмалари ўзбек театр сахнасида кетма-кет намойиш этилганди. Зеро, труппа фаолияти фақат таржима асарлари билангина чегараланиб қолган эмас. Ўзбек драматургиясининг «Заҳарли ҳаёт», «Падаркуш» ва «Бахтсиз кувё» каби дастлабки намуналари илк маротаба шу даргоҳда муваффақиятли сахналаштирилганлиги маълум. Шулар қатори, Авлонийнинг ўзи ҳам труппа учун «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва сиз»; Октябрь революциясидан кейин эса, «Португалия инқилоби», «Съезд», «Чўхбўрон» каби драмалар ёзган. Мазкур тўпلامга шу драмаларнинг дастлабки учтаси ки-

ритилган. Китоб сўнггида Авлоний асарларига берилган луғат ва изоҳлар (техник нуқсонларига қарамай) эски ўзбек тилидаги айрим сўзларнинг маъзини англаб етишда бугунги китобхоннинг меҳнатини енгиллаштиради.

Агар, муҳтарам журналхонларнинг хотираларида бўлса, профессор Ғулום Қаримов билан доцент Беғали Қосимов ҳамкорлигида Авлоний таваллудига юз йил тўлиши муносабати билан «Ғулистон» журналининг 1978 йил 7-сонига эълон қилинган «Маърифат чароғбони» мақоласида шоирнинг шахс сифатидаги интилишлари ҳамда адабий-ижтимоий фаолияти анча кенг баён қилиб берилган эди. Муҳими шундаки, бу олимлар ўз мақолаларининг хулосасида Авлонийни миллий маданиятимиз тарихида ўтган улуғ ва муҳаббатга сазовор кишилардан бири, деб ижобий баҳолагандилар. Бизнингча, олимлар томонидан Авлонийга берилган бу баҳо шоирнинг бутун фаолиятини ҳаққоний, тўғри асослайди. Бу улуғлик, албатта, унинг шоирлик шарофати туфайлидир. Гарчи Авлонийнинг шоирлик шухрати Туркистондан чет ўлкаларда катта доврўқ қозонмаган бўлса-да, асримиз бошларида ўзбек инқилобий маданияти ҳамда адабиётида рўй берган муҳим олға силжишлар, баъзи жиҳатлардан олиб қаралганда, унинг шеърини салоҳияти билан баҳоланмоғи лозим.

Авлоний ўз даврининг илғор фарзанди, пешқадам зиёлиси эди. «1905 йили инқилоб ҳаракати таъсири натижасида сиёсий маслак ва мақсадларга тушуна ва ўргана борган» шоирнинг ўзи яшаб турган жамиятдаги барча ноҳақликларга норозилик билан, исён билан қарши чиқиши бежиз эмас, албатта. Ўз ватанпарварлик ва адибий бурчини яхши англаган ижодкор Туркистон халқини асрий қулликлардан, барча адолатсизликлардан, феодал зулм кишанларидан озод қилиш, қўтқариш йўлида ташлаган биринчи одимини ғоят онгли равишда оммага билим ва маърифат беришдан бошлади. Шу маънода у халқ онгини, психологиясини илғорлаштирувчи революцион-маърифатпарвар шоирдир. Авлонийнинг адабиёт ва халқ олдидаги улуғ хизматлари ортқиқа мақтов сўзларга муҳтож эмас, шу билан бирга, бу нисбат шоир ижодининг тўла-тўқис характерини, ғоявий ва ижтимоий йўналишларини ифодалаш учун етарли ҳам эмас. Авлоний 1905—1917 йиллар ўзбек революцион-маърифатпарварлик адабиётининг етакчи вакилларида биридир.

Қачонки, гап инқилоб ҳақида, инқилобий йиллар ўзбек маданияти ва адабиёти ҳақида кетар экан, Авлоний қолдирган адабий мерос янада чуқурроқ ва янада мукамалроқ ўрганилишга, халқимиз орасида тарғиб ҳамда ташвиқ қилинишга лойиқ катта ҳазинадир.

Адабиёт ва унинг тарихига ҳурмат фақат фидойиликнинг ўзи билангина белгиланмайди, албатта. Илмда фақат фидойиликнинг ўзи унинг юқори босқичларга кўтарилишда жуда оз самаралар бераётганлигини ҳаёт тобора исбот қилмоқда. Агар адабий тадқиқотчи ўзининг гаплари ва ишларида маълум бир мақсадга амал қилса, ҳамда ўзи тушунган ва англаб ет-

ган шу мақсаднинг бошқалар учун ҳам нечоғлиқ зарур ва фойдали эканлигини юракдан ҳис қилса, ана шундагина унинг фаолияти муайян илмий соҳага наф келтиради ва бу хизмат тарихга абадий йўлдош бўлиб қолади. Адабиётшунос Бегали Қосимов Авлоний асарларининг бир томигини нашрдан чиқариб ана шундай фойдали, олижаноб ишни амалга оширган. Бунгача заҳматқаш олимнинг «Иңқилобий шеърят саҳифалари» ва «Абдулла Авлоний» каби назарий-аналитик характердаги китоблари босилиб чиққан бўлиб, уларда шоирнинг фалсафий ва эстетик дунёқараши, сиёсий идеали, ижодининг ғоявий-бадий йўналишлари ҳамда адабий-педаго-

гик фаолияти ўзбек совет адабиётшунослиги тарихида биринчи марта кенг йўсинда таҳлил қилинган эди. «Тошкент тонги» тадқиқотчининг юқоридаги илмий ишларида баён этилган, ҳамда олға сурилган фикр ва мулоҳазаларига далил-исбот ва ўзига хос оригинал жавоб бўлиб, узоқ йиллик бетиним меҳнатининг самарасидир.

Абдулла Авлоний асарларининг нисбатан мукаммал бу нашри шубҳасиз, 1905—1917 йиллар адабиётининг ечилиши зарур бўлган масалаларини кенгроқ ишлаб чиқишда тадқиқотчи олимлар учун яна бир зарурий қўлланма, реал тарихий ҳужжат бўла олади.

Мансур ТЕНГЛАШЕВ.

ҚИММАТЛИ ТАДҚИҚОТ

С. ОТАНИЕЗОВ Туркменистондаги географик номларнинг изоҳли луғати. Ашхабод. «Илым» нашриёти, 1980 (туркман тилида).

Ҳар бир жой номининг маъноси, ўз тарихи бор. Рус этнографи Н. И. Надеждиннинг сўзлари билан айтганда «географик номлар Ернинг тилидир, Ер (шари) эса географик номлар орқали одамзоднинг тарихи ёзилган китобдир». Шунинг учун ҳам жой номларини тўплаш, уларни илмий асосда шарҳлаш халқ тарихи ва тил тарихини ўрганиш учун ҳамда фаннинг бошқа кўп соҳаларига оид тадқиқотлар учун қимматли материаллар беради. Тилшунос ҳам, тарихчи ҳам, географ ҳам ўзини қизиқтирган масалалар бўйича топонимикадан бой материал топа олади. Топонимларнинг яшовчанлиги, «ахборот ташиш» хусусияти геологик тадқиқотларда ҳам қўл келади.

Кейинги вақтларда Ўрта Осиё республикаларида ҳам жой номларини тўплаш ва ўрганишга алоҳида эътибор берила бошланди. Бу соҳада бир қатор йирик тадқиқотлар юзага келди, луғатлар яратилди. Туркменистонлик олим Султоншо Отаниёзовнинг асарлари, луғатлари шулар жумласидандир.

Бундан ўн йил муқаддам муаллифнинг биринчи топонимик луғати нашр қилинган ва Туркменистондаги 3000га яқин жой номлари изоҳланган эди. Бу луғат ўз вақтида мутахассислар томонидан ижобий баҳоланди.

Яқинда Туркменистон ССР «Илым» нашриёти С. Отаниёзовнинг «Туркменистондаги географик номларнинг изоҳли луғати» номли янги асарини нашрдан чиқарди. Бу луғатда республикадаги 7000га яқин жой номлари изоҳланган.

Луғатдан ўрин олган жой номларининг учдан бир қисмини этнопонимлар ташкил этади. Бу тасодиқий ҳол эмас. Чунки туркманлар ҳам бошқа туркий халқлар сингари тарихан уруғ-аймоқларга, майда этник шохобчаларга бўлинган бўлиб, буларнинг кўпчилиги топонимларда акс этган. Бу ҳилдаги топонимлар туркман халқининг тарихини ўрғанишга, республиканинг қайси жойларида қандай уруғлар яшаганини аниқлашга ёрдам беради. Бундай жой номлари ҳақида гап борар экан, бир хил этник номларнинг туркманларда ҳам, ўз-

бекларда ҳам учрашини, булар асосида ҳосил бўлган топонимларнинг туркманлар диёрида ҳам, ўзбеклар диёрида ҳам мавжудлигини эслатиб ўтиш ёринлидир. Масалан, **Абдал, Авшар, Ақман, Алили, Арлот, Баташ, Баёт, Бўзачи, Бургут (Буркут), Гарамойун** (Ўзбекистонда: Қорамўйин), **Гараююнлы (Қорақўйли), Гарадамак (Қоратамоқ), Гурама (Қурама), Гонграт (Кўнғирот), Гипчак (Қипчоқ), Дормен (Дўрмон), Кенагас, Қирқ, Меркет, Могол (Мўғул), Мурушгер (Миришкор), Полатли (Пўлоти), Саёт** каби кўплаб этнопонимлар Туркменистонда ҳам, Ўзбекистонда ҳам учрайди. Бу маълум тарихий шароитлар билан боғлиқ ҳодисадир. Гап шундаки, тиллари ҳам, диллари ҳам яқин бўлган, ўзбек ва туркман халқлари узоқ даврлардан бери ҳамжиҳатликда яшаб келадилар. Бу ҳол топонимларда ҳам ўз аксини топганлиги келтирилган мисоллардан кўриниб турибди.

С. Отаниёзовнинг ушбу асари Ўзбекистондаги бир қатор топонимларни янгича изоҳлашга ёрдам беради. Масалан, Қашқадарё областининг Ғузор районидagi **Помуқ** қишлоғи ҳозиргача туркий тиллардаги «пахта» ёки тожикча «помарғ» (по — «этак», марғ — «ўтлоқ») сўзидан келиб чиққан, деб изоҳланар эди. С. Отаниёзов бу сўзни кичик бир туркман тоифасининг номи деган фикрни илгари суради (346-бет).

Хоразм ва Қорақалпоғистонда **Ақман, Қараман** деган жойлар (овул ва қишлоқлар) учрайди. Бу топонимларнинг туркман уруғларидан ном олгани маълум бўлса ҳам, маъноси аниқ эмас эди.

Туркманларда **гараююнлы (қорақўйли), акгоюнлы (оққўйли)** деган уруғлар бўлган (бу этнонимлар Ўзбекистонда ҳам учрайди). С. Отаниёзов **караман** ва **қорақўйли, ақман** билан **оққўйли** этнонимлари маънодошдир, деган фикрни ўртага ташлайди (92-бет). Бу мулоҳаза диққатга сазовор, чунки туркий тилларда ман сўзи «қўй» деган маънони англатади.

Ўзбекистонда **Урис, Урисқишлоқ** номли бир неча топоним мавжуд бўлиб, кейинги вақтларда бу **Рус, Русқишлоқ** шаклида ёзилмоқда. Аслида эса бу қишлоқларнинг **рус** этнонимига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Профессор Б. Х. Кармишевнинг маълумотларига қараганда, ўзбекларнинг **қўнғирот, кенагас** қабилалари, шунингдек, қозоқлар

ва қорақалпоқлар таркибиде ўрис деган уруғ бўлган (Кармышева Б. Х. Следы средневековых этнонимов и антопонимов в узбекских генеалогиях (ас, кышлык, урус).— Сб. «Ономастика Средней Азии». М., 1978) С. Отаниёзов туркманлар таркибиде ҳам ўрис уруғи бўлганлигини бир қанча жой номлари мисолида кўрсатиб беради.

Луғатда келтирилган сўзларнинг яна бир катта қисмини географик терминлар ташкил этади. Маълумки, Туркменистонда қумли чўл шароитига оид географик терминлар айниқса кенг ўрин олган. Масалан, умуман қудуқ маъносиде туркман тилида **гуйи** сўзи ишлатилади. Қум тепалари ёнларида қазилган чучук сувли қудуқни **оқ гуйи** (Ақгуйи — 29-бет), пастликлардаги тахир-шўр сувли қудуқни **гўлажи** (Голажи — 106-бет), тошлоқ ердан сув сизиб чиқишидан ҳосил бўлган қудуқни **дамма** (Дамма — 135-бет), тақирларнинг чеккаларида қазилган ёлғиз ёки бир тўп қудуқни **чирлагуйи** (Чирлагуйи — 311-бет) дейди.

Бундан ташқари, қудуқлар сувининг маъносига қараб ҳам фарқ қилади. Масалан, чучук сувли қудуқ **балгуйи** («асалқудуқ» — 56-бет), ёки **суйжугуйи** (259-бет), тахир-шўр сувли қудуқ **ажыгуйи** (24-бет), шўр сувли қудуқ **шўргуйи** деб юритилади. Шу билан бирга, Туркменистонда **қудуқ** сўзи ҳам жой номлари таркибиде учрайди.

С. Отаниёзов **гудуқ** (қудуқ)ни гуйи сўзига нисбатан қадимийроқдир, деб ҳисоблайди.

Маълумки, ўхшаш талаффуз қилинадиган, ҳатто бир шаклда ёзиладиган топонимларнинг этимологияси айнан бир хил бўлавермайди. Буни аниқлаш учун жой номларининг келиб чиқишини, пайдо бўлиш тарихини аниқ билиш зарур. Масалан, Туркменистонда **Гарагоз** (Қоракўз) деган учта топоним бор: 1) Калинин районидеги Қоракўз ариғи шу ариқни қаздирган, Хива хонининг амалдори Тангриберган Қоракўз номи билан аталган; 2) Қазанжик ва Қизилравот районларидаги булоқлар қора тупроқли ердан чиққанлиги учун шундай аталган (Қоракўз — Қора булоқ кўзи демакдир). Шу ердаги дарова тоғ эса булоқ номи билан юритилган. Қоракўз булогининг атрофиде ўтирган туркман уруғи ҳам **қоракўз** деб атала бошлаган; 3) Дарғанота районидеги **Қоракўз** деган экинзорнинг нима учун шундай ном олганини эса автор аниқлай олмаган.

Бу хилдаги мисолларни кўплаб келтириш мумкин эди. Лекин қайд қилинган фактнинг ўзи ҳам луғат муаллифининг топонимик материални пухта билиши ва таҳлилде синчковлигидан далолат беради.

Географик номлар диалектология учун ҳам қимматли материал беради. Чунки жонли тил материаллари топонимларда мустақкам ўрнашиб қолади. Масалан, ўзбек адабий тилидаги **шаршара** сўзи республикамизнинг турли районларидаги топонимлар таркибиде **шариллоқ, шарлоқ, шарқирама, шаршар, шарилдоқ, шовва, шарлавуқ, шарқировуқ** каби ҳар хил шаклларда учрайди.

С. Отаниёзовнинг луғати бу хилдаги диалектологик материалларга жуда бой, масалан, туркман адабий тилидаги гўмбез (гўмбаз) сўзи жой номлари таркибиде **гўмбей** (188-бет), **қўммет** (12-бет) шакл-

ларида ҳам учрайди. Адабий тилда **чайра** деб аталувчи ўт Фороб райониде ўзбек тилидаги каби **ажриқ** (24-бет), **екан** деб аталувчи қўғага ўхшаш ўт эса Чаршанги райониде **барда** дейилади (57-бет). Булоқ маъносиде адабий тилда **чешме**, шеваларда **булак** сўзи ишлатилади (70-бет). Жийда кўп ўсадиган жой **баъзан** игдели (168-бет), **баъзан жигдели** (163-бет) деб аталади. Адабий тилдаги **жар** сўзи **чай, чил** шакларида ҳам, учрайди (95-бет).

С. Отаниёзовнинг ушбу асари шу типдаги бошқа асарлардан, жумладан бошқа туркий республикаларда яратилган луғатлардан фактларга бойлиги ва мукамаллиги, таҳлилининг изчиллиги ва аниқлиги билан фарқланади.

Луғатда изоҳланаётган ҳар бир атаманин маъноси етарли даражада изчил очилади. Олим жой номларининг пайдо бўлиш тарихи ва эволюцияси ҳақида кенг ва атрофлича маълумотлар беришга интилади ва фактларни қиёсий таҳлил қилиш асосиде бунга эришади. Муаллиф топонимика фани ютуқларидан ҳамда тарихий манбаларнинг материалларидан тўла ва ўринли фойдаланган.

Муаллиф Озарбайжон, Қозоғистон, Тожикистон республикаларида, Қорақалпоғистон АССРда, Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм, Тошкент областларида, РСФСРнинг Астрахань области ва Ставрополь ўлкасида яшаётган туркманлар орасиде ҳам бўлиб, бу жойларда туркманларга алоқадор бўлган географик номлар ва топонимларни ҳам тўплаган. Бу материаллар китобнинг охирида илова тарзида ҳар бир республика ва область бўйича алоҳида-алоҳида келтирилган.

Китобда айрим нуқсон ва ноаниқликлар ҳам бор. Жой номлари этимологияси ҳақида гап борганде, муаллиф **баъзан** кексалардан эзиб олинган маълумотларга керагидан ортиқ даражада ўрин берган. Баъзи сўзларга берилган изоҳлар асосли эмас. Масалан, булоқ номини билдирувчи **Алтынакар, Алтынбаш** каби топонимлар таркибидеги **алтын** (олтин) сўзини «чучуксув» деб изоҳланиши ҳақиқатга тўғри келмайди (38-бет). Бу сўз туркий тиллар тарихиде «қуйи», «чуқур» маъноларида кенг қўлланган **алтын** (олтин) сўзи билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Булоқ ёки қудуқ номини билдирувчи **Айбек** (Ойбек) сўзининг киши исмига нисбатан берилиши ҳам асосли эмас (25-бет). Бу сўз Ўзбекистондаги **ойбек** деб аталувчи уруғ (этноним) номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Муаллифнинг кўрсатишича, **Митангуйи** топоними таркибидеги **митан** сўзининг маъноси аниқ эмас (210-бет). Ҳолбуки бу сўз машҳур қабила номи ҳисобланади.

Бундай нуқсонларга қарамай, С. Отаниёзовнинг бу асари туркий халқлар тарихиде биринчи марта яратилган йирик топонимик тадқиқот сифатида катта қиммат касб этади.

Шамсиддин ШУКУРОВ,
филология фанлари доктори,
Суюн ҚОРАЕВ,
филология фанлари кандидати.

СЎҒДИЁНАДА ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ

Сўғд — Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига жойлашган энг қадимий маданиятга эга бўлган вилоятлардан бири ҳисобланади. Эфталитлар давлати йиқилгандан кейин Сўғдада бир неча майда давлатлар вужудга келди. Уларнинг кўпчилиги маркази Самарқанд бўлган Канг давлатига бўйсуниб, Сўғд уюшмасини тузганлар. Улар турк ҳоқонлиги билан дўстона алоқада бўлганлар. VIII аср бошларида Самарқандда ихшид (ҳукмроннинг лақаби) Тархун, Усрушанада — афшин Қарун, Бухорода бухорхудо Бедун, Варданада варданхудо Хунук, Фарғонада малик Ат — тар (Тар ёки Алатар деб ўқиш ҳам мумкин) ҳукмрон бўлганлар.

650 йили Марвага қочиб келган Яздигард III ўлдирилгач, Эрон ва Хуросонни забт этган араб феодаллари Мовароуннаҳрга — яъни Амударёдан юқорига жойлашган давлатларга ҳужум қила бошладилар.

Хуросон амири Қутайба ибн Муслим (705—716) Ироқ ҳокими Хажжождан Мовароуннаҳрни забт этиб, халифа ерларига қўшиш ҳақида буйруқ олади. 709 йил Мовароуннаҳрдаги майда давлатлар турк ҳоқонидан ёрдам сўрайдилар ва ўзлари ҳам бир иттифоқ бўлишиб, арабларга катта қаршилик кўрсатадилар. Ҳоқон жияни Кўрмагунонни 40 минг қўшин билан ёрдамга юборади. Ниҳоят, 709 йилда араблар Ромистон, Туроб ва Хунбун қишлоқлари орасида қамалга тушади. Хажжож қарийб 4 ой Қутайба аҳволидан хабарсиз қолади.

Қутайбанинг енгилла бошлаганини кўрган унга тобе саркардалардан бири Ҳайзон Наботий макру хийла ишлатиб, Тархунни кўрқитади. «Биз араблар қишда турмаймиз, юртимизга кетамиз. Лекин турклар кетмаслиги ва юртингни талаб, қосиб олиши мумкин. Яхшиси, сен биз билан сулҳ туз, урушмай Самарқандга қайт. Шунда ўз аскарларингни сақлаб қолсан», — деб уни кўндиради. Тархун алданади. У ўз иттифоқчиларидан яширин ҳолда бир томонлама сепарат сулҳ тузади ва ҳар йили 2000 танга ўлпон тўлашга ваъда беради.

Тархун ўз иттифоқчиларини хоинона жанг майдонида қолдириб, Самарқандга чекинади. Бунинг устига яна «арабларга ёрдам келаётган экан» деган ёлгон хабарни ҳам тарқатиб, сўғд қўшини ва иттифоқдошлари

ичида кўркув ва парокандаликка сабабчи бўлади.

710 йили Қутайба ибн Муслим ўз акаси Абдурахмонни Самарқандга Тархундан ўлпон олгани юборади. Шунда яширин тузилган сепарат сулҳ халққа аён бўлади. Норози бўлган оқсуяк деҳқонлар, меҳнаткаш деҳқонлар Тархунни кўрқоқ, хоин деб айблаб, уни тахтдан туширадилар ва ўрнига Ғузак (Ғурак)ни (ривоятга кўра, у Тархуннинг укаси эди) тахтга ўтқозадилар. Тархун ўзини-ўзи ўлдирди (балки кўзғолончилар ўлдирган бўлса керак). Унинг икки ўғли араблар қўлида гаровда қолади.

711—716 йиллар ичида Қутайба қақшатқич жанглار, макру хийлалар ёрдамида Мовароуннаҳрдаги барча кичик давлатларни забт этади ва ўзaro сулҳ тузиб, уларни солиқхирож ҳамда жузья тўлашга мажбур қилади. 716 йили Қутайба ўлганидан сўнг, араб феодаллари орасида ҳукмронлик учун кураш авж олиб кетади. Оқибатда уларнинг ҳарбий кучи заифлашади, ерли ҳокимлар олдида обрўси пасаяди. Бу даврда маҳаллий халқ асосан зардушт динида бўлиб, оловга топинар, ислом динини қабул қилишни ҳоҳламас эди.

Халифа Умар II ибн Абдулазиз (717—719) Мовароуннаҳр ҳукмдорларига ёзган хатида мусулмонликни қабул қилиб, ҳарбий хизматга кирганларни хирож ва жузья солиғидан озод қилишга ваъда беради. Шунда одамлар мусулмон динини қабул қилиб масжидлар қура бошладилар. Хуросон амири Жарроҳ хирож ва жузья солиқларини тўлашга аҳолини мажбур этар ва бу мамлакатни «қамчи ва қилич» ёрдамида идора қилса бўлади деб зўрлик, зулмни авжига чиқарар эди.

Ғурак Жарроҳга «ҳамма араб (яъни мусулмон) бўлди, энди солиқ тўлайдиган одам қолмади. Хирож ва жузья солиқлари бекор қилинди», — деб хат юборади. Аммо Жарроҳ Ғуракка, олдин хирожни кимдан олган бўлсанг, ҳозир ҳам шулардан олаверасан ва сулҳда кўрсатилган қумуш тангаларни юбораверасан, деб буйруқ юборади.

Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳли халифа Умар II (717—719) ҳузурига ўз вакиллари-

ни юбориб, Жарроҳдан норозилиklarини баён қилади. Абу Сайид ва шоир Собит Кутна халифага 20 минг ерли халқ мусулмонликни қабул қилиб, кофирлардан чегараларни қўриқлаб турганларига қарамай, уларга маош (отойи) бериш у ёқда турсин, хирож ва жузъядан ҳам озод қилинмаганликларини маълум қилади. Умар II Жарроҳни Хуросондан қақриби олиб, ўрнига Абдурахмон ибн Нуаймани (719—721) Хуросон амири қилиб тайинлайди.

719 йилда Умар II ўлдирилади. Халифалик тахтига чиққан Язид II, Умар II берган ваъдаларни бажариш у ёқда турсин, тўланмай қолган хирож боқимондаларини ҳам ундириб олишни ўз ноибларидан талаб этади. Бу вақтда, мусулмонлар қурол кучи билан тинчлик сулҳини тузгандан кейин, кофирлар (яъни, ерли аҳоли) мусулмон бўлсалар ҳам, хирожни — сулҳда кўрсатилган миқдордаги молни — тўлайверади, деган буйруқ эълон қилинади. Бундай буйруқ сўғдининг хирож тўлашдан қутулиш учун мусулмонликни қабул қилган меҳнаткаш халқининг ҳам, ҳукмдорларининг ҳам очкўз, қасамхўр араб саркардаларига қарши ғазабини уйғотади ва янгидан арабларга қарши курашга отлантиради.

Мелодий 719 йил ҳижрий 100 йилга тўғри келади. Араб дунёсида ҳалифалик тахти умавийлар авлодидан пайғамбар авлодига — ҳошмийларга (алавийлар ёки аббосийларга) ўтади, бунга қуръонда ишора бор деган хабарлар кенг тарқалади. Умавийлар зулмига, уларнинг ноиб ва амирларига қарши кураш кучайиб кетади.

Бундай хабар араблар қўллигидан озод бўлишга интилган ерли халқ руҳонийларини ҳам илҳомлантиради, Бармоқийлар (Балхдаги Навбахор ибодатхонаси руҳонийлари¹) ҳукмронлик арабларга фақат 100 йилга берилган эди. Энди ҳокимият яна эронийлар қўлига ўтади, деган хабарни тарқатадилар. Бунга далил сифатида Марвада 650 йилда ўлдирилган Язидгард III тушини келтирадилар². Гўё у тушида Муҳаммад пайғамбарнинг худудан ҳукмронликни 100 йилга яна қўшишни илтимос қилиб турганини кўрган ва худо 3 марта 10 йилдан кўшдим деганини эшитган эмиш. Пайғамбар тўртинчи марта яна қўшишни илтимос қилганда, Язидгард III худонинг жавобини эшита олмай уйғониб кетган эмиш. Руҳонийлар афсона-

ни кенг тарқатадилар. Ғурак худди шу ҳижрий 100, мелодий 719 йил баҳорда: ҳокимият араблардан эронийлар қўлига ўтадиган пайт келди, бизга ёрдам берсангиз биз араблардан мамлакатимизни тозалаймиз, деб Хитой императорига хат ёзади. Шу йили Бухорохудот Туғшода ҳам Хитой императоридан арабларга қарши курашга ёрдам сўраб мурожаат қилади.

Ҳоқон Қурсул бошчилигида аскар юбориб, Самарқанд ва бошқа шаҳар қалъаларидаги араб гарнизонларини қамал қилади. Уларни таслим бўлишга ёки гаров пули тўлашга даъват этадилар. Самарқандда ва Мовароуннаҳрдаги бошқа жойларда қамалда қолган араблар Хуросон амири Саид ибн Абдулазизга (720—723) хат юбориб ёрдам сўрайдилар. Саид юмшоқ табиат, хотин сифат бўлгани учун «хузайна» лақабини олган эди. Саид Хузайна уч йилгача баҳорда Самарқандга қўшин тортиб келади, лекин исён кўтарган сўғд халқи ҳамда турк қўшинларига зарба бериш ўрнига, ўзи катта талофот кўриб қайтади.

723 йил кузда халифа қаттиққўллиги билан машхўр бўлган Саид ибн Умар ал—Харашини Хуросонга амир қилиб тайинлаганлиги ҳақидаги хабар етиб келгач, Саид Хузайна Самарқанддан Марвага шошилинч жўнаб кетади.

Саид ал—Харашини Мовароуннаҳрга «ғазот» қилишга шошилмайди. У Мовароуннаҳр ҳукмдорлари ва оқсуяк деҳқонларининг ўзаро ва турк ҳоқони билан тузган иттифоқларини бузиш йўлларини излайди, уларга алоҳида-алоҳида хатлар ёзади. Халифаликка бўйсунган лашкарбошиларга айниқса катта имтиёзлар ваъда қилиб, уларни исломга қайтишга даъват этади.

Қурсул Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетади. Ғурак эса Саид ал—Харашининг ҳарбий кучи ва сиёсатдаги усталигини кўриб, вақтинча устомонлик қилиб бўлса ҳам, ислом динига қайтишга ва ўзини сўғдининг ягона подшоши деб таниб, ҳамма имтиёзларини сақлаб қолиш шарт билан музокаралар бошлашга рози бўлади. Унинг шартлари бажарилади. У ўзи билан бирга бўлган 10 миң кишининг ҳам дахлсизлигини таъминлаб, тинчлик аҳдида қўл қўяди. Ғуракнинг араблар билан тинчлик сулҳи тузиб, уларга бўйсунуши сўғд оқсуяк деҳқонлари орасида парокандалик уйғотади. Чунки Тархун учун қасос олиш пайида юрган деҳқонлар ҳам Девашти билан бирга араблар ҳимоясидан умидвор эдилар. Араблар Ғуракни сўғд подшоши деб танигани уларнинг барча умидларини йўққа чиқаради.

Панжикент аҳолиси бўлган бу иккинчи гуруҳ Девашти бошчилигида Муғ тоғидаги Абаргар қалъасига яширинади. Улар зарур бўлса қаршилик кўрсатиш ёки шаҳристон довоиндан ошиб Фарғона подшоши ҳимоясига ўтишни мўлжаллаган бўлишлари мумкин (Бу фикрни машхўр шарқшунос А. Ю. Якубовский илгари суради).

Сўғдининг оқсуяк деҳқонлари Қорзананж, Жоланж, Собит Иштихонийлар бошчилигидаги учинчи гуруҳ Фарғона малики (подшоши) Алатардан тоғдаги «Шубаи-Исам» истехкомини беришни ва ўз ҳимоясига

¹ Балх атрофида Навбахор ибодатхонаси бўлиб, будда динига эътиқод қилувчилар — Хитой императоридан тортиб, Қобул шох, Вухорхудот ва бошқа подшолар уни зиёрат қилгани келганлар. Навбахор ибодатхонасидаги бош руҳоний Бармоқ аталиб, зиёратга келганлар унинг қўлини ўпганлар ва катта ерлар, вақф мулклари инъом қилганлар. Бу ерларда қўллар ишлаган. Даромадларига Бармоқ ва унинг оиласи хоҳлаганича эғалик қилган. Улар халифалик даврида ўзларини Бузургмеҳр ва афсонавий сосоний давлати арбобларига ўхшатиб иш тутганлар.

² Ҳақиқатан ҳам 750 йили умавийлар қўлидан ҳукумат аббосий халифаларга ўтганда бармоқийлар вазирик лавозимига ўтиб, уни 50 йилгача қўлда сақлайдилар.

элишни илтмос қилиб, рухсат оладилар. Бу бир қисм халқ Фарғона подшохи ерларини ижарага олиб, кўчиб кетишга отланганликларидан ранжиган Ғурак уларга насихат қилиб, Ватанни ташлаб кетмасликка, араблар талаб этаётган ўтган йиллик хирожни тўлашга даъват этади. У ҳатто янги йил хирожини ўз зиммаларига олишга, ҳатто арабларга гаров беришга рози бўлишга қақиради. Лекин Ғурақнинг сўзига ҳеч ким қулоқ солмайди. Аҳоли: араб саркардалари ваъдасида турмайди, «қасамхўр», уларнинг сўзларига ишониб бўлмайди деб йўлга тушади. Улар Фарғона подшоҳини кучли, унинг паноҳига ўтгандан кейин Саид ал—Хараши билан музокаралар олиб боргандагина тинчликка яшаш, молу дунёни сақлаб қолиш мумкин, деб ўйлар эдилар.

Муътабар тарихчилардан Табарийнинг ёзишича, Корзананж ва унинг жияни Жоланж Қий (Фой) аҳолиси билан, Абар ибн Махнун ва Собит Иштихоний Иштихон аҳолиси билан йўлга тушади. Байаркас, Сабаскас ва Бурмажон аҳолиси ҳам улар билан бирга бўлади. Корзананж бошчилигидаги бу сўғд аҳолиси Хўжандга йўл олади. Сўғдийлар араблар молларини талаб хотинболаларини қул қилиб сотишдан қочар эдилар. Табарийнинг айтишича, Фарғона подшохи Алатар уларни тоғдаги «Исам» қалъасида жойлаштиришга рози бўлган ва 20 ёки 40 кундан кейин ўз ҳимоясига олишни ваъда қилган. Бироқ, у қочқинларга кўмак бериш ўрнига, аксинча хиёнат қилади: онасининг маслаҳатига кўра, арабларга жияни Нилон (бошқа қўлзмада: Билаз ибн Ан—Нужур)ни юбориб, «Сўғдийлар Хўжандга келди, тоққа чиқиб кетмасдан тез бориб боссанг, Фарғона подшоҳи ёрдам беришга улгурмайди», — деб хабар юборади. Бу хабардан ҳовлиққан Саид ал—Хараши Абдурахмон ибн Нуайма бошчилигидаги илғор кўшинларини жўнатади. Кейин ўз ҳовлиқмалигидан пушаймон бўлиб, хатосини тузатиш учун уч кечаю кундуз аскарларига дам бермай Абдурахмон орқасидан тинмай йўл босади.

Корзананжнинг фикрича, Саид ал—Хараши Мовароуннаҳрни яхши билмас эди. Улар Абдурахмоннинг аскарларини қириб ташлаб, Хўжанд шаҳрида тўхтамай, тоғдаги истеҳкомларга йўл олганларида жангда ютиб чиққан бўлардилар. Лекин Корзананжнинг фикрига ҳамма бирдек қўшилмайди, кўпчилик, Хўжандга бориб, у ердаги истеҳкомлардан фойдаланиб, ўзимизни ҳимоя қиламиз, деб туриб олади. Бу катта хато эди. Бирдамлик, ҳамфикрлик йўқлиги учун сўғдийлар Саид ал—Харашининг хатосидан фойдалана олмайдилар. Хўжанддаги жангда ёрдам беришга Фарғона подшоҳи Алатар тайёр эмас эди. Натижада тенгсиз жангда сўғд қаҳрамонлари енгилади ва сулҳга сўзсиз рози бўладилар. Сулҳ шартномаси тузиш, унга қўл қўйиш учун сўғд саркардалари араблар лагерига қуролсиз таклиф этилади. Араб феодаллари сўғдийларни қириб ташлаб, молларини талаб, хотинболаларини қул қилиб сотиш учун яна уруш чиқаришга баҳона изладилар. Ниҳоят, бундай баҳона ҳам топилди. Иштихон аҳлининг саркардаси Собитни араб хоти-

нини ўлдирди деган айб қўйиб қатл этадилар. Шунда Корзананж араблар яна алдаганини тушуниб, ўз қулини жияни Жоланжга юбориб, «янги кўйлак» сўрайди. Бу ишора яна уриш ёки ўлдириш хавфи борлигини билдирар эди. Жоланж ўз саркардаларини қутқаришга уриниб кўришга ҳаракат қилади ва жангда ҳалок бўлади. Корзананж, Жоланж ва Собит Иштихоний билан Хўжандга келган ўз соҳиблари ўлганидан хабарсиз халқни қувлаб тутиб, бўйнига «хирож тўлашга қарздор» деб ёзилган сопол тумор осиб, сўғда мажбуран қайтардилар, молларини талаб оладилар, хотинболаларини чўри ва қул қилдилар.

Саид ал—Хараши усталик қилиб Мовароуннаҳрдаги араблар билан сулҳ тузган подшоҳлар Сулаймон ибн Абусария, Шавкар, Жамук, Хоразмшоҳни ҳамда Аҳорун ва Шумон ҳукмдорларини араб саркардаси, Мусайяб ибн Башир ар—Рияхи кўшини етакчилигида Муғ қалъасига юборади. Улар Девашти истеҳкомига қаттиқ ҳужум бошлайдилар. Истеҳкомнинг табиий афзаллиги шунда эдики, унга катта ҳарбий куч билан ҳужум қилиб бўлмас эди. Шунинг учун яна ёлғон ваъдалар билан Деваштини сулҳга кўндирдилар. Бу сулҳ шартномасига мувофиқ араблар Девашти ва яқинларидан 100 кишининг оила аъзолари дахлсизлиги ва озодлигини таъминлашга, қўлган ҳамма халқни ўлдирмасликка ваъда берадилар. Омон қолган халқ кейинчалик қул қилиб сотилган бўлса керак. Хўжандда таслим бўлган учинчи гуруҳ оқсуяқ дехқонлар ҳам жангда ютқазгач, сулҳ сўраганлар. Сулҳда енгилган халқ ва бошлиқларнинг ҳеч қандай хоҳиши ҳисобга олинмайди. Деваштининг ўзи ҳам бошқа саркардалар каби хоинларча ўлдирилади.

Табарий Собит Кутна (пахта) ал—Атокий исмли шоирнинг қатл қилинган сўғд халқи қаҳрамонлари ҳақида ёзган шеърини ўз китобида келтиради. Бу шеърнинг қиммати шундаки, шоир сўғд халқининг қаҳрамонларини «турк мулуқлари» (подшоҳлари) деб атайди. Бундан сўғд аҳли туркий халқлар эканлиги англашилади. «Бу кўз кўрдию таниди, афсус ўлдирилган турк мулуқлари Корзонанж ва Кошинни...» деб ёзади у.

Табарий 104 ҳижрий (722—723) йил воқеаларини ёзганда яна Собит Кутна ал—Атокий шеърдаги бошқа мисраларни келтиради. Бу шеърда сўғдда жангдан сўнг ўлдирилган қаҳрамонларнинг исмлари кўпроқ, энди шоир уларни «турк мулуқлари» демайди-да «сўғд аҳлининг узамолари» (арабча азим — буюк сўзидан) деб атайди. Булар ичида олдин турк деб эслатилган исмлар ҳам бор: «Ўлдирилган жойда Корзананжни, Кошинни, Деваштини ва Хўжандда ҳалок бўлган Жоланжни (баъзи қўлёмаларда бу саркарданинг исмини Халлаж деб ўқиса ҳам бўлади — Т. Қ.) кўриб кўз таниди. Улар шунга лойиқмидилар?» Табарийнинг маълумотлари ва Собит Кутнанинг шеъри сўғднинг қаҳрамон бошлиқлари туркий халқлардан эканлигини очик кўрсатиб турибди. Ўз вақтида немис олими Вельхаузен ҳам Корзананж исмини туркийча «Қора занги» деб ўқиш кераклигини тахмин қилган эди. Панжикентдан топилган сўғд тангаларини тадқиқ қилган

олима О. И. Смирнова сўғд ҳукмронлари орасида келиб чиқиши жиҳатидан туркий халқларга мансублари ҳам бор эканлигини ишончли далиллар асосида исботлаб берди¹.

Табарий яна «айтишларича Девашти Самарқанд аҳлининг деҳқони (подшоҳи маъносида — Т. Қ.) бўлган, сўғдийча исми Дивашанж, арабчасига Девашти»,— деган изоҳни ҳам келтиради. Бу ерда сўғдча исмларни арабчасига айлантириш жараёнини кўрамиз. Деваштининг сўнгги истеҳкоми Абаргардаги (ҳозирги номи Муғ қалъаси) саройда топилган ҳужжатлар орасида терига ёзилган (академик И. Ю. Крачковский ва унинг рафиқаси В. А. Крачковскаялар ўқиган) арабча хатда ҳам «Девашти» ёзилиши Табарийнинг сўзи тўғрилигини исботлайди. Табарий яна араблар Деваштини қўлга олиш учун «Қум» дарёси шаҳобчасидан ўтиб Абаргар қалъасига йўналганини ҳам айтади. Бу машҳур олимнинг жуда тўғри географик маълумотларга эга бўлганидан далолат беради.

Сўғддаги халқ кўзғолонлари уюшқоқлик, бирликнинг йўқлиги, ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро ихтилофлар ва келишмовчиликлар туфайли тор-мор этилади. Тинч аҳоли таланади ва қулликка, тутқунликка маҳкум қилинади. Мовароуннаҳрнинг бошқа жойларида бўлиб ўтган ва узок йиллар давом этган турли халқ ҳаракатлари ҳам араблар томонидан ана шундай шафқатсизларча бостирилади.

Бу давр тарихини чуқур ўрганиш ва сўғд халқлари ҳаётига доир лавҳаларни тўғри ёритиш учун археологик ёдгорликлар ва бошқа турли ҳужжатлар катта ёрдам беради. Жумладан, Панжикентдан Деваштининг нақшли саройи, Муғ тоғидаги қалъадан эса сўғдийча, арабча ва хитой тилида ёзилган хат-ҳужжатлар топилганлиги бу давр тарихига совет ва чет эл олимлари қизиқишини уйғотди. Бу ҳақда жуда кўп асарлар, мақолалар ёзилган. Девашти яшаган Панжикентдаги қалъа, уй ва қасрлар, курул-аслаҳалар, деворга ишланган нақшлар, одамлар, турли ҳайвонларнинг суратлари сўғд — тожик археологик экспедицияси томонидан узок йиллардан бери ўрганилмоқда. Шу сарой деворларидан бирида ажойиб манзара: уй ўртасига кўйилган тобутдаги қаҳрамон атрофида эркак ва аёллар сочларини ва юзларини юлиб, қулоқ ва бурунларини тилиб йиғлаб тургани тасвирланган. А. Ю. Якубовский, бу ерда Сиёвуш тобути устидаги аза маросими акс эттирилган бўлса керак, деб тахмин қилган эди. Табарий Қурсул ўлдирилганда турклар Сирдарёнинг у томонида ўз қулоқ ва бурунларини тилиб (қон чиқариб), сочларини юлиб йиғладилар ва Қурсулнинг чодирини ёқдилар, деб ёзади.

Панжикент саройига ишланган кишиларнинг чехралари ҳам туркларга ўхшар эди. Шунинг учун биз, мазкур расмда Сиёвуш эмас, балки Афросиёб тобути устидаги аза акс эттирилган, десак ҳақиқатга яқин бўлади. Чунки Сиёвушни ўлдирган Афросиёб Туронда, кейинроқ Эронда ҳам узок

йиллар ҳукмронлик қилади. У турк халқларининг сеvimли қаҳрамони эди. Еттинчи асрда Яздигард III даврида деҳқонлар До-нишвор томонидан «Шоҳлар китоби» (пахлавийчасига «Хватай — намак», ёки «Худай — намак») ёзилади. Унда Одам Атодан то сосонийларнинг шоҳи Хусрав II давригача бўлган шоҳлар тарихи тавсиф қилинади. Бу китобни Ибн ал Мукаффа VIII асрда арабчага таржима қилади. Буюк форс шоири Фирдавси (932—1026) бу ва эрон шоҳлари ҳақидаги бошқа йилнома китобларидан илҳомланиб, Қаюмарсдан Хусрав II гача бўлган тарихни «Шоҳнома» асарида моҳирона тасвирлайди. Бу асарга кирган Судоба ва Сиёвуш қиссасидаги образларнинг кейинроқ сарой ва ибодатхона деворларида акс эттирилгани ҳақида маълумот бор. А. Ю. Якубовский Деваштининг Панжикентдаги саройи деворига ишланган расмларни шулар жумласидан деб ўйлаган бўлса керак.

Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Эрон ва Урта Осиё ерларида ҳукмдор бўлган сулолалардан пешдодийлар, қаёнийлар, ашкониюлар аҳмонийлар, сосонийларнинг барча намоёндалари ҳақида батафсил маълумот беради. Буюк олимнинг бу асарида қадимги туркий сулолалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Жумладан, у «Афаридун («Шоҳнома»да Фаридун) фарзандларидан Туж («Шоҳнома»да Тур) турк халқларига шоҳлик қилиш мансабига эришди, лақаби Афросиёб, у Ироқни босиб олди»,— деб ёзади.

Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу билик»да, турк бекларидан Тўнга — Алп эрнинг тожикча лақаби Афросиёб эди деб ёзади:

Бу турк бекларининг оти белгулик,
Тўнга — Алп Эр эди қўти белгулик,
Тожиклар аюр они Афросиёб...

Маҳмуд Қошғарий «Девону луғатит турк» асарида Тўнга сўзини изоҳлаб ёзади: «Тўнга — шер, ботир, баҳодир, филли ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афросиёбни Тўнга-Алп эр деб аташлари ҳам унинг шерга ўхшаш баҳодирлиги учундир».

Беруний форсларнинг «тир — моҳ» байрамини таърифлаб, Афросиёб Манучеҳрни қамал қилгани ва қандай ғалаба қозонгани ҳақида сўзлар экан, қуйидаги афсонани келтиради. Каттиқ жангда Афросиёбга илоҳий кучлар — фаришталар ёрдам беради. Икки ўртада кучли отишма бўлади Ғолиб Афросиёб Манучеҳр билан ярашди ва сулҳ тузилади. Эрон халқлари шундан бери ана шу кунни «тирона» байрами деб атаб, ҳар йили нишонлайдилар.

А. Ю. Якубовский «Шарқ халқлари тарихидаги социал проблемаларнинг В. В. Бартольд асарларида ёритилиши» мақола-сида: «В. В. Бартольд ўз ишларида эронда қадимда ва илк ўрта асрларда рўй берган муҳим социал ва сиёсий ўзгаришларни ўз давридан кўра анча илгариги вақтларга nisбат беришга уриниш одати бор эди деб бир неча бор таъкидлаб кўрсатган Масалан, меҳнаткаш деҳқонлар аҳоли фақат 528 йилдан, яъни Маздакийлар кўзғолони бостирилгандан кейин ёмонлашган

О. И. Смирнова. Каталог монет с городи-ша Панжикента. М., 1963, стр. 32—33; 137—138, таблица XIV.

бўлса ҳам, улар сўнгги сосонийлар одати бўйича бу воқеа афсонавий илоҳий Манучеҳр даврида содир бўлган, деб ишонтиришга уринадилар».

А. Ю. Якубовский В. В. Бартольднинг мазкур жумласига асосланиб Манучеҳр номига нисбат берилган воқеалар энг қадимги даврда эмас, балки VI аср бошларида юз берган деб талқин қилди. Биз ҳам Манучеҳр замондоши энг қадимги афсонавий Қаюмарс авлоди пешдодийлар сулоласидан бўлган афсонавий Афросиёб турк халқларининг биринчи шоҳи бўлгани учун VI аср бошида яшаган турк хони Тўнга-Алп эр, унинг тожикча исмини ўзига лақаб қилиб олган бўлса керак, деб тахмин қиламиз. Бу билан у, биринчидан, турк халқлари Туронда энг қадимий афсонавий шоҳлар даврида ҳам яшаганини уқдирмоқчи бўлса, иккинчидан, эрон шоҳлари тахтига ҳам ўзини ҳақли меросхўр қилиб кўрсатиш, халқ ишончини эгаллаб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашни кўзга тутган.

Юсуф Хос Хожиб ва Беруний ўз асарларида, Тўнга-Алп эрнинг тожикча лақаби Афросиёб эди, деб аниқ ёзадилар. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарини таржима қилган олим С. М. Муталлибов, В. В. Григорьев ва В. В. Бартольд каби олимлар Юсуф Хос Хожиб асаридаги маълумотлардан хабардор бўла туриб, Афросиёбни фақат афсонавий қаҳрамон деб янглишган, деган фикрни илгари суради.

Агар А. Ю. Якубовский каби Манучеҳрнинг замондоши Афросиёб ҳам VI асрда яшаганига ишонч ҳосил қилсак, нима учун

Самарқанддаги энг қадимий қалъа (кухандис) Афросиёб деб аталгани, унинг тагидан оққан катта ариқ Афросиёб ёки Сиёб деб ном олгани сабабини тушуниб етчимиз. Унинг ўлиmidан сўнг миннатдор авлодлар Панжикент деворларига Афросиёб азасини акс эттирган десак, бу фикр эҳтимолдан узоқ бўлмайди. Маҳмуд Қошғарий ўз китобида Афросиёбга қандай аза тутиб йиғлаганлари ҳақида: «Ўлиш сўзини изоҳлаганда Афросиёбга шундай йиғладиларки, ёқаларини йиртишар, бўрилардек увуллашар, музика тори овозидек қийқиришар, кўзлари ёшларга тўла, шундек йиғлаб ўлишарди»,— деб ёзади. Бу маълумотлар ҳам юқоридаги фикримиз ҳақиқатга яқинлигини исботлайди.

Юқоридаги далиллар VI асрда Самарқанд ва Сўғд аҳолисининг кўпчилиги туркий халқлар бўлганидан далолат беради. Археолог оlima Л. И. Альбаум ҳам «Афросиёб расмлари» асарида («Фан» нашриёти, Тошкент, 1975) мазкур сарой деворларида туркий халқлар ҳаётига доир манзаралар акс эттирилганини кўрсатиб беради.

Қадимий бой маданиятга ва юксак анъаналарга эга бўлган сўғд ва унинг атрофидаги ўтроқ ва кўчманчи кўшни аҳолининг чет эл босқинчилирига қарши олиб борган қаҳрамонона курашлари Ўзбекистон халқлари тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади.

Бу давр тарихчи олимлар, санъаткорларнинг бўлажак асарлари учун қизиқарли ва бой ҳаётий материаллар бериши шубҳасиздир.

Тожихон ҚОДИРОВА,
тарих фанлари кандидати.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙНИНГ ХАТЛАРИ

XV аср иккинчи ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги маданий ҳаётнинг дегарли барча соҳалари Абдураҳмон Жомий ва унинг ҳаммаслак дўсти Алишер Навоийнинг номлари билан боғлиқ. Бу икки буюк адиб тимсолида ўзбек ва форс-тожик адабиётининг самарали алоқалари, ижодий ҳамкорлиги ўз аксини топган.

Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижоди, адабий мероси ҳақида сўз борган ҳар бир асарда улар орасида мавжуд бўлган дўстлик ва маслақдошлик хусусида ҳам албатта тўхтаб ўтилган. Бунда асосий манба сифатида ҳар икки адибнинг ўз асарларида келтирилган маълумотлардан, уларга замондош бошқа муаллифлар маълумотларидан ва ҳар иккаласи орасида содир бўлган ёзишмалардан фойдаланилган. Ёзишмалардан намуналар, асосан, Алишер Навоийнинг «Хамсатул мутаҳаййирин» ва Абдураҳмон Жомийнинг «Муншаот» («Хатлар тўплами») асарларидан олинган.

Маълумки, Алишер Навоий ўз устози ва дўсти Абдураҳмон Жомий вафотидан кейин ўзининг у билан дўстлик хотираларини ва ижодий ҳамкорлигини абадийлаштириш мақсадида беш бобдан иборат «Хамсатул мутаҳаййирин» асарини ёзган. Унинг иккинчи бобида ўзаро ёзишмалардан намуналар келтирган (жами 17 та). Уларнинг баъзиларини тўла ҳолича, баъзиларини эса қисқача, матла шаклида ифодалаган, ҳар бир хат қандай муносабат билан ёзилганлигини шарҳлаб ўтган ва ўзининг жавоб хатларини келтирган.

Жомийнинг «Муншаот»ида эса ўмуман тўқсондан ортиқ хат жамланган, улар кимларга йўлланганлиги эътибори билан, тўрт қисмга бўлиниб, тўрт сарлавҳа остида берилган. Учинчи бўлим «Давлат арконларига ёзилган руқъалар» деб номланган. Бу сарлавҳа остида ўттиз учта руқъа-мактуб бор. Гарчи хатлар йўлланган шахс номи қайд этилмаган бўлса-да, уларнинг мазмунидан шу нарса англашладикки, Жомий «арқони давлат» деганида 1469—1487 йилларда Ҳирот саройида муҳим вазифаларни ўтаган Алишер Навоийни кўзда тутган. Бундан ташқари, мазкур ўттиз учта хатдан ўнтаси Навоийнинг «Хамсатул мутаҳаййирин» асарида келтирилган хатларга айнан тўғри келади. Яна бир далил, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган XV аср муаллифларининг хатларидан ташкил топган «Мактуботи Темурия» номли бир

мажмуада «Жомийдан Навоийга ёзилган» деган сарлавҳа остида келтирилган саккизта хатнинг ҳаммаси Жомийнинг «Муншаоти»даги мазкур ўттиз учта хат орасида мавжуд. Демак, «Муншаот»нинг учинчи бўлимидаги хатларнинг аксари Жомийдан Навоийга йўлланган руқъалардир. Улардан фақат учтасигина бошқа шахсларга ёзилганлигини аниқлаш қийин эмас.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий тилга олган ўн еттита ва Жомий «Муншаот»идаги ўттиз учта хат улар ўзлари эслаганидек фақат намуналаргина бўлиб аслида икки ижодкорнинг бир-бирига ёзган мактублари жуда кўп эканлиги шубҳасиз. Бунга Жомийнинг Навоийдан олган мактубга ёзган бир жавобидagi фикр мисол бўлади: «...Руқъайи шарифингиз жавобида бирор варақни тирнамоқчи бўлиб қаламни тарошлаганимда бирор бир нарсани эслаёлмайманки, уни илгари ёзмаган бўлсам» — дейди ва кетидан, ўз дўстини соғинганида унга атаб бирор рубой ё фард ёзишни одат қилганлигини айтади:

Ҳар гаҳ бар ман э-ҳажрат ояд дарди
Таҳрир-и рубой-йи кунам ё фарди,
З-он митарсам к-аз дам-и чун ман сарди
Бар хотир-и отират нишнинад гарди.

Таржима:

Ҳар маҳал сенинг ҳажрингда менга алам етишса,
(Сенга атаб) бирор рубой ёки фард битаман.
Аммо, мендек бир совуқнинг нафаси туфайли,
Нафис хотирингга бирор гард юқмасмикин, деб қўрқаман.

«Муншаот»даги Жомий руқъаларининг кўп қисми услуб жиҳатидан шоирнинг юксак сўз санъатига эга эканлигидан, у назмда беназир бўлиши билан бирга насрий адабиётнинг эпистоляр жанрида ҳам ўз даврининг ягонаси бўлганлигидан дарақ берувчи ва, шу билан бирга, унинг ўз яшаган муҳитидаги ҳар хил табақаларга мансуб кишилар билан алоқаларини намойиш қилувчи хатлардир. Ана шунинг учун Жомий бундай хатларидан нусха сақлаган ва умрининг охирида уларни бир мажмуага жамлаган. Жомийнинг ўзи ҳам «Муншаот»нинг бош сўзида бунга таъкидлаб: «Вақт ҳукми зарурати ва аҳвол тақо-

зосига биноан фазлу камол аҳллари билан бир қанча ёзишмалар содир бўлган эди... уларни ушбу варақларга тўплади», дейди. Руқъалардан тўпламлар тузиш эса Жомий ва Навоий даврида ёзма адабиётнинг бир тури сифатида анъана тусини олган эди.

Маълумки, Жомий билан Навоий орасидаги ижодий ва дўстлик муносабатлари уларнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий масалалардаги бирдамлиги, ҳамфикрлиги асосида мустақамлиби борган. Ҳар икки адибга мансуб инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларига содиқлик тўғрисида улар элу юрт дардига ҳамдард, унга кўмаклашишга ҳамма вақт ҳозир бўлганлар. Аммо «Хамсатул мўтаҳаййирин» ва «Муншаот»га киритилган мактубларда бу ҳол айрим ўринларда эслатилса-да, ҳаётда қай тарзда амалий тадбиқ этилганлиги тўла ўз аксини топмаган. Жомийнинг ижтимоий ҳаётни акс эттирувчи содда, мақсадни лўнда ифодаловчи қисқа-қисқа «илтимоснома», «сифоришнома»лари, ҳозирда аниқланишича, «Муншаот»га киритилмаган. Балки улар аксари бир нусхагина битилиб, жўнатила берган. Шундай бўлса-да шoirнинг замондошлари ва кейинги асрларда яншаган адабиёт мухлислари унинг ижодига бўлган катта эътибор тўғрисида Жомийнинг бундай руқъаларини ҳам дастхат ҳолида асрлар давомида сақлаб, авлодларга етказганлар ва биз улар ҳақида фикр юритиш имконига эгамиз. Бу руқъалар илмий адабиётда «Мажмуаи муросалот» ёки «Навоий альбоми» деб номланиб келинаётган XV аср иккинчи ярмида ёзилган дастхатлар мажмуасидан иборат қўлёзмада жамланган.

Мажмуанинг асл нусхаси ҳозирда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний қўлёзмалар фондида сақланади (инв. № 2178). 1939 йили Ибодулло Одилов томонидан ундан яна икки нусха кўчирилган, улар ҳам институт жавонидан ўрин олган (инв. № 4245, 5136).

Асл нусха 29 x 41 см ҳажмли 46 варақдан иборат. Руқъалар ана шу варақларнинг ҳар икки томониغا ҳар хил йўналишда зич қилиб ёпиштирилган. Хат мўлжалланган жойга сиғмаган ҳолларда, уни икки ёки учга бўлиб ёнма-ён ёпиштирилган. Руқъалар ўз даврида най шаклида ўралиб, тепа томонига муаллифнинг имзоси битилган. Мажмуани тузувчи эса хатларни альбомга жойлаштириш асосида имзоларни қирқиб олиб хатнинг ўнг томонидан юқори қисмига ёпиштирган. Баъзан эса, муаллиф хат охирига ҳам бевосита имзо чеккан ҳолларда, бир муаллифнинг имзоси бир хатнинг икки жойида сақланган.

Альбом 1938 йилгача бухоролик машҳур китоб мухлиси Шарифжон Маҳдум (вафоти — 1935 йил) кутубхонасида сақланган. Бу кутубхонага қачон ва қандай олинганлиги номаълум. 1938 йили эса альбом мазкур кутубхонанинг сақланиб қолган китоблари орасида Алишер Навоий номидаги ЎзССР Давлат кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимига (ҳозир Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди) келтирилган.

Альбомнинг тузувчиси кимлиги ҳақида ҳам аниқ маълумотга эга эмасмиз. Унда-

ги дастхат руқъаларнинг аксари, мазмунан, Алишер Навоийга, баъзилари эса Султон Ҳусайн Бойқарога ва айрим сарой амалдорларига йўлланганлиги учун, улар темурийларнинг Ҳирот саройида, ёки Алишер Навоий қўлида тўпланиб боргану кейинроқ Навоий буйруғи билан бир мажмуага жамланган, деган тахмин юритиш мумкин. Бу тахминни асословчи далил ҳам бор. Навоий ўзининг «Насоимул муҳаббат» номли асарида Ҳўжа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида гапирар экан, ундан хат олиб турганлигини ва бу хатларни бир тўпламга жамлаганлигини айтади: «Аларнинг бу ҳақир била илтифолари кўп бор учун... руқъалар била мушарраф... қилур эрдилар, ул руқъаларни мураққъ ясаб жазвал ва такаллуфот била... асармен». Альбомда эса Ҳўжа Аҳрорнинг 128 дастхати мавжуд. Демак, айтиш мумкинки, Алишер Навоий ўзи тилга олган хатлар тўплами ҳозирда бизнинг қўлимизда бўлган альбом эканлиги эҳтимолдан холи эмас. Мажмуанинг «Навоий альбоми» деб аталиб келинаётганлиги сабаби ҳам шунда.

Альбомнинг тузилган йилини аниқ айтиш қийин. Ундаги ёзилиш тарихига эътиборан энг сўнги мактуб Жомийнинг Ҳўжа Аҳрор вафотига тарих тушириб ёзган хатидир (№ 274/279). Маълумки, Ҳўжа Аҳрор 1490 йили вафот этган. Жомийнинг тарихидан ҳам шу сана англашилади. Шунга биноан альбом 1490 йилдан кейин тузилган.

Хатларнинг ёзилган вақтига келганда, улар Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга келиши (1469) билан Жомийнинг вафоти (1492) орасидаги йилларга тўғри келади (уларда эслатилган айрим тарихий воқеалар саналарига эътиборан). Фақат икки-уч донна хатгина мазмун жиҳатидан Ҳусайн Бойқародан олдин темурийлар тахтини эгаллаб турган Султон Абу Саид (1451—1469) ҳукмронлигининг охириги йилларига оид.

Альбомда жамланган дастхат руқъаларнинг умумий сони 594 та. Улардан 337 таси — Абдурахмон Жомий қаламига мансуб. Қолганлари эса Хуросон ва Мовароуннахрнинг кўзга кўринган зиёлилари, Ҳирот мадрасаларининг мударрислари, Ҳўжа Аҳрор ва унинг ўғиллари, шўйингдек бошқа тариқат аҳли намояндаларидан иборат 15 шахснинг имзоси билан берилган. Бу хатлар ҳам Хуросон ва Мовароуннахрнинг XV аср иккинчи ярмидаги маънавий ҳаёти тарихини ёритишда, Ҳўжа Аҳрор бошқоқ тариқат аҳлларининг темурийлар саройи билан алоқаларида илгари сурган шахсий манфаатлари доирасини аниқлашда ва, шу тўғрисида, мамлакатдаги ижтимоий муносабатлар тарихини ёритишда бир қадар аҳамиятга эга. Биз қуйида альбомдан жой олган Жомий руқъалари ҳақида фикр юритамиз. Жомий руқъаларининг аксарида «ал-фақир Абдурахмон ал-Жомий» деган имзо қўйилган, иккитасида эса бу имзо «доийи мухлис Абдурахмон» («мухлис дуоғўйингиз Абдурахмон»), биттасида «ал-фақир Нуриддин Жомий» шаклида келтирилган.

Улар асосан аниқ нәсх хатида ёзилган Жомийнинг ўзи томонидан оққа кўчирилган баъзи асарларидаги хатига айнан ўх-

шайди. Аммо шундай руқъалар ҳам борки, уларнинг бошланғич сатрлари насх билан бошланиб, сўнг аста-аста ётиқ наस्ताблиқ ва ниҳоят шикаста тусини олади. Бунинг сабаби Жомий баъзи руқъаларини йўлда-юзда, ҳар хил шароитларда тезлик билан ёзиб, жўната берган ва бу ҳол хат шаклининг ўзгаришига олиб келган. Бунга мисол қилиб альбомда (116/121) рақам билан белгиланган бир руқъани келтириш мумкин. Унда Жомий, афтидан Навоийга бўлса керак, ўзининг (884/1479) йили Ҳиротдан Мовароуннаҳрга қилган сафарига Форобдан Тошкент томон чиқиб кетаётганлигини билдиради ва руқъани от устида ёзганлигини айтиб, хат бир текис эмаслиги учун узор сўрайди: «Рабиъул аввал ойининг ўн бешида (1479 йил 6 июль) (Форобдан) Тошкент томон юзланиш воқе бўлди... ҳамма ёр-дўстлар сикҳат-саломатлар, умид шулдурки, тез орда (Ҳиротга) қайтурмиз. Бу китобат от устида битилди, маъзур тутсинлар. Тавфиқ ёр бўлсин, вассалом. Ал-фақир Абдурраҳмон ал-Жомий». Бу хатни гарчи ўқиш мумкин бўлсада, аммо узор сўрарли даражада нотекис битилган, суркалган нуқталари ҳам кўзга ташланиб туради.

Альбомдаги юқорида эслатилган 337 руқъадан 20 донасигина Навоийнинг «Ҳамсатул мутаҳаййирин» ва Жомийнинг «Муншаот» асарларида келтирилган. Қолганлари эса фақат ушбу мажуада дастхат ҳолида сақланган.

Хатларни Жомий кимларга йўллаганлиги муаллиф томонидан кўрсатилмаган. Афтидан ўз даврида бусиз ҳам хат эгасини топаберган, яъни хатни элтувчи уни қўлма-қўл топшириш имконига эга бўлган бўлса керак. Биз эса улар ҳақида баъзан руқъанинг ўзида учраб турадиган улуғлаш ибораларни, мансаб ва даражани билдирувчи истилоҳлар орқали фикр юритишимиз мумкин. Фақат бир хатдагина (№9) Жомий Алишер Навоийнинг номини эслатиб ўтган: «Жаноби Амир Алишер Навоий, олий гуҳар». Ана шу мисолга қиёсан ва хатларнинг мазмунига асосланиб, айта оламизки, улар аксарият Навоийга йўлланган. Шу билан бирга Ҳусайн Бойқарога ёки бирор бошқа амалдорга йўлланган хатлар ҳам йўқ эмас. Лекин шунини айтиш керакки, Ҳусайн Бойқарога мўлжалланган хатлар ҳам Алишер Навоий орқали унга етказилган кўринади. Чунки, Жомий ўзининг бир хатида (№5) Ҳирот шаҳаридаги тартибсизликларни бартараф қилиш, фавқулодда солиқларни камайтириш зарурлиги ҳақида сўзлар экан, «агар маслаҳатдан деб билиб, фурсатни муносиб топсангиз ҳумоюнга (яъни подшоҳга — А. Ҳ.) арзга етказилса (у жаноб) мусулмонлар (яъни, халқ — А. Ҳ.) аҳоли устида фикр юритсалар», деб султонга тегишли гапларни Навоийга уқтиради.

Бундан ташқари, Жомий ўз «Муншаот»идаги султонга йўлланган хатларини тўғридан тўғри «султонга» деб атамай, балки, «салтанат шир ҳазратнинг мулозимларига ёзилган руқъалар» сарлаҳаси остида келтиради ва, шунга мувофиқ, руқъалар матнида ҳам султоннинг «давлатхоҳларига», «мулозимларига» деган истилоҳларни ишлатади. Афтидан Жомий даврида подшоҳга оддий кишининг камтарона мурожаат қилиш услуби шу қабилида бўлган ва бунда

хатларни султонга унинг яқин мулозимлари, сарой амалдорлари орқали етказилиши ҳам назарда тутилган.

Демак, Алишер Навоийнинг узоқ йиллар темурийлар саройида юксак мавқеларни эгаллаб, мамлакат ишлари билан машғул бўлганлиги назарда тутилса, бевосита ўзига йўлланган руқъалардан бошқа хатлар ҳам унинг қўлидан ўтганлигига шубҳа қолмайди. Жомий мамлакат ишлари, халқ аҳоли ҳақида қайғуриб саройга хат ёзар экан, ўзининг шогирди, ҳаммаслак дўсти Навоий томонидан қўллаб-қувватланишига ишонади. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг сарой муҳитидан бўғилиб, амалдан воз кечиш ҳақида маслаҳат сўраб ёзган хатларига Жомий ҳар турли далиллар билан таскин бериб, хизматни давом эттиришга ундаган. Бунда Жомий ҳар икки адиб учун муқаддас бурч бўлган гуманистик гоълардан келиб чиққанлиги альбомдаги Жомий дастхатларидан бирида (№ 64/69) яққол ифодаланган. Унда Жомий: «...Қудратли султонга яқин бўлиш ва унинг ҳузурда гап уқдира билиш — улуғ неъматдур, бу неъматнинг шукронаси эса — киши бутун ўзлигини ва вақтини мусулмонлар (яъни, халқ — А. Ҳ.) ишига сарфлаб, золимлар ва зўравонлар зулмини бартараф қилишдир...» — деб ёзади, ва ушбу рубоийни келтиради:

Роҳату ранж чун бувад гузарон
Ранж каш баҳр-и роҳат-и дигарон
З-онки бошад ба-маъраъи уммед
Ранж-и ту тухм-и роҳат-и жовед

Таржима:

(Бу дунёда) роҳат ҳам, ранж чекиш
ҳам ўтар-кетар нарсалар экан,
Сен бошқалар роҳати учун ранж
чекабергин,
Шу туфайлики, сенинг тортган
ранж-машаққатинг
Умид экинзорига сочилган абдий
роҳат уруғи бўлсин!

Альбомда жамланган Жомий руқъаларининг мазмунига келганда шунини айтиш керакки, уларнинг бирортасида ҳам муаллиф шахсан ўзи учун бирор моддий ёки бошқа манфаатни илгари сурган эмас. Хатлар Жомийнинг Алишер Навоий билан ижодий ҳамкорлигини ва дўстлигини (35 та хат), Ҳусайн Бойқаро ва бошқа ҳукмрон табақалар билан муносабатларини (18 та хат), Ҳусайн Бойқаро ва бошқа ҳукмда Жомийдан ҳомийлик тилаб, унга мурожаат қилган кишилар манфаати учун илтимосномалардан иборат икки гуруҳни ташкил этади.

Алишер Навоий билан ёзишмалар Жомийнинг ҳаж қилиш маросими бўйича Макка ва Мадинага (1472—1474 йиллар), сўнг Мовароуннаҳрга (1479 йил) қилган сафарларида йўл асносида ўзининг кечинмалари ва соғ-саломатлиги ҳақида дустини огоҳлантириб ёзган хатлари, Навоийнинг Ҳуросони вилоятлари бўйлаб сафарлари вақтида Жомийга ёзган хатларига жавоблар, Жомийнинг Навоий илтимосига биноан ёзиб тугаллагани айрим рисолалари ва «Нафаотул унс» китобининг баъзи қисмларини жўнатганлиги ҳақидаги руқъа-

лардан иборат. Хусайн Бойқарога йўлланган хатлар эса унга соғлиқ тилаш ҳамда мамлакатда адолат ўрнатиш ва ҳукмдорлар орасидаги сиёсий туқнашувларни қон тўкмай тинчлик йўли билан бартараф қилишга қаратилган насиҳатлардир.

Бундай хатларнинг кўп қисми хоҳ Алишер Навоийга, хоҳ бошқаларга бўлсин жуда юқори бадий услубда, насрий матн орасига шеърли парчалар киритилиб, мақсадини адибона моҳирлик билан ифодалаб ёзилган. «Ҳамсатул мутаҳаййирин» ва Жомийнинг «Муншаот»даги мактублар орасидан альбомда ҳам учрайдиган 20 та дастхат ана шу биринчи гуруҳга оид руқъалар ҳисобидандир.

Иккинчи гуруҳга оид руқъалар ҳам аксари Алишер Навоийга ёки сарой амалдорларидан бирига йўлланган бўлса-да, услуб ва мазмун жиҳатидан бутунлай бошқача. Улар «Ниёзмандлики изҳор этгандан сўнг арзга етказиладики», деб бошланиб, қисқа тарзда ифодаланган мақсад ва охирида эса «тавфиқ ёр бўлсин, васалом», деган дуо ва Жомийнинг имзосидан иборат, халос.

Адибнинг бу руқъалари мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий масалалар бўйича Жомийнинг тутган ўрнини яққол намоиш қилади ва унинг оддий халқ аҳолига ғамхўр, ҳамдард эканлигини исботлайди.

Маълумки, феодализм жамияти шароитида, жумладан теурийлар давлати ҳукм сурган асрларда ҳам, Мовароуннаҳр ва Хуросонда шарият томонидан белгиланган солиқлар: давлат (подшоҳлик) фойдасига мол (хирож) ва, диний муассасалар фойдасига закотдан ташқари яна бир қанча доимий ёки вақти-вақти билан фавқуллода солиқ ва йиғинлар (аворизот, ахрожат, ҳаволот ва ҳоказо) жорий қилиниб келган. Улар қайси муносабат билан йиғилишига қараб ҳар хил номлар билан аталган. Жомий руқъаларида улардан дудий (тутун пули), лашкар, мададий, мадад-и лашкар, номбардор, мадад-и номбардор, пиёда (ҳарбий юришлар ва лашкар боқими учун йиғинлар), сарона (ҳар бир бош устидан солиқ), пешкаш (подшоҳ ёки йирик амалдорларнинг вилоятларга чиқиш вақтларида уларга туҳфа ва боқим учун йиғин) турлари жуда кўп учрайди. Халқ ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган Жомий сарой аҳлларида бундай солиқ-йиғинларни бартараф этишни талаб қилади. Масалан унинг бир хатида (№ 70/75) ўқиймиз:

«Ниёзмандлики изҳор этгандан сўнг арзга етказиладики, (Хирот) шаҳари ва вилоятлар райятларининг аҳоли улардан йиғилаётган фавқуллода солиқлар туфайли тушқунлик даражасига етди. Шу сабабли уларнинг зирот ва бошқа тирикчилик ишлари жараёни тартибдан ташқари чиқишига яқин қолди. Бу ҳолни Хожа Муъинуддин жанобларига айтилган эди, у киши инсоф ва ҳайрихоҳлик мақомидан келиб чиқиб... мен жуда ҳайрон бўлиб қолдим, ўрдудан жуда кўп ҳаволот воқе бўлмоқда, райят қўлида эса ҳеч нарса қолмади, ҳар нимаики бўлса, ортиги билан йиғиб олдилар» — дедилар. Илтимос шулки, иноят юзасидан жидду жаҳд кўрсатсангиз, мазкур йиғинлар енгиллаштирилса, чунки, улардан баъзиларини зарурий деб топилган тақдирда ҳам, мусулмонларга

(яъни аҳолига — А. Ў.) зулм ўтказишни тарк этиш ундан ҳам зарурийроқдир».

Бу руқъа хотимасида Абдурахмон Жомийнинг ҳукмрон табақалар оддий меҳнаткаш халқ билан қандай муносабатда бўлиши лозимлиги ҳақидаги эътиқоди, инсонпарварлик ғояси яққол ифодаланган. Бошқа хатларда улар хоҳ айрим шахслар илтимосига биноан, хоҳ шоирнинг ўз ташаббуси билан ёзилган бўлсин, ана шу ғоя, ана шу эътиқодни илтиҳис билан ҳаётга татбиқ этилади.

«Эшитишимизга қараганда, — деб ёзди Жомий шундай хатларидан бирида (№ 520/526), — ҳумоюн ўрдудан Хожа Камолуддин Музаффар номига пешкаш расми бўйича тўласин, деб бир миқдор маблағ битилган. Аммо шу вақтгача у киши бирор одамдан бирор маблағ олганлиги маълум эмас, аксинча, кўпчиликдан эшитишимизга қараганда, у киши ҳеч нарса олмас эканлар. Илтимос шулки, аҳвол шундай экан, иноят кўрғазиб бу (йиғинни) даф қилсалар, акс-ҳолда бу кечмишдан шундай хавф туғиладики, у киши ҳам бошқалардан нарса олишни жоиз деб ҳисоблаб қоладилар».

Бу хатда Жомий мазкур шахсни адолатсизликдан ҳимоя қилибгина қолмай, балки подшоҳ саройи томонидан бирор амалдорга нисбатан йўл қўйилган ғайри қонуний пул йиғини охири бориб халқ бошига тушишини, у амалдор ҳам ўз навбатида халқдан ноҳақ маблағ ундириши мумкинлигини айтади ва бунга йўл қўймасликка чақиради.

«...Ушбу руқъани элтувчи киши ва бошқа фақирлар шикоят қиладиларки, — дейди Жомий бошқа хатида (№ 371/377), — ҳар бир киши бошига бир миқдор чигиртка (мелак) йиғини юклатилар, кўп машаққатлар тортиб чигиртка йиғиб келганларида, улардан яна сарона пулини талаб қилар эканлар. Фақирлар бунга бардош қилолмайдилар, уларнинг аҳоли оғирлашади, агар иноят қилиб, чигирткани даф қилганларидек, саронасини ҳам даф қилсалар, индоллоҳ зое кетмас».

Бу хат мисолида Жомийнинг меҳнаткаш халқ оmmasига қанчалик яқин бўлганлиги, жабрдийда кишилар шоирни ўзларига ҳомий деб билиб, унинг ҳимоясига сифинганликлари, Жомий ҳам ҳамма вақт уларнинг манфаатини ҳимоя қилишга ҳозир бўлганлигидан дарак беради.

Шу қабилда Жомий боқим учун лашкар қўндирилган Жом вилоятининг аҳолиси оғир аҳволда қолганлигини билдириб, у ердан лашкарни олиб чиқиб кетишни илтимос қилади (№ 143/148): «Ниёзмандлики изҳор этгандан сўнг арзга етказиладики, — дейди у, — Жом вилоятидаги ходимлар аҳоли жуда изтиробга етган. Бу (ҳумоюннинг) ўзларига ҳам маълум. Ҳозир у ерга (боқим учун) бир гуруҳ лашкарни қўндиритилар, (аҳоли) бунга асло қодир эмас. Ўтган йили ҳам шу ҳол воқе бўлганида ҳумоюн ҳазратларига арзга етказилганда, (фармонни) бекор қилган эдилар. Бу йил ҳам (мазкур ходимлар) илтифот кўрғазилишига тўла умидвордирлар. Илтимос шулки, иноят қилиб, бу бобда жидду жаҳд кўрғазсалар».

Яна бир хатда (№ 125/130) Жомий Басоқуҳ мавзеидаги суғорилган иншооти — коризлар қуриб қолганлиги, ҳосил камли-

ги учун мавзе аҳолисига солиқлар жиҳатидан зулм ўтказмасликини сўрайди: «...Ба-сокуҳ деҳқонларнинг шикоятига кўра, — дейди Жомий, — уларнинг қоризлари қуриб қолипти, ҳосилга катта нуқсон етипти. Илтимос шулки... суриштириб кўргач, уларга жабр ўтказилишига йўл қўймасангиз».

Солиқларни камайтириш борасидаги хатлардан яна бир тури (№ 504/510): «...Сабқар булуқининг аҳолиси шикоят қилишларича, уларнинг булуқида кўп харобаликлар рўй берган. Шунинг учун бир неча вақт уларга пиёда ва номбардор йиғинлари бўйича енгиллик туғдирилган. Илтимос шулки, иноят кўргазиб бир илож қилсалар, уларга зулм ўтказилмаса, мазкур бир неча йил мобайнида уларга нисбатан қўлланган дастурга амал қилинса».

Келтирилган мисолларда Жомий бутун вилоят, мавзеълар аҳолисини фақулдода солиқлардан озод қилишни талаб қилган бўлса, бошқа бир қанча хатларда у қашшоқликда яшаётган айрим шахсларни ҳам, уларнинг илтимосига биноан, ҳамоя қилади, уларнинг аҳволини тушунтириб, зулм ўтказмасликини сўрайди: — «...Ушбуни элтувчи Шайх Аҳмадга, — дейди у бир хатда (№ 172/177), — номбардор (солиқни) юклаптилар. Ишончли кишилар гувоҳлик берадиларки, у бунга қодир эмас. Илтимос шулки иноят кўргазиб, суриштириб билгач, унга зулм ўтказилишига йўл қўймасалар».

Шу қабилда Жомий илм аҳли табақасига мансуб бўлган бир киши учун ҳам солиқлар жиҳатидан енгиллик туғдиришни илтимос қилиб ёзади (№ 100/105): «...Мавлоно Муҳаммад деган бир азиз борки, Ғаржастон вилоятида яшайди ва илм мутолааси билан машғул. Тириклик ўтказиш борасида бир кўш ерни зироат қилади. Унинг илтимоси шулки, иноят кўргазиб, буюрсангиз, шарият тақозосига биноан ундан мол (хирож)ни жинс (натура) билан олсалар, чунки пул билан тўлаш у кишига зарар келтиради».

Жомийнинг халқ аҳволига бўлган ғамхўрлиги фақат солиқлар жиҳатидангина эмас, балки амалдорлар ва айрим феодалларнинг меҳнаткаш омма билан муомалаларида унинг манфаатларини унутмаслик, фирибгарликка йўл қўйиб, унинг ҳаққига хиёнат қилмаслик масалаларига ҳам оиддир. «...Ушбуни элтувчи, — деб ёзади Жомий (№ 37/38) бир қоранданинг илтимосига биноан, — Абу-л-Валид мазори шайхининг қорандаси бўлган. У қорандалик қилиб юрган тоқзорни сотиб юбориптилар, ammo унинг ҳиссасини беришда сансалорлик қиялтилар. Илтимос шулки, иноят кўргазиб бир илож қилсалар, унинг ҳаққи қўлига тегса...».

Альбомдаги хатлардан бир қанчаси Жомий мамлакат ободонлиги соҳасида ҳам ўз фикрларини баён этганлигини кўрсатади. Бунда у тадбиркор, халқ манфаатини ўйлаб иш тутадиган саркорларни рағбатлантиришни ва шу йўл билан бошқаларни ҳам шундай бўлишга тарғиб қилишни маслаҳат беради. Масалаан 66/71 рақамли хатда ўқиймиз: «...Хоже Сайфуддин Музаффарнинг мақтовли тадбири туфайли раийятда тўла умидворлик ҳосил бўлиб, зироат ва иморат ишларига киришдилар, кўп мавзелар маъмур бўлиб, экинзорга

айланди, ожизлару раийятлар хотиржамликда дуоғўйликка машғуллар. Азиз кишилар айтадиларки, яқин орада ҳеч ким у кишидек раийятга ғамхўрлик кўрсатиб, ободончиликка эътибор берган эмас. Абадиятга уланган давлатга муносибдурки, у кишига нисбатан марҳамат ва иноят воқе бўлмай. Бу эса раийят умидворлигининг ошиши ва у кишига ўхшаш (саркор)ларнинг яхши хулқ атворли бўлишга интилишига сабаб бўлур, яхши тадбир билан ёмон хулқ орасидаги фарқ зоҳир бўлур!».

Шунга ўхшаш, Жомий Неъматобод мавзеидан ўтказилаётган ариқ сервус бўлишига ишонган у ернинг аҳолиси қаттиқ ерлардан ариқ ўтказиш қанчалик қийин бўлмасин, жидду жаҳд билан ишлаётганлигини билдиради ва ариқни ўзи бориб кўрганлигини ёзади (159/164): «... Мозорга келадиган ариқни, — дейди, — Неъматободнинг девори туфайли бир миқдор юқориқоқдан ўтказиш лозим эди. Ҳожа Қутбуддин Товус қарам буюриб, кўп хизмат кўрсатдилар ва ариқни Назаргоҳи боғи юқорисидан ўтказдилар, шу йўсундаки, сув жуда кўп, балки кўп ва равон оқади. Мозор яқинидаги фақирлар бундан жуда миннатдор бўлдилар, ўзларига марғуб бўлган бу ариқни қазिशга анчадан бери жидду жаҳд билан машғуллар. Бир бор мен ариқнинг ўтиш жойларини бориб кўрдим. Илгари вақтларда қазилган чақоржўйларнинг излари кўриниб туриптию, ammo ҳеч бири ниҳоясига етказилган эмас. Ҳозир қазилаётган ариқ эса гарчи уларнинг ҳамасидан юқориқоқда ўтиб, қазиш мушкул бўлса-да, умид комилки... тез кунларда дил истаган тарзда жорий бўлур».

Альбомдаги Жомий руқъаларининг катта бир қисми Ҳирот мадрасаларида таҳсил этувчи илм аҳллари, талабаларни моддий жиҳатдан таъминлаш масаласига қаратилган. Руқъалардан маълум бўлишича, мадраса мударрислари ва айрим талабалар вақф ерлари ҳосилидан тайинланган маош ҳисобига тирикчилик ўтказганлар. Маош ҳажми расмий равишда белгиланган. Бироқ у ҳамма вақт ҳам талабалар қўлига келиб тегабермаган. Бунинг учун улар Жомийдан кўмак талаб, ундан илтимосномалар ёзишни сўраганлар. Жомий эса бу илтимосларни қуйидаги мисолларда кўрсатилган тарзда ифодалаган. 115/120 рақамли руқъада ўқиймиз: «...Мавлоно Бурҳонуддин ва мавлоно Жалолуддин Маҳмуд фақир, ғариб ва солиҳ кишилардир. Улар таҳсил билан машғуллар. Агар иноят кўргазиб бир илож қилсалар, вақфлардан уларнинг тирикчилиги учун зарурий маош тайинланса, бу (сиз тутган) шафқат ва мурувват қондаларидан йироқ тушмас». Бу илтимос инobatга олиниб маош тайинлангану, бироқ тўхтатиб қўйилган бўлса керак, Жомий яна мазкур Жалолуддин Маҳмуд номидан ёзади (№ 142/147): «...ушбу ихлос руқъасини элтувчи мавлоно Жалолуддин Маҳмудга... вақфлардан арзимас маош тайинланган экан, шу билан тириклик ўтказар экан, ammo ҳозир уни тўхтатиб қўйиптилар... Илтимос шулки, фақирлик ва эҳтиёжмандлиги аён бўлиб турган кишиларнинг маҳрум қилинмаса, ... вақфларнинг ҳосили шундай кишилар эҳтиёжига сарflanса».

Қуйидаги хатда эса вақф мутасаддийлари толиби илмларга белгиланган маошга

сунистеъмом қилиш ҳоллари бўлганлиги яққол кўринади ва бунда ҳам Жомий талабалар манфаатини ёқлаб ёзади (№ 509/515): «...илм таҳсили билан шуғулланувчи мавлоно Шаҳобуддин Аҳмадга вақфлардан арзимас маош ёзилган экан, аммо у маош унинг қўлига тўла етишмас экан. Агар иноят кўрғазиб ишорат қилинсаки, маош унинг қўлига етишса (шафқат йўлидан) йироқ тушмас».

Маълумки, Ҳирот шаҳари XV асрда, айниқса Алишер Навоий даврида шарқдаги йirik маданият марказларидан бирига айланган, у ерга илм олиш учун турли бошқа шаҳарлардан ҳам талабалар келиб, шу ерда яшаб ўқиганлар. Жомийнинг бир қанча хатларидан маълум бўлишича, бундай талабалар ҳам кўпинча иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволда кун кечришган. Масалан, Жомий ўз руқъаларидан бирида (№ 157/162) бундай кишилар аҳволига куйиниб ёзади: «...Бу диёрда таҳсил асбоби муҳайё деган овоза тўфайли фақирлар ва толиби илмлардан иборат кўп кишилар атроф чеккалардан (бу ерга келиб) саргардон бўлиб қолганлар, тириклик ўтказиш борасида ноилождилар. Мавлоно Зайнуддин Али ва Мавлоно Низомуддин шу жамоатдандирлар. Агар иноят кўрғазиб бир илож қилсалар, тириклик ўтказишга етарли арзимас бир маош таин қилинса...».

Жомий хатлари орасида ҳуқуқ масалаларига бағишланган, ҳар турли жиноий ишлар бўйича даъволашишлар оқибатида маҳрумликка учраган жабрдийдалар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган илтимосномалар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Уларда Жомий ожиз кишилар, айниқса боқувсиз қолган аёллар ва ёш болалар манфаатини ҳимоя қилади, уларни тириклик манбаларидан маҳрум қилмаслиқни сўрайди: «...Султон сиёсатига учраган Шоҳ Хожа ва Кайхусрав мирохўрлардан, — деб ёзади у бир хатида (№ 107/112), — ўн беш фарзанд қолган, уларнинг аксари ҳали гўдак. Айтишларича уларнинг тирикликларига асқотадиган нарсалардан баъзиларини хумоюн ҳукмига мувофиқ, баъзиларини эса беҳукм тортиб олиптилар. Арзимас бир мулк қолган экан уни ҳам девон фойдасига олмоқчи эмишлар. Илтимос шулки, ўртада бир неча сағир гўдак бўлганлиги учун, иноят кўрғазиб ...бир нав қилсаларки, уларнинг ҳаққи зое кетмаса, илтифот юзасидан хумоюн нишон ҳосил қилсалар, у мулкка ҳеч ким даҳл қилмаса, уларнинг ўзига қолдирилса ва улар тирикликка яратсалар...».

Жомийнинг ўз яшаган муҳитидаги иқтисодий ва ижтимоий муносабатларга катта эътибор берганлиги унинг қашшоқларга моддий ёрдам кўрсатишга ундаган хатларидоғина эмас, балки қаллоблик билан шуғулланувчи айрим шахсларни жазолашга чақирган руқъаларида ҳам акс этади. Шундай ёзишмаларидан бирида (№ 112/117) ўз ҳулқ атвори билан кишиларга озор берувчи бир даллолни жазолашга чақиради «Ниёзмандлиқни изҳор этгандан сўнг, арзга етказиладики, — деб ёзади Жомий, бу хатида — даллоллар орасида Қанбар Али номли бир шахс бор. Сўзи ишончли тожирлардан кўплари унинг шарорати ва баднафслиги ҳақида хабар бердилар. Бу фақир (яъни, Жомий —

А. У.) ҳам унинг мусулмонлар (яъни, аҳоли — А. У.)га қилган тўхматларидан воқифман. У яна ушбуни элтувчиға нисбатан бир қанча номақбул ишлар қилипти, унинг ўзи сизга арз қилади... Бир нав қилинсаки, унинг қўли мусулмонлар этагидан кўзоҳ қилинса, мусулмонлар унинг шарридан эмин бўлсалар».

Айтиб ўтилганидек, альбомда жамланган руқъалар барчаси бир шахсдан иккинчи шахсга қарата ёзилган. Уларга берилган жавоб ёки илтимосларга биноан кўрилган тадбир ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Бу ҳақда альбомнинг ўзида келтирилган баъзи хатлар мазмунига биноан фикр юритиш мумкин. Масалан 459/465 рақамли хатда Жомий «...жаноб Сайид Али Акбар унга нисбатан кўрғазган эҳсонларингиз учун миннатдорлик билдириб, илтифотингиз янада зиёда бўлишига кўз тутади...» деб ёзади. Бундан маълум бўладики, Жомийнинг мазкур Сайид Али Акбар номидан ёзган илтимоси қондирилган ва Жомий энди бу киши номидан ташаккур билдира туриб, ўзининг ҳам мамнунлигини изҳор қилгандек бўлади. Бироқ айтиб ўтиш керакки, Жомий илтимосномаларининг инобатга олиниши барча масалаларда ҳам бирдек бўлган эмас, албатта. Унинг руқъаларига ижобий жавоб фақат айрим ҳоллардагина бўлиб, узлуксиз солиқлар ва қонли тўқнашувларни, амалдорларнинг меҳнаткаш халққа бўлган ноҳақ жабр-зулмларини бартараф қилиш масалалари улўғ адибнинг эзгу умидлари бўлиб қолаберган.

Шундай умидларни дилида сақлаган ва уларга содиқ бўлган шоирнинг ўзи эса, ҳашаматли яшашга тўла имкониятга эга бўла туриб, жуда камтарин, камсуқумликда ҳаёт кечирган: мутофаккир адиб сифатида каттаю кичик орасида машҳур бўлган Жомий мадраса ҳужрасини супуриш билан ҳам машғул бўлаберган ва бу ҳақда, афтидан ўз шоғирди Алишер Навоийга бўлса керак, қуйидагича ёзган (№ 514/520): «Ниёзмандлиқни изҳор этгандан сўнг арзга етказиладики, бу фақир тадрис ишларига киришишдан олдин мадраса хонасини супуриш-сидириш билан машғул эдим, ...ушбуни элтувчи (сиз томонга) мулозиматга кетатуриб, бу ерга кириб қолди, ушбу бир қалима билан вақтингизни олдим. Тавфиқ ёр бўлсин, вассалом».

Айтилганлардан хулоса ясаб, Жомий руқъаларининг аҳамияти ҳақида қуйидагиларни қайд қилиш мумкин: Дастхатпар мажмуаси бўлмиш «Навоий альбоми», биринчидан, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий яшаган даврдаги Хуросон ва Мовароуннаҳр халқларининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётини ёритишда тарихий манба хизматини ўташи мумкин, иккинчидан эса, руқъаларнинг аксари Навоийга йўлланганлигини назарда тутилса, ҳар икки адиб ҳамкорлиги фақат адабий, ижодий масалалардагина бўлмай, улар жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳам фикр, ҳамнафас бўлганликларидан, уларнинг бой адабий меросида ифодаланган гуманистик ғоялар асосида чуқур ҳаётий тажриба ётганлигидан далолат беради.

Асрмиддин УРИНБОВ,

тарих фанлари кандидати

НАВОЙНИНГ ФАОЛИЯТИДАН БИР ЛАВҶА

Моҳир шоиру аржуманд донишманд, комил фозилу беназир амир Алишер Навоийнинг илмию маънавий, молиявию ташкилий ёрдами билан вужудга келган университет ҳамда махсус илмий ва амалий институтлар ул азизнинг тинимсиз меҳнатю олий ҳиммати туфайли жаҳоннинг илму фан ва маданият хазиналарига салмоқли ҳисса қўшди. Жумладан, Навоий академияси инсоният ихтиёрига кўплаб илмий асарлар тақдим қилди. Шулардан бири Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг бадиъ илмга, яъни нутқдаги бадиий воситаларга бағишланган «Бадойиъу — с-санойиъ» («Санъат янгликлари») деган рисоласидир.

Бу асар форс тилида ёзилган бўлиб, илмий савиясининг юксаклиги, мукаммаллиги ҳамда соғлом эстетик принципларга асосланганлиги билан шарқда шуҳрат қозонган. Китобнинг ёзилиш тарихи ҳақида Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ўзи шундай дейди:

«Умримнинг бошларида фароған ёшларида бу каминада дилрабо назму санъаткорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имкон борича ушбу фан билан машғул бўлур эрдим. Тангрига ҳамду шун шукрим, ўшал асарлардан, ҳар неким замона саҳифасида зоҳир бўлса, улғу, кичик қошида манзур мақбул бўлди. Аммо озгина фурсату он ўтишию кичик бир вақту замон кечиши билан баъзи воситаларни дафъ этиш ташвишларию мадрасаларда сабоқ бериш ишлари туфайли ул майл пойдевори бўшашиб, ўшул юмуш биноси емрилди. Андоғки, йиллар ўтуб, кунгул ул иш теграсига ёвушмади, ул борада ёзилиб тартиб берилган баъзи варақлар унут ўйи бурчакларида тўзон зарраси янглиғ беному нишон ва этиборсизлик чангу тупроғида ер билан баробару яксон бўлур эрди. Аммо бу кунга келгач, камол-ужалоси васфидин қалам тили ожиз, юксак мақомдаги ходимларнинг олийси, ҳазрат-и маҳдум неъматлар волийси, амир-и динаноҳ-у адолат амини дод-

хоҳ салтанат таянчи-ю мамлакат қувончи, ҳақонона давлат асоси-ю ҳазрат-и султоннинг маҳрам-и хоси (яъни Навоий — А. Р.) — китъа:

Бўлур мудом музаффар фасоҳат
майдонинда,
Балогат аҳлидин олмиш дамодим юз
таҳсин.
Амин жаҳон элига, фазлу фан
жаҳони ўзи,
Эрур мақомида андин мулку миллату
дин.
Хукумат аҳлига байроқ, фақиҳларга
қароқ,
Қилурда ҳукм адолат тўғри тушмас
қўлидин.
Кўнгул денгиз каби кенг тенги йўқ
саховатда
Баҳор абридек, андин бўлур сероб
замон.
Даном этсун анинг давлати то бордур
халқ
Ки жорий ўлсун анинг ҳукми.
раббано омин.

— ул ночиз зарраларни офтобдек назарларига манзур қилиб, тупроқдин кўгариб олдилару илтифот била аларни жамъ айлаб тартиб бермак фикрин эзгу кўнгилларига солдилар ва бу бандага, ул ишни ниҳоясига еткурмакни буюрдилар-у бу амрда аҳволининг паришонлиғи беҳад эрди-ю, парокандалиғи беадад эрди, фармонга бўйун сунуб, илож-у имкон борича жидд-у ижтиҳод камарин белига боғлади ва ҳар ҳафтада бир — икки кун ул тарқоқ варақларни йиғиб, тартибга солиб, туямаган қорани тугаллаб оққа кўчирмоққа ўзни чоғлади. Гарчи бу аҳволда ул ишнинг кўнгилдагидек бўлмоғи қийин эди, аммо бу банда дарвешлар дегандек бориға барака деди».

Атоуллоҳ Ҳусайний мана шу китобда Навоийга оид турли маълумотлар, жумладан унинг шоирлик маҳоратига алоқадор

воқеаларни келтиради. Биз журналхонларимизни шулардан бири билан таништирмақчимиз. Бу Атоуллоҳ Хусайнийнинг ўзи ихтиро қилмоқчи бўлиб юрган бир санъатнинг мисолини биринчи бўлиб, Навоий айтиб берганлиги тўғрисидадур. Бу ҳақда олим шундай дейди:

«Тарофуқ андин ибораттурким, шеър ул тарзда бўлурким, анинг ҳар мисраини истаган бир мисраси била қўшисалар ўш ул шеърдин, бир байт ҳосил бўлур, маъно ва қофияға ҳеч бир халал етмас андоққим рубойи:

Саргашта-йи маҳрухон-и

хуршедвашам.
Дойим зи рақибон ситому жавр
кашам,
Дар давр бағайр-и дурдий-и ғам
начашам,
Бо меҳнату ранжу хорий-у дард
хушам

Яъни:

Офтобваш ой юзлиларнинг
саргаштасиман,
Доим рақиблардан жабру ситам
тортаман,
Давра ғам дурди (май қуйқаси)дан
ўзга нарса тотмайман,
Меҳнат, ранж, хорлик ва дард билан
хурсандман.

Мундоқ бир санъатни эътибор қилиш кўпдан бери хотиримда айланиб юрар, аммо ани айтиш йўли бандаға келмас эрди ким, ҳазрат-и худовандгор (яъни Навоий — А. Р.) мажлисиға эришмак Навоий етти ва яқинлик пайдо бўлди. Ул фикрни изҳор эттим. Сўзум тугагач ўшул он ул ҳазрат даवоту қалам тиладилар ва филбадиҳа ушбу рубойини айтдилар (рубойи):

Рўй-и ту зи р-хи осмоний хуштар,
Қадд-и ту зи сарв-и бўстоний
хуштар,
Лаъл-и ту зи об-и зиндагоний
хуштар,
Нутқат зи ҳаёт-и жовидоний хуштар.

Яъни:

Сенинг юзинг осмон юзидан
(қўёшдан) яхшироқ,
Қадинг бўстон сарвидан яхшироқ,
Лаълнинг ҳаёт сувидан яхшироқ,
Нутқинг абадий ҳаётдан яхшироқ.

Аксари замона фозилларию атоқлиғ хуштабълардин бўлмиш мажлис аҳли лол қолдилар ва таажуб бармоғин тишлариға олдилар. Бу саргашта ҳам тан бериб қулоқ тутди. Бу иш замона фозиллариға неча кўп ғарибу ажиб туюлмасун, аммо ул олий миқдор фазилатлариға нисбатан бу мужиту уммондин бир қатрадур ва заррот-и жаҳондин бир заррадур.

Байт:

Илоҳий, он жаҳон-и фазлу ифзол
Бимонад жавидон бо иззу иқбол.

Яъни:

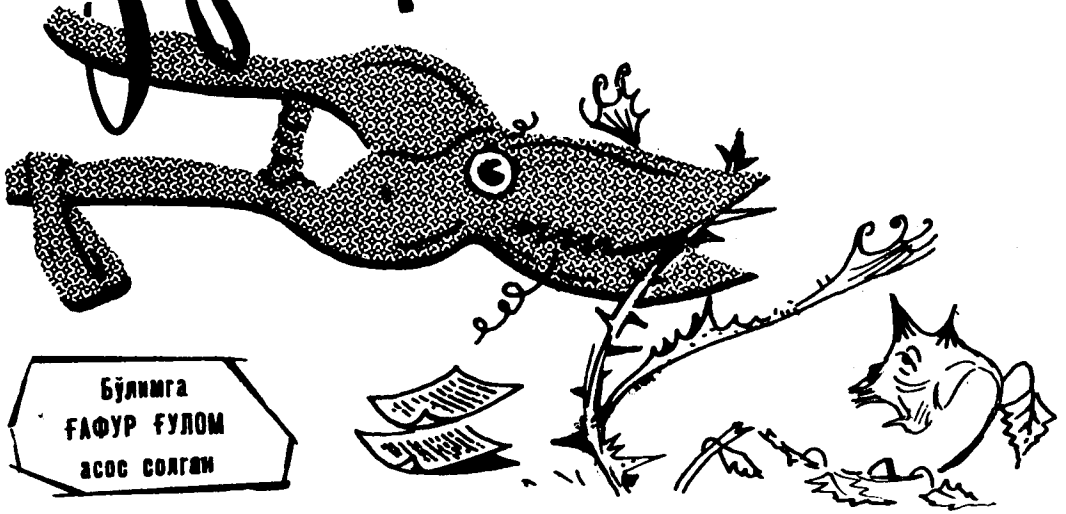
Илоҳим, ул фазлу фазл бориш
жаҳони то
Абад кудрату иқболи билан қолсин!

Бу санъатка ул жиҳаттин «тарофуқ» деб от қўйдумким, «тарофуқ» луғатта йўлдош бўлмоқ ва ўртоқлашмоқтур ва аташ важҳи зоҳирдур».

Бу Навоийнинг нақадар ҳозиржавоб ва моҳир зуллисонайн сўз устоди бўлганлигини кўрсатувчи сон-саноксиз далилларнинг биридир.

Алибек РУСТАМОВ.
филология фанлари доктори.

Тўн қанчи

Анор

Қизилтепа қишлоғида тонг

ЕКИ НАМУНАВИЙ ОЧЕРК

МАШИНАМИЗ баланд қояга ўрлаб, тобора тоққа кўтарилиб борар, кўкда ияги тагидан рўмол танғиб олган нозли келин сингари булутлар пардасидан хиёл кўриниб турган мафтункор ойнинг майин шуъласи худди қумушдек йўлимизни ёритиб турарди. Кўёшнинг оловли тиғи бамисоли ўчмас машъалдек илонизи йўлимизни ёритар, у бўлса водийдан ўтган қуёндай, тоғдан отилган шалодай кенгайиб-кенгаяр, ёйилиб-ёйилар, кўпайиб-кўпаярди. У бизни сеҳрли ўлканинг жозибадор уфқларига, ложувард осмон кўйнида жимирлаётган мафтункор юлдузлар оламига имлаётгандай туюларди. Улуғвор қуёш нурлари машинамиз ойнасида акс этар, тепамизда эса етиб бўлмас, поёнсиз денгиздек осмон, қора булутлардан узилган сийрак ёмғир томчилари заминдан маскан топишар, катта томчилар ҳам, узок йўлдан ҳориб келаётган афсонавий пахлавондай шовуллаган, гувиллаган жалалар ҳам она ернинг илиқ қучоғида абадий ором олишарди. Абадий ором! Абадий маскан! Абадий манзил! Макка! Ма...

—Ме-е-е-е!

Бирданига яйловдан қайтаётган қўйларнинг маъраши қулоққа чалинди. Сурув-сурув қўйларнинг шовқини ширин хаёлларимиздан жозибали, завқли олам яраётган меҳнат қаҳрамонларининг ҳақиқий ҳаётига қайтарди.

Чўпон найининг майин, ёқимли ва ҳаётбахш марш оҳангигадиқ садолари гўё ғалаба гимни тимсолидек, гўё ғалабаларга, янги ютуқларга, курашга, келажакка қорловчи меҳнат симфониясидек баралла

янграр эди. Ҳамроҳим чуқур хўрсинганича:

— Ух, қанчалик ачинарли, қанчалик оғир!— деди алам билан.

Мен ҳамроҳимдан нимага бундай чуқур хўрсиниб, кейин нимага ачинаётганини сўрадим.

У бўлса:

— Мана шу тоғларга, мана шу ерга, мана шу софдил, меҳнатқаш, истеъдодли, фаросатли, маданиятли, ўқимишли, билимдон, беғараз одамларга ачинаман,— дейди.— Эсиз Қизилтепа қишлоғининг серҳосил ерлари! Эсиз «Қизил пахта» колхозининг ишчан коллективи!

—Дўстим, бундай тушунтириброк гапирсангчи, нимага энди уларга шунчалик ачинаясан!

—Шундай, ўзим, —деди ҳамроҳим ва яна чуқур хўрсиниб, чўнтагидан папирос олди-да, уни лабига қистириб, тугурт қаққанича оловни папирос учига тудди, уни тутатиб, тутунни ичига тортиди. Упкаларига тутун тортиб, сўнг уни яна қайтадан ташқарига бир қисмини чап бурун тешигидан, иккинчи қисмини ўнг бурун тешигидан чиқарди ва секин, шошилмасдан, салобат, чидам билан гапира кетди:— Биласанми, бир пайтлар «Қизил пахта» колхозни бутун районда машҳур эди. Унинг далаларида шундай аъло нав пахта етиштирилардики, шунчалик аълолигидан ҳатто уни чой билан ичса бўларди! Энди-чи? Колхоз раиси Мамад Кўзбўяев ва унинг муовини Али Лаганов ва яна бир қанча текинхўрлар колхозни талон-тарож қилишди. Э, қайси бирини айтай, ўз кўзинг билан кўрарсан...

Кечкурун Қизилтепа қишлоғига етиб келдик. Ҳар ишнинг ҳечидан кечи яхши, дедигу йўлни тўппа-тўғри раиснинг уйига бурдик. Аксига олиб кечки зиёфат устидан чиқиб қолсак бўладими. Дастурхонга семиз кўй гўшти, кабоб, лўла кабоб, нор шароб ва Али шароб тортишди.

Винодан бош тортидик.

Раис бўлса:

—Хафа қилаяпсизлар! —деди ўқиск оҳангда.— Ота-боболаримиз удумини буз-майлик. Меҳмон бамисоли итдай гап... э-э-э, афв этасиз, бамисоли у мезбоннинг отидай демоқчи эдим. Мезбон уни қаерга боғласа, ўша ерда турмоғи даркор, э-э-э, яна бир бор узр, ўтирмоғи даркор, демоқчи эдим. Аввал таом, баъдаз калом. Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам-одам билан учрашади. Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан. Меҳмон, яъни бизнингча кўноқ, «кўнмоқ» сўзидан келиб чиққан. Демак, сиз бизниқига келиб кўндингиз! Кечкурун келган кўноқ эрталаб кетади. Бугун сиз бизниқига кўнасиз, эртага биз сизниқига кўнамиз. Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг, келмасанг —ўртада син товоғим. Кўл кўлни ювар, кўллар бетни ювар. Ҳисобли дўст айрилмас. Меҳмон меҳмонни семмас, уй эгаси иккаласини. Кўшни кўшнига...

— Яхши, яхши, биз розимиз,— деди ҳамроҳи ва раисни зўра тинчитди.

Кўзбўяев стаканларга арақ кўйди. Лаганов:

— Биринчи қадахдан кейин иккинчи қадахни гапирмасдан отамиз,— деди.

Гапирмасдан отдик.

— Ҳар нарса учгача,— деди у.

Учинчисини ҳам отдик.

—Ҳар уйга тўрт устун.

Тўртинчисини отдик

Бешинчисини отганимиздан кейин, мен:

—Бир,икки, уч, тўрт, беш — энди ботмайди ҳеч, — дедим зўрға. Раис шундан кейин Лагановни ертўлага ароққа юборди.

Шундан кейин нима бўлгани элас-элас ёдимда. Фақат раис чиройли қадахсўз айтганини эслай оламан. У жуда тажрибали нотик экан. Гапниям қийиб ташлади. Булбулигўё дейсиз. Ҳамроҳим мени туртиб:

— Раиснинг қанчалик софдил, ҳақиқатгўй, меҳнаткаш, ўқимишли, билимдон, за-

монавий, маданиятли, истеъдодли эканлигини кўраяпсанми. Гапларини эшит, гапларини! —деди заъқаниб.

Раис ўз нутқида кўплаб улуғ кишиларнинг ҳикматли гапларини эслатиб ўтди. Ундан ташқари, шайтонни ҳам. Гапининг охирида у:

—Шайтон менга мана шу қаршингдаги ажойиб одамни ўпгин, деб тинчлик бермаяпти! —дедию олдимга келиб, аввал чап яноғимдан, сўнг ўнг яноғимдан ўпиб кўйди.

Шу пайтгача чурқ этмай бурчакда ўтирган Намоз Ғийбатуллаев деган кимса бирданига ўзидан ўзи:

— Энди ортиқ чидаёлмайман чамамда... Ҳозир шартга айтаман! Йўқ, мен бор гапни бетига тарсиллатиб солишим керак,— деб гудуллай бошлади. Яна ҳеч ким англаб бўлмайдиган гаплар.

Ҳеч ким унга эътибор бермаганлиги сабабли найранг ишлатиб, инс-жинсларга мурожаат қила бошлади.

— Шайтон анчадан бери гапиришга қистаяпти-ю, сен номард бўлса пахта тикилган қанордай ялпайиб ўтирибсан...

Шу жойда гап навбати каминага тегиб қолди.

— Энг аввало сизларга миннатдорчилик билдиришга рухсат этгайсиз, — дедим мен.— Сизнинг қишлоғингиз, сизнинг колхозингиз, сизнинг далаларингиз, сизнинг участкаларингиз, сизнинг техникангиз, сизнинг маданий муассасаларингиз ва айниқса, сизнинг дастурхонингиз бизга ниҳоятда ёқди. Аммо ошначилик узилмасин, қонун йўли бузилмасин деганларидай, сизда жузъий камчиликлар ҳам йўқ эмас. Биз уларга панжа орасидан қарайолмаймиз. Мана, масалан, сиз ўртоқ Ғийбатуллаев, «Қизил пахта» колхози пахта топширишда оқсаётган пайтда бамайлихотиргина бир қанор пахтани тагингизга босиб ўтирибсиз! Бу нимаси? Кимда-ким халқ бойлигини халқдан яширар экан — бу жиноят! Жиноят!..

Ғийбатуллаев қишлоқ тоғли бўлганлиги сабабли бу ерда пахта етиштирилмаслиги-ю ва яна бошқа бўлмағур баҳоналарни рўқач қилиб эътироз билдирмоқчи бўлиб кўрди. Аммо мен унинг гапларини шарт бўлиб:

— Ҳаққоний танқиддан хафа бўлдингизми, бекор қиласиз, танқид фойдали нарса, танқид ютуқларимиз гарови, ҳаққоний танқиддан тўғри хулоса чиқаришни ўрганинг ва ундан тегишли хулосалар чиқаришга эришинг!— дедим.

Барча қарсак чалиб, гапларимни маъқуллади, Ғийбатуллаев бўлса бошини куйи эгди.

Тонг билан машинамиз бизни меҳмондўст ва серҳосил, хушманзара, яшнаётган Қизилтепа қишлоғининг самимий, замонавий, маданий, оддий, меҳнатсевар, ўқимишли, билимдон кишиларидан ажратиб, тоғ атрофидан илондай буралган йўлига тушди. Қизилтепа қишлоғининг ёрқин келажаги тимсолидай кўёшнинг қайноқ нурлари йўлимизни чароғон қилиб ёритиб турарди.

ИНДАМАС ЛАҚМА.

Русчадан Меҳмонқул ИСЛОМҚУЛОВ

таржимаси.

Тақлидчининг тўплами

БҮЛГАН ВОҒЕА

Тақлидчи бор эди, ёзиш одати,
Баъзи шоир уни дерди: «Ғалати...»

У ёмон шеърларнинг қоқиб пўстагин
Донғинмас, чиқарар эди хўп чангин.

Яқинда ёзганин барчасин жамлаб,
Даврага келтирди ош каби дамлаб.

Йиғилди шоиру ношир — ҳаммаси,
Қизиди тўпланинг муҳокамаси.

Дедилар, «ёзилган шеърларга тақлид»,—
Ёмғирдек ёғилди тақлидга танқид:

— Эви билан бўлсин майнавозчилик,
Сонетингиз ахир ёғи йўқ пилик.

— Масалмиш, қўйинг-э, масалмас касал,
Бундоқ сизда борми, дўстим, инсоф сал?

— Бу ғазал арузга тушмабди, товба,
Тулоқларин кўринг, бузуқ ароба!..

Ўзи-ку, тақлидчи, бизга натижа:
Тўпланинг номи-ю ҳам мундарижа...

Олим ҚУЧҚОРБЕКОВ

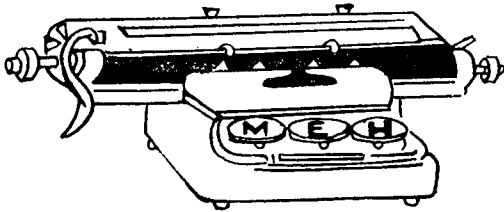
Конвертларни қайчилаганда

«Самолёт ҳам бирор соатлар чамаси булутлар меҳмони бўлиши керак. Ёнимдаги ҳамроҳимга ўғирилдим: у қора туклари оқ юзларида хиёл ўсган, ўртамиён; кўзлари бир нуқтада, хаёл денгизининг қоқ ўртасида сузиш билан банд».

«Бу хунук хабар тарвузимни қўлтиғимдан ерга туширди».

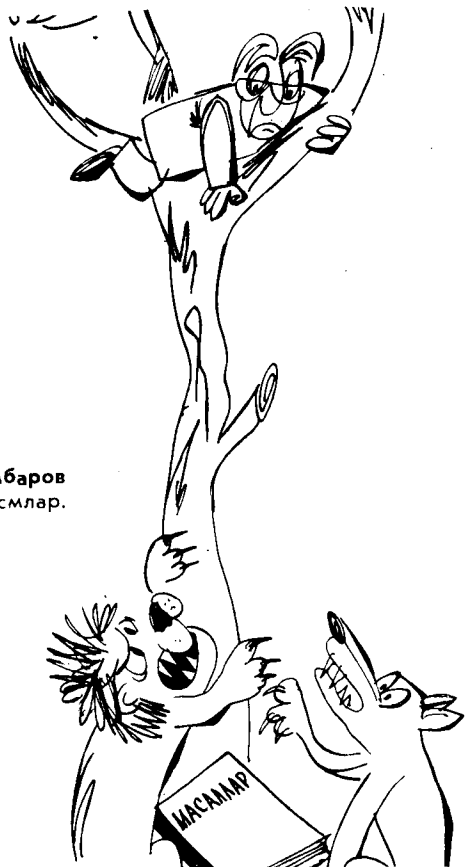
«Ширин ҳаётнинг пайтаваси тўзиган бир пайтда Севара эридан ажралишиб кетди».

«...Тун яна ҳам қоронғилик қаърига кирган, қаердадир маст бойқушнинг «ҳув-ҳув»си келиб, кундуз сукунатини бўлар эди».

Сўзсиз суратлар.

А. Холиқов ва А. Қамбаров
чизган расмлар.

дан озод қилинди. Журналнинг Бош редактори этиб ёзувчи Александр Удалов тайинланди.

Шунингдек, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти директори Жуманиёз Жабборов Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи президенти секретариатига аъзо бўлиб ўтди.

* * *

Ўзбекистон Ёзувчилар Союзидан 30 ноябрь кунини қардош халқлар адабий уюшмалари билан алоқа қилиш комиссиясининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Комиссия раиси Уйғун қилинадиган ишлар, кўрилажак тадбирлар борасида сўзлади. Қардош адабиётлардаги жараёнлар, янгиликлардан хабардор бўлиб туриш, тажриба алмашиш маъносида уюшмалар билан комиссия ўртасида мунтазам мактуб алмашиб туриш йўлга қўйиладиган бўлди. Уш ва Андижон шаҳарларида ўзбек ва қирғиз адабларининг биргаликдаги адабий кечаларини ўтказишга, шунингдек, бундай тадбирлар қардош қозоқ, туркман, тожик адабиётлари вакиллари билан ҳам Олмаота, Ашхобод, Самарқанд шаҳарларида уюштиришга қарор қилинди.

* * *

11 декабрь кунини Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи қошидаги бадий таржима советининг навбатдаги йиғилиши бўлди. Совет раиси Асқад Муҳтор бир қатор муҳим тадбирлар тўғрисида сўзлади. Жумладан, бадий таржима советининг март ойидаги сайёр мажлиси Самарқанд шаҳрида ўтказиладиган бўлди. Таржима асарлари учун таъсис этилган С. Бородин номи мукофотга С. Липко номзод қилиб кўрсатилди, таржимонлар ҳақида ҳам келишиб олинди. СССР Ёзувчилар Союзи қошидаги бадий таржима совети фаолиятининг 20 йиллигига бағишланадиган, Москвада ўтадиган кенгашга тайёргарлик ишлари кўрилди. Шунингдек, советда француз ёзувчиси А. Мюссенинг «Аср фарзандининг иқрори» номи романининг таржимаси ҳам муҳокама қилинди. И. Ғафуров, Ғ. Саломов, В. Рўзиматов, Ҳ. Тўрабеков ўртоқлар таржиманинг савияси, ютуқ ва камчиликлари ҳақида асосли, муфассал сўзладилар. Нурбек роман таржимасини қайтадан изчил кўриб чиқаётгани айтилди.

* * *

16 декабрь кунини Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон Ёзувчиларининг пленуми бўлиб ўтди. Пленум Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг биринчи секретари Сарвар Азимов раҳбарлигида ташкилий масалани ҳал этди.

Нормурод Нарзуллаев «Ёш гвардия» нашриётига Бош редактор этиб тайинланди. Шу муносабат билан у Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи секретари вазифасидан озод қилинди. Ёзувчи Уктам Усмонов Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг секретари этиб тайинланди.

Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг органи — «Звезда Востока» журналининг Бош редактори Георгий Владимиров бошқа ишга ўтиши муносабати билан ўз вазифасидан

14 декабрда Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида СССР Ёзувчилар Союзининг секретари Олег Шестинский билан ўзбек ёзувчиларининг учрашуви бўлиб ўтди. Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг биринчи секретари Сарвар Азимов республикамиздаги адабий жараён, хусусан, ёшлар ижоди, уларга партия ва ҳукуматимизнинг ғамхўрлиги ҳақида сўзлади. Сўнгра Олег Шестинскийга сўз берилди. У, СССР Ёзувчилар союзининг ёш ижодкорлар билан ишлаш бўйича масъул котиби сифатида, иттифоқимиздаги адабий жараён ва унда навқирон ижод аҳлининг тутган ўрни, уларнинг дадил қадамлари тўғрисида сўзлаб берди. Шунингдек, у 1984 йилда иттифоқимиз ёш ёзувчиларининг 300 дан ортиқ вакили иштирокида семинар ўтказилаётиб, бу анжуман ёшлар ижодининг умумиттифоқ миқёсидаги бир кўриги, ижодий мусобақаси, катта санъат байрамига айланаётганини таъкидлади.

Сўнгра Сарвар Азимов меҳмоннинг салимий сўзлари учун ташаккур билдириб, Ўзбекистон ёш ёзувчиларининг ҳам шу йилнинг март ойида ижодий семинари ўтказилаётганини айтиди.

* * *

Шарқ шеъриятининг энг улуғ намояндаларидан бири — озарларнинг буюк шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий шеърияти кунларини ўтказиш Озарбайжонда анъанага айланган. Маълумки, шоир дурдона асарлари, айниқса, форсий ва туркий тиллардаги ҳамсачиликнинг сарчашмаси бўлган «Хамса»си билан ўзига ўлмас обида тиклади. Низомий «Хамса»сидаги сюжетлар, образлар, мавзулар таъсирида ўтган етти аср мобайнида беш юздан ортиқ ижодкор ўзига хос санъат асарлари яратди. Яқинда Озарбайжонда ўтган Низомий таваллудининг 840 йиллигига аталган анжуманлар ана шу асрлардан бери давом этиб келаётган ўлмас шеъриятнинг яна бир тантанаси бўлди.

Иттифоқимизнинг турли шаҳарларидан, қардош республикалардан ташриф буюрган шоирлар, Низомий асарларининг турли тилларга мансуб таржимонлари кўҳна озар тўғрисидаги бу назм байрамида иштирок этдилар.

Улар Низомий номидаги озар адабиёти музейидаги нодир кўргазмалар билан танишдилар, Бокудаги бир неча корхоналарда бўлдилар, шеърият кечалари ўтказдилар.

Сўнгра меҳмонлар Низомийнинг она шаҳри Ганжага — ҳозирги Кировободга бордилар, қадимий ўрта аср шаҳрининг меъморий обидаларини кўрдилар. Низомий мақбараси ёнидаги истироҳат боғи мингминглаб шаҳарликлар ва санъаткорлар билан гавжум бўлди, боғ мисоли бир улкан

саҳнага айланиб, унда Низомий дostonлари асосида тайёрланган саҳна асарлари ижро этилди, шоир шеърларига басталанган кўшиқлар янгради, ғазаллар ўқилди.

Низомий шеърляти кунлари Бокудаги шоир ҳайкали қошида ўтган назм кечаси билан якунланди.

ТУРСУНЗОДА ЧЎҚИСИ

Виктор Галактионов раҳбарлигидаги уч гуруҳдан иборат тожик альпинистлари «дунё томи» — Помир тоғининг олти минг метр баландликдаги номсиз чўқиларидан бирини забт этдилар ва унга халқ шоири Мирзо Турсунзода номини кўйдилар.

Чўқкига Турсунзода шахрида алюминдан тайёрланган хотира — лавҳ ва шоирнинг она қишлоғи — Қоратоғ тупроғи солинган капсул кўйилди.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

Январь сонида

Журналнинг дастлабки саҳифалари Л. И. Брежневнинг «Эсдаликлар»и билан очилди.

Поэзия рубрикаси остида Ўзбекистон халқ шоири Уйғун, А. Ҳамдам, Ю. Шомансур, В. Качаев шеърлари босилган.

ПАРУЙР СЕВАК ШЕЪРИЯТИ КУНЛАРИ

Арманистоннинг Советашан номли кичкинагина тоғли қишлоғига яқинда жуда кўп арман шоирлари, адиблари, санъаткорлари тўпландилар. Машҳур арман совет шоири П. Севак шу қишлоқнинг фарзанди эди. У бундан ўн йил аввал шу ерда фалокатга учраб, бевақт ҳалок бўлганди. Унинг хотирасига бағишлаб ўтказилган шеърлят кунларида Арманистон Ёзувчилар Союзининг биринчи секретари В. Петросян раҳбарлигидаги ёзувчилар, Еревандан, турли область ва районлардан келган Севак шеърлятининг мухлислари иштирок этди. Баланд тоғлар орасида Севакнинг ўтли сатрлари, замондошларнинг шоирга бағишланган шеърлари янгради.

Шу кунги П. Севакнинг мемориал музейи очилди. Унинг илк ташрифчилари шоирнинг ҳаётига бағишланган бой, қизиқарли, янги манабалар билан танишдилар.

Бундан кейин ҳар йили Советашан қишлоғида П. Севак шеърляти кунлари мунтазам ўтказиб турилади.

СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллиги олдидан Й. Муқимовнинг «Сен ҳақинда, рус оға» мақоласи, М. Турсунзоданинг 70 йиллик юбилей муносабати билан академик В. Зоҳидов ҳамда З. Осмоновларнинг атоқли шоир ҳақидаги мақолалари эълон қилинган.

Наср ихлосмандлари журналнинг бу сонида В. Александровнинг «Чақмоқларга ёндаш...» асарининг бош қисми билан танишадилар. Бу сонда журналист А. Ершовнинг «Биринчилар» очерки ҳам чоп этилган.

Шунингдек, «Адабий мерос», «Санъат», «Хорижий Шарқ ёзувчилари» рубрикалари остида ҳам қизиқарли материаллар берилган.

Бош редактор Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, Н. Г. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, И. РАҲИМ, Т. МАЛИК (масъул секретарь), МИРМУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари), У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, Т. ТУЛА, УЙГУН, У. УСМОНОВ, У. УМАРБЕКОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Ҳ. ҒУЛОМ, Н. ҚОБУЛ.

Техредактор М. Мирражабов.
Корректор А. Билолов.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

№ 2

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1982.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 2.12.1981 й. Босишга рухсат этилди 22.02.82 й. Р — 02800.
Қоғоз формати 70×108^{1/16}. Офсет босма. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55
Наشريёт ҳисоб листи 20,05 Тиражи 215.000 нусха. Зак. 2177.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700129, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1982.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 332181,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.